

विश्ववत्सकुलामाह.

शिल्पकार ब्राह्मणानां इतिहास.

(मूल मराठी ग्रंथानां गुजराती अनुवाद)

प्रथम द्वितीय संग्रह

आ संथ

संयोजक आचार्य

१० ब्रह्मश्री पंडित नारायण रावजी शास्त्री क्षीरसागर

एमजे

धर्मा श्रमणी लेखक

न

वाळशास्त्री रावजीशास्त्री क्षीरसागर.

एमजे

विशेष सुचारां करो घणा नवा विषयो उमेरी बधा विषयांना स्तुती
आम्य असाहे अनुकर्मणाका चित्रो विंगेर जोडी सविस्तर वधायां ते
पुना पेट वनेमा वर न. ३२९ अहियां पोताना १० कालदा प्रसाद १० पक्षानामा
छापी प्रसिद्ध कथो.

सविस्तर सुचारेजी गुजराती प्रथे रावजी १००० प्रती

आ पुस्तक दिव्दुस्माने सरकारना १०६० ना २५ मां ला वट प्रमाणे रजिस्टर करा
एमजेवी एउपर बोजी भाषाओमा भाषांतर करवु अखेर एमां फीसकर करवा विंगेर
घवे प्रकारना एक प्रसिद्ध कर्त ए पोताने तांने राखला क

ता० ३० जून सन १९२६

किंमत २॥ ५.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૩૧૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૪૪૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મિષ્ટાન્નકુશોદય

વિષય સંસ્કૃત પદ્ય

कै. वे. शा. सं. नारायणशास्त्री क्षीरसागर. ग्रंथकर्त.

चि. शा. प्रेस, पुणे सिटी.

ब्रह्मश्री बाळाशास्त्री क्षीरसागर.
लोकतंत्राचे छापीलाना.]

अनुक्रमाणिका.

प्रथम संप्रह-श्रुतिस्मृतिपुराणांतर्गत वाक्यो.

~~~~~

અ.	વિષય	પૃષ્ઠ.	અ.	વિષય	પૃષ્ઠ.	
	મંગલચરણપૂર્વક વિદ્વદ્ભયર્થના		૨૬	વિશ્વકર્મા પૂજનથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે		
૧	શાન્તિ મારા નામ બીજા કરી શકતી નથી	૧	૩૦	વિશ્વકર્મા પૂજન વિધી		
૨	વિશ્વકર્મા નરનાત્મા તથા જગદીશ્વર છે	૩	૩૧	પંચાલ પ્રાક્ષણ શિલ્પી અને શૂદ્ર		
૩	વિશ્વકર્માના અવતાર વિશે	૫		શિલ્પના ભિન્ન ધર્મનું વર્ણન	૩૮	
૪	ત્વષ્ટા, પ્રજાપતિ, વાતા, ધૃત્વાદિ નામ વિશ્વ-	૬	૩૨	વિશ્વપ્રાક્ષણશિલ્પી અને શૂદ્ર શિલ્પના	૩૮	
૫	વિશ્વકર્મા પાસના કરનારને પ્રસ્તુત્વરૂપ			શિલ્પકર્મના લેહ વિષય	૩૮	
	પ્રાપ્ત થાય છે હા વિષય		૮	૩૩	વિશ્વપ્રાક્ષણશિલ્પીના સામગ્રી સ્થિતી	૪૧
૬	વિશ્વકર્મા પંચજન વિશ્વપ્રાક્ષણ શિલ્પી		૩૪	માત્ર થયેલા કેટલાક દેવાના પંચાલ.	૪૨	
	અપ્રપાનું અનિકારી છે		૬	૩૫	અલ્પાર શિલ્પવિદ્યા શૂદ્રોમાં જવાથી.	૪૨
૭	વિશ્વપ્રાક્ષણ શિલ્પી પુજાનો પ્રકાર		૧૩	૩૬	લોકોને વિશ્વપ્રાક્ષણશિલ્પી પૂજા	૪૫
૮	વાસ્તુ વિશ્વપ્રાક્ષણ શિલ્પી પૂજનપૂર્વક		૩૭	૩૭	બીજા આર્ષય પ્રાક્ષણને પણ વિશ્વવૃં	૪૬
	કરવામાં આવે તો સર્વ ફલપ્રાપ્ત થાય છે	૧૪	૩૮	૩૮	યુગયુગના પ્રાક્ષણ પૂજન	૪૭
૯	પંચાલ આ નામ પ્રાક્ષણના યોગ્ય	૧૧	૩૯	૩૯	કરોડ પ્રાક્ષણના જેટલી એક વિશ્વવૃં	૪૮
૧૦	દેવશિલ્પ એ શદ્દયુતિ નથી એ વિષય		૪૦	૪૦	વિશ્વપ્રાક્ષણશિલ્પીના શરીરમાં દેવ-	
૧૧	શિલ્પને વેદ એવી સંજ્ઞા છે		૧૬		તાએ નિવાસ કરે છે	
૧૨	યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા વિશ્વકર્માજ ઉત્પન્ન	૧૭	૪૧	શિલ્પકર્મ કરનારા પ્રજાપતિ છે	૫૦	
૧૩	શિલ્પકર્મ દૌશયનું મહત્ત્વ	૧૮	૪૨	વિશ્વપ્રાક્ષણશિલ્પી યજ્ઞમાં પુરોહિત	૫૧	
૧૪	યજ્ઞની સામગ્રીપ્રમાણ શિલ્પસામગ્રી	૨૦	૪૩	વિશ્વકર્મેશ્વર લિંગોત્પત્તિ કથા અને		
૧૫	શિલ્પકર્મ અને યજ્ઞકર્મ એકરૂપ છે	૨૧		વિશ્વકર્મા પ્રાક્ષણકૃતોત્પત્તિ છે		
૧૬	યજ્ઞપ્રમાણ શિલ્પયા સ્વર્ગાદિ સુખ		૨૩	૪૪	ત્વષ્ટા પ્રજાપતિ એ ઉચ્ચ પ્રતિભા	૫૪
૧૭	દેવાલય, વાપી, મઠ, ધૃત્વાદિ પવિત્ર.		૨૪	૪૫	દેવપુરોહિત વિશ્વવૃં એ વિશ્વકર્મા	૫૫
૧૮	સુવર્ણરનાલંકાર શિલ્પફલ વર્ણન		૨૬	૪૬	ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા એ મહાકૃતોત્પત્તિ છે	
૧૯	નરનાદિ મુદ્રિકા ધારણ ફલ		૨૮	૪૭	ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા એ પ્રજાપતિ છે	૫૬
૨૦	સુવર્ણલંકાર આયુષ્યમદ્ધિકાકર છે		૨૮	૪૮	ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા અને તેને સંતતી	
૨૧	વિશ્વપ્રાક્ષણ વૈદિક મંત્રો બોલીને				સોમયજ્ઞ કરણારી હતી	૫૬
	સુવર્ણાદિ અલંકાર ધારણ કરાવવા		૨૯	૪૯	વૃજાસુવરૂપ કથા અને વળ નિર્માણ	૫૭
૨૨	સુવર્ણ સૂત્ર શિલ્પવર્ણન		૩૧	૫૦	વિશ્વકર્મા દેવચંચિત્ત પવિત્ર શિલ્પ	૬૦
૨૩	વિશ્વપ્રાક્ષણ સતિ કરવાનું વેદોક્ત.		૫૧	વિશ્વકર્માને પ્રાક્ષણ અને ચંચિત્ત		
૨૪	વિશ્વપ્રાક્ષણ એ વેદોક્ત સમન્તક શિલ્પ				શિલ્પને પ્રજાકર્મ કહ્યું છે	
	કરવાનો વિધિ		૩૨	૫૨	વિશ્વકર્મા એ સર્વ દેવાના તેજ	
૨૫	પંચાલ શિલ્પીને દેવજ સંજ્ઞા હોવાનું		૩૪		હુણ કરનારો છે	૬૧
૨૬	દેવપ્રતિમાથી શિલ્પકર્તાને વૈદક લોક		૫૩	૫૩	ગ્રીસ્યનારાયણ એ વિશ્વકર્માના	૬૨
૨૭	શિલ્પકર્માથી પરબ્રહ્માપ્રાપ્તિ સંભાધી		૬	૫૪	વિશ્વકર્મા દેવાના આચાર્ય છે	૬૩
૨૮	વિશ્વકર્મા અને તેના પુત્રની પૂજા દેવ		૩૭	૫૫	વિશ્વકર્માનો પુત્ર જે વિશ્વવૃં તે	૬૪

द्वितीय संग्रह-रथकाराधिकरण प्रकरण.

૧ વિશ્વપ્રજાઓનો અમરકોશમાં પ્રવેશ.	૧	૬ વેદોક્ત મંત્રથી સ્થ તૈયાર કરવાની કૃતિ	૪
૨ બુદ્ધકર્તા શિષ્યકાર હતા એ વિષે		૭ વાજપેયયન અને અશ્વમેધયજ્ઞ શિષ્ય-	
૩ બુદ્ધસ્થિતિસવચ્ચ અને વાજપેયયનનું	૨	વેદાનુબંધીએ છે	૫
૪ બુદ્ધસ્થિતિસવચ્ચ યજ્ઞવાલ્ય વાજપેયયન		૮ સ્થપતિ આ નામ વિશ્વકર્માને અને	
એ રથકર્મા "વિષયકળ" છે		બુદ્ધસ્થિતિએ વેદો વાચનાથી છે	
૫ બુદ્ધસ્થિતિએ વાજપેયયન કરવાનું કારણ		૯ વાજ (ખગુ) રથશિષ્યના કેતાઈ છોડાથી	૬

અ.	વિષય.	પૃષ્ઠ	અ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૧૦	વાજપેયજના તૃતીયસવનમાં ઋભુ- દેવતાનું પ્રાચીનત્વ	૩૬	૩૬	રથકાર મહોદ્ધ કુલોત્પન્ન બ્રાહ્મણ છે ૩૬	૩૬
૧૧	વાજપેયજનાં ચામડવિધે હોવાથી તપા પગ વાજપેયજ કરતા છે.	૩૭	૩૭	રથકારબ્રાહ્મણ પર અવકાશિસમાન છે. ૩૭	૩૭
૧૨	વાજપેયજમાના રથવિધેયક મંત્ર અને તંત્રી ખીનીક	૩૮	૩૮	રથકારબ્રાહ્મણને આધાન બ્રાહ્મણનાપત્વ છે. ૩૮	૩૮
૧૩	રથકાર બ્રાહ્મણને વાજપેયાદિ યજ્ઞ- મંડાપના ઉત્તરદ્વારે આચાર્યત્વ છે	૩૯	૩૯	રથકાર શમ્ભની શકિત બ્રાહ્મણવર્ણને ૩૯	૩૯
૧૪	વાગીશ્વરી યજ્ઞકુંડની ઉત્પત્તિ	૪૦	૪૦	રથકારબ્રાહ્મણસંબંધે વ્યાકરણઉપરથી ૪૦	૪૦
૧૫	વાગીશ્વરીકુંડ અને આગ્નેયેષ્ટિકુંડનું એકવાકયાર્થે વર્ણન	૪૧	૪૧	રથકારબ્રાહ્મણવિષે ઉપમા નર્થી થનારી ૪૧	૪૧
૧૬	વિશ્વકર્મસંતતિને આંગિરસત્વ અને આગ્નેય સંજ્ઞા છે	૪૨	૪૨	રથકારબ્રાહ્મણમાં ધર્મ કોશવાક્યો ૪૨	૪૨
૧૭	આંગિરસકુલોત્પન્ન આંગારક બ્રાહ્મણ છે ૧૧	૪૩	૪૩	રથકારબ્રાહ્મણ અને પંચાલ બ્રાહ્મણનું ૪૩	૪૩
૧૮	અલંકાર રશશસ્ત્રાદિ શિષ્ટકર્મો સર્વ દેવકર્મ પિ કરતા હતા	૪૪	૪૪	સાધવન ઋભુમંથની શંકા લેનારા ૪૪	૪૪
૧૯	આંગિરસ વિશ્વકર્મસંતતીય રથકારને બ્રાહ્મણત્વ હોઈ દેવરથાયુષ કર્તૃત્વ છે	૪૫	૪૫	ઋભુને બ્રાહ્મણત્વ હોઈ રથકારવ છે ૪૫	૪૫
૨૦	વિશ્વબ્રાહ્મણને ચરુપ્રાશન અને સ્વાહારસ્વધારાદિચારના અધિકાર છે	૪૬	૪૬	રથકાર દેવતાના સ્કૃતો બ્રાહ્મણભાતિ ૪૬	૪૬
૨૧	વિશ્વબ્રાહ્મણની અચૂળ હોઈ તેમને બ્રાહ્મણ બોધક વિશય છે	૪૭	૪૭	રથકારબ્રાહ્મણને વર્ષાઋતુ આધાનકાલ ૪૭	૪૭
૨૨	વૈદિક શિષ્ટકર્મો દેવતાઓનું વાસ્તવ્ય હોઈ રથ બેઠ દેવ સ્વરૂપ છે	૪૮	૪૮	રથકારબ્રાહ્મણના ધરમાં હોમ કરવાનું ૪૮	૪૮
૨૩	રથાસાદમાં દેવમૂર્તિ લઈને રથમાં બેસવાનો અધિકાર વિશ્વબ્રાહ્મણનેજ	૪૯	૪૯	રથકારબ્રાહ્મણના વિશ્વકર્મકુલોત્પન્ન છે એ વિષે, ૪૯	૪૯
૨૪	રથકારબ્રાહ્મણની ગણના દેવગણમાં છે	૫૦	૫૦	રથકારબ્રાહ્મણવિષે બ્યવહારઉપરથી થ. ૫૦	૫૦
૨૫	રથકારબ્રાહ્મણના આધાનવિષે વિશેષ વિધાનનું વર્ણન	૫૧	૫૧	ગુણસ્તંભના ગુણ દોષાભાસનું શંકા ૫૧	૫૧
૨૬	સાધવીય ભાષ્યમાંની ભ્રાન્તિરૂપ વ્યાખ્યાનું સપ્રમાણ નિરસન	૫૨	૫૨	ધર્મસિંધ્વાદિ અર્વાચીન નિષેધાઉપર ૫૨	૫૨
૨૭	મીમાંસકાના અનુમાનમતનું નિરાકરણ ૨૭	૫૩	૫૩	વિશ્વકર્મની અનેક વિભાગિઓઉપર ૫૩	૫૩
૨૮	શ્રુતિસ્મૃત્યાદિ વાક્યોના બહાબલ વિષે	૫૪	૫૪	વિશ્વકર્મ એ સુષ્ટિ કેવી રીતે નિર્મા. ૫૪	૫૪
૨૯	નૈદાર્થ્યને વ્યાકૃતના આણનારા ભિન્ન- ભિન્ન શ્રમિમાંના વિષે વર્ણન	૫૫	૫૫	વિશ્વકર્મ એ પરશિવ મહાન કર્મ છે ૫૫	૫૫
૩૦	સાધવીય ભાષ્ય વિષે પ્રો. વેંગારનો મત	૫૬	૫૬	વિશ્વકર્મસ્વરૂપનું વિશેષ વર્ણન ૫૬	૫૬
૩૧	મીમાંસાકલ્પાં સુત્ર ગ્રંથ એ શ્રુતિ- પ્રમાણજ અસ્તિ છે	૫૭	૫૭	વિશ્વકર્મના સુખમાંથી થએલા પાર ૫૭	૫૭
૩૨	ગાસવલ્કયસ્મૃતિ વાક્યનો આમાન- પ્રકરણનો સાથે કરી સંબંધ નથી	૫૮	૫૮	સાનગાદિ પંચબ્રહ્મર્ષિનું તથા તેમણે ૫૮	૫૮
૩૩	આપરે પાંચ સૂત્ર, યજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ અં.	૫૯	૫૯	પંચવિશ્વકર્મપુત્ર મનુષ્યમાં દેવતા. ૫૯	૫૯
૩૪	નિષાદ રથપાત્રના અહર્યશ્વઉપરથી થ	૬૦	૬૦	પંચ વિશ્વબ્રહ્મકર્મિના વૃત્તિકર્મો ૬૦	૬૦
૩૫	રથકાર અર્ચ્ય બ્રાહ્મણ છે અને નિષાદ ૩૫	૬૧	૬૧	વિશ્વકર્મસંતતીય બ્રાહ્મણનો અધિ. ૬૧	૬૧
				તપઃકર્મથી થએલા અર્ચ્ય બ્રાહ્મણ. ૬૧	૬૧
				સમકર્મિ એ વિરાટ વિશ્વકર્મની ઈ. ૬૧	૬૧
				વિશ્વકર્મસંતતિ એ પોતાને 'બ્રાહ્મણ' ૬૧	૬૧
				કહેવડાવવાજ એ ગ્ય છે ૬૧	૬૧
				પૌરુષેય બ્રાહ્મણનો અને આર્ચ્ય બ્રાહ્મ- ૬૧	૬૧
				ણના અસ્તિત્વવ્યવહાર હટતી કારણ ૬૧	૬૧
				શાપાદિ નિમિત્તથી કેલિયુગમાં ઉત્પન્ન ૬૧	૬૧
				તકારામકૂત અલંકાર માથી કેટલાક અ. ૬૧	૬૧
				શિષ્ટકાર બ્રાહ્મણના અપરપર્યાય ના ૬૧	૬૧

मंगलचरण पूर्वक विद्वदभ्यर्थना.

भक्तानां यमनेकदं तमभयं त्वामेकदन्तं गुहं ।
 सिन्दूरोल्लसिताननं गजमुखं कुन्देन्दुदिव्याम्बरम् ॥
 विज्ञाप्याद्यपहं महागणपतिं श्रीसिद्धिबुद्धीश्वरं ।
 वन्दे अम्बुसतिः पुरन्दरमुखैर्वन्ध्याभिमर्शप्रदम् ॥ १ ॥
 या यात्री विजयपवित्रजननी सुत्यादिवागीश्वरी ।
 बाणसौरस्यकरी विरिष्विषलक्ष्म्या भक्तेष्टदा वैश्वरी ॥
 कीणावादनलालसानवतरतं शान्ता मयूरासना ।
 औत्सवातेपरायणेकवरदा सा सारदा पातु माम् ॥ २ ॥
 नाभिर्यस्य जनिर्नमो भगवतः पुत्राय ते ब्रह्मणे ।
 वेदा यद्वदनाजमो भगवते श्रीशाय ते विष्णवे ॥
 सोमाकांक्षितो नमो भगवते सोमाय ते सोमवे ।
 ज्येष्ठोऽवो भुवनं नमो भगवते ज्येष्ठे परब्रह्मणे ॥ ३ ॥
 श्रीमद्वेणिसिद्धसङ्कुमुलान्देवान्कुलस्वामिनः ।
 सर्वानिन्द्रमुखांसुराक्षय खगान्साध्यान्मुनीन्द्रानृभून् ॥
 साधुस्त्रिदशगणास्तथा नरवरान्नागाक्षणांश्चापगाः ।
 भूतानि प्रणतोऽस्म्यहं स्वशिरसा विद्याप्रदानंस्ततम् ॥ ४ ॥
 शृङ्गेरीप्रमुखप्रतिष्ठितमठाध्यक्षाभ्यतन्त्रिणांकरान् ।
 मन्वाचार्यमुखाङ्गगदुरवरांश्चाहं भजे वैष्णवान् ॥
 ज्ञानवृद्धिकरी दृणां भवति यद्वस्तुस्थितिर्मस्तके ।
 चिह्नोपाय कृपाद्वैदिक चरणयोरेतौ ये च तापापहं ॥ ५ ॥
 श्रीकाशीकांक्षीरहाटकपिरादक्षेत्राणि संतिष्ठतां ।
 ममिमांसाभिनमागमदिबिदुषां विद्यातपः संपदाम् ॥
 पादा भङ्गतमोक्षपुण्यरजसां गात्रेषु मुद्राकृता ।
 श्रावणं तत्पदभूतिपूसरतनोर्मैस्वाद्वन्ताधिकं ॥ ६ ॥
 बाणभेदमलार्थैश्चक्षिमनसान्तावज्जनानां कलौ ।
 शङ्कान्तानि सुमान्ध्याधपरोक्षस्यैव तु प्रतिषेधे ॥
 विद्यब्रह्मजशालिपचर्मविदितासोषोपयोगीनि च ॥
 संश्लिष्य कृतिधर्मशास्त्रवचनाम्यर्चामि सत्यसंश्रयम् ॥ ७ ॥

મંગલાચરણ. અભિવંદનપૂર્વક વિજ્ઞપિ.

ભક્તોને અનેક પ્રકારના સુખો આપનારા, કોઈનાથી જેને પછીક એ નથી; જેને ચન્દ્રપ્રભાણ કાંતિમાન એવો એકજ હાંત છે; સિંહરાદિ આરંભત દ્રવ્યોવડે જેનું સુખ વિરાજમાન થયું છે, જેને હાથીનું સુખ છે; મોગરાના પુલના જેવાં જેણે શુભ વંત્ર પરિધાન કર્યાં છે; ઇંદ્રાદિક દેવ જેના ચરણકમલનું વંદન કરે છે. જે સર્વ વિધેયોના પાપોનો તેમજ પીડાઓનો પણ સંહાર કરવાને સમર્થ હોઈ સર્વ સંપત્તિ, ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ તથા ભુદિને અધિપતિ એવા જે મહાગણપતિ, તેને હું મન વચન અને કાયા-વડે સાદાંજ નમસ્કાર કરું છું.

ત્રૈલોક્યની જનની, સાંગવેદોનું નિયમન કરનારી જે વાણીની દેવતા સરસ્વતી, તે મારી વાણીને રસયુક્ત કરે; પ્રહ્લદેવની પ્રિયા હોઈ જે ભક્તોનું અભીષ્ટ પૂર્ણ કરે છે, પ્રશાંત હોઈ જેને વીણા વાદનની વિશેષ લાલસા છે, મયૂર જેનું વાહન છે, તથા શ્રાવ-સ્માર્ત કથામાં સદૈવ તહીન હોય છે એવી તે શારદાદેવી માટે રક્ષણ કરે.

તેવીજ રીતે નાર્મકમળમાંથી જેની ઉત્પત્તિ છે એવા જે ભગવંતના પુત્ર પ્રહ્લદેવ, તેને પણ નમસ્કાર કરું છું. અને જેના સુખમાંથી વેદ ઉત્પન્ન થયા, એવા જે ભગ-વાન્ લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ તેનેજે મારા નમસ્કાર હો. ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિ એજ જેનાં નેત્ર છે એવા જે ભગવાન્ મહાદેવ-શંકર તેને સુદાં મારા નમસ્કાર હો. જેણે અખિલ વિશ્વ નિર્માણ કર્યું છે એવા જે પરબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીવિશ્વકર્મા તેને સુદાં માટે વંદન હો.

શ્રીમદ્વેણુસિદ્ધ આદિ સદ્ગુરૂ, કુલ ઉપરના અધિષ્ઠિત કુલદેવ, ઇંદ્રપ્રસુખ સર્વ દેવ, નવગ્રહ, સાધ્ય, ઋણ, સુધન્વા, વિશ્વરૂપ ઇત્યાદિ બ્રહ્મર્ષિ; સાધુ, સિદ્ધ, સાવ-ભૌમસરકાર, સર્વ રાજા મહારાજા, શેષાદિ સર્પ, પર્વત, નદીઓ ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના ચરાચર પ્રાણીમાત્રને તથા વિદ્વજ્જનોને મારા વંદન હો.

શૃંગેરી, દ્વારકા, સંકેશ્વર ઇત્યાદિ પીઠોપર આરૂઢ થયેલા મહાધિપતિ યતિ શંકરાચાર્ય તથા તે પ્રમાણેજ મધ્વચાર્ય, રામાનુજચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય ઇત્યાદિ વૈષ્ણવાચાર્યોને પણ હું વંદન કરું છું. આયુષ્યવૃદ્ધિ થવા સાડે આ બધાઓના વરદહસ્ત મનુષ્યોના મસ્તકપર હો. તત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા સાડે તેઓ પોતાની કૃપા દ્રષ્ટિની વૃદ્ધિ કરે. તેમનાં ચરણોદક ત્રિવિધ તાપોનો નાશ કરે.

શ્રીકાશી, કરવીર [કોલહાપૂર], હાટકેશ્વર, વિરાટપૂર [વાઘ], પૈઠણ, ઇત્યાદિ ક્ષેત્રમાં રહેનારા અને મીમાંસા, વેદ શાસ્ત્રજ્ઞાતા, વિદ્યા તથા તપશ્ચર્યા એજ જેમની સંપત્તિ છે એવા વિદ્વજ્જનોના ચરણના રજકણ શરીરને ઠેકાણે ધારણ કરવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. એ વિદ્વજ્જનોની ચરણપુલીથી ધુસર થયેલા મારા દેહનું ભાગ્ય તો અધિક સમજવું જોઈએ.

કલિયુગમાં લોકોનાં મન જુદા જુદા મતોથી સાશંક થયેલાં છે. એજ મતો એ બાણે કે કુલો છે, તે લઈને આદિ અતરહિત એવા, પરમેશ્વરના કૃપાપ્રસાદથી, વિશ્વ-પ્રહ્લવશજ શિષ્યોને જેનો હુમેશાં ઉપદેશ થાય એવાં જે કુતિ તથા ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથના આધારથી લોપિતાં વચનો તેની સામગ્રીસહ (આ અર્થનેજ મારી અર્થ સેવા સમજીને) સંજ્ઞાનોને અપૂર્ણ કરું છું.

ૐ વિરાટ વિશ્વબ્રહ્મણે નમઃ ।

વિશ્વબ્રહ્મકુલોત્સાહ.

પ્રથમ સંગ્રહ.

(ઋતિસ્મૃતિ પુરાણાંતર્ગત વાક્યો.)

સ્થિતિસિદ્ધિવશોદાય સ્થાનંદશુભમૂર્તયે ॥ પ્રણવાયગણેશાય બ્રહ્મણસ્પત્યે નમઃ ॥ ૧ ॥
શ્રીમન્મંગલવિશ્વકર્મસુમુખકાર્તીશ્રયંશારદાં વિશ્વબ્રહ્મસુધાત્મપત્તિવિબુધાન્નૃદામિધર્ષવા
મિનં ॥ શ્રીમદ્રવણસિદ્ધસદ્ગુરુવરત્રૈમૂર્તિરાજમજ્જ્ઞાનમહામિદંપ્રચચ્છત્તફલંરાષાત્મજાયે
સિત ॥ ૨ ॥ અઘ્નજાસાશુવોધાય સદ્બુદ્ધાનાં ચ તુષ્ટયે ॥ વિશ્વબ્રહ્મકુલોત્સાહો મંથોઽ
યંક્રિયતેમયા ॥ ૩ ॥ શ્રીમદ્ગુરુપાદાર્ક ઉવાચ—

૧ વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચાર જાતોજ મુખ્ય છે. પરંતુ હમણાં હમણાં અનુલોભ પ્રતિ-લોભ ઇત્યાદિ અનેક મિથ્ર જાતો નિર્માણ થઈને તેમાં સુદાં સેકડાં પેટાણે ઉત્પન્ન થયા છે. આથી બ્રાહ્મણાદિવર્ણોનું પણ મિથ્રણ થઈ ‘જેની વૃત્તિ તેણે ચલાવવી’ આવા પ્રતિબંધજ રહ્યા નથી. કેટલાંક જાતોના તો એટલાં રૂપાંતર થયાં છે કે, બ્રાહ્મણને શૂદ્ર, શૂદ્રને ક્ષત્રિય, ક્ષત્રિયોને વૈશ્ય તથા વૈશ્યને બ્રાહ્મણ સુદાં કહેવાને પ્રધાત પડ્યો છે. એટલુંજ નહીં પણ એકાદ કોઈ કહે કે, ‘મારી જાત અચૂક અચૂક હોઈ તે ઉચ્ચ પ્રતિની છે તમે માનો છો તેવી હલકી નથી,’ તો એથી હરાચહા લોકોની ખાત્રી થતી નથી. તેની સામે આપણે કેટલાંક પુરાવા મુકીએ તો પણ તે ‘ઉધા ઘડાપર પાણી’ નાખવા જેવું થાય છે. કોઈપણ રીતે તેની ખાત્રી ન થવાથી તે શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરી ગમે તેમ બકવા લાગે છે—નહીં ઉલ્ટો દ્રષ્ય કરવા લાગે છે. પરંતુ:—

૧. શાસ્ત્રાધાર શિવાય જાત ઠરી ચકતી નથી.

અનુસ્મૃતિમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે,

પ્રાયશ્ચિત્તશિક્તિસાચર્યાતિષ્ઠજાતિનિર્ણયં ॥ વિનાશાન્નયોર્બ્રૂયાત્તમાદૃત્તદ્વાયાતકં ॥ ૧ ॥

એટલે પ્રાયશ્ચિત, ઔપધ, મુહૂર્ત અથવા શુકન અને જાતિનો નિર્ણય આ ચાર જાતોના જે કોઈ શાસ્ત્રાધાર શિવાય નિશ્ચિત કર્યો તેને મહત્ (અસહ્ય) પાતક લાગે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, આધાર શિવાય જાતને ઠરાવવો એ ક્યારેય પણ બાજબી નથી.

વિશેષ કરીને આપણા હિન્દુસ્થાનમાં સુવર્ણાદિ શિષ્પકર્મ કરનારા લોક અનેક જાતિના જણાય છે. એમાં વિશ્વપ્રજ્ઞવંશજ લોક પણ છે. આટલા ઉપરથીજ નાનકે ભિખારી, મતસરી કિંવા અજા લોક કહે, તેમની ગણના શૂદ્રોમાં કરે છે. પરંતુ જાત એ કેવળ ઉપરથી નક્કી થાય છે. ધંધા ઉપરથી ઠરાવી શકાતી નથી.

વિશ્વવ્રક્ષાવંશજ શિષ્યકાર એ ભતિથી પ્રાદાણધર્મથી વરતતા હોઈ “અમે શિષ્યકાર પ્રાદાણ છીએ” એમ જો તે કહે છે તે કેટલાક અભણ અને અબુસલ લોક સંશયમાં પડે છે. એનાં કારણો નીચે આપ્યાં છે.

૧. સુવર્ણાદિ શિષ્યકર્મના ધંધાથી ઉદરનિર્વાહ કરનારા શિષ્યકાર લોક બધીજ ભતોમાં હોવાને લીધે આ ભત પ્રાદાણોત્તર છે એવા ભાસ થાય છે.

૨. પ્રાદાણભતિના સાનગાદિ બ્રહ્મચીંમોત્તર શિષ્યકાર પ્રાદાણોના ધર્મ જે વૈદિક બાપ્યસૂત્રાદિ અર્થોમાં કહ્યા છે, તે પ્રાચીન મોટા મોટા નિબંધ અથ એક તો છે સંસ્કૃતમાં અને તે પણ ફર્લા, દુર્ભોધ તથા બહુજ મોટા હોઈ એ પૈકી ઘણા તો અદ્વાપ છપાઈને પ્રસિદ્ધ સુદાં થયા નથી. અને તે નિત્ય જોનારા વિદ્વાન તો સામ્પ્રતમાં હબ્બરની અંદર એક સુદાં મળવો મુશ્કેલ છે. વળી જે અર્થોમાં શૂદ્રભતિના શિષ્યલોકોનો ધર્મ વિશદ કરીને જાણેલા છે તે ‘શૂદ્રકમલાકરાદિ’ નાના અથ દેશીભાષામાં ભાષાન્તર સહિત છપાઈને સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થવાથી સર્વ લોકોના જોવામાં તથા સાંભળવામાં આવે છે. આથી કરી તેમના મનના ઓહ પણ તેવાજ થાય છે.

૩ જે પવિત્ર શિષ્યકાર્યો કરવાને વિશ્વપ્રાદાણભતિય શિષ્યકારોનીજ જરૂર પડે છે, જે પવિત્ર શિષ્યકર્મો શૂદ્રભતિના શિષ્યકારોના હાથે કરાવી લેવાની વેદશાસ્ત્ર અર્થોમાં સખ્ત મનાઈ છે, તે યજ્ઞકુંડ, યજ્ઞપાત્ર, દેવરથ, દેવમૂર્તિ ઇત્યાદિ સુવર્ણાદિ દેવ શિષ્યોને બીલકુલજ લેપ થવાથી ઉદરનિર્વાહાર્ય વિશ્વપ્રાદાણશિષ્યો પણ શૂદ્ર-ધર્મીય શિષ્યોના જેવા ધંધા કરવા લાગ્યાથી, લોકોમાં વિશ્વપ્રાદાણોને સુદાં ધંધા-દશક નામથી સંબોધવાની રુઢી પડી છે. વાડે, કદાચિત એકાદ કોઈ પ્રશ્ન કરે કે તમે કોણ, તો અમે વિશ્વપ્રાદાણ છીએ એમ તેઓ કહે છે. પણ એટલા ઉપરથી કંઈ પ્રામ-ભાવનું અર્થાત્ જ્ઞાન થતું નથી.

આવાં કારણો ઉપરથી શિષ્યકારોના પ્રાદાણત્વની બાબતમાં જે ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ છે તે દૂર થાય અને વિશ્વવ્રક્ષાકુલોત્સાહ પંચાલ એ પ્રાદાણજ છે, એ સૌની બાજુમાં આવે એટલા સાડે શ્રુતિસ્મૃતિ પુરાણમાંનાં વાક્યો, ધર્મજાપક પ્રમાણે, શિષ્યસંમતી, ઐતિહાસિક લેખો તથા સભરજવાડાઓ તરફથી મળેલા ફેંસલા ઇત્યાદિ આધારોને એકત્ર કરીને આ નાના સરખો અર્થ, સર્વ લોકોના સમાધાનાર્થે પરમાત્માએ બુદ્ધિને પ્રેરણા કરવા ઉપરથી તૈયાર કર્યો છે. તથાપિ ભતૃહરીએ કહ્યું છે:—

અક્ષઃ સુસ્તમારાધ્યઃ સુસ્તરમારાધ્યવે વિશેષક્ષઃ જ્ઞાનલઘુવિદગ્ધઃ વ્રહ્માપિ ત નરં ન રંજયતિ
અર્થ—અજ્ઞાની આત્મી સહુજમાં થાય છે, જ્ઞાતા પુરૂષાની સમન્વૃત એનાથીએ જલદી થાય છે પરંતુ બરોબર જ્ઞાતાએ નહીં અને બરોબર મૂર્ખ પણ નહીં એવા તુટપુટ્યા જ્ઞાનથી જે સુકાઈને બળી ગયેલો હોય છે તેવાનું સમાધાન ખુદ પ્રાદેવથી સુદાં થઈ શકતું નથી. પરંતુ સહુનું સમાધાન થાય એવા હેતુથી આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

શંકા—કેટલાક મતસરી કિંવા દુરાગ્રહી લોક એવો પણ તર્ક કરે છે કે વિશ્વ-કર્મજ મૂળમાં દેવોનો કામગાર છે. તે દેવે નથી અને પ્રાદાણેય નથી. તો પછી તેની સંતતિજ પ્રાદાણ કયાંથી થઈ?

ઉત્તર—વિશ્વકર્મા પોતેજ જગત્તેજ નિર્માણકર્તા છે. એ તેના નામ ઉપરથીજ ખુલ્લું થાય છે. બુદ્ધ્યા—(વિન્ન કસ્સન્-કર્મે-કિયા ક્યાપારો વસ્સ ન્હતિ । અનેકમન્થ-વર્થે વહુર્મહિઃ) વિશ્વ એટલે આપું જમવું (ઉત્સાહ કરવું) અને કર્મ એટલે ક્રિયા-વ્યાપાર છે જેનો તે વિશ્વકર્મા એવો અર્થ [અનેકમન્થ-સંસ્કાર] આ સૂત્ર ઉપરથી જોનારા બહુમીહિ સમાસથી સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રુતિમાં આ વિશ્વકર્માનું માહાત્મ્ય, સ્તુતિરૂપે વર્ણન કરતાં એક ઋષિ કહે છે કે:—

‘અર્થ’—આ પ્રશ્નોત્તરરૂપ જે મંત્ર ઉપરથી વિસ્વકર્માન્ન પરમાત્મા અને જગદીશ છે એવું સિદ્ધ થાય છે. પહેલા પ્રશ્નાત્મક મંત્રનો અર્થ આવો છે:—

કુશાર જે પ્રમાણે પોતાના શરીરનેજ સુખ્ય આધાર માનીને તેની સહાયતાથી મૃત્તિકાદિ સામગ્રી એકઠી કરે છે, અને લોકકાના ઠાંડ ઉપરના આકને ફેરવવાની ક્રિયાવડે મટકાં, ઘડા, વગેરે પાત્રો તૈયાર કરે છે, તે પ્રમાણે જગત્તે ઉત્પન્ન કરનારા વિસ્વકર્માન્ન સુખ્ય આધાર કયાં ? આ એક પ્રશ્ન, અને તેની સામગ્રીના પદાર્થ કયાં ? આ બીજો પ્રશ્ન. તેમજ તેની ઉત્પન્ન કરવાની કૃતિ કયી ? આ ત્રીજો પ્રશ્ન. હવે આ ત્રણેના ચોગ વડેજ જે અર્થ એ પૃથ્વી તથા સ્વર્ગના નિર્માણકર્તા વિસ્વકર્માન્ને પોતાના વિશાળ દેહવડે પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને વ્યાપ્યાં છે તે અર્થે તે સર્વજ્ઞ હોવા બોધાયે. કારણ પોતાનામાં સર્વજ્ઞતા હોવા શિવાય આ અતકર્તા જગને નિર્માણ કરવાને કોઈજ સમર્થ નથી. ઉપરના ત્રણે પ્રશ્નનાં ઉત્તર ‘ચિન્મલજાલુ’ આ બીજા મંત્રમાં આપ્યાં છે. તે આવાં—

હવે વિસ્વકર્માન્ને સુખ્ય આધાર કયો ? આ પહેલા પ્રશ્નનું ઉત્તર આ પ્રમાણે. જેને ચારે બાજુએ નેત્ર, સુખ, હાથ, પગ ઇત્યાદિ અનંત અવયવો છે એવા જે વિસ્વરૂપ વિસ્વકર્માન્ન-પરમાત્મા તે એકાદ એટા વૃક્ષના જેવો છે, વૃક્ષ જેમ પોતાના થડ, ડાળીઓ વગેરેના સુખ્ય આધારપરજ ફલપુષ્પાદિકોની વૃદ્ધિ કરે છે તે પ્રમાણે વિસ્વકર્માન્ન પોતાના વિશાળ એટલે સ્થૂલ દેહને ઠેકાણે સંપૂર્ણ જીવ સદૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે. અને તેથીજ વિશાળ દેહ એજ વિસ્વકર્માન્ને સુખ્ય આધાર છે.

પુનઃ વિસ્વકર્માની સામગ્રી શું ? આ બીજા પ્રશ્નનું ઉત્તર એવું છે કે, વિસ્વકર્માન્ને પોતાનાં જે સ્વમનોજન્ય અનંત સંકલ્પરૂપી પૂર્વસંચિત કર્મો હોય છે, એનાંચોગે કરીને ‘સંઘમતિ’—એટલે સંપૂર્ણ જગ નિર્માણ કરે છે. (સં-ઘમતિ) આ ક્રિયાપદનો અર્થ નિર્માણ કરે છે એવોજ છે. એને પ્રમાણ [શ્રુતિ ઋગ્વેદ અષ્ટક ૮ અધ્યાય ૩ વર્ગ ૧ મંત્ર ૨ ‘બ્રહ્મણરૂપતિરેતામ’] આ છે. એનો અર્થ—સુવર્ણકાર જે પ્રમાણે ધાતુઓની મૂર્તિ, અલંકાર, વગેરે (ઘમનપૂર્વક જામોતિ) એટલે પુકોને, ગાળોને, ટીપોને, ભુગાળોને ઘડીને તૈયાર કરે છે, તેપ્રમાણે આ બ્રહ્મણરૂપતિએ એટલે વિસ્વકર્માન્ને દેવાદિકોના જન્મસ્વરૂપો—અર્થાત્ શરીરો—નિર્માણ કર્યાં. અને તેથીજ પૂર્વજીવના આશરે મહાદાદિ માયા, આ કારણમાંથી કાર્યરૂપે દ્રશ્ય જગ ઉત્પન્ન થયું. આવો આ મંત્રનો અર્થ છે.

આ બન્નેય મંત્રમાં ‘સં’ અને ‘ઘમતિ’ માંના ‘સં’ આ ઉપસર્ગને ‘ઘમતિ’ આ ક્રિયાપદનું યદિ સાચિય છે તો પણ, વૈદિક પ્રક્રિયા એવી છે કે, [સંવસિવરેણિ ૧. ૪. ૮૧ જ્યવહિતાજ્ઞ ૮૨] આ મૂત્રઉપરથી વેદમાં વ્યવહિત ઉપસર્ગનો સંબંધ પણ ક્રિયાપદ તરફજ લાગે છે. તેથી (સંબાહુર્યાં ઘમતિ) આટલા ઉપરથી તાત્પર્ય એજ કે, વિસ્વકર્માન્ને પોતે તે તે આણીઓનાં પૂર્વસંચિત કર્મોને [ઘડે તૈયાર કરવાને મૂતિકા લીધા પ્રમાણે] તે તે અનંત શરીરો નિર્માણ કરે છે. અને તેથી આણીઓનાં સંચિત એજ વિસ્વકર્માન્નું આલંબન એટલે સંબંધ કરવાની સામગ્રી છે. આ ઉત્તરાર્થમાંના પદ ઉપરથી બીજા પ્રશ્નનું ઉત્તર નીકળે છે.

હવે તેની ઉત્પત્તિ કરવાનો પ્રકાર કેવી રીતે ? એનો ઉત્તર ‘સંવત્તૈ’ આ અવ-
શિષ્ટ મંત્રના પદઉપરથી નીકળે છે. ‘સંવત્તૈ’ આ પદમાં ‘સં’ આ ઉપસર્ગ પાછા
આવવાથી તેનો સંબંધ પૂર્વોક્ત ‘ચમત્તિ’ આ ક્રિયાપદની સાથે છે. માટે “વત્તૈઃ
સંવત્તૈ” આવી યોજના કરી છે. ‘વત્તૈ’, એટલે વૃક્ષ જે પ્રમાણે કાળીચો વગેરે
પોતાના શરીરરૂપ આધારને વિષે પાણીના યોગે પુલ ફળ વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે, તે પ્રમાણે
વિશ્વકર્મા નામનો દેવ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી મનુષ્ય, પક્ષી, પક્ષી,
કોટકાદિ ભોક્તા પ્રાણીઓનાં કર્માનુરૂપ તે તે પ્રાણીઓના પુર્વસ્થિત કર્મા—વડો કરવા
માટે જે પ્રમાણે માટી લે છે તે પ્રમાણે—લઈને પોતાનાજ અંશભૂત જે બધાં માણસા
તહેમની અનંત ઇંદ્રિયોથી યુક્ત થાય છે. અને તે અનંત ઇંદ્રિયયુક્ત એવા પોતાના
વિશાલ વિરાટ સ્વરૂપમાં આપણાં સર્વે જીવજંતુનાં શરીર નિર્માણ કરે છે. આ ઉપરથી
વિશ્વકર્માએ, આ ઉત્પત્તિનું કાર્ય સ્થૂલ દેહવાળા પ્રાણીઓની હસ્તપાદાદિ ઇંદ્રિયો કર્મ-
નેજ કરે છે એમ સમજવું. એમ આ મંત્રના અવશિષ્ટ પદઉપરથી ત્રીજા મૂર્તનેનો
ઉત્તર મળે છે. અને વિશ્વકર્મા એ જમદીસ્વર છે આવો આ મંત્રનો ધ્વનિપાથ
નીકળે છે.

૩ વિશ્વકર્માના અવતાર વિષે.

તેજ પ્રમાણે વેદમાં વિરાટ, વિશ્વરૂપ સૂર્ય, મહેન્દ્ર, ભૌવન, કાશ્યપ, જીવ, ત્વષ્ટા,
વાચસ્પતિ, બ્રહ્મણ્ડપતિ, અબ્રહ્મણ, બ્રહ્મણ્ય, નારાયણ, પુરોહિત, હિરણ્યગર્ભ શિષ્ય,
ચાર્ય, શિવ, સહસ્રશીર્ષ, વિષ્ણુ વગેરે નામ વિશ્વકર્માનેજ લગાડ્યાં છે. કેમ,
વિશ્વકર્માનીજ એ મુખ્ય વિભૂતિઓ છે. શ્રી વિષ્ણુના જે પ્રમાણે રામકૃષ્ણાદિ
ભેદ છે, તે પ્રમાણેજ જીવચુદ્ધિરૂપ પ્રપંચ નિર્માણ કરનારા, દેવોનો પુરોહિત જીવ-
દિયાળક અને સર્વ જીવોનો જીવ જે વિશ્વકર્મા તેના સુહૃદ ત્વષ્ટા, બૃહસ્પતિ
ઇત્યાદિ નામના અવતાર પ્રસિદ્ધ છે.

ઋગ્વેદ-એતરેયબ્રાહ્મણ પંચિકા ૮ સંહ ૨૧ અ. ૪—એતેનહવાયેદ્રેણમહાભિષેકેન
કશ્યપોવિશ્વકર્માણ ભોવનમભિષેવેચ । તસ્માદુવિશ્વકર્માભોવનઃ સમંતં સર્વતઃ
પૃથિવીં અયનપરિયાયાશ્ચેરુચમેષ્યૈરીજે ।

માર્થ—એદ્રેણ દંદ્રયતીતિ દંદ્રઃ શ્વિ પરમેશ્વરૈરુતિષાતોઃ નિષ્પજદંદ્રઃ સર્વોત્કૃષ્ટત્વઃ તસ્ય-
દંદ્રસ્યસંવેચિના—એદ્રેણ—એતેનપૂર્વોક્તેન મહાભિષેકેન મહાંભાસૌ-અભિષેકઅમહાભિષેકઃ । એતેનમહાભિષેકેન
—અવપ્રસિદ્ધાયે પદાભિષેકેનૈવ કશ્યપઃ કશ્યપોનામઋષિઃ । ભોવનઃ ધ્રુવનઃ ધ્રુવસ્થાપત્યં ભોવનઃ ત
ભોવનં વિશ્વકર્માણ—અભિષેકૈવ અભિષેકં કૃતવાન્ સહુ તસ્માત્ સામ્રાજ્યાભિષકાદેવ ભોવનઃ પુત્રઃ
વિશ્વકર્મા પૃથિવીમ્મિ સમંતં ચતુઃસાગરપર્વત સર્વતઃ સમેતાત્ જયન્ વિજયં કુર્વન્ પરિવાય પરિવરુન-
કૃતવાન્ કિંચ મેધ્યેન પવિત્રેણ—અધેન—ઈજે અશ્વમેધયજ્ઞંચકારિત્યર્થઃ । અપેરેતુ સંજ્ઞેણ—ભોવન (ધ્રુવ-
નસ્ય પુત્ર) ડ (નિશ્ચિત) સમંતં (પરિતઃ) સર્વતઃ [કૃત્વા] પરિવાય (પરાક્રાંતવાન્) ઈજ (દહવાન્)

અર્થ—“કશ્યપામલે ચિશ્વહારોદ્ધારતંત્રે કશ્યપોવિરાટસ્વરૂપમિતિ આ વચ્ચેનો ઉપરથી
અને “સ્કંદપુરાણે નામગ્રન્થે ચિશ્વકર્મોપાખ્યાને ઈશ્વરસમુલ્લંબંદે અધ્યાય ૪ શ્લોક
૨૯ કશ્યપોવિશ્વકર્માજાવશ્ચન્દ્રાક પિતામહઃ । વિજેયોદેવવૃંદાજનનંકશ્યપે શૃણુ ” ઇત્યાદિ
વચ્ચેનો ઉપરથી ‘કાશ્યપ’ એટલે વિરાટ સ્વરૂપી વિશ્વકર્મા, બૃહ્વાદિ ચતુર્દશ લોક

૧ અજોરણીકા. મ. કુતેઃ પ્રામાણ્યવાચકોષક વિરાટસ્વરૂપ કશ્યપો નામ પરબ્રહ્મ સમસ્તધર્મવાદિ
લોક મિત્રાંજીવિત્તીર્થેન્ સન્ન તદ્દેહવાં સ્વયમેવરૂપાભરેણ વિશ્વકર્માભિષેકમવધાર્યં તદ્વાભાવજન્ય
વિશ્વકર્મા કથમિતિચક્રવાદિતિ ।

નિર્માણ કરવાના હેતુથી, પોતેજ આ જગતઉપર વિશ્વકર્માના નામે અવતાર લઇને આવ્યો. પછી તેનેજ સાવંસીમ ચક્રવર્તી તરિકે ઇદ્ર પ્રમાણે પટ્ટાભિષેક કરવામાં આવ્યો. તેજ સાવંસીમ ચક્રવર્તી વિશ્વકર્મા સર્વ પૃથ્વીના સ્વામિ થયો અને તેણે હજારો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા. આ એક, અવતાર છે. સૂચ્ય એ પણ વિશ્વકર્માનીજ એક વિભૂતિ છે. એ વિષેનું વર્ણન જગદેદ અષ્ટક ૩ અધ્યાય ૭ વર્ગ ૧૪ મંત્ર ૫ મે ‘હંસ્તુનિ વદુઃસુ’ આમાં કહ્યું છે. પણ વિસ્તાર લખાસ્તવ તે અહીં આપી શકતા નથી. તથાપિ તે આગળ જણાવેલાં વિશ્વકર્મસ્તોત્ર ઉપરથી પણ જણાઇ આવશે અને મેદિની કોશમાં સુદ્ધાં સૂચ્યને વિશ્વકર્મા એવુંજ નામ છે. બુચ્ચો “વિશ્વકર્મા સહસ્રાંશૌ મુનામદેવ શિલ્પિનો:” [મેદિની]

૪ ત્વષ્ટા વ્રજણસ્પતિ ઇત્યાદિ નામ વિશ્વકર્માનાંજ છે.

અરણ પ્રશ્ન ૩ અનુવાક ૧૩ દશક ૧--૨:--અઙ્ગથઃ સંભૂતઃ
પૃથિવ્યૈરસાદૈવ । વિશ્વકર્મણઃ સર્મવર્ત્તતાધિ । તસ્યુત્વષ્ટાં ત્રિ-
દધદ્રુપમેતિ । તસ્યુરુષસ્ય વિમાજાનમગ્રે ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ૦
યોદેવેભ્ય આતપતિ । યોદેવાનાંપુરોહિતઃ । નમોરુચાયવ્રજાણે ।

ઇત્યનેન ગ્રંથ તૈત્તિરિયવક્ષ્યમાણરીત્યાશાસ્ત્રાંતરેષુચ અયમર્થ ઉપલબ્ધયતે તત્રતાવદુદાહૃતયંપ મંત્રયાર્થઃ ॥

માધ્ય-અઙ્ગથઃ [ત્રલેભ્યઃ] પૃથિવ્યૈ (પૃથિર્વાપ્રતિકર્તુ) સ્વષ્ટા વિશ્વકર્મા । રસાન્ (નાનામરુ-
નાયણરૂપ સંચાર્ય) સંભૂતઃ (આર્થર્થેવત્) ચક્રારાત્ । ચતુર્વિંશત્પૃષ્ઠિર્ગપિ સમખવત્ । તત્રાચેતનાનિ પચ-
મહાનૂતાનિ । કપ્પમચેતનશિલ્પનામિવાધિષ્ટાતારંચિના એકીભાવગચ્છેદિત્યાશકચાહ । વિશ્વકર્મણઃ ઇતિ-
પચમીત્યન્લેખેડગ્રથિકરણેચ વિશ્વકર્મેણ સચેતનશિલ્પેદ્રસપ્રાપ્ય । આથ અધિકેનરૂપેણ સમખવતે સપાત-
નાયમુચેત્યર્થઃ તસ્ય સપાતસ્ય રૂપ આકૃતિવિશેષ વિદધત્ વિવિધાકારેણ સંપાદયન્ ત્વષ્ટા સર્વાવિશ્વકર્મા
ઋતિ પ્રકાશતે-લોકે પ્રકટીભવતિ-ઇત્યયમાયઃ મૂલકાષ્ટચૂર્ણપાષાણાદિવદચેતનાનિપૃથિવ્યાદીનિભૂતાનિ
યનચેતનમાધિષ્ટાતામતરેણ ન-એકાભવિતુશક્તાનિ । કુતપ્ચતેષાંવિસહતાનાંવિચિત્રરૂપેણાર્થર્થવિતુશક્તિ
સ્માત્ । અતસ્તેષાસહતા-ચિત્રચિત્તાચેદ્વરોવિશ્વકર્માનામપૃથક્કશ્ચિદસ્તિ । તથાચાર્યપ્રયોગોદ્દર્શિતઃ । હદ-
મકુનાદિકં કાર્યસ્વાત્ । ચિત્રિત્રપ્રાસાદાદિવદતિ । ત્વાદુશ્ચરૂપાણામીશે, સ્વષ્ટા રૂપાણામધિપાતઃ । ત્વષ્ટા-
રૂપાણિ પિશતુ-ઇત્યાદ્યનેકશ્રુતિમિદ્ધ । રૂપાણિ ગર્ભસ્થસ્થચક્ષુરાદીનાસ્વરૂપાણિ વિશદુ ચિંતિત્રજિત્તિ-
અતિપદયાર્થઃ । તદ્દતિ તત્ તદા પુરુષસ્ય શરીરિણઃ અન્ન પ્રાગમૈ આજાન શરીરજનન
વદન્ કુન્ન મંભવત્ । અઘાર્થે દષ્ટાતઃ-કાષ્ટશ્ચાલિકાદિ ભૌતિકાત કુલ્લાલાદિઃ પાત્રિકાશુજાવ-
ાન યથા । પ્ચસપાત્તાદિ કૃતિવિશેષાત્ સ્વઐવ કિયંત ઇતિમાયઃ । તદ્વચિદ્વકર્મપદં શુલ્કૈવ નિર્ધર્ક-
વદ્વ (કુન્નઅંત્યાવયવિપર્યત) કર્મ (કિયામ્યાપારોચરયસ) વિશ્વકર્મા-હત્ ।

અર્થ.—પ્રથમતઃ ઉદકમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરવા માટે વિશ્વકર્મા ઉદકજન્ય નાનારસાત્મક નારાયણરૂપે પ્રગટ થયો અને તે નાનારસાત્મક બોમ્બેમાંથી પૃથ્વીની સપાટીપર મનુષ્ય, પક્ષી, કીટક, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના જીવ ઉત્પન્ન થયા. પરંતુ નિર્માણ થવા માટે પંચભૂતોનું એકય થવાની આવશ્યકતા છે. માટે અર્થાત્ ચતુર શિષ્ટપ્રકાર પ્રમાણે મેળના કરનારા એકાદા કર્ત્તૃક વિના આ પૃથિવ્યાદિ પંચમહાભૂતોનું એકય કેવી રીતે થાય? આવી શકા થાય માટે તે અચેતન પંચમહાભૂત, શિષ્ટપાધિપતિ અને જ્ઞાનમય એવા જે વિશ્વકર્મા, હંદનામાં પ્રવેશ કરીને એકઠા થયા એમ કહ્યું છે. તે એકભૂત થયેલા પંચમહાભૂત સચ્ચદાચેનાજ નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીને તે એકજ વિશ્વકર્મા નાના રૂપે જગતમાં પ્રગટ થયો છે. તો પછી પૃથ્વીપરની બધી જડ વસ્તુ એજ નાના રૂપે શામાટે પ્રગટ નથી થતી? અને હંદમનેજ ‘વિશ્વકર્મા’ એમ શા માટે કહેતા નથી? એવી કોઈને શકા આવે તો માટી, લાકડાં, ચુનો, પથ્થર, વગેરે જેવાજ પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, આકાશાદિ અચેતન અને જડ પંચમહાભૂતો એ જ્ઞાનમય કિંવા સજીવ કર્તા સિવાય એકત્ર થવાને સુદ્ધાં જે સમર્થ નથી તા હંદનામાં નાના પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર આકાર ધારણ કરીને પ્રગટ થવાની શક્તિ તો કયાંથીજ હાય? આ કારણને લીધે તે નિરનિરાળા અચેતન પંચમહાભૂતોને એકત્ર કરીને-અચેતન કરીને-દેવાદિક સહુવર્તમાન અનંત અને ચિત્રવિચિત્ર જીવસૃષ્ટિની રચના કરનારો વિશ્વકર્મા નામનો મુખ્ય ઇશ્વર છે અને તે માધિક પંચભૌતિકતક સૃષ્ટિથી નિરળો હોઈ એકજ છે. આપા અર્થવાળી ‘જનયન્નુ વૈવ પૃથ્વી’ એવી શ્રુતિ પાછળ આવેલીજ છે. અન્ય શ્રુતિઃ ॥અ મુદ્ધા એન અભિપ્રાય દશાંશો છે, કે, ચિત્રવિચિત્ર ઉત્તમ દેવાલયાદિ મંદિરો પ્રના, ગા... શરીરો ઉત્પન્ન કરનારો એવા એક વિશ્વકર્માજ છે, તે શ્રુતિ:—

યજુર્વેદ અષ્ટક ૩ પત્ર ૪ અનુવાક ૫ પત્રાશી ૧ પદ ૨૦-૪૨

ત્વષ્ટારૂપાગામીનો ત્વષ્ટા રૂપાણામાધિપતિ. ॥

દ્વિત્વદ અષ્ટક ૮ અધ્યાય ૮ વર્ગ ૪૨ મત્ર ૧:—ત્વષ્ટારૂપાણિ વિજનુ ॥

ઇત્યાદિ: અનેક શ્રુતિઓ ॥ સિધ્ધાન્ત એવો કે ત્વષ્ટા એટલે વિશ્વકર્મા એ સર્વ અવયવાદિ સ્વરૂપોના-... ॥ માટે પતિ, સત્તાધારી-છે એટલે તે વિશ્વકર્મા જાણીમાંના પ્રાણીઓનાં નેત્રાદિક અવયવ સ્વરૂપા જન્યજનુ એટલે છટ્ટા, ખુદા દેખાય એવા કરો. આવી ‘ત્વષ્ટારૂપાણિ જન્યજનુ’ આ શ્રુતિપદને અર્થ છે. આજ અભિપ્રાયના બીજા વાક્યો.—

ક્રમવદ અષ્ટક ૨ અધ્યાય ૫ વર્ગ ૧ મત્ર ૪.— ત્વષ્ટારૂપાણિદિગ્મુ ॥

યજુઃ ૨૧૬૧૧ પં ૨૧-૪૨-યજુઃ ૨૧૬૧૦૩-ત્વષ્ટારૂપાણિ વિકરોતિ ॥

યજુઃ ૬૧૬૧૧ પં ૨૦-૩૬-ત્વષ્ટાનરેતમઃ સિક્તસ્યરૂપાણિ વિકરોતિ ॥

અરણ પ્રશ્ન ૩ અનુઃ ૧૧ દશઃ ૨ પાદ ૧૦ —ત્વષ્ટારૂપાણિવિકુર્વત વિરશ્ચિ ॥

વિદ્યારણ્ય સ્વામિનાં અને સાયણાચાર્યના ભાષ્યો ઉપરથી અંગક શ્રુતિનો સિધ્ધાન્ત આવોજ હરે છે કે, વિશ્વકર્મા એ દેવતા તે પિપીલિકા સુખી નદી જીવજંતુના શરીર નિર્માણ કરે છે. તેથીજ તે સર્વેશ્વર વિશ્વકર્માના વિરાટ શરીરૂપી આદિ જાણીમાંની દેશભસ્ત અનંત જીવના નિર્માણ થયા છે. આ ઉપરથી વિશ્વકર્મા એ મહાપુરૂષ સર્વ સૃષ્ટિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. માટી, લાકડાં વગેરે વગેરે સાધનો તોમાં કરીને પૃથ્વી વગેરે

૧ અઠા ‘જનયન્નુ વૈવ પૃથ્વી’ આ પંચમી વિવક્ત્તો બધ ‘નિપલ્લે કેર્મયન્નિરણે વૈ’ આ વાગીઠથી ‘ત્વષ્ટ’ (ય) ચા પ્રત્યયાત અઠ્ઠન્નો લોપ સમજે ન ઠેકાણે દ્વિત્વો અન વત્તત્તો માણે થાય છે.

૨ કિરણમર્મ. સમવર્તમાપ્રેમુલત્વજાતા પતિરેક આસીદ્. ॥ ક્રમવદ અઃ ૮ અઃ ૧૩

દેરવવાની કૃતિથી કુશાર જે પ્રભાણે ઘટાદિક પાત્રો નિર્માણ કરે છે તે પ્રભાણેજ પંચ-
ભૂતોનું એકાંકરણ [સર્વ સ્થિત] વગેરે ત્વષ્ટા નામક વિશ્વકર્માજ નિર્માણ કરે છે, એ
આવાર્થ માટે વિશ્વકર્મા નામની વ્યાખ્યા:—

યજુર્વેદ ૭૫૧૪૧૧ પદે ૪૧-૪૭-વેશ્વકર્મેજોગૃહ્યતોવિશ્વાન્યેવતેનકર્માણિ ॥

આ શ્રુતિએ વર્ણી છે. (વિશ્વ-સર્વ-પ્રકારથી તે બધુરેણુ-સુધી-જેનાં કર્મ એટલે
કૃતિ, વ્યાપાર વ્યાપી રહેલા છે તે વિશ્વકર્મા. આ ઉપરથી:—

અરણ પ્રમ ૧૦ અનુવાક ૧૦ દશક ૧:—અગોરણીયાન્મહતેમહીવાન્ ૧

૫ વિશ્વોપાસના કરનારને પ્રભાસ્વરૂપ પ્રજ્ઞ થાય છે હ વિષે.

અરણ પ્ર૦ ૩ અનુ૦ ૧૩ દશક ૧:—વેઢાહમેતંપુરુષંમહાન્તૈ
આદિત્યવર્ણંતમસઃ પરસ્તાત્ । સર્વાણિરૂપાણિવિચિત્યધીરઃ ।
નામાનિકૃત્વાભિવદન્યદાસ્તૈ ॥ ૨ ॥ ધ્રાતાપુરસ્તાયમુદાજહાર ।
શક્રઃપ્રવિદ્રાન્પ્રદિશશ્વતઃ । તમેવાંવિદ્રાન્મૃતંઽહમંવસિ ।
નાન્યઃ પંથાવિગ્રુનેઽયનાય ॥ ૩ ॥

અર્થ:—કશ્ચિદપિ: શિષ્ય ન્ પ્રતિવદતિ । અહ એતં (વિશ્વકર્માણં) આદિત્યવર્ણે મહાન્તે પુરુષ
અંતર્ગદિતં મહ પુરુષ) વેદ (જ્ઞાનામિ) તમસઃ (આચરણાન્તુ-વાણ્યતો વિજ્ઞાનપ્રાણાદતગજ્ઞાનાત)
પરસ્તાત્ (દૂર) સ્થિતમિનિશેષઃ । તમના આવૃત્તવાન્વાન્ય એન ન જાનતીતિમાયઃ । ધીરઃ (સ ડવ
મહાન્ પુરુષઃ । અયં પ્રેરયતીત) સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ય (રચાચિત્વા તેષાં કરાણિ । નામાન ચ કૃત્વા ।
જ્ઞાતિ । યત (યતઃ) અ મેવતન્ આસ્તં । અતઃ સ એવ મહાન્ પુરુષા જ્ઞાતવ્ય હત્યર્થઃ । યાતેતિ-યાત
(ચતુર્થઃ) યં પરસ્તાત્ (પૂર્વ) ઉદાજહાર (જ્ઞાત્યેન ઉત્ક્રવાન્) શક્રઃ (દ્રેષ્ટોપિ યં પ્રવિદ્રાન્
સમ્યક્ જ્ઞાનન્) પ્રવિદ્રાન્પ્રદિશશ્વતઃ (ચતુર્દિગવઃસ્થિતાશ્ચ ભવે કુર્ષ્વં મધ્યાધઃ સમંતતઃ સ્થિતાઃ) ય જ્ઞાનેતિ । એ
એવ (ભૂતાના મૌલિકાના તત્ત્વરૂપાણાં ચ સજ્ઞાડયમેવેત્યં રૂપેણ) યો વિદ્રાન્ : સ હહ જીવ હંસવાહ ।
અમૃતો (મુક્તો) મવાતે અન્યયયા (માર્ગઃ) અયનાય (સ્વરૂપપ્રાપ્તયે) ન વિચતે હતિ માધ્યકારઃ ।

અર્થ:— આ મંત્રમાં કોઈ એક ઋષિ પોતાના શિષ્યોને કહે છે કે, વિશ્વકર્મા
એ તેજમય, અનંત ગુણશાલી, ગંભીર હોઈ સર્વ શ્રેષ્ઠ હોવાનું હું બાણું છું. વળી-
ઋગ્વેદ આદિક ૬ અધ્યાય ૭ વર્ગ ૧ મંત્ર ૧ :— વિશ્વકર્મા વિશ્વજેવો મહાશક્તિ
આવાં શ્રુતિ વાક્યો પણ છે. પરંતુ લોકો અજ્ઞાનરૂપ અધિકારમાં ગોથાં ખાતાં હોવાથી
આ વિશ્વકર્માને બાણતા નથી. તો પણ સર્વેની બુદ્ધિને પ્રેરણા કરનારો ચિત્તબાહક
તેજ છે. સર્વ પ્રકારના દેવાદિકોને અને ઋષિઓને નિર્માણ કરનારો તેજ, તેજ
નિર્માણ કરેલાં દરેક દેવના અને ઋષિના તામ જુદા જુદા પાડયાં છે. તે પ્રભાણે તે
તે દેવ અને તે તે ઋષિ પોત પોતાનાં નામનો ઉચ્ચાર કરીને તે વિશ્વકર્માને વંદન
કરે છે. માટે મહાન્ પુરુષ અથવા ઇશ્વર પણ તેજ છે એમ સમજવું. કેમકે, “ વિશ્વ-
કર્માએજ મને આત્મજ્ઞાન આપ્યું.” એમ કહીને સાક્ષાત્ પ્રભાણે સુદાં પહેલાં
તે જગદ્ગુરુ વિશ્વકર્માની સ્તુતિ કરી છે, તેજ પ્રભાણે આ અને અહ પાત્રાદિક

જ્યાં દેવોએ વિશ્વકર્માને મહાત્મા બાણીને તેનું સ્તવન કયું છે. માટે આવા ભૂત, કૌતિકાદિ ચરાચર પ્રાણીમાત્રને ઉત્પત્ત કરનારા વિશ્વકર્માને જે બાણી, જે તેનું ભજન કરે તે પ્રાણી અમર-અવન્યુકત-થયે અર્થાત્ જીવેને વિશ્વકર્મા-પાસના સિવાય પ્રદરસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો માર્ગ નથી. વિશ્વકર્મા એજ સર્વ પ્રબળનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોવાથી પરમ પૂજ્ય દેવત પણ તેજ છે. માટે તેને 'મહાપતિ' કહેા છે.

૬ વિશ્વકર્મચંદ્રજ વિશ્વબ્રાહ્મણ શિલ્પી અગ્રપૂજાનું અધિકારી છે.

અરણ પ્રશ્ન ૩ અનુ. ૧૩ દશક ૧-પ્રજાપતિશ્ચરતિગર્ભે
અંતઃ । અજાયમાનોબહુધાવિજાયતે । તસ્યધીરાઃ પરિજાન-
તિયોનિં । મર્તિનાંપદમિચ્છંતિવેધસઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ— પ્રજાપતિવિશ્વકર્મા મમોગંધર્વે હિતિ શ્રુતેઃ । પ્રકરણવશાન્નાત્ર પ્રજાપતિપદેન વિશ્વકર્મૈવ જ્ઞાતો
કઃ । ગર્ભે (ગર્ભસ્થસ્ય દેહિનોમિમિત્તે) અંતઃ (માતૃકરે) ચરતિ (સંચરતિ) તતઃ સ ગર્ભઃ ।
અજાયમાનઃ (સ્વયં અપરિણમમાણઃ) અનેન ચાંતઃપરતાંનિમિત્તભૂતેન । બહુધા (વહુપ્રકારેણ અનેક
કલ્પ શિરાવાકારેણ) । વજ યતે (વિવિધરૂપેણ ચ જાયતે) કાણ્ડતુલ્લો ગર્ભઃ । અંગેનૈવાકૃતિ વિશેષ
પ્રાપ્તીર્તાત્યર્થઃ । હિતિ મ. મ્ધે.કારોક્તિઃ તસ્ય (વિશ્વકર્મણઃ) ધીરાઃ (ધ્યાનશીલા-યોગિનો) યોનિ
(નિવાસસ્થાન) વિષ્ણુપારંશ્વ શાલિગ્રામં । પરિજાનંતિ (નાકલ્યેન વિદંતિ) યોગાન શદ્દસ્ય સ્થાનવા.
વિત્તં ' યોનિશ્ચદ્રદ્વત્તદન અકારીનિ મંચે દૃષ્ટં । તત્રવિશ્વકર્મણઃ સ્થાનભૂતાઃ શિલ્પિનઃ । હિતિ વાસ્તુતંત્રે
શ્લોકામયે સપાદલક્ષ્યત પ્રતિદ્વમ્ ।

ગૃહાકાષ્ટેનલોહેનપાષાણેઃ પારદેનવા ॥ રચંવંતિવિચિત્રાણિરૂપાંર્ણાવોત્રધાનિયે ॥
વિદ્યમાન્મોહાનાંતરિક્ષાન્માઘાન્નરમંદર્શયતિ ચે ॥ પચાલાસ્તેસદાપૂજ્યાઃ પ્રતિમાવિશ્વ-
કર્મણઃ ॥ અચેતનંવેત્તનકાર્યકારિત્વેતિયંત્રપ્રતિમાદિકયે ॥ સ્વયંવર્હયોશિશુમારચક્ર-
રથાન્વમાનાનિષલેષચરાણિ ॥ પંચાંગુલાંસ્તાનિહર્ષણકોપાત્પંચાલસજ્ઞાશ્રુતુર્ગશ્વહસ્તાન્ ॥
પંચપ્રમેદાન્ ભુવનસ્યમર્તુઃપૂજાપદાનીર્તાવદુઃપુરાણાઃ ॥ ગૃહાદિનિર્માણવિધૌતત્સમ્પન્ના
યંતમયેષુવિનાયકાંશ્ચ ॥ સંપૂજયેદક્ષપનાદિશિશ્વસૌવર્ણરૂપેશ્વતદાગુધેશ્ચ ॥

તત્પ્રમાદૃષ્ટાઃ શાલિગ્રામામંથ વિશ્વકર્મણઃ પ્રતિમાભૂતાન્ શિલ્પિકરાન્વિશ્વકર્મદૃષ્ટયા જાનીયાત્ ।
તેનચ વિશ્વકર્મસાધુવ્યવર્તિતિતિ માત્રઃ । કયંતાઈ પ્રાણપ્રાદીન્ વિદ્યાય શિલ્પિનઃ પૂજનીયાઃ હયાશોકયાદ
મરીચીનામિતિ— વેધમઃ [ત્રણપશુત્વત્વાદેધઃ શદ્દેન ત્રાણાણા ઉચ્ચેતે તે સર્વે મરીચીનાં (અશ્વનાં)
પદમિવા । મદં (સંચારસ્થાન)]-હતિ । પૂજયિતુમિતિશેષઃ । તથાઈ મંજાતર—

ક્યોતિર્મયસ્યસૂર્યસ્યઆસ્વરતર મંદલમેવાધિષ્ઠાનસ્વરૂપં । મૂમૂધરાદિકંતુલત્કિર-
ણ્મર્મચારસ્થાન । એવસર્વશિલ્પકર્તુર્વિશ્વકર્મણઃશિલ્પિકરાણ્યમુખ્યસ્વરૂપં । શિલ્પ-
સ્વભાષમ્પ્રીત્ । સદિજગદ્વિવંશિલ્પિણતેતુલતર્કર્તેકતિપયપરાર્થવિષયાઃશિલ્પયંતેહતિ ।

અર્થ—અધિકારઃ—ત્રણપદવતાપશુ ત્વષ્ટુશ્ચમૂતાનાં કલાનાં સંચારપદાનિ । અતઃ યે કર્મા-
ન્વિદ્યા વાસ્તુકર્મણિ ત્રણપશુત્વ પૂજયંતે તે સૂર્યમંદલં વિદ્યાય મૂપ્રદેશસ્થં તત્રપ્રમામંદલં પ્રણમેતીતિ
તેવામંદલમુક્તં ભવતિ । તત્સમં પ્રાણપાદપેલયાપ શિલ્પિન એવ પૂજ્યા હિતિ માત્રઃ

પ્રાકૃત અર્થ—“યજુઃ અઃ ૩। પ ૪ અ ૭। પ ૧ પ ૪૭-૫૧-

પ્રજાપતિર્વિશ્વકર્મામનોગંધર્વસ્તસ્યઋત્વસામાન્યેત્સરસોવન્હયઃ ।

ભાષ્ય—પ્રજાના પાલકઃ । (પ્રજાપતિઃ) વિશ્વકર્મકરણીય યજ્ઞાનો (વિશ્વકર્મા) તાદૃશી મનોનામક. । કશ્ચિદ્ધર્મવતઃ તસ્ય ચ ઋત્વસામદેવતા માર્યાઃ તાશ્ચનીદર્શ્ય વદતીતિ ચ વન્દ્યદ્રવ્યુત્પતે ।

તૌત્તરીયબ્રાહ્મણ અષ્ટક ૨ “પ્રજાપતિર્વિશ્વકર્મા । તસ્યમનોદેવચક્ષેનરાધ્યાસ ।

ઋગ્વેદેતરેયબ્રાહ્મણપંચિકા ૪ સ્ત્ર ૨૨ । અત્યાય ૩-વિશ્વકર્મામવત્પ્રજાપતિઃ

પ્રજાઃ સૃષ્ટાવિશ્વકર્મામવત્સંવત્સગે વિશ્વકર્મેદ્રમેવતદાત્માનંપ્રજાપતિંમવત્સર વિશ્વકર્માણમામૃવર્તોદ્રુણવતદાત્માનિપ્રજાપતૌસવત્સર વિશ્વકર્મણ્યંતતઃ પ્રતિતાદ્વિતાપ્રતિતાદતિ-યસ્વવેદ યપ્વવેદ ॥ ૨૨ ॥

‘ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ ઉપરથી અને વિશ્વકર્મા વિશ્વકર્મ શ્રુતિના ચાલુ પ્રકરણ ઉપરથી પ્રજાપતિ આ શબ્દનો અર્થ અહીં વિશ્વકર્મા એવોજ કરવો. તે વિશ્વકર્મા ગર્ભમાંના પ્રાપ્ય માટે માતાના સુદાં ઉદરમાં સંચાર કરે છે. કેમકે ગર્ભમાંના માનનાં કોષો પા તાલી મેળે જન્મ પામવાને સમર્થ નથી હોતા. સૂળ ગર્ભ તા નીકળી લોકડા કિંવા પૃથ્વર પ્રમાણે જડ, અચેતન હોય છે. તે વિશ્વકર્માના પ્રભાવે જન્મ પામે છે. વિશ્વકર્મા એ દરેક ગા માં પરમાત્માના સ્વરૂપે સંચાર કરે છે. તેની રાસ, નરો, ઇન્દ્રિયાદિ અંગોનાં અવવેશી ચુકત થઈને તેનીજ સત્તાથી તે નાનાને સ્વરૂપે વ્યક્ત સ્વરૂપ પામે છે. વિશ્વકર્મા નિવાસસ્થાન જે પ્રમાણે શાંતિપ્રાપ્ત તે પ્રમાણે વિશ્વકર્માનું નિવાસસ્થાન એટલે તદ્વર્ણીય શિષ્ટીઓ છે, એની નાગે લોકાને ધરાબર ખબર છે. અહીં ‘સેનિ’ આ શબ્દનો અર્થ નિવાસસ્થાન એવો કરાઈ છે. એનું પ્રમાણ—

ઋગ્વેદ અષ્ટક ૫ અઃ ૩ વર્ગ ૮ મંત્ર ૧ યોનિષ્ઠ ઇદ્ર સદને અકારિઃ ।

આ મંત્ર ઉપરનું ભાષ્ય જોવું. વિશ્વકર્માનું સ્થાન તેની સંતતિજ હોવાનું ‘ઇદ્રયામલ વાસ્તુતંત્ર’ મા પણ સ્પષ્ટ છે. તે એમ ક “માટી, લોકડું, નવલોહ-સર્પ ધાતુગે-પૃથ્વર, પારા, ઇત્યાદિ પદાર્થોના અમલકારિકાનેરનરણા આકારની જે વસ્તુઓ, સૂતિઓ તૈયાર કરે છે તે શિષ્ટી પ્રલક્ષ વિશ્વકર્મા માટે જ હોવાથી સદા સર્વદા પૂજ્યજ છે.” વિશ્વકર્મસંતતિને ‘પંચાલ’ આનામ હોવાનું કારણ, તેજ ઇદ્રયામલાતર્ગત વાસ્તુતંત્રમાજ જરા આગળ જતાં કહ્યું છે. તેમા એમ કહ્યું છે કે, જે નેણીવ પરનું જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રમાણે કામ કરનારાં યંત્રો તૈયાર કરે છે, જેતાં વેંતજ મન મોહિત થઈ ભગ, દક્ષણ પ્રમાણે સૂળ સ્વરૂપની યોગખાણ પડે અને અંતઃકર માં પરમેશ્વર ભકિત ઉપજ થાય એવી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણાદિ દેવાની પાષાણ, ધાતુઓ વગેરેની સૂતિઓ, અંતઃકર, દેવાલનાં ઇન્દ્રિયાદિ તૈયાર કરે છે, સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહ, આશ્વિની વગેરે નક્ષત્રા, જેના આધારે રાતદિવસ ભ્રમણ કરે છે તે આપોઆપ ચાલનારું ‘શિશુમાર’ નામનું રાશી ગ્રહ; ગ્રહમાલા; ઇંદ્રાદિકના રથ, હથિયાર, અંતરિક્ષમાં ચાલનારાં વિમાનો, ઇત્યાદિ જે નિર્માણ કરે છે, તે વિશ્વવ્રહ્મસંતતિને સ્વર્ગમાં ‘પંચાલ’ એવી સંજ્ઞા છે. હેમનેજ અહીં-સૂત્યુલોકમા-‘પંચાલ’ આ નામમાંના ગ્રીહ-‘યુ’-આ અક્ષરોનો સ્થાપ થઈને ‘પંચાલ’ એમ કહે છે. તે શિષ્ટપદમાં પરમ ચતુર હોવાથી હેમને વિશદ પુરૂષો

આ શ્રુતિ દિગ્વેશ શાસ્ત્રના પુસવન નામક સંસ્કારના પ્રયોગમાં રાષ્ટ્રમૃત આ નામથી પહેલી છે.

હાય જેવાજ ગણે છે. જગતપ્રાણી નારાયણના સ્વરૂપના પાંચ ભેદ હોઈ તેમાંના દરેક અવયવ પૂજ્ય હોવાનું સર્વ વિશ્વતજ છે. આ ઠંકાણે (તસ્વર્ધરાઃ પરિજાનાંત ચોર્તિ) આ શુનિતરફ પાછું ધ્યાન દેવું.

દેવાલયો, ઘરો, મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા, આમરથના, તલાવ, વાંધી, કૂપ, ખાગ, યજ્ઞમંડપ, કુંડ, વધૂના અડકાર, કુંડદેવનાઓની પ્રતિમા, સુવર્ણાદિ ધાતુમય ઘટકાપાત્ર, વગેરે તૈયાર કરતી વખતે વાસ્તુપુજનુજ એક અંગ સમજીને તે તે કાર્યની શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને છેવટે એટલે કામ તૈયાર થયા પછી શિલ્પકારોના સર્વ આયુષી [તામણી, ટાંકી, એરણ, અગ્નિકુંડ વગેરે] યજ્ઞમાને યથાશક્તિ સુવર્ણનાં કરીને તે આયુષીસહિત જેને વિનાયક એવી સંજ્ઞા છે એવા તે પાંચાલોની અન્ન, વસ્ત્ર, દ્રવ્ય, દક્ષિણા વગેરે દઈને પૂજા કરવી એટલે થયેલાં બધાં કામ ફલદ્રુપથાય છે. દેવાલય બાંધ્યું હોય તો તેમાંની દેવતા મનારથ પૂજી કરનારો થાય છે. ગામ વસાવ્યું હોય તો તે સર્વોપદ્રવરહિત થાય છે. તલાવ બાંધ્યું હોય તો તે જલદેવતાની પીઠમાંથી ચુકત થાય છે. અલંકાર કયાં હોય તો તે સૈભાવ્યવર્ધક થાય છે. ઘટકાપાત્ર હોય તો તે ઉત્તમ શુદ્ધ સાધનારૂં થાય છે. પાંચાલો અથપૂજના અધિકારી હોવાથીજ તેમને 'વિનાયક' એવી પણ સંજ્ઞા છે. શાલિગ્રામ જેમ વિષ્ણુસ્વરૂપી છે તે પ્રમાણેજ આ વિશ્વપ્રાણી શિલ્પીઓ મુખમાં પ્રત્યક્ષ વિશ્વકર્મ મૂર્તિજ છે એમ સમજવું. તેના મોટે વિશ્વપ્રજ્ઞ સાધુજ્યવંતી પ્રાપ્તી થાય છે, એ ભાવાર્થ.

પણ બીજા પ્રાણીઓ છોડીને આ શિલ્પીઓનીજ પ્રથમ પૂજા શામાટે કરવી? એવા પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જો કોઈ વાસ્તુપ્રમુખ યજ્ઞાદિક ક્રમોના આરંભમાં આ વિશ્વપ્રજ્ઞસંતતીય શિલ્પીઓને છોડીને 'વેધસ' એટલે-વિવિનાથી-પ્રજ્ઞદેવનાથી-ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણીઓની પૂજા કર્યો તે સૂર્યભિંબ છોડીને સૂર્યનાં કિરણ પડેલાં કાષ્ઠ પાષાણાદિકની પૂજા કર્યા જેવું થયો. આ વિશે "ઝોગનર્મચક્ષ" આવો એક મંત્ર છે. એના અભિપ્રાય એવો છે કે દેહિન્યમાન સૂર્યના તેજમય કિરણોથી ચુકત ભિંબજ તેનું મુખ્ય સ્વરૂપ હોઈ ભૂમિ, પર્વત એ તે કિરણોમાની કળાના સંચારસ્થાના છે. તે પ્રમાણેજ પંચાલશિલ્પી અજ સર્વ શિલ્પ નિર્માણ કરનારા વિશ્વકર્માનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. અને આ જગદ્ભિંબની અંદરની ચારે ખાણોમા જે ચરાચર પદાર્થ છે તે આ જગદ્ભિંબરૂપ શિલ્પીની શિલ્પકલાનાં સંચારસ્થાનો છે. અર્થાત્ તે તે તેની શિલ્પક્રિયાથીજ થયેલાં છે માટે પૂર્વોક્ત શ્રુતિનો અર્થ લાખ્યકારોએ એવા કારણ છે કે દેવ પ્રાણી આદિ કરીને આ સારી દુનિયા, વિશ્વકર્મસ્વરૂપ જે મનુ, મય, ત્વષ્ટા, શિલ્પી, કૈવજ, તે આ વિશ્વપ્રાણી શિલ્પોના શિલ્પકલાનાં સંચારસ્થાનો છે. કુંડ, મંડપ, યજ્ઞપાત્રો, દેવમૂર્તિ, દેવાલય, પ્રાસાદ, મંદિરો શસ્ત્રો, અડકારાદિક તૈયાર કરનારાને 'કર્માર' કહે છે. એજ કર્મારોની વંશપરંપરાગત વૃત્તિ ચક્રાવનારા જે વિશ્વપ્રાણીશિલ્પી તમને દોડીને વાસ્તુપ્રમુખ યજ્ઞાદિકમોમાં જે બીજા પ્રાણીઓની પૂજા કરે છે તેવા સૂર્યમંડપ છોડીને ભૂમિઉપરના કાષ્ઠપાષાણાદિકઉપર પડેલા તડકાનીજ પૂજા કર્યા જેવું કરે છે. આ ઉપરથી વેધસાખ્ય પ્રાણીઓના કરતાં વિશ્વપ્રાણી શિલ્પીજ અધિક પૂજ્ય છે એવોજ ભવનાર્થ નીકળે છે.

વિશ્વપ્રાણી શિલ્પીની આ પૂજાને રિવાજ હજી પણ યોગ્યપણાએ અવશિષ્ટ રહેલો નક્કર પડે છે. ઉદાહરણાર્થે ઘરના પાંચ વગેરે નાંખતી વખતે શિલ્પીની દક્ષિણા હજી એકઠેરે કાઢીરાખે છે. અને ઘર બંધાઈને તૈયાર થયા પછી વાસ્તુગાનિવખતે પાંચડી વગેરે

બંવાલી શિલ્પીનું સન્માન કરે છે. લગ્નકાર્યોમાં દેવપ્રતિમા લઈ જતી વખતે કિંવા છોક-
રીને ઘરેણું પહેરાવતી વખતે સિધું વગેરે દે છે. આ પ્રમાણે કાંઈપણ સ્વરૂપે એ શિલ્પીઓના
પૂજનનો વહિવાટ રહે છે. પરંતુ એ કંઈ પૂજા નથી. કેમકે પૂજા આ શબ્દમાં આવનાર
પૂજ્યભાવનો સાંપ્રતકાળે યજ્ઞમાનના મનમાં અભાવ હોવાથી આ પૂજન એટલે પાદુ મારોને
પાણી બનાવવા જેવું જ છે ! મારે અત્યારે આપણા દેશમાં ઘરની વગેરે જે વાસ્તુ-
શાસ્ત્રિઓ થાય છે તે યથાશાસ્ત્ર થતીજ નથી પણ ઉલટી શાસ્ત્રવિરુદ્ધજ થાય છે એમ
કહીએ તોપણ ચાલે. કેમકે જે કમ માં જે દેવતા ઉક્ત માન્યા છે તે છોડીને તેમને
કેકાણે ભવતાજ દેવની પૂજા કરવામાં આવે તો તે શાસ્ત્રવિરુદ્ધજ થાય છે. અને તેથી
ઘર બાંધેલાં વાસ્તુમાંથી જે વાસ્તવિક સૌખ્ય પ્રાપ્ત થયું બેઠાં, તે ન થતાં યજ્ઞમાનના
નાશ માત્ર થાય છે. આ કહેવું અમારું પોતાનું નથી પણ એ વિષે શ્રુતિજ આવી છે.

**તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ અષ્ટક ૧ પ્રશ્ન ૧ અનુ. ૪ દશક ૧—‘યથા-
દેવત અભિરાધીયતે । નદેવતામ્બ્ય આવૃશ્ચયતેવસીયાન્ભવતિ ।’**

માર્ગ—‘યસ્ય પુરુષસ્ય યાગ્મિમાનિની દેવતા તામનતિક્રમ્યાધાન તમ્ય પુરુષમ્યાધાનં યથાદેવ
જમાધાનામિત્યુચ્યતે । તદાતકમે સતિ દેવતાદ્રોહો દરિદ્રશ્ચ મવતિ । અનતિક્રમનુ દેવતાપ્રસાદો
ધનસપાત્તિશ્ચ મવતિ ।

જે પુરૂષની જે અભિમાની કિંવા ઇષ્ટ દેવતા હોય તેને અનુસરીને અગ્નિહોત્રાદિ
ક્રિાત વગેરે કર્મો તેજ તે પુરૂષની ઉપાસના છે. પોતાની ઇષ્ટદેવતા છોડીને કર્મ કર્યું
તો તે દેવતાના કોપ થઈને તમાંથી તે ઉપાસકને દારિદ્ર પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતાની
ઇષ્ટ દેવતાને અનુસરીને ચાલવાથી દેવતા પ્રસન્ન થઈ તે ઉપાસકને ધનસંપાત્તિના
લાભ થાય છે. મારે વાસ્તુકર્મમાં વિશ્વવ્રજાલોત્સાહ શિલ્પપૂજનજ વિહિત છે. કેમકે
પૃથ્વીમાંના યજ્ઞયાગાદિક કર્મો કહો, બીજા કાંઈ પણ કર્મો કહો, શિલ્પવિદ્યા સિવાય
કંઈ પણ કરી શકતાં નથી. વાસ્તુશાસ્ત્રના સંકલ્પમાં સુધ્ધાં [અષ્ટ. મમનૂતન ગૃહા-
શ્ચિન સુવણ, રજત, તામ્ર, ત્રુપુ, સૂક્ષ્મ, કાષ્ઠ, લોહ, પ પાળાણશિલ્પાનાં મંદિરની દ્વાર-
પરિદ્વાર્ય, શિલ્પશાસ્ત્રોક્તન્યુનાધિક માનજાનન ચિરુક્ષ્ણ નિવૃત્યર્થ, આસ્મન્ગૃહે ચિર-
કાલ નિવાસ સિદ્ધયર્થ, ઇત્યાદિ શિલ્પકર્મોધી ઉચ્ચાર છેજ. અને આ વાસ્તુપૂજા છે ત્યા
વિશ્વવ્રજા શિલ્પની અપૂર્ણ પણ નિત્ય છે. મારે બ્રાહ્મણ્યે સુધ્ધાં પોતાના ગૃહાદિકની
વાસ્તુમાં વિશ્વવ્રજા પંચાલોનીજ પૂજા કરવી યોગ્ય છે. આવાં શ્રુતિ અને રૂદ્રયામલાદિ
અથોના પણ વચનો છે. એ રૂદ્રયામલ પ્રમાણે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ:—

વાસ્તુશાસ્ત્રે વિશ્વકર્મ નારદમવાદે પ્રાસાદાધિકારં ‘અધ્યાય ૮ પ્રતિષ્ઠાવિધિ-સુવિને-
ચમુદ્દેષેત્ચલમ્પ્રત્યેમ્યયુતેઽશ્વયે ॥ આંમણકે પ્રતિષ્ઠાયાં પ્રામાદાદિષુચોક્ચયતે ॥ પ્રાસાદાશ-
મર્દેશાનોત્તરામ્રેમંદર્પણમ્ ॥ ॥ હસ્તમાત્રં મબેત્કુલમ્ભલ્પાયાંનમયુત । આગમેર્વેદ-
મત્રેશ્ચહામકુર્યાંદિધાનતઃ ॥

ઇત્યાદિ ૩૭ શ્લોકથી તે ૭૬ શ્લોક સુધી મુતિપ્રતિષ્ઠાનાં સુદૂર્ત વગેરે અને
મંડપ કરવાનું શાસ્ત્ર પ્રમાણુ કહીને પછી અયુત ૧૦૦૦૦ (અવદાનના) હોમને ૧
હાથનો ફુંડ; અર્ધલક્ષ હોમને ૨ હાથનો; લક્ષ હોમને ૩ હાથનો; ૧૦ લક્ષ હોમને ૪ હાથનો;

૩૦ લક્ષ હોમને ૫ હાથનો; અર્ધ કોટિને ૬ હાથનો; એ'શી લક્ષ હોમને ૭ હાથનો; અને એક કોટિને ૮ હાથનો કુંડ ઇત્યાદિ પ્રમાણે બતાવીને પછી વેદી કરવાનાં પ્રમાણે પણ બતાવ્યાં છે. આગળ જતાં સર્વ'તોભદ્ર મંડપ, ધ્રુવ'તોભદ્ર, વિષ્ણુ'તોભદ્ર, લિંગ'તોભદ્ર, ગૌરી'તિલકભદ્રમંડલ, સૂર્ય'તોભદ્ર ઇત્યાદિ જે જે દેવતા મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા હોય તે તે પ્રમાણે ભદ્રમંડળો કહ્યાં છે. એના આગળ તકાગપ્રતિષ્ઠાને અર્ધચંદ્રકાર, વાપીકૃષ્ણ વાસ્તુને ધનુષ્યાકાર, સ્વસ્તિકાકાર, જલદેવતાપૂજને ચેન્યાકાર, એવા મંડળો કહ્યાં છે. પછી વાસ્તુદેવતા ન્યાસવિધિ બતાવતી વખતે વેદીઉપર કળશ, કમંડળ, પંખો, દર્પણ, નવરત્નો, સર્વોષધિ, સપ્તધાન્યો વગેરે દ્રવ્યો મૂકીને પ્રથમ વસ્ત્રાલંકારાદિ સ્પર્શ સ્થાપ્તી મૂર્તિની પૂજા કરવી અને તે પૂજનું સાહિત્ય શિલ્પીને હેલું એમ કહ્યું છે. [દેવસ્થાપનપૂજા વસ્ત્રાલંકાર મૂલ્યઃ । તત્ત્વર્થે શિલ્પને ક્ષયમિતિ ... .. સ્તોત્રક ૬૪] એવું વચન છે. એની આગળ વાસ્તુપૂજા, ગ્રહપૂજા, બલિપ્રદાન, હોમ ઇત્યાદિ કરીને સર્વ દેવાલયમાં પગ થીયાથી તે શિખર સુધી વ્યાપ્ત થયલા વાસ્તુપુરંપના-વિશ્વ-કર્માના-કલ્પિત પાઠાદિ અવધેયોને વિષે આવેલા દેવતાનાં નામ જાણાવ્યાં છે. એટલે ઉમરામાં વૃક્ષ દેવતા, પગથીયામાં વરાહ દેવતા, સ્તંભમાં પર્વત દેવતા, કાસવમાં ગંગા, શિખરના પાંચ કળશમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ઇશ્વર અને સદાશિવ, ઉર્ધ્વ પંચશિખાને વિષ્ણુ-કળશઉપર-સદેશાનંત વામદેવાદિ પંચ શિવમૂર્તિ એવો ન્યાસ હોઈ તેનો ધીમે સુકધા ધણું વિસ્તાર છે.

૭ વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પી પુજાનો પ્રકાર.

વાસ્તુશાસ્ત્રે इत्यनंतरतः कुर्यात्सूत्रधारस्यपूजनं । वस्त्रालंकारभूषादिविस्तगोदान बाहजनैः ॥ ८१ ॥ अन्येषांशिल्पिनां पूजाकृतेश्चाकर्मकारिणां ॥ स्वाधिकारानुसारेण वस्त्रतांबू ॥ भोजनैः ॥ ८२ ॥ काष्ठपाषाणनिर्माणे कोणयत्रेचर्मद्वारे ॥ मुंजतन्त्रेचमुंज-सौ शकरखिदई. सह ॥ ८३ ॥ पुण्यप्रामादजस्वामीप्रार्थयेत्सूत्रधारतः ॥ सूत्रधारो व-देत्स्वामिन् अक्षयमभितानव ॥ ८४ ॥ इति सूत्रधारपूजा ॥ अथाचार्यादिपूजा ॥ आ-चार्यपूजनंकृत्वा वस्त्रंस्वर्णधनैः सह ॥ दानदद्यात्तद्विजातिभ्यो दानं वैदुर्बलेश्च ॥ ८५ ॥ सर्वेषां धनमाधारः प्राणिनां जीवनं परम ॥ वित्तेदत्तं प्रदुष्यति मानुषाः पितरः सुराः ॥ ८६ ॥ इति प्रतिष्ठाविधिः ॥ अथ वास्तुविधिः ॥

અર્થ:-મહોત્સાહપૂર્વક શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી મૂર્તિની સ્થાપના કર્યા પછી સૂત્રધારની -શિલ્પશાસ્ત્ર પારંગત એવા મુખ્ય શિલ્પાચાર્યની-વસ્ત્ર, ગંધ, પુષ્પહાર, અલંકાર, ભોજન ઇત્યાદિ ઉપચારો વડે પૂજા કરીને તેને દ્રવ્ય, દક્ષિણા, ગોપ્રદાન, અશ્વાદિ વાહનનાં વિધિપૂર્વક દાન કરીને તે મુખ્ય શિલ્પીના હાથ નીચે કામ કરનારા બીજા પંચાંગો હેતુ તેમની પણ તેમની ગોચરના પ્રમાણે વસ્ત્રાગંધાદિ ઉપચારોવડે પૂજા કરીને અને ભોજન વગેરે કરાવીને યજ્ઞોમાં શિલ્પીગ્રાહણને અન્નદાનથી તૃપ્ત કરવામાં આવે તો સર્વ દેવાના સ્તુતિ શકર તૃપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે વિશ્વગ્રાહણ સંતર્પણ થઈ રહ્યા પછી યજ્ઞમાને ઘર આંધવાથી પ્રાપ્ત થનારે શ્રેય પોતાને મળે એટલા માટે 'પુણ્ય પ્રામાદજં સ્વામિ' પ્રાર્થયેત્સૂત્રધારત " આ મંત્રથી મુખ્ય શિલ્પીની પ્રાર્થના કરવી. પછી તે મુખ્ય શિલ્પીએ 'અક્ષયં મહિના નવ' આવા આશીર્વાદ આપીને પ્રભૂ રૂપે યજ્ઞમાનના હાથમાં નાખા-

આ ઉપરના સ્પષ્ટ છે કે પંચાલશિલ્પીને ગોપ્રદાનાદિક કરવાનું વહુ છે. અર્થાત તે મ ગ્રાહ છે.

એર દેવું. આ પ્રમાણે ધર્મ આંધનાશ કે મૂર્તિ વગેરે કરનારા શિદ્ધિપીની પૂજા કર્યા પછી હોમ કરેલા આચાર્યાદિક બ્રાહ્મણોની પૂજા કરીને તેમને સુખમાં યોગદાન અને દક્ષિણા દેવી. તેજ પ્રમાણે કીન, દુખળાં, આંધળા, પાંગળાં, વગેરેને પણ દ્રવ્ય, અન્ન વગેરે દઈને સંતુષ્ટ કરવા. કેમકે દ્રવ્ય એજ સર્વ પ્રાણીઓને આધારરૂપ છે. દ્રવ્યદાનથી કેવ પિતૃઓ અને મનુષ્યો સુખમાં વૃદ્ધ થાય છે. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા અને પ્રાસાદવાસ્તુના યથાર્થ વિધાનનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. તેમજ 'વાસ્તુસાર-પ્રવેશ-વાસ્તુ' વિકલાલ ગ્રહદેવતા પૂજનમ્-આચાર્યોક્તાદ્યાશ્વમેદાન્ મોક્ષયેત્સ્વજનાદયમ્ ॥ ૧૪૭ ॥ બ્રહ્મપ્રવેશને વખતે વાસ્તુપુરૂષ, અષ્ટદિક્પાલ, નવગ્રહ, ઇત્યાદિ દેવતાઓનું પૂજન કરીને આચાર્ય અને વિશ્વબ્રાહ્મણ-શિદ્ધિપીને લોજન કરાવીને ત્યાર પછી પોતાનાં સગાંવહાલાં હોય તેમને લોજન કરાવવું અને:—

મત્સ્યપુરાણ અધ્યાય ૨૨—તસ્યાયુત્તરતઃ કુર્યાન્નનમહપમુત્તમમ્ ॥ તદર્થેનત્રિ-
મ્ભાગેનચતુર્ભાગેનવાપુનઃ ॥ ૨૬ ॥ આનીયલિંગમર્ચાશિલ્પિનઃ પૂજયન્નુબુધઃ ॥ ચક્ષાન્-
ગ્ગરત્સૈશ્વર્યેષ્વત્પરિચારકાઃ ॥ ૨૭ ॥ શિલ્પિપ્રાર્થના—હમધર્મામિતિતાનબ્રૂયાદ્ધજમા-
નોપ્યતઃ પરમ્ ॥ દેવેષ્વમ્સ્તરોણેકૃત્વાનેત્રઽયોતિઃ પ્રકલ્પયત્ ॥ ૨૮ ॥ અથક્ષત્રિકપૂજા વિ-
પ્રાણાંચાર્ચનકુર્વાદ્યાશ્ચલ્લકવાન્નદક્ષિણામ્ ॥ ગાંમર્હીકનકચૈશ્વસ્થાપકાર્યાનિષેદયેત્ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:— સુખ્યમંડપની ઉત્તરે દેવોનો સ્નાનમંડપ રાખવો. તેનું પ્રમાણ સુખ્ય મંડપનો અર્ધા, તુનિયાંશ કે ચતુર્થાંશ ભાગ રાખવું. ત્યાં તૈયાર કરેલું લિંગ કિંવા મૂર્તિ જે હોય તે શિદ્ધકારીની પાસે મંગાવીને તે પંચાલશિદ્ધિ અને તેમના પરિચા-
રક એટલે હાથનીયે કામ કરનારા લોકો, એમનું વસ્ત્રો, આભરણો અને સ્નાનવડે પુજન કરવું, અને નીચે લખ્યાપ્રમાણે તેમની પ્રાર્થના કરવી.

“ હે પંચાલ શિદ્ધિપ્રજ્ઞો! આપની પૂજામાં કશું ન્યૂનાધિક રહ્યું હોય તો તેની ક્ષમા કરો અને સંતુષ્ટ થાવ.”

આ કામ પૂરું થયા પછી દેવની મૂર્તિ શિલાઉપર મૂકીને તેનો નેત્રસંસ્કાર કરવો —માર્તંડા ડોળા ઉપર મીણ ચોટાડેલું હોય છે તે કાઢી નાંખીને નેત્ર ઉઘાડાં કરવાની ક્રિયાને ‘નેત્રસંસ્કાર’ કહે છે.— પછી આચાર્ય આદિકરોને સર્વ ઋત્વિજોની પૂજા કરીને યથાશક્તિ દક્ષિણા દઈને આચાર્યને ગાય, ભમિ, અને સુવર્ણના દાન દેવાં. ‘પદ્મ મંહિત’ કરીને એક પ્રાચીન ગ્રંથ છે. તેમાં દેવાકાંત્રી કેવી રીતે આંધવા, મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા, કેવા રીતે કરવી એ વિષય સ્પષ્ટ કરીને વર્ણન છે. તેમાં સુખમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યમાં વિશ્વકર્મસ્ત્રોત્રીય રથકાર શિદ્ધિપીનું પૂજન પછલાં કરવાનું કહ્યું છે.

૮ વાસ્તુ વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પિ પૂજનપૂર્વક કરવાવા આવે તો સર્વ ફલપ્રાપ્તિ થાય છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રે અયાય ૨—ય પૂજયેદ્વાસ્તુમનેનયુક્તતત્સ્યદુઃસ્ખમવર્તીર્હર્ષિચિત્ ॥
જીવ્યમાવર્ષશતમુખેનસ્વર્ગેનરસ્તિષ્ણતિકલ્પમંકમ્ ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:— આ વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પિ પૂજનાદિ વિધિથી યુક્ત એવી જે કોઈ વાસ્તુ કરે તેને આ જગતમાં જરૂર કે દુઃખ ન થતાં તે સર્વ સુખથી સંપન્ન થઈને પૂણી શતાયુષી થાય છે અને એક કલ્પસુખી સ્વર્ગસુખ ભોગવે છે પરંતુ એ વિધિ છોડીને વાસ્તુ કરે તો તે અનર્થનું કારણ થાય છે.

મત્સ્ય પુ. અ. ૨૫૧—અજ્ઞાનાણામુત્તમો યન્તસ્તવાહારો ભવિષ્યતિ ॥ ચક્ષોસ્સકા-
નાંચ બાલમ્તવાહારોભવિષ્યતિ ॥ ૧૮ ॥ અકર્મણિષ્—આહારોલેખલેખલેખનમસ્મિન્મ-
વિદ્યાન ॥ વાસ્તુજ્ઞામકુર્વાણસ્તવાહારોભવિષ્યતિ ॥ ૧૯ ॥

વંશજોને પ્રાણજી કહેવા એ એક આશ્ચર્ય અને તેમને અગ્રપૂજનું માન છે એમ કહેતું એ તેના કરતાંય વધારે આશ્ચર્ય છે. અને અમરકોશમાં તો સંકર, સ્થ-કાર આ નામવડે કારીગર લોકોની ગણના શૂદ્રવર્ગમાં કરી છે. તો એ કેમ?

ઉત્તર:- અમરકોશમાં જે કારીગરોને શૂદ્રલોકો તરિકે ગણાવ્યા છે, તે ફક્ત સંકર, સ્થકારાદિ શૂદ્રજાતિના છે. આ તેમનાં નામ શૂદ્રવર્ગમાં હોવાથી સ્પષ્ટ છે. પણ તેમનો વિશ્વકર્મસંતૃપ્તિ પંચાલોની સાથે કંઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. કેમકે પંચાલશ-ખંડનો ઉલ્લેખ અમરકોશના શૂદ્રવર્ગમાં ક્યાંય પણ કરેલો નથી. એનું કારણ પંચાલ આ શબ્દ સર્વ ગ્રંથોમાં પ્રાણવાચક અને દેશવાચક માત્ર જણાય છે. શૂદ્રવા-ચક ક્યાંય પણ જણાતો નથી. માટે પંચાલ એ પ્રાણજી છે. પરંતુ સાંપ્રત સમયે તેમનું શિષ્યકર્મ શૂદ્રાદિક પણ કરવા લાગ્યા હોવાથી જેટલું કંઈ શિષ્યકર્મ છે તેટલું બધું શૂદ્રોની જ પૃત્તિ, આપો લોકોને ભાસ થાય છે. પરંતુ વિચાર કરીને જોઈએ તો પવિત્ર શિષ્યકર્મ એ પ્રાણજીનું જ કર્તવ્ય છે અને તેથી તે શૂદ્રોએ કરેલું કામનું નથી. એ વિષે પ્રાચીન નિષ્ઠાદિ પદ કોશ છે તે જુઓ. પણ એટલે બધે આપેજવા કરતાં અમરકોશ જુઓ ને? તેના પ્રથમ કાંડમાં “માત્રેષાર્જુનમન્યવ વિજ્ઞાનં શિલ્પશાસ્ત્રયોઃ” આવો ઉલ્લેખ છે. એના અર્થ જ્ઞાન એટલે મોક્ષની બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન એટલે શિલ્પશાસ્ત્રાકત કલા કૌશલ્યનું જ્ઞાન આ ઉપરથી એકાદા દેવતાનું અગર પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજવું એ જ્ઞાન એટલે વેદ-વિદ્યા છે. અને વેદોકત દેવાદિ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ બતાવવાનું જે કર્મ તે વિજ્ઞાન એટલે શિલ્પ, એ વિષે ભાગવત દ્વિતીય સ્કંધમાં એમ કહ્યું છે કે “શરદસ્વહિ જ્ઞાણણ ધર્મવદા” એનો ભાવાર્થ, મોક્ષસુખને સારૂ વૈદિક લોકો વેદાધ્યયન નામનું જ્ઞાન સંપાદન કરે છે. તેને અનુભવ જ્ઞાનની જોડ મળે એટલે તે વિજ્ઞાન થાય છે. ઉદાહ-રણાર્થ “જ્ઞાત્વારિષ્ટંગાત્રયોઽમરુપાદા” આ શ્રુતિથી ચાર શિંગડા, ત્રણ પગ, બે મહોડાં સાત હાથ, વગેરે અગ્નિની મૂર્તિનું વર્ણન થયું. હવે તેજ અગ્નિની મૂર્તિ શિલ્પિએ પ્રત્યક્ષ નૈયાર કરીને બતાવવી એટલે વેદવર્ણિત સ્વરૂપના સાક્ષાત અનુભવ નેત્રોને બતાવવો એજ વિજ્ઞાન; આ ઉપરથી દર્શન પૂર્ણવડે ચતુર્વિધ મુકિત દેનારા એવા વેદોકત શિવ, વિષ્ણુ, આદિ મૂર્તિનાં સ્વરૂપ જે વિદ્યાથી પ્રત્યક્ષ બતાવી શકાય છે તે શિલ્પવિદ્યા એ વેદવિદ્યાનું એક ભંડુજ છે. માટે:-

૧૧. શિલ્પને વેદ एषी मंत्रा छे

માગવતસ્કંધ ૩ અધ્યાય ૧૨-આયુર્વેદ ધનુર્વેદ ગાંધર્વવેદમાત્મનઃ । સ્થાપત્ય-જ્ઞાત્વદ્વદ ક્રમાત્પૂર્વાદિભિર્મુખઃ ॥ ૧ ॥ [સ્થાપત્ય વિશ્વકર્મ શાસ્ત્રમ્. ઇતિ શ્રીધરસ્વામી]
અર્થ:-બ્રહ્મદેવના પૂર્વસુખમાંથી આયુર્વેદ, દક્ષિણસુખમાંથી ધનુર્વેદ, પશ્ચિમ સુખ-માંથી ગાંધર્વવેદ, અને ઉત્તર સુખમાંથી સ્થાપત્યવેદ [શિલ્પવેદ] આવા વેદ ઉપજી થયા. આ વેદોનું સુખ્ય અંગ હોવાથી તેને ‘ઉપવેદ’ કહે છે. તેમના સુખ્ય વેદ કહું છું.
ચરણવ્યૂહ ચતુર્થસંહે-આયુર્વેદશ્રિકિત્સાશાસ્ત્ર કારણદસ્યોપવેદ ॥ ૧ ॥ ધનુર્વે-
દોતુલ્કશાસ્ત્ર યજુર્વેદસ્યોપવેદ ॥ ૨ ॥ ગાંધર્વવેદઃ સંગીતશાસ્ત્ર સામવેદસ્યોપવેદઃ ॥ ૩ ॥
સ્થાપત્યવેદો વિશ્વકર્મોદિશિલ્પશાસ્ત્ર અર્થવેદસ્યોપવેદઃ ॥ ૪ ॥

૧ નહાદિમ્યઃ કક્. ॥ દસ સુત્ર પરસે પંચાલસ્વર્ગોત્તરપંચાલકાલમઃ (જ્ઞાપિઃ) પસંદદિ મહા-માર્ગ્ય-વંચાલસ્વ્ય જ્ઞાણસ્વ આપસંપોષાતિઃ [જ્ઞ]

૩ તુકામદ્વાનંદાંકિ-મદ્ધવિષય ભાવંજ ॥ કિલ્પવિદ્યા અસ્યેત શૂદ્ર ॥ ૧ ‘અર્થવેદો’ एषी વળ શાંતમેદ છે.

આ ચરણ વ્યુહમાંની વ્યાખ્યા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે 'સ્થાપત્ય વેદ' એટલે વિશ્વકર્માદિ શિલ્પશાસ્ત્ર અને વિશ્વકર્માદિક જે શિલ્પી, અર્થાત વિશ્વકર્મ સંતતીય બ્રાહ્મણ, તેમનું દેવસંબંધી, યજ્ઞસંબંધી જે પવિત્ર શિલ્પશાસ્ત્ર તેને 'વેદ' એવી સંજ્ઞા છે, તે તે શૂદ્રકર્મ નથી. એનું બીજું પ્રમાણ "નિષદકોશ અધ્યાય ૨ - અપહ્યારમ્ય કતુઃ પર્થઃ ॥ શરણં ॥ દ્વિષદ્વિશત્તિકમ નામામિ એટલે 'અપ' આ શબ્દથી તે 'શિલ્પ' આ શબ્દ બુદ્ધી જે ૨૬ નામે છે તે યજ્ઞકર્મનેજ લગાડવામાં આવે છે. તેમજ વિશ્વકોશમાં 'ગદ્યવંસ્કલે કિવાયોમે' એમ કહ્યું છે. અને કેટલેક ઠેકાણે યજ્ઞકર્મને પણ 'શિલ્પકર્મ' એમજ કહેલું છે. કેમકે

૧૨ યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા વિશ્વકર્માર્જન ઉત્પન્ન કરી છે.

આનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા નિર્માણ કરતી વખતે અને શકરે દિવ્ય એનું શિવમંદિર બાંધતી વખતે વિશ્વકર્માની યોગશીલ્પચારથી પૂજા કરીને સ્તોત્ર કર્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

પદ્મપુરાણે મૂલકે સ્કંઠ વિશ્વકર્મમાહાત્મ્યે જા. ૨૫ શ્લોક ૭-૧૬ વિશ્વકર્મસ્તોત્રે-
કૃણ્ણરુદ્રાવૃત્તુઃ ॥ વશંતેતુમયાંશકયશિલ્પ્યબ્રહ્માંડમકુતમ્ ॥ નિહિતંઽભયયેનવિશ્વકર્મા
સપાતુનઃ ॥ ૭ ॥ દિવિસુવ્યુદરેકાષ્ટપાયાણાદૌ ચયોદિભુઃ ॥ ચતુર્ધાવ્યમજજ્વયોતિ-
ઞ્ચતુર્વિંશફલામયે ॥ ૮ ॥ વાતરજ્જૂપૂત દિવ્યજ્યોતિઃ કાલસ્યકારણમ્ ॥ વિષ્ણમીલ-
નિશંયેનપ્રવર્તેતક્રતુક્રિયાઃ ॥ ૯ ॥ મૌમમાકરજંજ્યોતિઃ સ્વર્ણાયઃ પારદાદિકમ્ ॥
નાનાકાર્યકરં લાંકેમ્ભૂવાયુધરસાયનૈઃ ॥ ૧૦ ॥ યૌગૌવૈદવાનરોષન્દિઃ પ્રાણિનાંદેહમાશ્ર-
ત્ત ॥ ચતુર્વિંશપચત્યન્તરદુર્દ્યમહત્સમૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥ દદાપાતેનકાષ્ટારેયંતજોજાયતે-
મહન્ ॥ જ્વલનોનામતલ્લેકઞ્ચૈતંસ્માર્તહાવિઃ પચેત્ ॥ ૧૨ ॥ યઃ કાલંદક્ષિણંૈષેષયજ-
માનં હર્ષોષિચ ॥ ધારયન્યઃ પરશિર્વોવિષ્વકર્મામપાતુનઃ ॥ ૧૩ ॥ નયત્યનેકરસતાં મધુ-
રૈકરસંજલમ્ ॥ યત્તત્તદ્વીજયોગેન મહાશિલ્પીસપાતુનઃ ॥ ૧૪ ॥ મૌમાન્યનેકરૂપાણિ
યસ્યાશિલ્પાનિમાનવાઃ ॥ ઉપર્જીવાંતિર્તાવિશ્વવિશ્વકર્માર્મામહિ ॥ ૧૫ ॥ દિક્કાલૈઃ સૂર્ય
ચદ્રાભ્યાંગોવિપ્રાભ્યાંહર્ષિર્મનૂન્ ॥ નિર્માયાનિર્મમે યજ્ઞતસ્મૈયજ્ઞાત્મનેનમઃ ॥ ૧૬ ॥ દિ-
વિભુવ્યતરિક્ષેવા પાતાલેવાપિસર્વશઃ ॥ યત્કિંચિંચ્છાલ્પિનાંશિલ્પંતપ્રવર્તકૈતનમઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:- વિશ્વકર્માએજ તંત્રમય પૃથ્વી નિર્માણ કરીને તેના શીકાઉપર સૂક્ષ્મ દેહ રૂપ પિંડ અને બ્રહ્માંડ એ બંનેને એક ઠેકાણે ભેગાં કરી રાખ્યા છે. અને તે સૂક્ષ્મતત્ત્વા-
રમ્ભક ચરાચરોને દૃષ્ટાકાર આપ્યો છે. અને તેજ વિશ્વકર્માએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને
મોક્ષ આ ચારે ફળ પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે યજ્ઞકર્મ નિર્માણ કરવા સાડે 'તેજ' આ
તત્ત્વના ચાર વિભાગ કરીને આકાશ, ભૂમિ, ઉદર અને કાષ્ટપાષાણ આ ચાર ઠેકાણે તે
બુદ્ધી દીધા છે. આકાશમાંનું તેજ વાયુરૂપ રબળમાં ગુંથીને તેમાંથી નિરંતર ફરતો રહે-
નારો અને બેનામેગે બધી યજ્ઞક્રીયાઓ ચાલુ થાય છે એવો કાલમાનદર્શક, સૂર્ય તેજોજ
ઉત્પન્ન કર્યો છે. તેને 'દિવ્ય તેજ' કહે છે. ભૂમિમાં સુકેલાં તેજમાંથી સેતુ, લોખંડ,
પારો આદિ ધાતુઓ ઉત્પન્ન કરી છે. તે અલંકાર, શસ્ત્રો અને રાસાયનિક ક્રિયાઓ વગે-
રેને સાધનીકૃત હોવાથી જગતમાં તેના ઘણા ઉપયોગ થાય છે. સુવર્ણ નામના સર્વ ઔષ્ણ-
તેજને સુખ્ય ઉપયોગ એટલે યજ્ઞમાં દક્ષિણા આપવામાં થાય છે. પ્રાણીનાં પેટમાં સુકેલાં

તેજના જે ત્રીજો ભાગ તેને ' ઉદય'તેજ' એટલે જ કરાવે કહે છે. કાષ્ઠાદિકમાં રાખેલું તેજ, કાષ્ઠના કિંવા પાષાણના પરસ્પર ઘર્ષણથી કિંવા આશ્વાતથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ તોજ 'અગ્નિ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ અગ્નિ યજ્ઞસ્વર્ગથી હવિષ્યાત્ર વગેરે પચાવે છે. આ પ્રમાણે કાળ, દક્ષિણ, યજમાન અને હવિષ્યાત્રો, આ યજ્ઞકૃત્યમાની ચાર પ્રકારની સામગ્રી જેણે ઉત્પન્ન કરે છે તે પરશિવ વિશ્વકર્મા અમારે રક્ષણ કરે. તેજ પ્રમાણે એકજ મધુર ઉદકમાંથી નાનાપ્રકારના બીજ સંગોગવડે ફેરી, બ્લાઓ, બ્લાબુડો, બ્લાસ્લી, ઈત્યાદિ નાના-વિષ વૃક્ષોને વિષે ખાશ, કંકણ, ગળે, તુરે, તીંગો વગેરે અનેક રસો ઉત્પન્ન કરે છે. ત મહાશિવથી વિશ્વકર્મા અમારે રક્ષણ કરે. જેની શિવપવિત્રાથી પૃથ્વીમા નાનાપ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થોના રૂપો ઉત્પન્ન કરીને સર્વ મનુષ્યો પોતાની ઉપજીવિકા કરે છે તે વિશ્વરૂપ વિશ્વકર્માને હું વંદન કરું છું. સૂર્યમાંથી યજ્ઞમાટે પવિત્ર દેશ, ચંદ્રમાંથી ગુલ-તિથી, શક્તિનક્ષત્ર વગેરે કાળ, ગાયમાંથી દૂધ દહીં ધી વગેરે હવન દ્રવ્ય અને બ્રહ્મા-માંથી વેદમંત્ર, આ બધી યજ્ઞસામગ્રી અને યજ્ઞક્રિયાપણ જેણે નિર્માણ કરી તે યજ્ઞમૂર્તિ વિશ્વકર્માને મારા નમસ્કાર હો. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, આકાશ અને પાતાળ ઇત્યાદિ સ્થાનાના ચત્વચાવત શિવપ્રીત્યોનાં શિવપોના પ્રવર્તક જે વિશ્વકર્મા તેને મારા નમસ્કાર હો.

આ શ્રીકૃષ્ણે કરેલા સ્તોત્રઉપરથી શિવપર્કમ્ અને યજ્ઞકર્મ એ ધર્મનંદ એકરૂપ છે એવી ખાત્રી થયે. કેમકે શિવપ્રક્રિયાશક્તિના ચોગે કરીનેજ વિશ્વકર્માએ યજ્ઞવિધાં ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે યવિત્ર જે શિવપર્કમ્વૃત્તિ તે બ્રહ્મણુધર્મને વિહિતજ છે.

૧૨. શિલ્પકર્મ કૌશલ્યનુ મહત્વ.

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ અ. ૨ પ્રપાટક ૭ અનુવાક ૧૫ દશક ૨
 યેભિઃ શિલ્પૈઃ પપ્રથાનામદૃહત્ ॥ યેભિચ્ચાનમ્ચર્પિઃ શત્પ્ર-
 જાપતિઃ ॥ યેભિવોચ્ચૈવિશ્વરૂપાઃ સમવ્યયત્ ॥ તેનેમમંમદ્દહ
 વર્ચસાસમદ્ધિ ॥

માધ્ય—પ્રજાપતિઃ । યેભિઃ શિલ્પૈઃ (યે વર્મકૌશલૈઃ) પપ્રથાના (વિસ્તારયુક્તામિમાંત્રાધર્મ-
 બદ્ધત્ (દહોકૃતવાન્)) તથા યેભિઃ કર્મકૌશલૈઃ ચા (યુક્તોક) અમ્ચર્પિશત્ (અમિતશ્વદ્રતારકા-
 દામઃ સુરુપામકરોત્) તથા યેભિઃ (યેઃકર્મકૌશલૈઃ) વાન (હમામુચ્ચાર્યમાણા) વિશ્વરૂપા (નાના-
 પદાર્થવાચકલેનાનેકરૂપા) સમવ્યયત્ (સમ્યકસપાદિતવાન્) તન (તથાવિષ કૌશલ્યજોલન) વર્ચસા
 (તલોગેનવલેનચ) દે અગ્નંદમ (રાજાન) દદ્દ (દદ્દલોક) સમદ્ધિ (સમૃદ્ધ) કુદ તથાવિષ
 મામધ્યેન સયેજયેત્યર્થઃ

આ શ્રુતિ રાજ્યાભિષેકસંબંધીની છે. રાજાને સિંહાસનપર બેસાડીને આચાર્યોએ આ
 ભિષેક કરતી વખતે, તેને સર્વ પ્રકારનો વૈભવ પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે બધા દેવોની
 પ્રાર્થના કરતી વખતે વિશ્વકર્માની સુધ્ધાં પ્રાર્થના કર્યા પછી આ શ્રુતિવડે અભિષેક
 કરે છે. ‘ પ્રજાપતિઃ વિશ્વકર્મા મનોભાવઃ ’ આ શ્રુતિ ઉપરથી અને ‘ ભારત આદિપર્વ
 —અધ્યાય ૬ —વિશ્વકર્મા મહાભાગસ્તસ્થાંજજ્ઞે પ્રજાપતિઃ ॥ કર્તા શિલ્પસહસ્ત્રાણાં ત્રિ-
 દશાણાંચ વર્ષકર્તા ॥૧૧ ॥’ ઇત્યાદિ વચનો ઉપરથી તથા ‘ શિવપ્ર પ્રશંસા ’ આ સ્વેતત્રવ
 પ્રકરણ ઉપરથી પ્રજાપતિ નામક વિશ્વકર્માએજ પોતાના શિવ્યકૌશલ્યથી આ વિસ્તીર્ણ
 પૃથ્વીને વૈભવ સંપન્ન કરે. તેજ પ્રમાણે ચંદ્ર સહવર્તમાન નક્ષત્રો નિર્માણ કરીને
 અને ત આકાશને જૂપવુજૂ ન કુટું અને જેણે આપણી ઉચ્ચતમ વાણીને નાનાવિષ સંસ્કાર

આપીને શુભારથીરાદિ રસોથી પરિષ્કૃત કરી મૂકી છે, તેજ વિશ્વકર્મા નામક બ્રહ્મર્ષિ પોતાના શિષ્યકૌશલ્યના અનેકવિધ પ્રકારે વડે આ રાજને પણ આ અવનિતનઉપર સમૃદ્ધ કરે એટલે તેણે સામર્થ્ય તેને પણ પ્રાપ્ત થાઓ. આ ઉપરથી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરતી એ પણ એક શિષ્યજ છે એ સ્પષ્ટ છે. બીજું પ્રમાણ:—

તૈ૦ ત્રા૦ અષ્ટક ૨ । પ્રશ્ન ૭ । અ૦ ૧૫ । દ૦ ૩ । ઋ૦ ૭—યત્ત-
શિલ્પૈકકથપરોચનાવત્ ॥ દ્વિયાવત્પુષ્કલચિત્રમાનુ ॥ યસ્મિન્
સૂર્યાર્પિતાઃસસાકમ્ ॥ તસ્મિન્રાજાનમધિવિશ્રયેમમ્ ॥

બાધ્ય—હે કથયાપ્ય પ્રજાપતે જે (તવ) યત્ શિલ્પ (કર્મકૌશલમ્) રોચનાવત્ (દોષિતમ) દ્વિયાવત્ (બીજોપતમ્) પુષ્કલમ્ (સપૂર્ણમ) ચિત્રમાનુ (ચિત્રત્વેન માસમાનં) કિંચ યસ્મિન ત્વદીયે (શિલ્પે નત સત્યાકાઃ સૂર્યાઃસાક અર્પિતાઃ (સહાવસ્થિતાઃ) તેવ નતસૂર્યા અરણ્યકાદે આરા-ગોભ્રાજ હસ્યનુવાકે પ્રવર્તિતાઃ ॥ તસ્મિન્ શિલ્પ હમં રાજાન અધિગ્રય (અધિકત્વેન આશ્રિતકુરુ)

અર્થ—એનેરેયબ્રાહ્મણ પ૦ ૮ એનેનહવામહામિષેકેળકથયપાવશ્વકર્માર્ણમૌવનમ-મિષિષેચ૦ અને કથયપાવિશ્વકર્માચવિશ્વલાકાપતામહૌ ॥ હૃતિસ્કાંદ નાગરચંદ ॥ “વિશ્વકર્માએ જે પ્રમાણે જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું” તે પ્રમાણે કથય એ વિશ્વકર્માનીજ વિકૃતિ હોવાથી તેણે સુધ્ધા પોતાનાં શિષ્યકૌશલ્યવડે અનેત પ્રજા નિર્માણ કરી. તેથી આચાર્ય તે કથયની સુધ્ધા પ્રાર્થના કરે છે. “હે કથયપરં પ્રજાપતે ! તારૂં શિષ્ય-કર્મકૌશલ્ય સુધ્ધા ઘણું તેજસ્વી, ચાતુર્યથી પરિપૂર્ણ અને ગુણોથી અદ્ભુત એવું બાંસે છે. કેમકે તારા શિષ્યમાંથીજ એક બે નહીં પણ સાત સૂર્ય તૈયાર થયા છે. [આ સપ્ત સૂર્યો અરણ્યકોડમાં “આરાગોભ્રાજ૦”—આ અનુવાકમાં કહ્યા છે] તે પ્રમાણે આ શિષ્યમાં સુધ્ધા આ રાજને શ્રેષ્ઠપદે પહોંચાડ.

આ પૂર્વોક્ત શ્રુતિઉપરથી વિશ્વકર્મા, કથય, આંજિરસ ઇત્યાદિ બ્રહ્મર્ષિઓજ શિષ્યકર્મના અધિપતિ છે તે ઉપરથી દેવસંબંધિનાં શિષ્યકર્મા કરવાની વૃત્તિ[ધર્મા] પણ બ્રાહ્મણોનીજ છે એ વિચારાતે સ્હેજે સમજાય છે.

પ્રશ્ન—આ શ્રુતિમાં જે જળાણ્યું છે તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે હોવાથી પવિત્ર છે પણ આ ચિંત્નમાં સુવર્ચના અવકાર કિંવા કાષ્ટાદિ શિષ્યો બ્રાહ્મણોએ કર્યાનું કયાં જળાણ્યું છે ?

ઉત્તર:—“પૃથિવ્યાં યાનિ તિર્થાં નાનિ ત્રિર્થાંનિ સાગરે” આ મંત્રની તે બધાને જાણજ છે. એમાં સર્વ તિર્થાંનો સમાવેશ એક સમુદ્રમાં થતો હોવાનું જળાણ્યું છે તે પ્રમાણેજ વિશ્વકર્માદિ સૃષ્ટ્યુત્પત્તિરૂપ મહાશિષ્યમાં બીજા બધાં શિષ્યોના સમાવેશ થઈ જાય છે. અર્થાત્ સુવર્ણાદિ શિષ્યોના પણ તેમાંજ સમાવેશ થાય છે. પણ આ સિવાય મૂનિકા, કાષ્ઠ, સુવર્ણાદિ શિષ્યનુક્રમાં પવિત્ર હોઈ તે બ્રાહ્મણોનાંજ કર્તવ્યો છે, એ વિષે પણ સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે. નીચેની શ્રુતિ જુઓ—

ઋગ્વેદ એતરેયબ્રાહ્મણ પત્રિકા ૬ ચંદ ૨૭ અધ્યાય ૫—ગન્ધર્વાનિ જનનિદેવગન્ધર્વા-ન્યેતેવાંશિલપાનામનુકર્તાઃ। ગ્લપમધિગમ્યત હસ્તા કનો વામો। હરણ્યમશ્વતરીઽથ ગ્લપાગ્લપ્ય હાસ્મિન્નધિગમ્યતે ય એવં વદ્યં વદેવાંશ્વપાના ૩ આત્મનસ્કૃતિર્વા વ શિલ્પાનિ છંદામયવા પ્તેર્યજમાન આત્માનસસ્કુરુતે ॥

આ શ્રુતિમાં યજ્ઞપાત્રો, વેદી, યજ્ઞકુંડ, દેવોપકરણપાત્રો, સુવર્ણાદિકાર, રથ, શસ્ત્રાઓ ઇત્યાદિ સુવર્ણ, તામ્ર, લોહ, કાષ્ઠ, પથ્થર એવાં પાંચ અકારનાં દેવશિલ્પ કલાં છે. આ દેવશિલ્પો અત્યંત પવિત્ર હોવાથી દેહને ભૂલવલૂત થાય છે; તેને શોભાવે છે; માટે એ શિલ્પો વેદ સ્વરૂપ છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. કેમકે યજ્ઞકર્તા યજ્ઞમાન સર્વ અકારના યજ્ઞદિ કર્મોમાં શિલ્પકૃતિથી કરેલા અલંકાર વગેરે પોતપોતાના રીત-રિવાજ પ્રમાણે ધારણ કરીને પહેલાં પાતાના દેહ પવિત્ર કરે છે અને પછી તેમના કર્મોના આરંભ થાય છે. માટે આવા અકારનું એ પવિત્ર શિલ્પકર્મ તે કરનારા વિશ્વ-પ્રભવશીલ લોકોનું પ્રાણીપણું ધ્યાનપરથીજ નષ્ટ થઈ શકતું નથી. સુવર્ણાદિ શિલ્પ-કર્મ કરનાં અને યજ્ઞનું કામ કરવું આ બંને વૃત્તિઓ પ્રાણીનીજ છે એમજ નહીં પણ:-

૧૪. યજ્ઞની સામગ્રીપ્રમાણે સિન્ધ્યસામગ્રી પણ પવિત્રજ છે.

વિશ્વપ્રાણીશિલ્પ એ પણ એક અગ્રિહોત્તરજ છે; કેવી રીતે તે જુઓ. દેવમહામાં અથવાતન નામનો અગ્નિકુંડ નેધમે છે. અને દેવશિલ્પમાં વાગીશ્વરી નામનો અગ્નિકુંડ નેધમે છે. યજ્ઞમાં સમિધા ગોમયગોળ નેધમે છે, શિલ્પમાં ખદિરાંગાર એટલે ખેરનાં નિખારા નેધમે છે. યજ્ઞમાં વેણુધમની એટલે વાંસની કુંકણી નેધમે છે અને શિલ્પમાં તામ્રકીંવા લોહધમની એટલે લોખંડની કુંકણી નેધમે છે. યજ્ઞમાં મુગચર્મનો પંખો નેધમે છે તો શિલ્પમાં વાંસનો પંખો નેધમે છે. યજ્ઞમાં પ્રણીતાપાત્ર તો શિલ્પમાં પાષાણુપાત્ર એટલે પ્રણીતાકૃતિ જલપાત્ર, યજ્ઞમાં ધૃતારી હવિષ્યાન્નો તો શિલ્પમાં સુવર્ણાદી ધાતુઓનાં હવિષ્યાન્નો, યજ્ઞમાં ઉણબલ મુસલ [સામેલું] તો શિલ્પમાં મેટ્ટક એટલે ચરણ અને હથોડો. યજ્ઞમાં સ્વરૂરુષો તો શિલ્પમાં તામ્રમય સ્વનસ્વન્યૌ-સાણસસાણસી, યજ્ઞમાં દર્ભકૃષ્ય તો દેવશિલ્પમાં સૂકરકેશકૃષ્ય [અલંકાર ઉબળવાની પીંછી] સૂકરકેશ દર્ભના જેટલાજ પવિત્ર છે. એનું પ્રમાણુ “માગ ૩. ૧૨. ૩”-હંદાસિયસ્વરવાર્જિ વારિંગમ સ્વાયં-દશિર્વંધિષુ વાતુર્જોત્તમ” વરાહ અવતાર ધારણ કરનારા નારાયણનો સૂકરદેહ યજ્ઞરૂપ છે. તેની ત્વચાને વિષે ગાયત્ર્યાદિ સાત છંદ, કેશોને વિષે દર્ભ, બહિઃ કૃષ્યાદિ દૃષ્ટને વિષે ધૃત, ચારે ચરણને વિષે ચારે વેદના ચાર આચાર્ય, ઇત્યાદિ વરાહરૂપને વિષે યજ્ઞ-સામગ્રી સ્વયંસિદ્ધજ છે. બીજું પ્રમાણુ “મત્સ્વપુરાણ અધ્યાય ૨૪૮-અગ્નિજિહ્વા દ-મંલોમા દ્રઘાગૌર્વોમહાનપા:” વરાહની છાંદાને વિષે અગ્નિ, કેશને વિષે દર્ભ, અને મસ્તકને વિષે પ્રહલેવતા છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સૂકરના કેશ દર્ભતુલ્ય પવિત્ર છે. આ વિષે બીજું એક પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુ—શ્રીધર સ્વામીકૃત રામવિજય ગ્રંથમાં બાલકાંડ અધ્યાય ૬ એવી “વ્યાગ્રચમ ગ્રહણ ॥ તૈસંચ સુકરકંસાજાળ ॥ દ્વસ્તિવંત ગવાશ્ચંગ આ-ષળ ॥ રતુક્તી ગ્રાહ્યજ પવિત્ર જ્ઞાનર્ત ॥ ૨૧ ॥ તેજ પ્રમાણે દ્વિજવિશેષોના આયતન નામક અગ્નિકુંડમાં “મૃગ્યૌ ત્વા દેવનાં વ્રતપતે વ્રતેના ક્ષામીતિ” વગેરે વેદમંત્રોથી અગ્નિ-સ્થાપના કરે છે. તે પ્રમાણે શિલ્પકારેસુક્યાં “ઋષૂળા ત્વા દેવાનાં વ્રતપતે વ્રતેનાદધામિ” આ મંત્રથી આધાનાગ્નિ આયતનમાં અગ્નિની સ્થાપના કરે છે. ઉપા[ધાણી] અને શિ-લ્પ સૂષા એટલે મૂસ; આ શિલ્પય નીક્ષણ, અસેચનપાત્રો, સૂના, અંક ઇત્યાદિ આયુધો તે પ્રમાણે યજ્ઞમાં નેધમે છે તેજ પ્રમાણે શિલ્પમાં પણ શલાકા, કર્તારી, ઇત્યાદી આ-યુધોની આવશ્યકતા છે.

શંકા:-પરંતુ ચરણ, હથોડો, સાણસા, કુંકણી વગેરે શિલ્પની સામગ્રીને આયુધો કહે છે તે પ્રમાણે કપાલા, સ્વરૂ, સ્વરૂના ઇત્યાદિ યજ્ઞસામગ્રીને પણ આયુધોજ કહે છે એનું શું પ્રમાણુ?

૧ વાગીશ્વરી કાંવાલી સ્ત્રી છે ૨ ભેરના કોલસા અને શુક્લગોમય પવિત્ર છે.

ઉત્તર:- યજ્ઞાયુધા કહે છે એને પ્રમાણ ક્રુતિ:-

યજુર્વેદ અષ્ટક ૧ પ્રશ્ન ૬ અનુ ૮ યજ્ઞાશી ૨ યજ્ઞાયુધા-
નિસંભરંતિયજ્ઞાવૈયજ્ઞાયુધાનિયજ્ઞમેવતત્સંભરંતિ ॥ સ્પયશ્ચ-
કપાલાનિચાગ્રિહોત્રહૃષ્ણીચશૂર્પચક્રુષ્ણાજિનિવશસ્માચ્ચાલુ
સ્વલંચમુસલંચદૃષચ્ચાપલચૈતનિવેદશ્ચવજ્રયુધાનિયપ્વેવે
દંમુસ્વતોસ્પયજ્ઞઃ કલ્પતે ॥

આદ્ય - વસ્તુમાપાનિ સ્પય કપાલાદીનિ શસ્ત્ર સાધનવાદાયુધાનીયુક્તે તાન્વધ્વયુઃ સંપાદ
યેત્ ॥ સાધ્યસાધનચોરેદોપચારાચક્ર્યેવતદાયુધાત્વત્તેનાયુષસંપાદનેન વજ્રમેવસંગદર્શતિ ॥

અર્થ:- આગળ 'સ્પયશ્ચ કપાલાનિ' આ ક્રુતિમાં 'સક્ર્ય, કપાલ,
અગ્રિહોત્ર, હૃષ્ણી, શૂર્પ, ક્રુષ્ણાજિન, શસ્ત્ર, ઉત્પાલ, સુસળ, દૃષદં, ઉપલ આ દસ
આયુધો યજ્ઞને સાધનીભૂત હોવાથી તેમને આયુધો કહે છે. એ આયુધો અધ્વયુઃએ
[દક્ષિણદારસ્થ આત્યાર્યે] સંપાદન કરવાં. સાધ્ય એટલે યજ્ઞ અને સાધન એટલે યજ્ઞનાં
આયુધો એ એકસ્વરૂપ હોવાથી તે આયુધો યજ્ઞનાંજ છે. તે બીજાં કશાં કામના નથી.
યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે તે આ આયુધોથી સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી પાંચકોના ધ્યાનમાં
સ્પષ્ટપણે આવશે કે યજ્ઞનાં ઉપકરણોને સુદ્રાં 'આયુધો' જ કહે છે. યજ્ઞમાં
આયુધો જે પ્રમાણે દસ છે તેજ પ્રમાણે શિલ્પનાં આયુધો સુધ્ધાં તેટલાજ છે. 'પદ્મપુ-
રાણ મૂર્તિદે મેરંદેકં સ્વનં મૂષા વર્મિત ચ વધતંકરૈઃ । કુહાલં કર્ણી વાસ્ત્રમમિયંત્રં કમ-
કલુઃ ॥ ૧ ॥' [હિતિ વશસ્ત્રિવ્યાયુધમિતિ] મેર, (એટલું) ટંક, (હાથોડો) સ્વન, (સાણસી)
ભૂષા, (કાણી) અગ્રિકુંડ, કોદાળી, કરણી, તાસણી, ઘાટકાપાત્ર અને કમંડલુ એ દેવશિ-
લ્પનાં મુખ્ય ૧૦ આયુધો છે.

૧૫. શિલ્પકર્મ અને યજ્ઞકર્મ એકરુપજ છે એ વિશે.

યજ્ઞનાં દશાયુધોવડે જે પ્રમાણે દશપૂર્ણમાસ, આતુર્માસ્ય, ઉકથ્ય, ચયન, અગ્રિષ્ટામ
વાજપેય ઇત્યાદિ યજ્ઞ સિદ્ધ કરે છે તે પ્રમાણેજ દેવશિલ્પી સુધ્ધાં મેવાંદિ દસ આયુધો
ધારણ કરીને સ્વર્ણરત્નાલંકાર, પ્રાસાદ, ગાહુ, દેવમૂર્તિ, દેવસ્થ, યજ્ઞકુંડ, મંડપ, યજ્ઞપાત્રો
વગેરે પવિત્ર શિલ્પવસ્તુઓ તૈયાર કરે છે. તેમજ જે જે નક્ષત્રમાં સુવર્ણરત્નાલંકાર,
મૂર્તિ, દેવસ્થ ઇત્યાદિ શિલ્પકર્મોના આરંભ કરવાનું કહ્યું છે. તેજ ત્વષ્ટા દેવતાત્મક
[વિશ્વકર્મ દેવતાત્મક] ચિત્રાનક્ષત્રમાં અન્ધમેધાદિ યજ્ઞોના સંકલ્પની શરૂઆત કરવાનું
કહ્યું છે. એનું પ્રમાણ ક્રુતિ:-

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ અષ્ટક ૩ પ્રશ્ન ૮ અનુ ૧ દશક ૧૨-
ચિત્રાનક્ષત્રંભવતિ । ચિત્રંવાત્તત્કર્મ । યદશ્વમેધઃસમૃદ્ધ્યૈ ॥

આદ્ય - અન્ધમેધસ્ય સંકલ્પકાલે નક્ષત્રાવિશેષં વિષતે । વહુવિધાનામમુકુચાનામિષ્ટિ પશુસામરૂપાણાં
સન્નાવાદશ્વમેધકર્મણચિત્રાત્તત્તસ્તસ્વસમૃદ્ધ્યર્થમ્ ॥

૧ મૂષા એટલે અલંકાર એનો અર્થ પણ કોઈ કોઈ કરે છે. ૨ અન્ધમેધ એમ વાંટેકાપાત્ર તુલ્યદશાનંદ
સ્વામીના પ્રથમ ઉપરથી લિખ્યો છે

અર્થ:- અન્ધમેધ યજ્ઞકર્મના સંકલ્પ માટે કયું નક્ષત્રવિહિત સમજવું? તે કહે છે કે અનુક્રમ કરવાને યોગ્ય એવા ઇષ્ટિ, પશુ, સોમ ઇત્યાદિ અનેકવિધ યજ્ઞનાં વિધાનાં જે યજ્ઞમાં હોય છે તે અન્ધમેધ યજ્ઞમાં નાનાપ્રકારનું વૈચિત્ર્ય ચિત્રત્વ એટલે કૌશલ્ય હોય છે. મારે આવા ચિત્રચુકત યજ્ઞની સિદ્ધતામાટે શિલ્પસંઘધેનું ચિત્રા નક્ષત્રજ ઉકત છે. શિલ્પાધિપતિ જે ત્વષ્ટા કિંવા વિશ્વકર્મા તેજ ચિત્રાનક્ષત્રની દેવતા છે એને પ્રમાણુ' શ્રુતિ' "સ્વષ્ટા નક્ષત્રમચ્યેતિ ચિત્રામ્" તેથી ચિત્રને ત્વષ્ટા' એમ કહે છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે શિલ્પસંઘધેનું ચિત્રા નક્ષત્ર એ યજ્ઞકર્મને મારે વિહિત કરેલું છે તે પવિત્ર શિલ્પકર્મ અને યજ્ઞકર્મ એ એક રૂપજ છે. જે પ્રમાણુ યજ્ઞની ગણના વેદમાં છે તે પ્રમાણુ શિલ્પની ગણના પણ વેદમાજ છે.

ભાગવત સ્કંધ ૩ અધ્યાય ૧૨--કર્યજુઃ સામાયર્ચારુપાન્વેદાન્પૂર્વાદિર્મિર્મુલ્લેઃ ॥

શક્ષમિજ્યાસ્તુતિસ્તોમં પ્રાયશ્ચિત્તંચયાત્કમાત્ ॥૩૭॥ આયુર્વેદ ધનુર્વેદગાંધર્વવેદમાત્મનઃ

સ્થાપત્યસાજજેદક્રમાત્પૂર્વાદિર્મિર્મુલ્લેઃ ॥ ૩૮ ॥

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ સામવેદ અને અથર્વવેદ આ ચાર અને શસ્ત્ર એટલે હોતાનું દેવતાસ્તોત્રવર્ણન, ઇન્ધ્યા એટલે અધ્વયુનું કર્મ; સ્તુતિસ્તોત્ર [ઉદ્ગાતાનું કર્મ;] પ્રાયશ્ચિત એટલે બ્રહ્મ તરીકે જે યોથો આચાર્ય હોય છે તેનું કર્મ તેમજ આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને શિલ્પવેદ આ ત્રણ ચતુષ્ટયો ઇન્ધરના પૂર્વાદિ ચાર મુખમાંથી અનુક્રમેજ ઉત્પન્ન થયાં છે. અને "મુલ્લનોવર્તનો ગ્રય" મુખમાંથી બ્રાહ્મણુવ નિર્માણુ થયા એતો પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત વેદની, યજ્ઞની અને બ્રાહ્મણુની ઉત્પત્તિ એ ઇન્ધરના મુખમાંથીજ થયેલી છે તો વેદનામક યજ્ઞશિલ્પના કતાં મુખ્યાં બ્રાહ્મણુ હોવાનેધર્મ્ય એ સ્પષ્ટ છે. કેમકે શિલ્પનેમુખ્યાં વેદ એજ સંજ્ઞા છે. "વેદોનારાયણઃ સાક્ષાત્" એટલે વેદ જે પ્રમાણુ પુરૂષસ્વરૂપજ છે તે પ્રમાણુ શિલ્પજન્ય પ્રાસાદ, સૂત્યાદિક પણ પુરૂષ સ્વરૂપજ છે.

શિલ્પશાસ્ત્ર-પાદૌપાદશિલાસ્તસ્યજઘાપાદોર્ભમુચ્યતે ॥ ગર્મશ્ચેવાદરોજ્યંકટિશ્ચકટિમે સ્વલા ॥ ૧ ॥ સ્તભાશ્રવાહવાંજ્યેયાષટાજિહ્વાપ્રકીર્તિતા ॥ દીપઃપ્રાણોસ્યવિજ્ઞેયોજ્ઞાપાનેજ લતિર્ગમઃ ॥ ૨ ॥ જ્ઞાસ્થાનયદેતચ્ચત્રાભિ પરિકીર્તિતા ॥ સ્તપ્તસંપિઙ્કિકાજ્યેયાપ્રતિમાપુરુષ સ્મૃતઃ ॥ ૩ ॥ પાદચારસ્વહકારોજ્યોતસ્તજ્જુરુચ્યતે ॥ તદ્ધર્વપ્રકૃતિ સ્તસ્યપ્રતિમાસ્માસ્મૃતાંબુધેઃ ॥ ૪ ॥ તલકુમાદધોદ્ધારતસ્યપ્રજનનસ્મૃતમ્ ॥ શુકનામામ્બેન્નાસાગવાક્ષઃકર્ણઙ્કચત ॥ ૫ ॥ કાયપાલીસ્મૃતઃસ્કધોગ્રીવાચામલસારિકા ॥ કલશસ્તુશિરાંજ્યોમજ્ઞાદિસ્મરમંયુતમ્ ॥ ૬ ॥ મેદધ્વમુપાવિવાત્રાંલપોમાંસમુચ્યતે ॥ અસ્થિનિચશિલાસ્તસ્યસ્નાયુ કોલાદયઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૭ ॥ ચક્ષુષીશિશ્વરાસ્તસ્યખ્વજાઃ કેશાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ એવંપુરુષરૂપંતધ્યાત્વાચમનસામુર્વાઃ ॥ ૮ ॥

આમાં દેવાલયનાં વિરાટ સ્વરૂપનું ધ્યાન બજાવેલું છે. તે આ પ્રમાણુ:- પાયાના પન્દરેને પગ ગણવા; પાયા ઉપરના ચતુરારને માથાળ, દેવળને ગર્ભ એટલે પોલાણુ એ દર; જોતું એ કર્મર, શ્રાંમલા એ બાહુ, ઘાટી એ જીભ, નંદાદીપ એ પ્રાણ, સોમ મત્ર એ અપન, બ્રહ્મસ્થાન એ નાભી, પિંડિકા એ હૃદયકમળ, દેવમૂર્તિ એ પુરૂષ, પાદચાર એ અહંકાર, ભ્રમેતિ એ ગેત્રા, પ્રકૃતિ એ મૂર્તિના આત્મા, નીચલાધરનું અર્ધનાર એ ઉત્પત્તિસ્થાન શુકનામિકા એ નાક, ગવાદાદારો એ કર્ણ, કાયપાલી એ ખભા

૧ કટાતિ સાત્રે-મેદાદ્યમ મ પ્રિષાતસ શિવ. ગર્ભોદિતિર્વચરતિ : । કદ્દૂઃપિતરાંભગાયમસ્વી ચટ મર્મઃ । ક્રાન્ત્ ર્જોત્સ્વનઃકથા ॥ ૨ આ ધ્રુવ પ્રાપ્ત છે (ઉદકધાતિ) ।

અમરકારિકા એ ગળું, કળશ એ મસ્તક, ઇંટી એ મઝા, ચૂનો એ મેઢ, પલા-
નર એ માંસ, ઘડેલા પથ્થર એ અસ્થિ (હાડકાં), ખીલા એ સ્નાયુ, શિખર એ ચુકુંટ
૫૪૪ એ કેશ, આ પ્રમાણે દેવાલય એ સુધ્ધાં વિરાટ પુરુષનું સ્વરૂપ છે એમ સમજવું.

અહીંયા આ પ્રમાણે દેવાનું કારણ એટલુંજ કે ગાય, અશ્વ, પ્રાણીનાં દેહ,
ઇત્યાદિ પદાર્થોને વિષે જે પ્રમાણે દેવતાઓ વાસ કરે છે તે પ્રમાણેજ શિવપ્રકૃતિજન્ય
પ્રાસાદ, શુદ્ધ, દેવમૂર્તિશાસ્ત્રો, ઠંડ, મંડપ, અને વધુના સુવર્ણાકાર, રથ, ઇત્યાદિ
પદાર્થોમાં પણ દેવતાઓ વાસ કરે છે. આ ઉપરથી એવી પવિત્ર વસ્તુઓ જે સુક્રમોથી
તૈયાર થાય છે તે પવિત્ર શિવપ્રકમ અને યજ્ઞકમ એકરૂપજ છે આ બાબત બરાબર
મનમાં ઠસાવવી.

૧૧ યજ્ઞ પ્રમાણે શિવપૃથી સ્વર્ગાદિ મુલ્યપ્રાપ્તિ અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થયાનું વર્ણન.

પ્રશ્ન:— યજ્ઞકર્તા યજ્ઞમાનના ઉપર દેવ પ્રસન્ન થાય છે, તેને સ્વર્ગાગ્રાપ્તિ મુખે
પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણે શિવપ્રકમથી શિવપ્રકારના ઉપર દેવ પ્રસન્ન થઈને તેને
સ્વર્ગાદિ મુખ પ્રાપ્ત થયાનું ઉદાહરણ છે કે?

ઉત્તર:— શિવપ્રકારને શિવપ્રકમથી સ્વર્ગવાસાદિ મુખે અને ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ
પ્રાપ્ત થાય છે એટલુંજ નહીં પણ તેમને સાક્ષાત્ દેવત્વ સુધ્ધાં પ્રાપ્ત થાય છે,

ઋગ્વેદ અષ્ટક ૧ અ૦ ૭ વ૦ ૩૦ મંત્ર ૪—વિષ્ણુશર્માતર-

ણિત્વેનવાયતોમર્તાસઃ સંતોઃઅમૃતત્વમાનશુઃ ॥ સૌધન્વના

ઋમ્ભવઃસૂરચક્ષસઃસંવત્સરેસમપૃચ્યંતધીતિભિઃ ॥

આદ્ય—સૌધન્વનાઃ ઋમ્ભવનઋષેઃપુત્રાઃ ઋમ્ભવઃ મર્તાસાં વાયતઃ સંતો મરણચર્માણો યજમાનાઃ
સંતોષિ । સરણિત્વેન શીઘ્રત્વેન । શર્માવિદ્વદ્વિદ્વાત્માનાંકર્મણા વ્યાપૃતંકૃત્વા કુશલ કર્માણિ એકચમસં ચતુરઃ
કૃણોતનેત્યાદિના દેવૈરુકાનિ કર્માણિ કૃત્વા અમૃતત્વમાનશુઃ ધ્રમરત્વંપ્રાપુઃ । સંવત્સરેચ્ચક્રિમજેવ-
ચર્ષેગંત । સૂરચક્ષસઃ સૂર્યવત્સેજોયુક્તામૃત્વા । ધીતિભિઃ સમપૃચ્યંત ઉપાસકકૃતૈર્યજ્ઞાદિમિઃ કર્મમિઃ
સ્તોત્રૈશ્ચસંયુક્તા અમ્ભવં સ્તેષાંપ્રીત્યર્થમુપાસકાઃકર્માણિ સ્તોત્રાણિચાકુર્વન્ ॥

૧ શર્મામેગેયુ તિર્હતિ સર્વેશ્વર્યાદયઃ સુરાઃ ॥ હિતગરુડપુરાણે ॥ ૨ મુલતોઽશ્વસાધ્યમધ્યતોવિષ્ણુ-
રુપિણે । અદ્યતઃશિવરૂપાયઅશ્વસ્યાયનમોનમઃ ॥ તથાચ ॥ વૃક્ષાણામહમશ્વર્યહિત ભગવદુક્તિઃ ॥
૩ અશિરાપશ્ચદેવસોમસૂર્યમિરુતયા ॥ સર્વેષ્વતુવિમસ્વકર્ણેતિશ્ચંતિદક્ષિણે ॥ ક્ષ્ણાવિસ્મૃતેઃ ॥

૪ સંપ્રદ ૧ પૃષ્ઠ ૧૩ કાર્દન ૧૨-૧૪ સુધી જુઓ. ૫ યજ્ઞમાં ઋષાદિપિણિપિત્તાંત વાસ્તુદેવતા વાસ
કરે છે. ૬ શક્ષાજને વિષે પદેલાં અપવેગ મંત્રથી અગ્નિસૂર્યાદિ દેવતાઓ સ્થાપન કરીને પ્રયોગ કરતા હતા.
૭ કુંડના સયોનિત્રિમેશ્વરને વિષે દુર્ગા, વ્રજા, વિષ્ણુ, મહેશ, દેવતાઓનું આવાહન કરે છે. ચયનયજ્ઞમાં તો
જે-યજ્ઞમાં પશ્ચીતી આકૃતિનો કુંડ કરે છે. તે યજ્ઞમાં- કુંડની પ્રચેક દૃષ્ટકામાં દેવતા સ્થાપન કરે છે. ૮ આમાં
મંદિર્યાદિ મંડપ દેવતા સ્થાપન કરે છે ૯ સુમેગલિરિયંવજુઃ આ મંત્રવદે અગ્નિમંત્ર કરીને શર્વા આદિ
દેવતા સ્થાપન કરે છે. ૧૦ રથને દેવતા પ્રસિદ્ધ છે. એનું વર્ણન આમલ કરવામાં આવશે. ૧૧ સુકર્માદવ-
શિષ્ણુનીતિ વિશ્વકોશઃ

* સુધન્વા ઋષિ, ઐગરા ઋષિનો પુત્ર, શિશ્વકર્તા હોવાથી તેને વિશ્વકર્મા એવું નામ છે. સુધન્વા
વિશ્વકર્માણિ હિતિ વિશ્વકર્મે યવતુઃ ઓક ૪. ॥

અર્થ:- સુધન્વા નામક ઋષિના પુત્ર જે ઋષુ, તે મનુષ્યરૂપમાં હતા ત્યારે તેમણે પોતાના શિષ્યપદાશિષ્યવડે દેવોની આસા ઉપરથી એક ચમસ નામના સોમપાત્રના ચાર ચમસપાત્રો કરી આપ્યાં. તેથી દેવ પ્રસન્ન થયા ને તે ઋષુને તેમણે દેવસ્વરૂપ આપીને દેવલોકમાંજ રાખી લીધા. એટલે તે એકે વરસમાંજ સૂર્યાશા તેજસ્વી થયા. તે ઋષુની આગળ જતાં તો એટલી બધી મહત્તી વધી કે તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે યજ્ઞકર્તા તેમના પ્રીતિર્થ યજ્ઞ અને સ્તોત્રો સુધ્ધાં કરવા લાગ્યા!

આજ ઋષુને આગળજતાં રથ વગેરે કરી આપ્યા તેથી તે ઇંદ્રાદિ દેવોને પણ કેટલા બધા પૂજ્ય થયા એનું વર્ણન આગળ કરીશું; આ ઉપરથી યજ્ઞપ્રમાણે શિષ્યપદ્યાતુર્યથી પણ દેવપણું પ્રાપ્ત થાય છે એ બાબત સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે વિશ્વકર્માએ પોતાના શિષ્યપદાશિષ્યથી શ્રીજગદ્ગાને સુધ્ધાં પ્રસન્ન કરી લીધાં છે.

માર્કંદેયપુરાણે દેવામાહાત્મ્યે (સમશત્યાં) મહિષાસુરવધ કથાયાં શ્લોક-ચૂડામણિ-
તથાદત્યંકુલકલકલનિચ ॥ અર્ધચંદ્રં તથાશુભ્રં કેયૂરાન્તર્ધવાહુષુ ॥ નૂપુરૌવિમલૈ-
તદ્ગદ્ગ્રેવેયકમનુત્તમમ્ ॥ ૨૬ ॥ અંગુલીયકરત્નાનિસમસ્તાસ્વંગુલીષુચ ॥ વિશ્વકર્મા-
દર્દાતમ્યેપરશુકાતિનિર્મલમ્ ॥ ૨૭ ॥ અસ્થાણ્યનેકરૂપાણિંદ્રિતિ

મહિષાસુરનો વધ કરવા માટે જે વખતે દેવી સાક્ષાત્ પ્રગટ થયાં ત્યારે વિશ્વકર્માએજ તેમને શુગટ, કુંડલો, રત્નજડિત કંકણો, ગોઠ, પાટલીઓ, તોણ, શુભ્ર હીરાની ખિંદીઓજવર, બાળુખંધ ઘેરખા, નૂપુરો [લંગર] ચંદ્રહાર, કંઠો વગેરે ગળામાં પહેરવાના ઢાંગીનાં, આંગળીએ પહેરવાની રત્નમુદ્રિકા, ઈલાદિ અલંકારો અને પરશુ વગેરે શસ્ત્રો તૈયાર કરી દઈને તેમને સંતુષ્ટ કર્યાં. તેજ પ્રમાણે પોતાના મન્વાદિ પાંચ પુત્રોસહવર્તમાન વિશ્વકર્માએ દ્વારકા નિર્માણ કરીને શ્રીકૃષ્ણને પણ પ્રસન્ન કર્યાંનું પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ સુવર્ણધેનુદાનનું પુણ્ય વિશેષ કહ્યું છે.

પારાશરસ્મૃતિ—ધેનુર્દેવાસુવર્ણસ્યકારયિત્વાદિજાતયે ॥ યાંદત્વાપ્રાહ્મહીપાલા-
બ્રહ્મણઃસદનંગતાઃ ॥ ૨૪ ॥ અબ્રપિ-સુવર્ણધેનુસાર્યાંયવિપ્રાયપ્રતિપાદયત્ ॥ અશ્વમેધ-
સહસ્રસ્યદત્વાફલમવાપ્નુયાત ॥

સુવર્ણની ધેનુ કરીને તે પ્રાહ્મણને આપવી. આવી ધેનુઓનાં દાન કરીને પહેલાંના લોકો અને રાજાઓ પ્રલ્લોકમાં ગયા છે. પંચાલ શિષ્યોએ કરેલી સુવર્ણધેનુનું પ્રાહ્મણને દાન કરનારને સહસ્ર અશ્વમેધનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭ દેવાલયો, વાપો, ઘટ इत्यादि पवित्र शिल्पांशु फल.

શિવ, વિષ્ણુ ઇત્યાદિનાં મંદિરો વગેરે પવિત્ર શિલ્પકર્મો કરે તો તો પુણ્યને પારાવારજ રહેતો નથી. એનું પ્રમાણ:-

રાજવલ્લભ (શિલ્પશાસ્ત્ર) અધ્યાય ૪-વાપીકૂપતઢાગદેવમ્ભવનાન્યારંભયોગાદિકં-
તીર્થાનામવગાહનંચાવિધિવત્કન્યાપ્રદાનાદિકમ્ ॥ સર્વપુણ્યભિદનૃપસ્થલભદયઃકારયે-
ત્પર્વતેગ્રેહંસર્વજનાયજ્ઞમંજનનાવિશ્રામમંકેપરમ્ ॥

વાપી, કૂપ, તળાવ દેવાલયો, યોગાભ્યાસના મઠ, તીર્થ, સ્નાનના ઘાટ, કન્યાદાનના અલંકાર, વૃક્ષારોપણ, [ઉદ્યાન] ધર્મશાળા ઇત્યાદિ સર્વજનોને સુખોત્પત્તિ કરનારા મહત્કૃત્યો રાજાએ અવશ્ય કરવાં. અગિયારાણે ૩૮ માં દેવાલય બાંધવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવેલું છે.

અહન્યહનિં શ્રદ્ધેન યજ્ઞતો યન્મહાફલમ્ ॥ પ્રાપ્નોતિ તત્ફલ વિષ્ણોર્યઃ કારયતિ કેતનસા ॥

૧ સોનાનાં ગાય, રત્ન, સુવર્ણ, રૂપં इत्यादि धातुना पवित्र शिल्प विश्वामाहाનાંપાસે તૈયાર કરવી લવા ॥

દરરોજ યજ્ઞ કરવાથી જે મહાકૃણ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ કૃણ વિષ્ણુનું એક દેવાલય બાંધવાથી થાય છે.

પઠ્ય યજ્ઞાયતે યજ્ઞેદ્ધાર્મકૃત્વા તદાપ્યતે । દેવાગારે કૃતે સર્વતીર્થસ્નાન ફલં ઝમેત ॥૧॥

અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરવા છતાં પણ જે કૃણ પ્રાપ્ત થતું નથી તે કૃણ એક દેવાલય બાંધવાથી મળે છે અને સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કર્યાનું પુણ્ય પણ લાગે છે. બીજું પ્રમાણ:

મત્સ્યપુરાણ અધ્યાય ૨૬૪-ઘંટાવિતાનકસતારણચિત્રયુક્તિત્યોત્સવપ્રસુદિતેન-

જનને સાદ્ધમ ॥યઃ કારયેત્સુરગૃહ વિવિધધ્વજાંકં શ્રીસ્ત નમુષ્કાતિમદાદિવિવૃજ્યતચેતિ

ઘંટ, મંડપની છત, તોરણ, ચિત્રો, પૂજા, ઉત્સાહ વગેરે કરનારા લોકોએસહવર્તમાન અનેક જ્વોથી યુક્ત એવું જે દેવાલય બાંધાવે છે તેનો આ લોકમાં લક્ષ્મી કદી ત્યાગ કરતી નથી. અને સ્વર્ગલોકમાં તો તે પૂજ્ય થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે યજ્ઞકરવાથી જે કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ કૃણ શિલ્પકર્મ કરવાથી પણ થાય છે. તેમજ વાપી, કૃપ, તળાવ વગેરે બાંધવાનાં કૃણ પણ જણાવેલાં છે.

મત્સ્યપુરાણ અ. ૧૫૩-દેવયુવાચ-एवंनिरुदकदेशयःकूपकारयद्बुधः ॥ ૫૧૧ ॥

વિદોંધિદૌષ સોયસ્યવમન્સવત્સમેરદિવિ ॥ દશકૂપસમાવાપી દશવાપીસમોદ્દઃ ॥ ૫૧૨ ॥

દશ-દશમઃપુત્રો દશપુત્રસમોદ્દમૈઃ ॥

દેવી કહે છે:- આ પ્રમાણે નિર્જલ દેશમાં જે કૃપ [કુવો] બાંધે છે તે મહા-ત્માને તે કૂપમાંના પાણીના દરેક બિન્દુ બિન્દુએ એક વરસ એ પ્રમાણે જેટલાં બિન્દુ થાય તેટલાં વરસ સ્વર્ગવાસ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા મહત્પુણ્યદાયક દસ કૂપ બાંધવાનું શ્રેય એક વાપી [મંડોરો કુવો] બાંધવાથી થાય છે. અને એક તળાવ બાંધાવે તો દસ વાપી બાંધવાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. દસ તળાવ બાંધવાથી પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરનારા એક સંપુત્રનું કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને રસ્તાઉપર એક ઝાડ વાવવાથી દસ સંપુત્રોનું પુણ્ય મળે છે. આવા અનેક વૃક્ષ સંપ્રદાયના ઉદ્યાન કરાવે તો તે પુણ્યનો અંતજ નથી તેવીજ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમીઓને માટે ગૃહકર્મનાં કૃણ જણાવેલાં છે.

રાજવલ્લભપ્રથમ અધ્યાય ૧ શ્લોક --સ્ત્રીપુત્રાદિક ભોગમાલ્યજનનં ધર્માર્થકામપ્રદં-

જંતુનામયન સુસ્વાસ્પદમિદ શીતાંબુધર્મોપદમ્ ॥ વાપીદેવગૃહાદિપુણ્યમાંસલ ગૃહાત્સ

મુત્પચત ગૃહપૂર્વમુશંતિતેનચિબુધાઃ શ્રોવિશ્વકર્માદયઃ ॥ ૪ ॥

ઘર બાંધવું એ સ્ત્રીપુત્રાદિકનાં સુખનું કારણ, ધર્માદિ પુરુષાર્થદાયક, સર્વ પ્રાણી માત્રનાં સુખનું સ્થાન હોઈ શીત અને ઉષ્ણતાની બાધાનું નિવારણ કરનારું છે. એક ઘર બાંધવાથી કૃવા, તળાવ, દેવાલયો ઇત્યાદિ અનેક બાંધવાનું બધું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેથીજ શિલ્પશાસ્ત્રકર્તા વિશ્વકર્માદિક ઋષિઓએ ઘર બાંધવાની વિધિનું સૌથી પહેલાં વર્ણન કર્યું છે. અને શિવ, વિષ્ણુ ઇત્યાદિ દેવીની મૂર્તિનાં કથાનથી અને પૂજનથી મનુવિંધ પુરુષાર્થ, અને સાયુજ્ય સુકિત પણ પ્રાપ્ત થાય છે તાત્પર્ય, યજ્ઞ કર્યા પ્રમાણેજ શિલ્પકર્મથી સુકિત બધા દેવ અને મનુષ્યાદિ જીવજંતુઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે.

યજ્ઞકર્તા જે પ્રમાણે યજ્ઞની શરૂઆતમાં અને છેવટે યજ્ઞમાનના કંઠાણ માં આચાર્યની પૂજા કરે છે તે પ્રમાણજ પ્રાસાદાદિ શિલ્પકર્મોમાં સુકિત આદિ મધ્ય ન અતે પણ પ્રાસાદાદિકૃત સત્કર્મોના શ્રેયપ્રાપ્તિસ્તવ શિલ્પીની પૂજા ઋષિજેનાશી પા પહેલાં કરે છે. કેમકે યજ્ઞકર્મકર્તા આચાર્યની અને પ્રાસાદાદિ શિલ્પકર્મકર્તા શિલ્પીની દક્ષિણાદિ ઉપપ્રદાવડે પલ કર્યા શિવાય બંને યજ્ઞમાનોને યજ્ઞનું ડિવા પ્રાસાદાદિકાનું શ્રેય પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથીજ શિલ્પીપજનવિધિમાં, 'પુણ્યપ્રમાદજ રૂગમાં પ્રાથયત્સૂચ-ધારતઃ' આવી તેની પ્રાર્થના કરીને શ્રેય સંપાદન કરવાનું કહ્યું છે.

૧૮. સુવર્ણરત્નાલંકાર ચિત્રપલ્લવર્ણન.

ગૃહ, પ્રાસાદાદિ બાંધવાથી જે પ્રમાણે મહત્પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણેજ સુવર્ણરત્નાદિ અલંકાર સંબંધેના શિક્ષણથી પણ અનુવિંધ પુરુષાર્થદાયક મહત્પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે:—

મહાપુરાણે ગૌતમીમાહાત્મ્યે—અકતઃપ્રાથિવીકૃત્ત્વના સશૈલવનકાનના ॥ સ્વલ-

કૃતાચયાશક્તિમુકન્યાચૈકતઃસ્મૃતા ॥

એક સાલંકૃત કન્યાદાન કરવાથી વૃક્ષપર્વત સહવર્તમાન પૃથ્વીદાન કર્યાનું જેથ પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્વાનેનાં પણ સંધર્મસંતતિરૂપ ધર્મસાધનેનાં કારણ કન્યાજ છે એમ કહ્યું છે. “ગૌતમસ્મૃતિ—ધર્મસ્ય સાધનં કન્યા ચિદુષામપિ માસ્કર.” અને આવી સત્કર્માશ્રેયોનુરૂપ કન્યાદાનની સાંગતા [પૂર્ણતા] કન્યાની યથાશક્તિ અલંકારાદિકથી પૂર્ણ કર્યાં સિવાય થતી નથી. “યત્કન્યાયાઃ પિતાકુર્યાદાનપૂજનમોક્ષણમ્ ॥ યત્કૃતંતત્કૃતંચિદાપ્તાસુદંતંતદક્ષયમ્ ॥ ૧૫ ॥ કરોતિયઃ કન્યકાનાંસંપન્નાજનંમંબલ્ ॥” કન્યાનું અલંકારદ્વારા પિતા જે પૂજન કરે છે તેજ અર્થ દાન છે. કેમકે તે દાન અક્ષય હોય છે. એટલે કન્યાને જે સુવર્ણાલંકારથી સંતુષ્ટ કરે છે તેને અક્ષય સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કન્યા અલંકારદાનથી સંતુષ્ટ થાય છે. તેથી “પિતૃમિહાતમિશ્વેતાઃપાતિમિદૈર્ઘ્યેલસ્યા ॥ પૂજ્યાશ્વયિતસ્યાશ્ચલ્લુકત્વાજમીવ્સુમિઃ” જેમને અનેક પ્રકારનાં કલ્યાણની ઇચ્છા હોય ત પિતા, અંધ, પતિ, દેર, ઇલાદિકાએ સ્ત્રીઓને અલંકારથી ભૂષિત કરવી. અલંકારથી સ્ત્રીઓની પૂજા કરવાથી બધાં કામ સફળ થાય છે. કેમકે, મનુસ્મૃતિ—વજ્રનાચેત્સુપૂજ્ય તૈરમૈતલજ્જલતાઃ ॥ યજ્ઞેતાસ્તુનપૂજ્યંતે સર્વોસ્તત્રાફલાઃ કિયાઃ ॥” જે ઘરમાં સ્ત્રીઓ અલંકારાદિ ભૂષણથી પૂજ્ય હોય છે તે ઘરમાં દેવતાઓ સુધ્ધાં આનંદપૂર્વક વાસ કરે છે. અને જે ઘરમાં સ્ત્રીઓ અલંકારવિહીન હોય છે તેમાં કરેલા નિત્યનેમિત્તિકાદિ બધાં કર્મો નિષ્ફળ થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ કન્યાવિકૃયાદિ કારણથી અલંકારવિહીન થનારી કન્યાના કોપને લીધે કુલક્ષય થાય છે. “મનુસ્મૃતિ અં ૩—શોચંતિજામયોવજ્ર વિનશ્યત્યાશુ તત્કુલમ્ ॥ નશોચંતિતુ યજ્ઞેતા વર્જંતે તદ્વિ સર્વશઃ ॥” જે કુલમાં ‘નમી’ એટલે કન્યા, વહુ, પહેન, દેરાણી, જેઠાણી પત્ની ઇલાદિ સ્ત્રીઓ અલંકાર ન હોવાથી ખિન્ન હોય છે, તે કુળને દેવતાઓની અને રાક્ષસી પીડાથી જલદી-ખારવરસની અંદરજ નાશ થાય છે. અને જે કુળમાં સ્ત્રીઓ પહેલાં જણાવેલાં અલંકારોથી સુકત હોવાથી સંતુષ્ટ હોય છે તે કુલ એકદમ વૃદ્ધિ પામે છે. “મનુસ્મૃતિ—તસ્માદેતાઃ સદ્વાપૂજ્યા મૂવળાચ્છાદનાશનૈઃ ॥ મૃતિકામૈર્નૈરિત્યં સત્કરેષુત્સવેષુચ ॥” માટે સંતતિ અને સંપત્તિ પાતને હંમેશા મળે એવી જેમને ઇચ્છા હોય તેમણે લગ્ન, જન્મેષ, ઇલાદિ મંગળ કાર્યોસ્તવામાં કન્યા, પત્ની વગેરે સ્ત્રીઓને, દાગીના, કપડા લતા, મીઠાં મીઠાં પકવાનાં વગેરે આપીને તેમનું સન્માન કરતાં જવું. કેમકે અલંકાર પહેરવાથી ગર્ભ પારણાઉપર ઉત્તમ પરિણામ થાય છે. અને વંશને ભૂષણસ્ત્ર એવી ધર્મશીલ પ્રબલ-ઉત્પન્ન થાય છે. એને પ્રમાણ:—

મનુસ્મૃતી—યદિદિક્ષીનરોચતપુમાંસનપ્રમોદયેન્ ॥ અપ્રમોદાત્પુનઃપુંસઃપ્રજનંવપ્રવર્તેતે ॥

ટીકા—દીપ્તચયોઽન્નરકચિઃ યદિસ્ત્રીચક્ષ્મામરણાદિના શોમાજનકેનદોષીમતી ન સ્થાત્તદા સ્વામિનપુનર્નદર્શયેત્ ॥ ઇશબ્દોઽવધારણે ॥ અપ્રદર્શાત્પુનઃ સ્વામિનઃ પ્રજનં ગર્ભધારણંનસંપદ્યતે ॥ इतिमन्वर्वं मुक्तावलिः । (કં. મટ્ટઃ)

૧૧૪ કોળીતે પ્રજા કન્યામદ્ભવમાસ્તિલાભયિ ॥ તત્સર્વરોરવાદિચ્ચ કશ્ચેત્ચિત્કૃતિર્થેવેદ ॥ મહાપુ-મોદા-
કન્યાચક્રય પાતઠવી રોરજ વરક પ્રાપ્ત યાય છે; તેમાંથી જ્યારેય વળ મુક્તિ થતી નથી.

શોભાદાયક એવા સુવર્ણાદિ અલંકારોથી અને વસ્ત્રાભરણોથી સ્ત્રી જો સુશોભિત ન હોય તો તેનાથી પતિના મનને આનંદ થતો નથી. અને પતિનાજ મનને આનંદ ન હોય તો તે પતિથી ગર્ભધારણ થતી નથી અને થાય તોપણ તે સારી, સુસ્વભાવો સશક્ત એવી નિષ્કર્તી નથી. નિરોગી, સ્વધર્મનિષ્ઠ અને કુલભૂષણ પ્રભા નિર્માણ થવામાં સુવર્ણાદિ અલંકારો પણ કારણ છે. એનું પ્રમાણ:—

મનુ—સ્ત્રિયાંચરોચમાનાયાંસર્વત્રોચતેકુલમ્ ॥ તત્ત્વાંત્વરોચમાનાયાંસર્વમેવતરોચતે ॥

ટોકા—સ્ત્રિયા અલંકારાદિના કાતિમત્યા મનુન્નેદાંવિષયતયા પરપુરુષમંપર્કાવિરહાત્કુલ દોષ ભવતિ । તત્ત્વાંપુનરોચમાનાયા મનુર્વિદિષ્ટતયા નરાતરમપર્કાત્સકલમેવકુલમલિન—ભવતિ (કુ. ૦ મ.)

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારા મનુષ્યે પોતાની પત્નીને વસ્ત્રાલંકારોથી નિત્ય સુશોભિત કરવી. એટલે તેનો પતિના ઉપર પ્રેમ જોડે છે. પરપુરુષ તરફ તે વાંકી નજરે પણ જોતી નથી. પોતાના અંશે પ્રિયકર જો કંઈ હોય તો તે એક પતિજ છે અને તેનું ઐશ્વર્ય એજ શ્રેયોક્ષ્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ, એમ તે માને છે. સ્ત્રીનો પતિનાપર આવો નિસ્સીમ પ્રેમ હોય એટલે તે પતિને સુખમાં તે પોતાની સ્ત્રી પ્રાણ કરતા પણ પ્રિય લાગે છે અને તે પરસ્પરી તરફ વાંકી નજરે પણ જોતો નથી. આવા એક બીજાઉપર અદૃતિમ પ્રેમ કરનારા સ્ત્રીપુરુષો કુળમાં ઉત્પન્ન થવા લાગે એટલે તે કુળપણ સૂચના જેવું તેજસ્વી નિપજે છે. કેમકે પતિપત્ની વચ્ચે પ્રેમભાવ હોય એટલે તે પિતાથી જે સંતતિ નિપજે છે, તેનાથી પિતૃઓને આનંદ થાય છે. અને ઉત્તરોત્તર બધાને સદ્ગતિ દેનારી અને સંધર્મશીલ એવીજ પ્રભા નિપજે છે. જે માણસ પોતાની પ્રિય પત્નીને યથાશક્તિ સુવર્ણાદિ અલંકારોથી શણગારતો નથી તે સ્ત્રી તેના એટલે પોતાના પતિનો દ્રેષ કરે છે અને પરપુરુષની સાથે સંબંધ રાખે છે. એટલે બીજી સ્ત્રીઓના પતિની મનમાં પ્રશંસા કરે છે. અર્થાત તે સ્ત્રીનો પોતાના પતિપરનો પ્રેમ ઓછો થાય છે અને તેના વિષે નિરંકાર બુદ્ધી ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાની પત્નીની આવી વૃત્તિ જોવાથી પતિનું પણ તે સ્ત્રીના કંટાળો આવે છે અને તે પણ પોતાના મનમાં નિરંતર ખિન્ન અને ઉદાસ રહે છે. અને બીજાની સ્ત્રીઓની પ્રશંસા કરવા લાગે છે. આ પ્રમાણે પતિના મનમાંનો એક બીજા પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ નષ્ટ થાય એટલે તેમની દુરાચારતરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને પરિણામે આપું કુળજ મલીન, તેજોહીન એવું થાય છે. કેમકે, દુરાચારી સ્ત્રીથી જે સંતતિ થાય છે તે અવર્મી હોવાથી બધા પિતૃઓને નરકમાં લઈ જવાને કારણીભૂત થાય છે. એટલા માટેજ દેહ પવિત્ર થાય, એટલાસાડજ સ્ત્રીપુરુષોએ અલંકાર ધારણ કરવા. આ વિષે બીજું પ્રમાણ:—

નિષદરત્નાકાર—અલકારાધૃતાઃ સર્વે સૌમાગ્યાયુઃ પ્રદાયકાઃ ॥ પાવિત્ર્ય લક્ષ્મીભોગાનાં કારકાઃ પારકીર્તિતાઃ ॥૧॥ સુવર્ણાલંકૃતિધૃતિઃ કલ્યાણમુદ્ગદપ્રદાઃ ॥ સુવર્ણમાલિકાયુગ્ધા કાંતિદા હાહવાતનુત ॥ ૨ ॥ રત્નાલ હારવિધૃતિર્દેવાનાં તુષ્ટિ-કારકાઃ ॥ મનસોલ્હાદિનીપ્રોક્તાઃ સર્વલોકવશકરાઃ ॥ ૩ ॥ રત્નાદીનામલંકારાઃ શગરા-નંદકારકાઃ ॥ કાંતિકલ્યાણલક્ષ્મીદા કષિભિઃ પારકીર્તિતાઃ ॥ ૪ ॥

આનો સારાંશ એ કે સ્ત્રીપુરુષોએ સુવર્ણનાં અને રત્નનાં અલંકાર ધારણ કરવાથી સૌભાગ્ય, આયુષ્ય, દેહને પવિત્રપણું, સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય, કલ્યાણ, સૌખ્ય, કાંતિ, મનને આનંદ લોકવશકતા ઇલાદિ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૯. નવરત્નાદિ મુદ્રિકા ધારણફલ.

નિષંદરત્નાકારે-ધારણં નવરત્નાં પ્રહસતોષકારકમ્ ॥ સર્વપીઢાદરંચૈવલોકાનાં
પ્રીતિવર્ધનમ્ ॥

નવરત્નોની મુદ્રિકા ધારણ કરવાથી અહોની પ્રસન્નતા થઈને સર્વ પીડા પરિહાર થાય છે અને લોકોની પ્રીતિ વધે છે. “ મુદ્રાચરિત્ર અષ્ટાધ્ય ૩૬-નવરત્નમુદ્રિકા જ્યાંએ હાતી. ત્યાંની પાપ ન લાગતા ॥ ” એ નવરત્ન મુદ્રિકા યથાશક્તિ કરવી હોય તો નવ-અહુ મંત્રોથી તેમના હવન કરીને એક એક રત્ન મુદ્રિકામાં બેસાડવાના ભુદાભુદા મુદ્રા લાગે છે. અને તે બધું જડવાનું કામ થઈ રહે ત્યાં સુધી કતાને શુચિભૂત રહેવું પડે છે. અર્થાત્ એ વૈદિક શિલ્પકામો વિશ્વબ્રાહ્મણોનાજ હાથે થવાં જોઈએ.

આચારમયૂલે-તાન્નતારસુવર્ણનામકર્ષોદશસ્ત્રેદુભિઃ ॥ પુષ્પાર્કમુદ્રિકાકુર્વાત્તોમ્રવા-
રિચ્છનાશિની ॥ રૂપવિષ્ણુતર્જન્યાં ધારયંતિસદાદિજાઃ ॥

૧૨ ભાગે તાંબુ, ૧૬ ભાગરૂપું, અને ૧૦ ભાગ સોનું લઈને પુષ્પાર્ક-ચોગઉપર યથાવિધિ મુદ્રિકા કરીને તે નિત્ય ધારણ કરવાથી ગમે તેટલું દારિદ્ર હોય તો પણ તે દૂર થાય છે.

દેમાદૌ-સુવર્ણસ્ય પવિત્રસ્ય કલાં નાર્હતિષોદશીમ્ ॥

નાગદંતઃ-માષાળાંષાઢશાદૃર્વકુર્યાદ્દેમપવિત્રકમ્ ॥ તેમજ સ્વરૂપતરંન્યૂનનકુર્વાતિકદાચન ॥

નિષંદરત્નાકાર-પવિત્રક સુવર્ણસ્ય પુણ્યવૃદ્ધિકરં પર ॥ રૂપલોક પરંચૈવ ભાગ-
મુક્તિપ્રદંભૂત ॥ આનંદકારક ચૈવ ઋષિભઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥

સુવર્ણનું પવિત્ર ધારણ કરવાનું શ્રેય તો બધાં પવિત્ર કરતાં અનંતગણ વધારે છે. સુવર્ણનું પવિત્ર કરવું તે ૧૬ માસ કરતાં ઓછું ન હોવું જોઈએ. વધારે હોય તો હરકત નહીં. તે પ્રમાણે ‘ દેવવ્રાજિ નમસ્તુભ્યં ’ આ મંત્ર વડે શયી દેવતાત્મક સોનાની હાંસ-હાંસી પૂલ કરીને વાગ્દાન સમયે વધુપાસે તે ધારણ કરાવે છે. તેમજ રક્ષાબંધન એટલે પોથી, સુવર્ણનું યજ્ઞોપવિત્ર, શિવ, વિષ્ણુ, દેવી ઇલાદિ દેવતાઓની મૂર્તિઓ અને અલંકાર એ સુવર્ણાદિ શિલ્પો અનંતયશ કયાં જ્યાં ફલદાયક છે.

ઉભયકુળનો ઉદ્ધાર કરનારા, પાનિમલ ધર્મને દૂઢ કરનારા, પતિના આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારા, સર્વ પદાર્થો કરતાં વધારે ગમનારા, અને શરીરને શોભાયમાન કરનારા જે સુવર્ણાલંકાર, તે લોકોએ નિત્ય ધારણ કરવા. સોનાના અલંકારથી સંતુષ્ટ કરેલી કન્યાઓ તો સાલકૃત કન્યાદાન કરનારા પોતાના માખાપને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે. તેથીજ કન્યાદાન વખતે કન્યાનો પિતા કહે છે. “ કન્યાં કનકસંપન્નાંકનકામરજૈ-
યુનામ્ ॥ દાસ્યામિવિવિગ્ધા તુમ્યં બ્રહ્મલોકજિગીષયા ॥ ” આમાંના અભિપ્રાય એજ છે કે મહિમંગલસૂત્રાદિ સુવર્ણાલંકારયુક્ત કન્યાદાન કરવાથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉપ-
નયનનું સુખ્ય લક્ષણ જે પ્રમાણે યજ્ઞોપવિત્ર, તે પ્રમાણે કન્યાદાનનું સુખ્ય લક્ષણ અલં-
કાર છે. કેમકે પતિને દીધાંયુષી કરવા એજ કન્યાદાનની સુખ્ય સાર્થકતા છે. અને સુવર્ણાલંકાર ધારણ કરવા એજ પતિનું આયુષ્ય વૃદ્ધિ કરવાનો હેતુ છે.

૨૦. સુવર્ણાલંકાર આયુષ્યવૃદ્ધિકારક છે એ વિષે.

તૈત્તિરીય સંહિતા કાં ૪ પ્ર૦ ૧ અ૦ ૧૦-દૃશાનોરુક્મ-
ઉર્ચાવ્યંશ્ચૌ દુર્મર્ષમાયુઃ શ્રિયેરુચ્ચાનઃ ॥

૧-૧૨ ભાગ ૨૫ ગુંજા, ૧ અઢ, ૧૬ ભાગ ૩૩ ગુંજા ૨૧૧. અઢ ૧૦ ભાગ ૨ ગું. ૧-અઢ.
૨. યહાં પાંચ ગુંજાની કિંવા ૮ ગુંજાની માસો લેવો.

માહ્યં—દશાનઃ (દર્શનયિરુપઃ) રુક્મઃ (સુવર્ણનિર્મિતઃફલકાકાર આખરણવિશેષઃ) ઉર્ધ્વા (મહત્વાદીતયા) વ્યયોત્ (વિદ્યોતતેસ્મ) કિકુર્વન્ કુર્મયે (અતિરક્ષાયમ્) આયુઃ (જીવન) શ્રિયે (શ્રવિતુ) રુચાનઃ (ચાહન)

આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય એવું છે કે આયુષ્યવૃદ્ધિની ઇચ્છા કરનારાએ સુવર્ણાલંકાર ધારણ કરવા. કેમકે, અગ્નિરેત સુવર્ણસ્યાત્ અગ્નિપુઃ ” આ વચનોઉપરથી સુવર્ણ એ રેતરૂપ છે. તેથીજ “ હિરણ્યસ્વર્ણરેતસોઃ ” આ વિશ્વકોષમાં સુવર્ણને અને રેતને ‘ હિરણ્ય ’ આ સુવર્ણવાચકજ નામ આપ્યું છે. તેમજ અગ્નિમૂલં બલં પુનાં રેતોમૂલં ચ જીવિતમ્ [વૈષ્ણક] જેમને પોતાનું સામર્થ્ય વધારવું હોય તેમણે દીપક અને પાત્રક પદાર્થોથી પોતાનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રાખવો અને જેમને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરીને શતાયુષી થવાની ઇચ્છા હોય તેમણે પૌષ્ટિક પદાર્થોથી શરીરમાં વીર્યની વૃદ્ધિ કરીને તેનું સંરક્ષણ કરવું. આ ઉપરથી વીર્ય જે પ્રમાણે આયુષ્યવૃદ્ધિનું કારણ છે. તેવુંજ

**ઋગ્વેદ અ૦ ૮ અ૦ ૭ સૂ૦ ૧૬ યોષિર્મર્તિં દાક્ષાયુનાહિરંયં
સદેવેષુકૃણુનેદીર્ઘમાયુઃ સમનુષ્યેષુ કૃણુતેદીર્ઘમાયુઃ ॥**

આ શ્રુતિ ઉપરથી હિરણ્ય એટલે સુવર્ણ સુધ્ધાં આયુષ્યવૃદ્ધિનું કારણ છે. સુવર્ણને પણ ધાતુ કહે છે. અને રેતને પણ ધાતુ કહે છે.

શ્રુતિ-ત્વષ્ટાવૈરેતમ્ મિત્તમ્યરૂપાણિ વિકરોતિ ॥ ત્વષ્ટારૂપાણિવિકુર્વતાંવિપાશ્રિત ॥

પદ્મ-વિમજ્યમૃતિરૂપણ-તત્તદ્ગર્ભાકુરારિકં ॥ અદ્યયેનૈવરૂપણવિશ્વકર્માસજયયમ્ ॥

શ્રુતિ-વિરાજ્યંનવિરાજતિ તેનાસ્માન્નદ્વણસ્પતેવિરાજસમિષકુરુ ॥

પદ્મપુ-મૂ-સૌવર્ણ રાજતંત્રૈવ તામ્રપાષાણદારવમ્ ॥ શિલ્પંત્વસ્તતૌ સ્થાતા યાવત્કાલયુગદ્દમ્ ॥ અંપિ-ગૃહ્યંત્રરથાંભૂષાપ્રતિમાવસનાદિક ॥ યત્કિચિદ્દશ્યતે શિલ્પે તત્સર્વ વિશ્વકર્મજમ્ ॥

કદ્રુ-રચયતિત્રિચિત્રાણિરૂપાણિવિવિધાનિયે ॥ પચાલાસ્તેસદાપૂજ્યાઃપ્રતિમાવિશ્વકર્મજનઃ

ઉપરની શ્રુતિઉપરથી અને તદનુસાર પદ્મપુરાણોકત ભુખંડસ્મૃતિઉપરથી અને રૂદ્રયામલોકત વચનોઉપરથી જે પ્રમાણે વિશ્વકર્મા રેત ધાતુનાં સાવધન સ્વરૂપો નિર્માણ કરે છે તેજપ્રમાણે વિશ્વશ્રાક્ષણસુધ્ધાં સુવર્ણાદિ ધાતુનાં અલંકારાદિ રૂપો નિર્માણ કરે છે. તાત્પર્ય, વીર્યધાતુપ્રમાણેજ સુવર્ણ એ ધાતુ સુધ્ધાં આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે તેથીજ કન્યાદાન કરતી વખતે ઇદં દેવતાનું સ્મરણ કરીને ‘ માગલ્ય તતુમાનેન મર્ત્યજીવનેહનુના ॥ કંઠ વદ્મામિ સુમગ આજાવસરદઃ જનમ્ ’ આ મંત્રવડે સુવર્ણમણિ-મંગળસુત્ર ધર્યાદિ અલંકાર વડે વધુપાસે ધારણ કરાવવાનો પ્રવાત છે. ત્યારપછી:—

૨૧. વિશ્વશ્રાક્ષણે વૈદિક મંત્રો બોલીને સુવર્ણાદિ અલંકાર ધારણ કરાવવા.

“ આયુષ્યં વર્ચસ્વ ” આ સુકતથી સોનાના ગોટ, પાટલીઓ, હાંસડી વગેરે હાથના અલંકાર અને ગળાનાં અલંકાર, ચંદ્રકોર વગેરે શિરોભૂષણો, કુંડલાદિ કણ્ઠભૂષણો, નુપૂરાદિ પાદભૂષણો ઇત્યાદિ અલંકાર વધુપાસે ધારણ કરાવવાં. તેવીજ પુરૂષેપણ સમાવર્તન સંસ્કાર વખતે કંઠી, ગોક્, ઇત્યાદિ સુવર્ણાલંકાર પણ એજ સુકતથી પ્રારણ કરવા. આ સુકત સુવર્ણાલંકાર ધારણ કરવા માટેજ વિશ્વકર્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સુવર્ણાદિ શિલ્પકર્તા સનકાદિ ઋષિઓએ સ્થાપિત કર્યું છે. સનકાદિ ઋષિ આ વિશ્વ-

તેજિ મન્ત્રગ ॥ વસ્ત્રાલંકાર પરિહીન ॥ પ્રેતાસમાન નરહો નારી ॥ ૬૬ ॥ તી ત્રયાશન્પીવિચિત્રવસ્ત્ર ॥ સોવર્ણરોપ્ય ॥ દવ્યાલંકાર ॥ લક્ષણદીનાસીસર્વેત્ર ॥ અર્પિતી માચાર સ્વલક્ષણે ॥ ૬૭ ॥ પચાલ મેદી સુવર્ણકાર ॥ સુવર્ણ રોપ્ય શિલ્પવિચિત્ર ॥ યયોક્ત વર્ણિલે તે સમમ ॥ કરિતીલ સર્વેત્ર સતતી તુષ્ટયા ॥ ૬૮ ॥ સ્વલ્પાકાસતાદ્વક્રમતા ॥ તુષ્ટિયે સંતતી માજી તેષે ॥ વિસ્તારીલ સ્વસામર્થ્યે ॥ જાળ તૂં નિરુતે શિલ્પા-
ધિપતી ॥ ૬૯ ॥ લોહશિલ્પાત્રિતિવિચિત્ર ॥ લોહકર્મામન્નીશ્વર ॥ તુષ્ટિયે સંતતી માજી સમમ ॥ શસ્ત્રાદિપ્રકાર નિર્માતીલ ॥ ૭૦ ॥ દારુ ક્ષણજેકાષ્ટનામદારવ ॥ કૃષ્ણોપકરણાદિ અર્પૂર્વે ॥ નિર્માલિ સર્વ મયાચાર્ય ॥ ૭૧ ॥ એવતુષ્ટીનિજસંતતી ॥ પચાલનામ્નીશિલ્પાધિપતી ॥ શિલ્પવિદ્યાનિપુણશ્રિતી ॥ તુષ્ટીચપ્રતી-
હોર્હલપૂર્ણ ॥ ૭૨ ॥

આ તુકાબ્રહ્માનંદોક્ત ઉપરથી અને પૂર્વોક્ત હિરણ્ય સૂકતઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે સર્વ શિલ્પો કરતાં સુવર્ણ શિલ્પ એ યજ્ઞ પ્રમાણેજ અનંત ફળ દેનાર છે.

૨૨. સુવર્ણમૂર્તિ શિલ્પવર્ણન.

સુવર્ણના અલંકાર કરનારા જે શિલ્પીઓ છે તેમને પ્રાચીન કાળથી ‘મૂર્તિકાર’ આવી સંજ્ઞા છે. મૂર્તિ ધ્યાવવાનું કામ એ સર્વ શિલ્પીઓનું મુખ્ય કામ છે. કલિ-યુગમાં શસ્ત્રાસ્ત્રાદિ શિલ્પ, શૂદ્ર લોકો કરવા લાગ્યાથી વિશ્વબ્રાહ્મણો ધણુંખંડે સુવર્ણ અલંકારાદિ શિલ્પ કરે છે. અલંકાર એ મૂર્તિના અવયવોના જેવાજ હોવાથી સુવર્ણ-લંકાર શિલ્પમાં સમાવેશ પણ મૂર્તિશિલ્પમાંજ થાય છે. તેથીજ પાષાણ, મૂર્તિકા, કાષ્ટ અને અર્ધી ધાતુઓ પણ મૂર્તિ કરવાને આવ્યજ છે. તથાપિ પાષાણાદિ સર્વ મૂર્તિ કરતાં સુવર્ણધાતુ મૂર્તિને અહિંમા વિશેષ છે. એનું પ્રમાણુ:—

અમ્નિપુરાણ અન્યાય ૩૮ મૂર્તિકર્મફલમ્ ॥ શિવજ્ઞાર્કાવિભેદગચંદીલક્ષ્મ્યાદિકાત્મ-
નામ્ ॥ દેવાલયકૃતે: પુણ્યપ્રાત્મકારણેઽધિકમ્ ॥ ૩૧ ॥ પ્રતિમાસ્થાપનેયાગે ફલકર્યાંતે
નવિચતે ॥ મૃન્મયાદારુજેપુણ્યં દારુજાદિષ્ટકામવે ॥ ૩૨ ॥ હ્રષ્ટકોત્થાકૃષ્ટૈલજત્યાદ્વે
માદેરાધિકફલમ્ ॥ સત્રજન્મકૃતપાપંપ્રારંભાદેવનશ્યાત ॥ ૩૩ ॥

શંકર, બ્રહ્મા, ગણપતિ, સૂર્ય, દેવી, લક્ષ્મી, ઇત્યાદિ દેવોનાં દેવાલયો કરવા કરતાં મૂર્તિઓ કરવાનું પુણ્ય વધારે છે. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાને યજ્ઞ કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો તેો અંતજ નથી; મૂર્તિકાની મૂર્તિ કરવા કરતાં કાષ્ટની મૂર્તિનું ફળ અધિક છે કાષ્ટમય મૂર્તિના કરતાં ઈંટની મૂર્તિ શ્રેષ્ઠ; અને ઈંટની મૂર્તિ કરતાં પાષાણની મૂર્તિ શ્રેષ્ઠ; અને પાષાણમૂર્તિ કરતાં સુવર્ણ મૂર્તિનું ફળ ધણું વધારે છે. સુવર્ણની મૂર્તિ કરવાનો પ્રારંભ કરતાંની સાથેજ સાત જન્મનાં પાપ નાશ પામે છે.

૨૩. વિશ્વબ્રાહ્મણે મૂર્તિ કરવાનું વેદોક્ત સમન્ત્રક વિધિવર્ણન.

અમ્નિપુરાણ અં ૪૩—વલિદત્વાકર્મશસ્ત્રટંકાદિકમયાચયેન્ ॥ હૃત્વાઽથશાલિતોયે
નાસ્ત્રેણસપ્રોક્ષયેચ્છિલ્લામ્ ॥ ૧૭ ॥

પ્રથમતઃ ભક્તિપૂર્વક અભિપ્રદાન વગેરે દ્વધને, ટાંકણું હૃથોડો વગેરે મુર્તિ કર-
વાનાં શિલ્પાયુધોની પૂજા કરીને તેના દેવતાઓના મંત્રવંદે હોમ કરવા. પછી જે દ્રવ્યની મૂર્તિ કરવી હોય તે સુવર્ણ શિલાદિ દ્રવ્ય અસ્ત્રમંત્રથી પ્રોક્ષણ કરવું.

કુહાલ ટક શસ્ત્રાણમધ્વાગ્યાકમુલ્લચરેન્ ॥ આત્માનન્વિતયેદિલ્લુગ્નિલ્પિતવિશ્વક
ર્મકમ્ ॥ ૨૬ ॥ શસ્ત્રાવિલ્પાત્મકદશાન્મુલ્લ ધ્યાદિદર્શયેત્ ॥ જિવેન્દ્રિયઃટંકહસ્તઃશિલ્પા
તુચતુરસકામ ॥ ૨૭ ॥ રથસ્થાપ્યસમાનીયસવજ્ઞાંકારુવશ્મનિ ॥ પૂજયિત્વાથવદય-
ત્પ્રતિમાસતુર્કર્મકૃન્ ॥ ૨૮ ॥

પછી ટાંકણું વગેરે શિલ્પાયુધોના મહોપર મધ અને ઘી ચોપડીને સુતિ કરવાની શરૂવાત કરવી. યજ્ઞમાં જે પ્રમાણે આચાર્ય પૂજ્ય હોય છે તે પ્રમાણે સુતિ વગેરે અવિત્ર શિલ્પકર્મમાં આ વિશ્વબ્રહ્મસંતતીય શિલ્પાચાર્ય પૂજ્ય છે. માટે સુતિ કરાવનારાએ પોતાના અંતઃકરણમાં વિષ્ણુ સ્મરણ કરીને અને વિશ્વબ્રહ્મણશિલ્પી પ્રત્યક્ષ વિશ્વકર્માજ છે એમ સમજીને તેની પૂજા કરવી. પછી તે પૂજા કરેલા શિલ્પીના ટાંકણું હથેલી વગેરે હસ આયુધો પણ વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે એમ સમજીને ‘હવે વિષ્ણુ’ આ મંત્રવડે તેની પણ યથાવિધ પૂજા કરવી. પછી વિશ્વબ્રહ્મસંતતીય શિલ્પીએ એ સુતિ વગેરે પવિત્ર શિલ્પ તૈયાર થાય ત્યાંસુધી, યજ્ઞમાં ઉપાધ્યાય જે પ્રમાણે યજ્ઞપાદિ પૂજા થાય ત્યાં સુધી મતસ્થ રહે છે, તે પ્રમાણે જિતેન્દ્રિય રહીને સુતિ તૈયાર કરવી. સાત પ્રકારના સુલ્યાંદિ શિલ્પમાં સુવર્ણ એજ વધારે પવિત્ર છે. સુવર્ણની પવિત્રતાનું પ્રમાણ:—

ભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૨૦૯-૨૧૨ શ્લોક—યત્સુવર્ણમગવાનામ્રીશઃ પ્રજાપતિઃ ॥
પર્વિત્રાણાં પવિત્રાદિ કનકંદ્વિજસતમ ॥ અર્મીષોમાત્મકચ્ચજાતરૂપમુદાદ્રત ॥

સુવર્ણ આ ધાતુમાં અગ્નિ, ઇશાન અને પ્રજાપતિ આ ત્રણ દેવતાઓ સુતિમંત રહે છે. તેથી સુવર્ણ એ સર્વ પવિત્ર વસ્તુઓમાં પણ અત્યંત પવિત્ર છે. સુવર્ણ એ અગ્નિષોમાત્મક હોવાથી તેમાંથી રૂપ [અગ્નિષોમ દેવતાત્મક નેત્રા વગેરેથી જ્ઞાનથવા જેવું] દેવપ્રતિમા અલંકારાદિ શિલ્પ] નિર્માણ થાય છે. તેથી તે સુવર્ણને ‘જાતરૂપ’ [જાયત્ રૂપં મૃત્યોર્થે ચિત્તવસ્તુમાત્] એવું નામ છે. અગ્નિવિના સુવર્ણનું શિલ્પકાર તૈયાર થતું નથી. કેમકે સુવર્ણ એ ‘ભ્રામતેજો’ નામક અગ્નિનું એક રૂપાન્તર છે. એનું પ્રમાણ:—

સામવૈદીય તાંદ્યમહાબ્રાહ્મણે—“ અગ્નયં હિરણ્ય ”

ભાષ્ય—હિરણ્ય પ્રતિમદે મંચમાદ—આસ્થન મંચ હરણ્યસ્ય આમ્રેતોરૂપત્વાત્સંબંધઃ ॥

અગ્નિદેવતાપ્રીત્યર્થ સુવર્ણદાન કરવું. કેમકે સુવર્ણ એ અગ્નિનું વીર્ય હોવાથી તે અગ્નિરૂપ છે. અને તે સુવર્ણનાં મૂલ્યાંદિ શિલ્પના કર્તાઓ પણ અગ્નિમાંથી થએલા ‘આગ્નેય’ નામના ભૂગ્વાગિરસ કુંજમાં ઉત્પન્ન થએલા વિશ્વબ્રહ્મણ શિલ્પીજ છે.

૨૪. વિશ્વબ્રાહ્મણોષ વેદોક્ત સમન્ત્રક શિલ્પ કરવાનો વિધિ.

વિશ્વબ્રહ્મણે પવિત્ર સ્થાનમાં આવેલા વાગીશ્વરી નામના પવિત્ર અગ્નિકુંડમાં ત્વષ્ટા નામ ‘કર્મવાન્’ [શિલ્પકાર કરનારો] અગ્નિ સ્થાપન કરીને ‘આંશઃ સત્તિઃ’ આ સૂકત વડે સાત અને વિશ્વકર્માદિ સૂકતવડે યથાસંખ્ય આન્યાહુતિઓ આપીને પેટવવો. એટલે તે સુપ્રણીત અગ્નિમાંથી દેવબ્રાહ્મણોનાં સુવર્ણ સુલ્યાંદિ શિલ્પકારો નિર્વિઘ્નપણે તૈયાર થઈને શિલ્પકર્તાને અને તે કરાવનારા યજ્ઞમાનેને પણ અખંડ શ્રેયસ્કર થાય છે. આ સૂકતવડે હોમ કરવાનો અધિકાર વિશ્વબ્રાહ્મણભતીય શિલ્પીયોનેજ છે. અને આ સૂકતપણ શિલ્પકર્મસંબંધેજ છે. એમ તે સૂકતના ભાષ્યઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ સૂકતમાં સંચિત ઋચિએ રથ મૂલ્યાંદિ શિલ્પકાર કલ્યાણપ્રદ થાય એટલા માટે શિલ્પકર્મકર્તા ‘ત્વષ્ટ’ દેવતાત્મક અગ્નિની સ્તુતિ કરી છે. એમ આ સૂકતની પ્રથમ ઋચા ઉપરથીજ સમજાય છે.

આમઃ સત્તિમિતિસત્તર્ચ દ્વાદશંશુક સૌષ્ઠિકચ વૈશ્વાનરસ્યામ્રેરાષં વૈષ્ટમમામ્રેયં આગ્નઃ સંતિમિતિ

શ્રુત્વં
કર્મોનેત્રાં ॥ અગ્નિરોદસીવિચરત્સમંજન્નમ્નિનાર્વીરકુંક્ષિપુરંધિં

ભાષ્ય—અયમગ્નિઃ સત્તિ સર્વજન્મભાવમથં વાજં મરં કુદ્દે શત્રુન્ જિત્વાડગ્રસંપાદકં દગાતિ સ્નોતૃપ્યઃ । તથાગ્નિવીરં શીર્ષેવતંપુત્રં મૃત્યે પિતૃવ્યપદશઃ કર્મનિઠે યાગડગ્રન્યં ત્વિતં દદાતિ । અગ્ના-રોદસી યાવાપૃથિવ્યો સમંજન્ સમગંજયન્ વિચરત્ । વિવિધં ચરતિ । અવમગ્નિર્નારો યોષિત વીરકુક્ષિં વીરપ્રસવકુક્ષિં પુરંધિચ કરોતિ ।

અર્થ—આ મંત્રવિધિપૂર્વક, ઉપસત્થનારો અગ્નિ, સ્તુતિ કરનારા ઉપાસકોને પવન જેવો અપલ, યુધ્ધમાં શત્રુઓને છુતનારો, અને ધન ધાન્યની સમૃદ્ધિ કરનારો અશ્વ દે છે. તેજ પ્રમાણે એ અગ્નિ, પરાક્રમી અને હોદોગશીલ પૂત્ર દે છે. આ આકાશમાં, પૃથ્વીપર અને ખીબા અનેક સ્થળે સંચાર કરનારો અગ્નિ એને યુધ્ધમાં પુત્રવતી કરે છે. આ મંત્રનો અને:—

“ત્વષ્ટાવીરં દેવકામંજન ત્વષ્ટુર્વાજાયત આશુરશ્વઃ”

આ વક્ષ્યમાણુ ત્વષ્ટ દેવતાત્મક મંત્રનો અર્થ એકજ હોવાથી આ અગ્નિ શિષ્ય કર્માત્મકજ છે. નીચેના મંત્રઉપરથી પણ એ સ્પષ્ટ થાય છે. આ મંત્રોક્ત આહુતીઓ આપવાથી મુતિ અલંકાર વગેરે કામ કરવાનું ચાતુર્ય વધે છે, તેમાં વિશેષ બુધ્ધિ ચાલે છે અને તે જલહી તૈયાર થાય છે.

**શ્લોક ૨--અગ્નેરમ્સઃ સામંદસ્તુ મદ્રાગ્નિર્મહીરોદસીડઆવિ-
વેશ ॥ અગ્નિરેકંચોદયત્સમસ્ત્વગ્નિર્વૃત્ત્રાણિદયતેપુરુણિ ॥**

ભાષ્ય—અમ્સઃ કર્મવતોત્પન્નઃ સામદ્રાડસ્તુ । અયમગ્નિર્મહી મહત્તોરોદસી યાવાપૃથિવ્યાવા-વિવેશ । આવિદ્વાન્ સ્વતેજસા । તથાડયમગ્નિરેકમસદ્વાયમેવચોદયચોદયાતિ સમસ્તુ સમ્રામિષુ ॥ કુદ્દે સ્વમર્કં સ્વવતશ્વાયઃ સન્ જયિન કરોતીત્યર્થઃ । તથાગ્નિર્વૃત્ત્રાણિ પુરુણિ વહેન્દ્રાશ્વન્દયતં । હિતિ ।

અર્થ—આ શિષ્યકર્માત્મક અગ્નિની સમિધા કલ્યાણુદાયક થાવ. આ અગ્નિએ પોતાની તેજશક્તિથી સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં પણ પ્રવેશ કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે આ અગ્નિ એક અને નિરાશ્રિત એવા ઉપાસકોને યુધ્ધમાં મદદ કરે છે, તેના શત્રુઓનો નાશ કરે છે, અને તેને વિજયશ્રી આપે છે. [આ મંત્રની આહુતિથી શિષ્યકર્મનાં બધાં વિધ્નો દૂર થાય છે.] આ મંત્રમાં (અમ્સઃ) આ પદનો અર્થ શિષ્યકર્મવાનુ એવો છે, એનું પ્રમાણુ “ માસ્કરાચાર્યકૃત વૈદિક કોશ-કર્ત્વ્ય કર્તોગ્રન્થાવર્ણી શમ્ભવેપશ્ચકર્ષરં ॥ શિર્માશિલપંશમીશાક્તિર્વૈસોડગ્રહતિકર્મણઃ ” નિષ્કંટમાં પણ એમજ છે. “ શમી ચિવૃષ્ટી ક્ષુડગ્રસ્ર ” આ ઉપરથી આયણુચાર્યે પણ ‘અમ્સઃ’ આ મંત્રપદનો અર્થ (રથ યજ્ઞ-પાત્રાદીને કુશલકર્માણિકોશલેજકર્માણિ કુર્વેત ક્રમશઃ) એટલે શિષ્યકર્મશિષ્યકર્મો એવોજ કહે છે. તેથી અહીંઆ ‘અમ્સઃ’ આ પદ ‘કર્મવતઃ’ એટલે શિષ્યકર્મથીજ છે. કેમકે, આ સૂક્ત રથ, મુતિ વગેરે દેવશિષ્ય કરનારા જહુદેવતાપાસક શિષ્યોઓજ કરેલું છે. એમ અથાઉપરથી સમન્વય છે. માટે વિષયાનુરોધ પ્રમાણે પણ ‘અમ્સઃ’ આ પદ શિષ્યપાઠકજ છે.

શ્લોક ૭-અગ્નયેબ્રહ્મ જમવંસ્તતધુરગ્નિમહામવોચામાસુવૃક્તિઃ ॥

અગ્ને પ્રાવંજરિતારં યવિષ્ઠામ્મહિદ્રવિણ્માયંજસ્વ ॥ ૭ ॥

ભાષ્ય—અગ્નયે બ્રહ્મસ્તોત્રં જમવો મવાવિનસ્તતધુઃ । અકુર્વન્ । વયચ મહામહાતમગ્નિપ્રાતિ સુવૃક્તિ રસ્તુંતમવોચામ । દે યવિષ્ઠ યુવતમાગ્ને જરિતારં સ્તોતારં પ્રાવ પ્રરજ । હ અગ્ને મહિ મહત્ દ્રાવિણં ધનમાયજસ્વ । પ્રયચ્છેલ્યર્થઃ । મત્રપ્રતિવાચક મમ્મશિષ્મનતરપ સ્તુત્યત્વપ્રદશનાર્થ ॥

અર્થ:-૨થ મુર્તિ ઇત્યાદિ કલાકૌશલ્યનાં કામ નિર્વાપ્યણે પાર પડે એટલા માટે ઋણ નામક યુદ્ધિમાન બ્રહ્મશિલ્પીએ અગ્નિપ્રાત્યર્થ સ્તોત્ર કર્યું હતું, તે પ્રમાણેજ અગ્ને સુબંધાં એ મહાત્મા અગ્નિની સ્તુતિ કરીએ છીએ. હે પ્રબલિત અગ્નિ! તારી સ્તુતિ કરનારાનું તું રક્ષણ કર. અને તેને ધનસમૃદ્ધિ દે. આ મંત્રમાંની સાત ઋચાના પ્રત્યેક ચરણને આરંભે 'અગ્નિ ઋચા પદ સ્તુતિ માટે છે. આ પ્રમાણે પ્રબલિત કરેલા આ અગ્નિમાં દેવાના કિંવા ત્રણે વર્ણનાં યજ્ઞાદિક કિંવા રથ, મુર્તિ, અલંકાર ઇત્યાદિક બે પવિત્ર શિલ્પ હોય તેજ વિશ્વબ્રાહ્મણે કરવા દેવની મૂર્તિ કિંવા તેના અલંકારાદિક ઘડતી વખતે 'સામવાજ્ઞ' એવું 'અગ્નિ' પદરહિત સાતવાર મંત્રપઠન કરતાં કરતાં તે ધાતુ ઉપર દુધની ધાર કરવી. અને વાગોશ્વરી નામના અગ્નિકુંડમાં તેને તપાવ્યા પછી 'અગ્નિ' પદસહિત સાત મંત્ર બોલીને ધાર કરી બંધ કરવી. આ સુવર્ણાદિકનું કામ કરતી વખતે અંગારાગ્નિઉપર થોડુંક દુધ છાંટીને પછી અંદરના સુવર્ણાદિકના પદાર્થ કાઢી લેતાં જવું. આ પ્રમાણે મુર્ત્યાદિ થાય ત્યાંસુધી જેટલી વખત ઘડવાનું અને તપાવવાનું થાય, તેટલી વખત અનુક્રમે અગ્નિપદ રહિત અને અગ્નિપદસહિત સૂકતની આવૃત્તિઓ કરવી. આ પ્રમાણે વિશ્વબ્રાહ્મણે શિલ્પકામ કરવાનો વિધિ અહીં સંક્ષિપ્તપણે કહેા.

અત્યારે આ કલિયુગમાં યજ્ઞાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મોના લોપ થવાથી, અજ્ઞાન લોકો વખતાનુસાર શૂદ્ર શિલ્પકારોના હાથેયુક્તમાં દેવાની મૂર્તિઓ કરાવી લે છે. તે શૂદ્રને હાથે તૈયાર થએલી મૂર્તિની શુદ્ધિ કરવા માટે હમણા પ્રમેગ કરનારા યાજ્ઞિક લોકો પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા પહેલાં એક વખતજ પહેલાંનું સૂકત અગ્નિપદરહિત અને અગ્નિપદસહિત બોલોને તે મૂર્તિઉપર દુધની ધાર કરે છે. આ વિધિને 'અગ્ન્યુત્તારણ' આનું નામ દેઇને તે પ્રતિષ્ઠાના પહેલાંજ જેડી દીધા છે. આનું પ્રમાણ-(વાસ્તુશાંતિપ્રવાંગ-અંચ-ત્પાદિ-વાસ્તુપુરુષપદવમ્ત્યૌઃ ઘનદોષ પરિહાર્યઃ અમ્યુત્તારણ પૂર્વકં પ્રાણમતિષ્ઠાકરિષ્યે । જ્ઞેનામ્યઞ્ચ અગ્નિઃ સત્તિમિતિ સૂક્તમાગ્નિપદદ્વાનં પઠન્ પુનઃ સાગ્નિપદં પઠન્ પ્રતિમાયામુદ્કં પાનયેદિત્યાદિ) મુર્તિને આ 'અગ્ન્યુત્તારણ' નામક સંસ્કાર તેમજ અપરિહાર્ય કારણથી શૂદ્રના હાથે કરેલી હોય તોજ કરે છે. પરંતુ શરૂઆતથીજ મંત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વિશ્વ-બ્રાહ્મણના હાથે થઈ હોય તો શાસ્ત્રોક્ત પ્રતિમાને કૃત્રીથી સંસ્કાર કરવાનું કારણ નથી. સુવર્ણમુર્તિ વગેરે દેવ બ્રાહ્મણોનું શિલ્પકામ કરવાનો વિધિ આવા પ્રકારનો છે. શૂદ્રનું શિલ્પ અમંત્રકજ કરવું.

૨.૫. પંચાલશિલ્પીને દૈવજ્ઞ સંજ્ઞા હોવાનું કારણ.

યજ્ઞમાં આચાર્યની પૂજા કરીને દક્ષિણા દેઇને તેની પાસેથી આશિર્વાદ લીધાશિવાય જે પ્રમાણે યજ્ઞનું કળ યજ્ઞમાનને મળતું નથી તે પ્રમાણેજ આસાદ, મુર્તિ, અલંકાર શિલ્પકામનું શ્રેય કતાંને મળતું નથી. માટેજ:-

આમ્નપુરાણે અ ૦ ૧૭ પ્રતિષ્ઠાવિધો-વિત્તશાસ્ત્ર્યેવિનાદદ્યાદ્ હિરણ્યાદિ દક્ષિણામ ॥

મૂર્તિપાનવિધિવત્પ્રજ્ઞાપકા બ્રાહ્મણાસ્તથા ॥ ૬૩ ॥ દેવજ્ઞશિલ્પિનપ્રાચ્યદીના-

- નાર્યાંશ્ચ મોજયેત ॥

૧. અગ્નિ સંહિ ૧ અગ્નેરમ ૨. અગ્નિદેવ્યં ૩ અગ્નિદાં ૪ અગ્નિમુંકયૈ ૫ અગ્નિર્દેવ ૬ અમ્યેવજ્ઞા ૭ હિતિસસર્વ.

૨. ઉદકમિશ્રિત દુગ્ધધારા, ૩. આ દૂધ અને ઉદકનું મિશ્રણ કરીને જે અગ્નિઉપર અવતત્ત કરેલું હોયું જંડાપ અર્ચનાઉપર ફેંકવું પાળા બાટણા આજ્ઞાન શિલ્પીનાં સંતાપિતામિ થાય છે. માનાને રસ તલના તલમાં આવડાં ટાવેલાંના તેલમાં મોનું કિચા આગને જ્વલકોએ તો અપમુચ્ય થાય છે. અગ્નિઉપર કિચા સુવર્ણપર દૂધ અપાળ કરી તો તે ત્રેત્ર નેમત્ર યજ્ઞવાદ્ અને તલનું તેલ અયુષ્યવૃદ્ધિ કરનારું છે.

અક્ષીસ આપવામાં કૃપણતા ન બતાવતાં મુર્તિપ્રતિષ્ઠારૂપ યજ્ઞ કરનારા બપકબ્રાહ્મણોની અને પંચાલ દેવસ શિલ્પીની ગોદાન, ભુદાન, હિરણ્ય ઇત્યાદિ મહાદાનો દધને પૂજા કરવી અને પછી દીન, અનાથ બ્રાહ્મણોને લોભન કરાવવું. પંચાલશિલ્પિ મુર્તિ અને તેનાજ અંગણુત ગણાતા અલંકારાદિકનું કામ કરે છે. તેથી તેને 'દેવસ, કહે છે. એનું કારણ, 'દેવ-દેવસ'બંધી [દેવમૂર્ત્યાદિ શિલ્પ] જ્ઞાનાતીતિ દૈવજ્ઞઃ. એટલે દેવસ'બંધી મૂર્ત્યાદિ શિલ્પ બાણે છે તે દેવસ. એને પ્રમાણુ પણ છે. તે એનું કે જ્ઞોતિષશાસ્ત્રવેત્તાના અધિકાર આઠ છે. એમાં શિલ્પકૌશલ્ય શાસ્ત્રસંહિતા એ એક અધિકાર છે. અર્થાત્ જ્ઞોતિષશાસ્ત્રના આઠમા અધિકારના વેત્તા (શિલ્પશાસ્ત્રવેત્તા) તરિકે મુર્તિશિલ્પજ્ઞોને સુધ્ધાં 'દેવસ' એમ કહે છે. આઠ અધિકારમાંથી એકાદો અધિકાર બાણુતો હોય તો પણ તેને દેવસ કહેવો.

(ય્યોતિઃશાસ્ત્રે) વ્યક્તાવ્યક્તભૂગોલવાસનનમતઃ સિદ્ધાંતમાદિક્ષતો હોરાશાકુન-સંહિતાસ્થરવિધિશ્રૂડામણિર્વિસ્તર ॥ સામુદ્રોઽથકુમારકૌશલમિમાનષ્ટાધિકારજગુ-દૈવજ્ઞઃ પરમેષ્ટિસૂર્યવનાઃ સ્વમેષમાલાજગુઃ ॥ ૧ ॥ કૃત્સ્વય્ય્યોતિઃ શાસ્ત્રસ્યત્રયણ-સ્કંધાઃ ॥ સંહિતાસ્કધોગણિતસ્કધોહોરાસ્કધસ્થિતિ તત્રસંહિતાસ્કધાદેનકમંદાઃ ॥

જ્ઞોતિઃશાસ્ત્રના મુખ્યત્વે સંહિતાસ્કંધ, ગણિતસ્કંધ અને હોરાસ્કંધ આવા ત્રણ સ્કંધ કયાં છે એમાંના પહેલા સ્કંધનાંથી અનેક ભેદ ઉપપન્ન થયા છે. તેમાંજ પ્રાસાદમૂર્ત્યાદિ શિલ્પસંબંધી દેશ, કાળ, મૂર્તિકર્માદિ પ્રમાણુવિધા, વાસ્તુવિધા, મૂર્તિ-પ્રતિષ્ઠાદિ શિલ્પશાસ્ત્ર પણ કહેવું છે. ત્રણે સ્કંધ મળીને અષ્ટાધિકાર થાય છે. તે આ પ્રમાણુ—સંગોલસ્થિતિ ૧ ગણિતસિદ્ધાન્ત ૨ હોરાશાસ્ત્ર ૩ શુકન ૪ સંહિતા પંચવરશાસ્ત્ર ૬ સામુદ્રિક ૭ અને શિલ્પકૌશલ્યશાસ્ત્ર ૮ આ પ્રમાણુ અષ્ટાધિકાર જે બાણે તેને દેવસ કહેવો. આ અષ્ટાધિકાર જ્ઞોતિઃશાસ્ત્ર બ્રહ્માદિકાએ કથન કયું છે. તેથી શિલ્પીને દેવસ કહેા છે.

૨૬. દેવપ્રતિમાદિ શિલ્પકર્તાને વૈકુંઠલોક મામિવર્ણન.

યજ્ઞકર્મના કરતાં શિલ્પકર્મનું ફલ વિશેષ છે. કેમકે, યજ્ઞકર્મથી પુનરાવૃત્તિના ફેરામાં પાડનારું સ્વર્ગલોકજ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ મૂર્ત્યાદિ શિલ્પવૃત્તિઓ અજ્ઞાનનારા વિશ્વ-બ્રાહ્મણોને તે મૂર્તિ વગેરે શિલ્પકર્મથી જન્મમરણદુઃખરહિત અને અક્ષય સુખનું સ્થાન જે વૈકુંઠ, તેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્ણવપુરાણ અધ્યાય ૩૮-શ્લોક-ઇષ્ટકાચયવિન્યામોયાવંલ્યદ્વાનિતિષ્ઠિતિ ॥ તાવદ્ધ-ર્ષસહજાણતત્કર્તુર્દિવિસંસ્થિતિઃ ॥ ૪૮ ॥ પ્રતિમાકૃત્વાવિષ્ણુલોકે સ્થાપકોલીયતેહરા ॥

શિવનું કિંવા વિષ્ણુનું દેવાલય બાંધ્યું હોય તો, તે દેવાલયમાં જેટલી ઇંદ્રો જોઈ હોય, તે દરેક ઇંદ્રના બદલે એક હબ્બર વરસ એ પ્રમાણે તેટલા હબ્બર વરસ, દેવાલય તૈયાર કરનારા શિલ્પિ અને કરાવનારા યજ્ઞમાન, બંને સ્વર્ગમાં વાસ કરીને દેવ મૂર્તિ તૈયાર કરનારા અતુર શિલ્પિ વૈકુંઠ લોકમાં અક્ષય વાસ કરે છે. અને મૂર્તિસ્થાપક [દ્રવ્ય ખર્ચીને સ્થાપના કરનારા] વિષ્ણુરૂપમાં લીન થઈ જાય છે, આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે યજ્ઞન, પ્રાસાદ, મૂર્ત્યાદિ શિલ્પકર્મવડે અક્ષય વૈકુંઠપદ પ્રાપ્ત થાય છે તેથીજ નૃસિંહચલુની પ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રાએ જેટલા માર્ગ બતાવ્યા છે તે બધામાં શિલ્પક્રિયાનોગ પ્રથમ બતાવ્યો છે.

૧૭. શિલ્પકર્મથી પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ સમાધિયોગમાયન વર્ણન.

ભાગવત સ્કંધ ૩ અઞ્યાય ૩૨ ક્રિયાક્રતુભિર્દાનૈસ્તપસ્વાધ્યાયમર્શનેઃ ॥ આત્મેન્-
દ્રિયજયનાપિ સંન્યાસેનચકર્મણાં ॥ ૩૪ ॥ યોગેનવિવિધાંગેન મક્તિયોગેનચૈવહી ॥
ધર્મેણોભયાચિન્દ્હેન યઃ પ્રવૃત્તિર્નિવૃત્તિમાન્ ॥ ૩૫ ॥

ટીકા—શાસ્ત્રમાર્ગાનંચ પ્રપંચયતિ ક્રિયયતિ ત્રિભિઃ ॥ ક્રિયાયા પૂર્તરૂપયા ક્રતુભિર્યોગૈઃ મર્જન
મીમાસા ॥ આત્મદ્રિયજયો નિપદ્ધવર્જનમ્ ॥ ૩૪ ॥ ઉપચિન્દ્હેન સકામનિષ્કામલક્ષણેન તમેવાહ
હયતિ સકામ ધર્મ પ્રાપ્ય સ્વર્ગાદ્યપિ ભગવતૈવ સગુણસ્વરૂપમાતમાવઃ ॥

સકામ અને નિષ્કામ એવાં ધર્મના બે અંગ છે. સકામ ધર્મથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિના પહેલાં ભાગે ક્રિયાયોગ—એટલે દેવાલય, મૂર્તિ, કુપ, તળાવ, આરામગૃહ, અલંકાર ઇત્યાદિ શિલ્પકામ વિશ્વપ્રાદ્યભુશિલ્પીદ્વારા યથાશાસ્ત્ર અને વિધિપૂર્વક કર્યું જાય તો નારાયણની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવીજ રીતે યજ્ઞયાગાદિ કર્મ આચાર્યદ્વારા વિધિપૂર્વક કર્યું હોય તો એવાદિ દાન દેવાં, તપ, વેદશાસ્ત્રના અભ્યાસ અને મીમાસાકર વેદાનુભવ (વચાર આ ઉપાયાથી વેદકૃષ્ણાધિપતિ મણુષ્ય ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય છે અને અઘ્રાગયોગ સંન્યાસ ધર્મ, વાક્યનામોગ એ યોગોવટે નિરાકાર નિર્ગુણ ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે. તથાપિ મૂર્તિપૂજાત્મક કર્મનાગરૂપ સગુણ ભક્તિ સિવાય નૈષ્કર્મ્યરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના ભાગજ નથી. તેથીજ જનકે રાજાએ આવિહોત્રને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. “ ભાગવત સ્કંધ ૧૧ અં ૩ કર્મયાગવદન-
નાપુરુષાયેનસંસ્કૃત ॥ ચિદ્વ્યેહાદુકર્મણિ નૈષ્કર્મ્યં વિદતેપરમ્ ॥ ૪૧ ॥ ” આ ઉપરથી આવિહોત્ર સુનિએ જનકે રાજાને કર્મયોગ શિલ્પકર્મજન્ય મૂર્તિપૂજાવિધિ કહી. કર્મ-
યોગનેજ ક્રિયાયોગ આખું પચાઈવાચક નામ છે. ‘ શિલ્પસ્કંધે ક્રિયાયોગે ’ એમ વિશ્વ-
મેદિનીકાપમાં પણ કર્મયોગને ક્રિયાયોગ એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. કેમકે શિલ્પજન્ય દેવમૂર્તિ-
ધ્યાનાદિકમાંથી પુજા કરનારાને યોગપ્રભાણેજ સમાધિમુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શિલ્પ એ સમાધિમુખનું સાધન એવી શિલ્પ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. “ શીલ—સમાધૌ ” શીલ
[આ પરમ્ પદ ધાતુને અર્થ સમાધિચડાવવી એવો છે.] તેથી, “યત્ શીલતિ સમાદધાતિ તત્
શિલ્પં (કૌશલં)” ન્હવાદંશઃ કૃત્પ્રપત્યયાંતાં નિપાતયતે ॥” જે શીલતિ એટલે સમાધિ
ચડાવે છે તે શિલ્પ. અર્થાત્ સમાધિમુખદાયક દેવમૂર્તિ, પ્રાસાદાદિ શિલ્પકર્મ છે, અને
શિલ્પના કર્તા વિશ્વપ્રાદ્યભુશિલ્પીને પરમભગવદ્ભક્ત અને મહા વૈષ્ણવ એમ સમજવું.
કેમકે, વિશ્વપ્રાદ્યભુ મંત્રાત્મક શિલ્પના [વિપ્લવ્યાસીં હતિ ધાતાં:] શિલ્પશાસ્ત્રના અધ્યય-
નવડે, તેનાજ સત્ત્વિવસ મનને નિજબ્યાસ લાગવાથી સર્વવ્યાપક વિશ્વવાદિ બધા દેવાની
મૂર્તિઓ, તેમના અલંકાર અને આયુષ્યસહવર્તમાન હેતુમાં પૂર્ણપણે ઠસતી હોવાથી
જેના ભજનપૂજનથી બ્રહ્મધાનંદમુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવા ઈશ્વરશિક્ષાનાત્મક સુવર્ણ-
તપાપાણાદિ ભૌમતેજસ્ય મૂર્તિ અલંકારોસહવર્તમાન પ્રત્યક્ષ આંખોસામે રાખીને પ્રાદ્ય
પ્રાદિ સર્વ વર્ણોન ભક્તિભાગે વાળીને કૃતકૃત્ય કરે છે. તેથી પ્રાદ્યપ્રાદિ સર્વ વર્ણો
વાસ્તુ વગેરે યજ્ઞમાં વિશ્વપ્રાદ્યભુ શિલ્પિસુબ્ધા પુરોહિત પ્રમાણેજ અગ્નિપૂજાને પાત્ર છે.

૧ ભાષ્યઃ પરશાનુભવોદિરાકન્યત્રૈવપત્રિકાકાલ. ॥ પ્રપચમાનસ્ય યથાડક્રાંત સ્તુતુરિઃ પુષ્ટિઃ
ક્ષુરપાથોડનુવાસસ્ ॥ ૪૨ ॥ હૃયપ્તુનામિ ભજતાડનુવૃત્તામાકિરિકર્મગવત્પ્રબોધઃ ॥ સ્મરતિવે માગ-
તસ્પરાજસતતઃ પરાશાનિમુખેનિવાક્ષાત્ ॥ ૪૩ ॥ આ સ્કંધ. અ ૨૧ ૨ આત્માનેતમ્યર્થ ધ્યાયમ્મૂર્તિસં-
ગ્રજયેદ્ધરેઃ ॥ શેશામ ધાય શિરસાસ્થામ્પુદ્રાસ્થસત્કૃતં ॥ પુલમન્વર્કતોયાદૈવાતથોદુહયચેયઃ ॥ યજ્ઞતી-
શ્ચરમાઃ ॥ નનચિરાન્મુચયતે હિસઃ અં ૩

૨૮. વિશ્વકર્મા અને તેનાપુત્રની પૂજા દેવ કરે છે, એ વિશે.

પરલોકમાં શિવ, વિષ્ણુ, ઈંદ્ર ઇત્યાદિ દેવોએ સુધ્ધાં શિલ્પકર્મના અધિપતિ શિલ્પ-કર્મા અને તેના મનુમથાદિ પાંચ પુત્રોની આદિ, મધ્ય અને અંતે સુધ્ધાં પૂજા કરી છે. એનું પ્રમાણ:—

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણે કૃષ્ણજન્મસ્કંદે રાધાકૃષ્ણસંવાદે અધ્યાય ૪૭ કૃષ્ણઉવાચ—અથ શક્રન્યવૃત્તાંતપરમશૃણુસુદરિ ॥ પાપપ્રપુણ્યબીજંત સઙ્ગમ્યકથયામિતે ॥ ૧ ॥ ❀ ❀ ❀ યોજયામાસ સત્કારંનિર્માતુમમરાવતીમ ॥ પૂર્ણમબ્દશતત્વષ્ટા નિર્મમેર્કાચરં-પુરીમ ॥ ૩૭ ॥ નાનારત્નવિચિત્રાદ્યામાતરત્નેદ્રનિર્મિતાં ॥ મનાહરાં નિરુપમાં દૃષ્ટવા તુષ્ટસ્તયાહારઃ ॥ ૩૮ ॥ વિશ્વકર્માણમાનીય પ્રિયમુક્ત્વાશતક્રતુઃ ॥ દત્વ રત્નાનિ-સંપૃચ્ય તપ્રસ્થાપિતવાનગૃમ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીકૃષ્ણે સાધાને કથા કહી કે, વિશ્વરૂપની બ્રહ્મહત્યામથી સુકન થઈને ઈંદ્ર સ્વર્ગમાં પાછો આવ્યો ત્યારે શયીને અને બચા દેવોને પણ આનંદ થયો. તે મંગલોત્પત્તિપ્રસંગે ઈંદ્રના સત્કાર માટે વિશ્વકર્માએ અનેક રત્નો જડેલી કેવળ અદ્વિતીય એવી અમરાવતી નિર્માણ કરી. તે અમરાવતી બેઈને ઈંદ્રને ઘણા સંતોષ થયો. તેણે વિશ્વકર્માની સ્તુતિ કરી, પૂજા કરી, અને તેને અનેક રત્નો આપીને તેને સ્વસ્થાને મોકલ્યો. તેમજ તે વિશ્વકર્માએ જ્યારે દ્વારિકા નિર્માણ કરી, ત્યારે તેા શ્રીકૃષ્ણ પોતે વિશ્વકર્માની તેના મનુમ-થાદિ પાંચ પુત્રોસહિત પૂજા કરી, એટલુંજ નહીં પણ તેમને કાથમને માટે દ્વારકામાં રાખી લીધા.

૨૯. વિશ્વકર્માપૂજનથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે એ વિશે.

શ્રીવિશ્વકર્મા અને તેના મનુમથાદિ પાંચ પુત્રોની પૂજા કરી હોય તો લક્ષ્મી અને યુધ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું પ્રમાણ:—

પદ્મપુરાણે મૂર્ત્યંકે—પંચમઃસહિતઃ પુત્રૈર્વિશ્વકર્માગિરાદ્વિજે ॥ દ્વારકાવાસિભિર્નિત્ય શ્રીકામૈઃપૂજ્યતેસદા ॥ ૩૭ ॥

શંકર કહે છે હે પાર્વતી! લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય, સંપૂર્ણ અશ્વત્થ મળે એટલા માટે મનુ, મય, ત્વષ્ઠા, શિલ્પી અને વિશ્વરૂપ આ પાંચ પુત્રોસહવર્તમાન વિશ્વકર્માની દ્વારકામાં રહેનારા સર્વ લોકો નિત્ય પૂજા કરે છે. આ તો શું પણ ખુદ શંકરે સુધ્ધાં સ્કંદની ઉત્પત્તિમાટે પાર્વતીની ઇચ્છાનુરૂપ શિવમંદિર અને સુવર્ણરત્નાદિ અત્રંકાર તૈયાર કરવા માટે મનુમથાદિ પાંચ પુત્રોસહિત વિશ્વકર્માની યોગ્યોપચાર પૂજા કરી હતી.

૩૦. વિશ્વકર્મ પૂજા વિષિ.

પદ્મપુરાણ મૂં અ• ૨૫—વિશ્વકર્માકથંસૂત વાસુદેવેનપૂજિતઃ ॥ કથંવાશંકરેજૈ-તદ્વિસ્તરેનપ્રકીર્તયતિ ॥

શ્રીકૃષ્ણે અને શંકરે પુત્રોસહવર્તમાન વિશ્વકર્માની પૂજા કઇ વિધિથી કરી, તે વિધિ અમને સવિસ્તર કહો, આવો જ્ઞાનકે પ્રશ્ન પુછવાથી સૂતે વિશ્વકર્માની પૂજનના વૈદિક અને તાંત્રિક વિધિ કહ્યા છે. તે કથા ઘણી મોટી છે. માટે અહીં સંક્ષેપમા કંથન કરું છું.

પદ્મપુરાણે મૂં અધ્યાય ૨૮ મહાદેવઉવાચ—વિશ્વકર્મન્નમસ્તેન્સ્તુ વિપ્રાચત્રવિભા-વન ॥ ૭૩ ॥ વિભાવયમમામીષ્ટં ગૃહાલકરણાદિકમ્ ॥ ત્વકૃતાંભોગાનામમીમુપાદાય-મહામતે ॥ ૭૪ ॥ મોક્ષયામિવિવિધાન્ભોગાનિહાસુત્રચયોજિતઃ ॥ એવમુક્ત્વામહાદે-

બોવિશ્વકર્માણમદ્રુત્તમ ॥ ૭૫ ॥ અષ્ટાક્ષરેણમંત્રેણ પૂજયામાસસાદરમ્ ॥ સાંગસાવ-
રણંદેવ શિલ્પાનામીશ્વરમ્ ॥ ૭૬ ॥ તતઃસ્વેષ્ટગુહારામાલકારાચામવાનુસૂચમ્ ॥ પચ-
મિસ્તનયૈઃ સાર્વાવશ્યકમાંતદાશિષ્યમ્ ॥ ૭૭ ॥ તં. પચામાસશિલ્પેઃ સ્વૈસ્તતસ્તુષ્ટોમદ્દેશ્વરઃ ॥
કાર્યાતેપૂજયામાસ તત્તત્તાન્શિલ્પિસત્તમાન્ ॥ ૭૮ ॥ વાસોઽભિરજ્જવાનૈશ્ચ ધનૈર્નાનાવિ-
ધૈરપિ ॥ વરાંશ્ચનેઽન્યઃપ્રત્યેકં દદાદુઃસ્વહરોહરઃ ॥ ૭૯ ॥ અક્ષયંમતાંતર્વોઽસ્તુ યશઃ-
સ્ફીતતથાઽન્તુવઃ ॥ યુષ્માંશ્ચસ્મરતઃસતુ સંપશ્વપદેપદે ॥ ૮૦ ॥ ઇત્યુક્ત્વાતાન્મહા-
દેવોઽવિસર્ગ્યચયથાકમમ્ ॥ પ્રાસાદેરમયામાસ પુત્રકામામુમાંસતીમ્ ॥ ૮૧ ॥

અર્થઃ—શંકરે વિધિપૂર્વક વિશ્વકર્માનું આરાધન કર્યું, એટલે તે પ્રગટ થયે
તેને શંકરે કહ્યું, “હે વિશ્વકર્મનું! હે અતકર્તૃ જગ નિર્માણકર્તા! તને નમસ્કાર હો.
તું મારે ભેદબદ્ધ એવું મંદિર અને અલંકાર વગેરે તૈયાર કરી દે. તે કરેલા ગૃહાલંકાર
લંકારાદિ સુખોપલોગોના અંગિકાર કરીને હું આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ નાના-
પ્રકારનાં સુખ લોગવોશ. એમ કહીને શંકરે અષ્ટાક્ષર મંત્રથી શિલ્પાધિપતિ જે વિશ્વ-
કર્મા અને તેના અંગભૂત દેવતા અને આવરણ દેવતા સહુવર્તમાન ઘણા ભકિતભાવ-
પૂર્વક પૂજા કરી. એટલે પાંચપુત્રોસહુ તે વિશ્વકર્માએ શિવ અને પાર્વતીની ઇચ્છાપ્રમાણે
મંદિર બાંધીને અલંકાર વગેરે તૈયાર કરી દીધાં. તેનું તે શિલ્પચતુર્થાં ભેદને શંકર
ઘણા પ્રસન્ન થયા. પછી તે સર્વનું દુઃખ પરિહાર કરનારા શંકરે તે બધું કામ પુરું
થયા પછી તે વિશ્વકર્માની અને તેના પાંચ શિષ્યોંદ્ર પુત્રોની અન્ન, પાન વગેરે નાના-
વિધ ઉપચારોથી પુજા કરીને તે દરેકને વરદાન દીધું. તે આ પ્રમાણેઃ તમારા સંતતિ
વિશ્વથી રહેશે, અને તમારી કીર્તિ વૃદ્ધિગત થશે અને જે કંઈ તમારું સ્મરણ કરશે,
તેમને વારંવાર સંપત્તિ પ્રાપ્ત થશે. આબુ વરદાન ઇર્ષ્યને સત્કારપૂર્વક તેમને રજા આપી
અને તે વિશ્વકર્માનિર્મિત પ્રાસાદમાં પોતે રહીને પુત્રોચ્છા કરનારો પાર્વતીના હેતુ પુણું
કર્તા. આ ઉપરથી શિવ, વિંછુ ઇંદ્ર વગેરે દેવોએ પણ વિશ્વબ્રાહ્મણોની પૂજા કરી છે
તેથીજ આચીન કાળથી ગૃહ નિર્માણ કરવું, ઉપનયન, વિવાહ, મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા વગેરે કાર્યોમાં
ઋત્વિજ બ્રાહ્મણોના પહેલાં વિશ્વબ્રાહ્મણોની અન્નવસ્ત્રાદિ દ્વારા પૂજા કરવાની સથાસ્ત્ર રૂઢિ
છે. જેમને સંતતિ સંપત્તિ ઇત્યાદિ કૃતકર્માનું ફળ પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છા હોય તેમણે
પુત્રપુત્રિયથી વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પિને અને ઋત્વિજ બ્રાહ્મણોને યજ્ઞયાગાદિ શાંતિક પૌષ્ટિક
સર્વપ્રકારના કર્મોત્સવોના વખતે અન્નવસ્ત્ર, દક્ષિણા વગેરે ઉપચારોથી સંતુષ્ટ કરવા.

૩૧. પંચાલ બ્રાહ્મણ શિલ્પિ અને શૂદ્રશિલ્પિના મિત્ર ધર્મનું વર્ણન.

શંકાઃ—શિલ્પકર્તા પંચાલ એ જો કે બ્રાહ્મણ હોય અને પૂજાને પાત્ર હોય તો-
પણ અચ્ચારે તેમને ધંધાદર્શક નામથી સંબોધે છે અને અમરકોશમાં શૂદ્રવર્ગમાં કહેલાં
ધંધા કરનારા શૂદ્ર ભતીના કારીગરો શિલ્પી વર્ગનોજ પંચાલ શિલ્પી એ એક
વિશેષ પેટા ભેદ હશે, માટે તે પણ શૂદ્રજ છે અને પૂજાને પાત્ર નથી એમ કેમ ન માનવું?

ઉત્તરઃ—અમરકોશમાં શૂદ્ર વર્ગમાં જણાવેલા કારીગરો વગેરેની ઉત્પત્તિ શૂદ્રકમ-
લાકર અથવા ભતિનિર્ણય પ્રકરણમાં કહેલી છે. તેના પંચાલની સાથે કરી સંબંધ
નથી. કેમકે, શૂદ્રકમલાકર અથવા શૂદ્રભતીના નિર્ણય વિસ્તારપૂર્વક આપેલો છે. પણ
તેમાં પંચાલ આ બ્રાહ્મણભતિવાચક શબ્દોના કયાંય, જગડે, ઉલ્લેખ નથી. આ ઉપરથી
આ બાબત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આમ હોવા છતાં કેવળ ધંધાઉપરથી સાંપ્રત પંચાલ
બ્રાહ્મણને ધંધાદર્શક નામથી સંબોધે છે પણ એટલા ઉપરથીજ તેમની શૂદ્રમાં ગણના

કરવી એ ગાંડાઈ છે. જોશી આ નામ બ્રાહ્મણોમાં એક પુરોહિત હિતવૃત્તિનું છે. આમ હોવા છતાં બારણે ભીખ માગવા આવનારા જોશી પણ જોશીજ છે અને તે પણ જોશીનેજ એક ભેદ છે એમ કહીને બ્રાહ્મણ જોશીને ઉચકીને પેલા બારણે બારણે ભટકનારા જોશીની પંક્તિમાં બેસાડ્યો, કિંવા પેલા જોશી મહારાજને લાવીને આમજોશીની પંગતે બેસાડ્યો, તો જેટલું મુખપણું દેખાઈ આવે, કિંવા અત્યારે ઘણા બ્રાહ્મણ લોકો દરજીના ધંધા કરે છે, તેથી બ્રાહ્મણદરજીને લઈને જો શૂદ્ર દરજીની પંગતે બેસાડ્યો, કિંવા શૂદ્ર, દરજીને આણીને બ્રાહ્મણદરજીની પંગતે બેસાડ્યો, તો જેટલું મુખપણું દેખાઈ આવશે તેટલુંજ શૂદ્ર શિલ્પકારોને અને પંચાલ શિલ્પકાર બ્રાહ્મણોને એક કરવામાં ગાંડાઈ દેખાઈ આવશે. માટે શૂદ્રશિલ્પીવાચક નામનોજ પંચાલ એ પેટભેદ કરીને તેને શૂદ્રમાં ગણવા પણ કામનું નહીં. કેમકે, પંચાલ આ શબ્દ બ્રાહ્મણવાચક છે. તેથી પંચાલ લોકોને તમારી ભત કઈ? તમારો ધર્મ કયો? ઉપાસના કઈ વગેરે પૂછીએ તો તે કહે છે કે અમારી ભત બ્રાહ્મણ, ધર્મ વેદોક્ત, ઉપાસના વિશ્વકર્માવાગીશ્વરી, ધંધા સુવર્ણાદિ પવિત્ર શિલ્પ ઇત્યાદિ તેમની સત્વ પરપરા છે તે તેઓ કહે છે. પંચાલ બ્રાહ્મણોને વ્યવહારમાં ભેદે ધંધાદર્શક નામ સંબોધે છે તો પણ તે ભટજોશી પ્રમાણે અગ્રપૂજના અધિકારી છે.

પ્રશ્ન:—પરંતુ બ્રાહ્મણ જોશી અને બારણે બારણે ભટકનારા જોશીના ધર્મમાં, આચાર વિચારમાં ભિન્નતા છે. તેમ બ્રાહ્મણ કહેવડાવનાર જે પંચાલ શિલ્પકાર અને શૂદ્ર કમલાકરમાંના શૂદ્ર ભતીય શિલ્પકારોના ધર્મમાં ભેદ શો?

ઉત્તર:—જે શિલ્પકાર શૂદ્ર આચારથી પરંપરાગત રહેતા આવ્યા છે, જેમનામાં પુરાણોક્ત કર્મો થાય છે, તે શૂદ્ર કમલાકરમાં કહેલા શૂદ્ર શિલ્પી સમજવા. અને જે શિલ્પકારોમાં બ્રાહ્મણધર્મ પ્રાચીન સમયથી અવ્યાહત ચાલતો આવ્યો છે, તે વિશ્વ-બ્રાહ્મણ સંતતીય પંચાલશિલ્પી ભતે બ્રાહ્મણ છે એમ સમજવું.

૩૨. વિશ્વબ્રાહ્મણ શિલ્પી અને શૂદ્રશિલ્પીના શિલ્પકર્મના ભેદ વિષે.

શંકા:—સુવર્ણાદિ શિલ્પકામ વગેરે કરવા માટે બ્રાહ્મણભતિનાજ શિલ્પી શામાટે જોઈએ? અધુ શિલ્પકામ વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પીપાસજ કરાવવું, એમજ જો હાથ તો, શૂદ્ર ભતિના શિલ્પી વગેરે કહ્યા છે ને શા માટે?

ઉત્તર:—જે શિલ્પકૃતિની વસ્તુઓ વેદમંત્રવટેજ કરવી પડે છે, અથવા જેને કશે પણ સંસ્કાર કરવો પડે છે, તે શિલ્પકર્મો કરાવવા માટે બ્રાહ્મણભતિનાજ શિલ્પી જોઈએ શૂદ્રભતિના શિલ્પી કહ્યા છે તે અવેદિક [વેદિક ધર્મબાહ્ય] શિલ્પ કરવામાટે કહેલા છે. ઉદાહરણાર્થ:—દોરા તૈયાર કરવા એ વણકરનું કામ છે. પણ વેદમંત્રવિધિથી તૈયાર કરવાની જોઈએ કઈ વણકરના હાથની ચાલે નહીં. તે બ્રાહ્મણોએજ કરેલી જોઈએ, ને બ્રાહ્મણોએજ વળદીધેલી જોઈએ, અને બ્રાહ્મણોએજ તે મંત્રી આપત્રી હાવી જોઈએ. તેજ પ્રમાણે વિષ્ણુવાદિ પવિત્રારાણ્યો, રક્ષા, કૌતુકસૂત્રા, ચૌદ ગાંઠના અન્નતં, દર્ભના નાગ, આ શિલ્પો બ્રાહ્મણોએજ કરવાં જોઈએ. સુંજની દોરી વણવી, કિંવા કૂચ [કુચર] તૈયાર કરવો આ કામ ખડું ભેતા અલ્પજનાં છે. પરંતુ બ્રાહ્મણો બદુકની સુંજ, મેખલા અને અગ્નિહોત્રીને કૂચ, રજ્જુ, દર્ભાસને, પવિત્રકો, શૂષ્પ, મુગચમ વ્યવજન. આ શિલ્પો વિશ્વબ્રાહ્મણોએજ કરવાં જોઈએ. તેમજ શૂદ્રાદિકોની અમર્ય ભક્ષની, અષોપાનના વાનણ શૂદ્ર ભતિના કંસારાએ કિંવા કુંભારેજ કરવાં. પરંતુ યજ્ઞના કપાલ, ચરુસ્થાલી, આભય-

પાત્રો, દેવોનાં ઉપકરણો વગેરે વિશ્વબ્રાહ્મણોની પાસેજ કરાવવાં એ યોગ્ય છે. કેમકે—
 “હિરણ્યેકેશાંસુજ્ઞે આધાનં રૂપદ્વને ૭ પટલે-અચકવર્તીમશ્નુદ્ધતામૂર્ચ્ચકપાલભીમ્મહો-
 ન્યાલો” ઇત્યાદિ શ્રુતિ વચનો છે. તેમજ અસંસ્કાર્ય ઘર, બંગલા, મકાન, કાથરોટ, રેકલા, એકા, ગાડી, વગેરે શૂદ્રજાતિની વસ્તુઓ શૂદ્રજાતિય સુતારે કરેલી હોય તો હરકત નહીં. પરંતુ ત્રણ વર્ણનાં ઘર, દેવાલયો, રાજમહેલો, મઠ, ચોગાપીઠ, વાજપે-
 ય યજ્ઞપ્રયોગને માટે મંત્રવટે તૈયાર કરવાના રથ, યજ્ઞશાલા, સ્વકસ્ત્રવાદિ યજ્ઞપાત્રો, ઇત્યાદિ વૈદિક કાષ્ટશિલ્પો વિશ્વબ્રાહ્મણના હાથેજ થવાં જોઈએ. તેજ પ્રમાણે શૂદ્ર અને યવનજાતિના રાજાના ખંદક, તટ, આસુરી પ્રતિમા, ઇત્યાદિ પાષાણ શિલ્પો શૂદ્રજાતિય, કડીયાઓએજ કરવાં. પરંતુ જેની વાસ્તુ કિંવા પ્રતિષ્ઠા વેદમંત્રોથી કરવી પડે છે એવી શિવ, વિષ્ણુ, દેવી ઇત્યાદિકોની મૂર્તિઓ, દેવાલયો, તિર્થોદકના કૂપ, વાપી, ઘાટ, પુણ્ય સરોવર, ક્ષત્રિઓની દુર્ગાહિરચના, ક્ષેત્રચના, આમરચના, તપોવનાદિ આરામરચના, ઇત્યાદિ પાષાણશિલ્પ વિશ્વબ્રાહ્મણને હાથેજ થવાં જોઈએ. શૂદ્રાદિકના ઘરમાં ઇંટોથી કરવાના બાંધકામ શૂદ્રજાતિના કુભારે કિંવા કડીયાઓએ કરવાં. પરંતુ યજ્ઞકુંડ, મંડપ, યજ્ઞની ત્રૈવર્ણિકોની વિવાહોપનયન વેદી, ચયનચરણા મંત્રચુકત પ્રાણભૂત, અપાનભૂત ઇંદ્રકોપ-
 ધાનાદિ [ઇંટોથી બાંધી કાઠવાની યજ્ઞભૂમિ] અથવા પથ્થાકૃતિ યજ્ઞકુંડચના, પાર્થિવ ગળપાન, પાર્થિવલિંગો, સર્વતોભ્યમંડલાદિરચના, એ મૃત્તિકાનાં શિલ્પકામો, વિશ્વબ્રાહ્મ-
 ãઓએજ કરવાં જોઈએ. તે પ્રમાણેજ સુસલમાની રાજ્યમાં તલવારો, બંદુકો, વગેરે શસ્ત્રો અને ફાતરડાં, પાવડા, વગેરે શૂદ્રના હુથિયારો શૂદ્ર લુહારે કિંવા સરાળીયાએ કરવાં. પરંતુ જે શસ્ત્રાત્રામાં અથર્વણુ વેદોક્ત મંત્રોથી અગ્નિસૂર્યાદિ દેવતા અને તેમનાં તેજ સ્થાપન કરવાં પડે છે, એવા અને દેવોનાં, બ્રાહ્મણોનાં, અને ક્ષત્રિયોનાં ધનુષ્ય, બાણ, ખડગ, ચક્ર, વજ્ર, ત્રિશુલ, ગદા, પાશ ઇત્યાદિ શસ્ત્રાસ્ત્રો વિશ્વબ્રાહ્મણોએજ કરવાં જોઈએ. અને ધર્મબાહ્ય લોકોની અથવા વેચવામાટે બજારમાં માંડી રાખવા જેવી સોનારૂપાની જાણસો ઇત્યાદિ અલંકારશિલ્પ શૂદ્રજાતિય સુવર્ણકારોએજ કરવાં. પરંતુ “અગ્નિઃમણિ” ઇત્યાદિ મંત્રોથી અગ્નિ સ્થાપન કરેલી અને “જ્ઞાનવદ્મપાવકાનઃ સરસ્વતી” ઇત્યાદિ મંત્રોવડે પુજ્ય એવી વાગીશ્વરી નામક અગ્નિકુંડમાંથી તૈયાર કરવાની સુવર્ણાદિ ધાતુની દેવમૂર્તિઓ, દેવોના ત્રૈવર્ણિકના અલંકાર, આ પવિત્ર સુવર્ણશિલ્પ [આયુષ્યં વર્ચસ્વં] આ વદમંત્રવટે ધારણ કરવા અને પંચવિધ શિલ્પસંહિતાનું અધ્યયન કરીને દૈવજ વૃત્તિ-
 પણુ વિશ્વબ્રાહ્મણોએજ કરવી જોઈએ.

આ પહેલાં જણાવેલા પાંચ પ્રકારનાં પવિત્ર શિલ્પો વિશ્વબ્રાહ્મણોએજ કરવાનાં હોઈ તે યજ્ઞકર્મરૂપ છે. એનું પ્રમાણ:—

સ્કંદપુરાણ નાગરજ્ઞહ અધ્યાય ૬-અયસ્કૃતિર્મનૂનાંચ મયાનાંદારુકર્મચ ॥ ત્વષ્ટ-
 ણાંતામ્રકર્માણિ શિલાકર્મચશિલ્પિનામ્ ॥ ૧૨ ॥ સૌર્વણ તક્ષકાનાંચ પંચકર્માણિ-
 તાનિવૈ ॥ દ્વેતપંચકરૂપાઞ્ચ યજ્ઞકર્મપરાઃસ્મૃતાઃ ॥ ૧૫ ॥

લોખંડનું કામ કરવું એ સાનગ ગોત્રોત્પન્ન મનુષ્યું કર્મ છે. લાકડાનું કામ કરવાનું સનાતન ગોત્રોત્પન્ન મનુષ્યું કર્મ; તાંબાનું કામ કરવું એ અહ્યૂનન ગોત્રોત્પન્ન ત્વષ્ઠાનું કર્મ, પાંદરનું કામ કરવું એ પ્રત્નન ગોત્રોત્પન્ન શિલ્પીનું કર્મ, અને સુવર્ણનું કામ કરવું એ સુપર્ણગોત્રોત્પન્ન તક્ષનું કર્મ; આવાં આ પવિત્ર પાંચ કર્મો હોઈ, તે યજ્ઞસ્વરૂપ છે એમ સમજવું.

૩૩. વિશ્વબ્રાહ્મણશિર્ષીની સાંપ્રત સ્થિતિ વિષે.

આ ઉપર કોઈ એમ કહેશે કે, અત્યારના પંચાલલોક શૂદ્ર વગેરે જાતિનાં અવશિષ્ટકર્મ કરે છે અને તેની મજૂરી પણ ઠરાવી લે છે. તો તેમનું પણ મહત્વ કહ્યાં છે ! પરંતુ આ શકામાં સુધ્ધાં ઝાઝા અર્થ નથી. કેમકે સાંપ્રત સમયે આ કલિયુગમાં યજ્ઞ-યાગાદિ વૈદિક કર્મોના પ્રાયઃ લોપ થયો હોવાથી બધાય બ્રાહ્મણોનું જપતપાદિ સ્વાભાવિક બ્રહ્મકર્મ જ્યાંનું ત્યાંજ રહ્યું છે. તે બહુધા જ્ઞાનસંઘ્યાદિ કર્મોને તિલાંજલી આપી ઉદરનિર્વાહ માટે શૂદ્રાદિકનું અમત્રક કર્મસુધ્ધાં કરે છે. અને આવર્તને અચુક દક્ષિણા, એકાદશરૂદ્રની અચુક દક્ષિણા, આવા ઠરાવ કરીને જમે તે દુષ્ટ પ્રતિગ્રહ પણ લે છે. તજ દશા વિશ્વબ્રાહ્મણોની પણ થઇ છે. કલિયુગમાં યજ્ઞયાગાદિક કર્મોજ ભે દૂખવા લાગ્યાનાં દુખ્યાં-તો તેમના પવિત્ર શિવકર્મને તે કોનો આશરો ? વળી લોકોમાં પણ અત્યારે શ્રદ્ધા કયાં છે ? પ્રત્યક્ષ બ્રાહ્મણાદિ ત્રણે વર્ણ સુધ્ધાં જે કંઈ યોગધણ્યું પવિત્ર શિવપનાં કામ હોય છે તે શૂદ્ર શિવકારોપાસેજ કરાવે છે. એમાં તેમના મનને જરાકે ઉણપ લાગતી નથી. તેથી સાંપ્રત વિશ્વબ્રાહ્મણસુધ્ધાં પોતાનું વૈદિકશિવ, યજ્ઞશિવ, અને સ્વાભાવિક બ્રહ્મકર્મ, પોતાનો ધર્મ સંભાળીને યથાશકિત કરે છે. બીજાના હાથનું અત્રોદક ગ્રહણ કરતા નથી ને પોતાનો બ્રાહ્મણધર્મ સાચવીને ઉદરનિર્વાહ માટે પોતાના શિવકામની સંભાવનાના પણ ભાવ ઠરાવીને અત્રણીત અગ્નિઉપર શૂદ્રાદિકોનાં પણ કામ કરી દે છે. પણ એટલા ઉપરથી કંઈ તેમનો બ્રાહ્મણજાતિનો બોધક પંચાલ અને આચાર્ય આ સંજ્ઞાનો લોપ થયો નથી. તે પંચાલ અને આચાર્ય તરિકે પ્રસિદ્ધ છે.

શકા:—કીક ત્યારે પંચાલ બ્રાહ્મણોનાં લોખંડ, લાકડું, તાંબુ, અને પાષાણ ઇત્યાદિ પાંચ પ્રકારનાં શિવ હોવા છતાં ઘણું ખર્ચ તેઓ સુવર્ણરત્નાદિ શિવપજ કરીને રહેલા જણાય છે એવું કારણ શું ?

ઉત્તર:—સાનકાદિ પંચબ્રહ્મવંશસ્થ વિશ્વબ્રાહ્મણ આચારમાં, બ્રહ્મકર્મમાં અને વિદ્વત્તામાં અપ્રતિમ હોઈ તેઓ લોહ, કાષ્ઠ, તામ્ર, શિલા, સુવર્ણ ઇત્યાદિ પાંચ પ્રકારનું પવિત્ર શિવ અત્યારે સુધ્ધાં કરે છે. તથાપિ વિશેષે કરીને સુવર્ણરત્નાદિ શિવપજ કરે છે એવું કારણ એવું છે કે:—અયન વાજપેયાદિ યજ્ઞોનો જ્યારથી લોપ થયો, વિજયગ્રંથમાં બેસીને યુધ્ધ કરવાનો રિવાજ ભાંગી પડ્યો, ક્ષાત્રકર્મોનો લોપ થઈને શૂદ્ર અને યવનરાજ બન્યા, ત્યારથી ખટારા, મગીદો વગેરે કરવાના પ્રસંગ આવવાથી તેમણે કાષ્ઠ-શિવપનો ત્યાગ કર્યો. રાજલોકો શસ્ત્રોનો ઉપયોગ પણ હિંસા, ગોહત્યા, ઇત્યાદિ દુષ્ટ કર્મો કરવામાં કરવા લાગ્યા તેમણે લોખંડી કામનો ત્યાગ કર્યો. વાસણોનો ઉપયોગ માંસ પકવવામાં થવા લાગ્યાથી તેમણે તાંબાનું કામ ઘણું ખર્ચ છોડી દીધું. તેજપ્રભાવે મજાબુત શરીરવિના કિંવા બીજા માણસોની મદદ લીધાવિના ન થતાં એવું મૂર્તિનિર્વપસિવાયનું કિલ્લા વગેરેનું પાષાણ કામ ઘણું ખર્ચ છોડી જ દીધું; પરંતુ સર્વ પ્રકારના શિવપદ્ધતિના અધ્યયનવિના ન થાય એવું, સુવર્ણપાષાણાદિ સર્વ ધાતુના દેવોની મૂર્તિઓ અને મૂર્તિશિવપનાંજ અંગ તરિકે વપરાતું સોતું, રૂપું, રત્ન ઇત્યાદિકના અવકાર એ તો શિવ બ્રાહ્મણહસ્તેજ થએલા આદ્ય અને પૂજ્ય છે. તેથીજ પંચાલબ્રાહ્મણ પંચ શિવપસંહિતાના અધ્યયનપૂર્વક સુવર્ણાદિ દેવમૂર્તિ અને મૂર્ત્યુપલક્ષણ સુવર્ણાદિપ્રાર આ પવિત્ર શિવપર સાંપ્રત પોતાની ઉપજીવિકા કરે છે.

૨૪ વ્રાત્ય થઈ કાઠલાક દેશના પંચાલ બ્રાહ્મણોની વ્યવસ્થાનું વર્ણન.

શંકા:—એમનામાં ઉપનયનાદિ સંસ્કારચુકત પરંપરા પ્રાપ્ત બ્રાહ્મણધર્મ આહુ છે. તેમને પંચાલબ્રાહ્મણ કહેવા એમ આપે કહ્યું; પરંતુ કેટલાક પ્રાંતના ઘણાખરા લોકોનું કામ કરનારા, લોકડાનું કામ કરનારા, અને તાબાનું કામ કરનારા શિલ્પકાર અને પંચાલબ્રાહ્મણ છીએ એમ કહે છે, પરંતુ આચારમાં તે બ્રહ્મ હોય છે. પછી વ્યથા બ્રાહ્મણનું અભિમાન શામાટે?

ઉત્તર — ‘બ્રાહ્મણોહીનસેવયા’ આ વચનઉપરથી નીચની સેવા કરવાથી પણ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મ થાય છે એમ હોવા છતાં સાંપ્રતસમયે ઘણાખરા બ્રાહ્મણોને નિર્વાહ સંભવત્તિ પરજ છે. તો કેટલા બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મ કહેવા મેસવું? અધાય બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ બે આવી છે, તો કેટલાક દેશના કિંવા પ્રાંતના પંચાલશિલ્પી વિરોધ દ્રવ્યચાલની આશાથી હીન બાતેનું કાષ્ઠલોહાદિ શિલ્પકામ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતા હોય તો તેમાં વિરોધ હોય તે શો છે! આવા જે કર્મબ્રહ્મ બ્રાહ્મણ થાય છે તેમને ‘પ્રાત્ય’ એમ કહે છે. આ કલિયુગમાં કેટલાક દેશના બ્રાહ્મણ પ્રાત્ય થયા છે. એનું પ્રમાણ # “માગવત સ્કન્ધ” ૨ અધ્યાય ૧ શ્લોક ૨૮—સૌરાષ્ટ્રાન્વત્યામીનામ્ શૂળઅર્જુનમલવાઃ ॥ વ્રાત્યાદિજ્ઞા ભવિષ્યં નિ શૂદ્રપ્રાયાજનાધિપાઃ ॥ ૨૮ ॥ સૌરાષ્ટ્ર [સુરત તરફનો પ્રદેશ] અવતિદેશ (ઉચ્ચથિની પ્રાંત) આબીર (જે દેશમાં ભરવાડ ઘણા તે વરાડ વગેરે) શૂર (રાજપુતાના દેશ) અબુદ (આબુ પર્વતના પહાડપરનો દેશ) અને માળવા આ દેશના સર્વ પ્રકારના બ્રાહ્મણ પ્રાત્ય (ઉપનયનાદિ સંસ્કાર ન કરનારા આચારબ્રહ્મ) અને રાજા શૂદ્રના જેવા થયો. આ દ્વાપાર યુગને અંતે ભાષેનું ભવિષ્ય છે. તથાપિ તે પ્રાત્ય [સંસ્કારહીનામદમારવ—જગ વ્રાત્યાભવંત્યુત્તમવંશજાડઅપિ-” આ મુહૂર્તમાલોકિનઉપરથી ભટમાર એમ પણ કહે છે. તે લોક અસંસ્કૃત] હોવા છતાં અમે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છીએ, આવું પોતાનાં બ્રાહ્મણ્યનું અભિમાન રાખીને જે પ્રમાણે તેઓ અન્યદેશી આચારશીલ બ્રાહ્મણનું પાણી સુધમાં પીના નથી તે પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા દેશના પ્રાત્ય થએલા પંચાલશિલ્પીઓ પણ અમે પંચાલ-બ્રાહ્મણ છીએ આવું સ્વધર્મનું અભિમાન રાખીને બીજા ઋષિબ્રાહ્મણોને બ્રાહ્મણત્વમાં

* મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણના જેટલા ભેદ છે તેના કરતા મદ્રાસ અને કર્ણાટકમાં થોડા છે. ગુજરાતમાં તો જાતિભેદ કમાલજ કરી છે દક્ષિણ અને ઉત્તરના સારસ્વત બ્રાહ્મણોમાં અનેક ભેદ પડ્યા છે. કાશ્મીર અને ગંગાલમાં બ્રાહ્મણોની અનેક જાતિઓ થઈ છે. વધા બ્રાહ્મણોના આચાર વિચાર, પોશાક અથવા સામાજિક સ્થિતિ પણ દરેક જગ્યાએ છે કે ના. બ્રાહ્મણ જાતિનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થશે અને તે બ્રાહ્મણોના વાચવામાં આવશે તો ઘણો ફાયદો થશે.

વગાલમાં બ્રાહ્મણ માછલાં જાય છે, પવિત્રતા માનતા નથી. કાશ્મીર તરફના બ્રાહ્મણોને ઘરે મુસલમાન કામ કરે છે પંજાબના બ્રાહ્મણ હુમડા પેઢીને નેમજ છાટલાપર બેસીને જુલ્હાથી જાય છે તેમની રહેણી અને પંદર-રૂંડા વરવર મુસલમાનોના જેવા છે, તનનામાં કેટલાક માત્ર જાય છે તો કેટલાક નથી જાતા કાશીમાં શૂદ્રને અટકનામાં આમડછેટ ગણાતી નથી. ગુજરાતના બ્રાહ્મણ કળબીના હાથનું પાળું પાળે છે, મુંબઈના કેટલાક સારસ્વત વાંઝીયાના ત્યાં જનવા જાય છે. બેઠા પાવ, ચારવાડ, મલબાર આ પ્રાંતના બ્રાહ્મણોમાં આમડછેટ ઘણી હોઈ તનાજ તે ધર્મે માને છે. મલબાર તરફના નંબૂરી બ્રાહ્મણ, દક્ષિણી મામ્પ્હળના હાથનું જાતા નથી. તેમને મુછાલ જ વડા કહે છે. ત્યાંના નાયર બોકોની જાંયોની સાથે વ્યવહાર કરે છે. રામેશ્વર તરફ આમડછેટનો વાધ નથી. રંશસ્થ બ્રાહ્મણોમાં પતિ નિધન પછી વિધવાનું કેશવપન દસ દસ વાર વાર વરસ સુધી કવાવેત થતું નથી. પરંતુ કાંકળમાં કેશ રાજવા માટે વિધવાને ત્રાસ દે છે. (પૃષ્ઠ ૪૩)

શ્રેષ્ઠ માનતા નથી. અને તે પણ કેટલેક અંશે ખરું છે. “બ્રાહ્મણ દ્વારા કર્મ બ્રહ્મ તારે તો તિહીં લોકો બ્રહ્મ ॥” આવું સંતવચન પણ છે. અને માલ્ય બ્રાહ્મણોની બ્રહ્મ ભતિને પણ ‘માલ્યસ્તોત્ર’ નામક યજ્ઞ કરવાથી પાવન થઈને ઉપનયનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તુ. ભટ્ટમારાદિ માલ્ય બ્રાહ્મણોની ભતિ જે પ્રમાણે સાંપ્રત જુદી થઈને તેની સાથે બીજા આચારસંપન્ન બ્રાહ્મણ જે પ્રમાણે અષોઢક વ્યવહાર રાખતા નથી તે પ્રમાણેજ માલ્ય પંચાલ બ્રાહ્મણોની ભતિ નિરાળી થઈને તેમની સાથે પંચદ્રવિડ પંચાલ બ્રાહ્મણો-સુધ્ધાં અષોઢક વ્યવહાર રાખતા નથી. ગમે તેમ હોય પણ આપણાજ ધર્મમાંની પંચાલભતિના બ્રાહ્મણુવનું અભિમાન સર્વેએ રાખવું એ યોગ્ય છે.

૩૫. અત્યારે શિલ્પવિદ્યા શૂદ્રોમાં જવાથી તેનાપર આવેલા અપવાદોનું નિરાકરણ.

શંકા:-દેવસૂત્રાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મ એ વિશ્વબ્રાહ્મણોની વૃત્તિ બે કે શાસ્ત્રસંપન્ન છે તોપણ તે શિલ્પઉપર અત્યારે શૂદ્રલોકો પણ પોતાનું ઉપજીવન કરે છે, તે શામારે? અને જે વિદ્યાને શૂદ્રાદિકમાં પણ પ્રસાર થયો તે વિદ્યા અને તે શિલ્પવિદ્યાપરજ જે પોતાનું ઉપજીવન ચલાવે છે તે લોકો સુધ્ધાં પૂજાને અપાત્ર છે એમ કહેવામાં શી હરકત છે?

(પાછલા પૃષ્ઠથી ચાલુ)

મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણોમાં ગૃહસ્થ અને મિશ્રુક વચ્ચે મેદાંમેદ નથી. ગૃહસ્થ પોતાની ઢોકરી મિશ્રુકને દે છે અને મિશ્રુક પોતાની ઢોકરી ગૃહસ્થને દે છે. પરંતુ આજ રિવાજ દ્રવીડ બ્રાહ્મણોમાં તેલંગી બ્રાહ્મણોમાં અને કેટલાક ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં નથી, એટલે એકજ જાતિના ગૃહસ્થ અને મિશ્રુક વચ્ચે બેટીવ્યવહાર થતો નથી. નંબુરી બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયોના હાથનું ચાચ છે. મોટા માર્દે સિવાય સર્વ નંબુરી, ક્ષત્રિય કિંવા નાયરની જાઓ સાથે સંબંધ કરે છે, તેમજ એમનામાં અવિવાહિત જાઓ સુધ્ધાં હોય છે. મુટ્ટૂ અને ફલેટ્ટૂ આ જાતિઓ નંબુરી બ્રાહ્મણોમાં શસ્ત્રક્રિયા કરે છે તેથી નંબુરી તેમની સાથે સંબંધ રાખતા નથી. મારવાડી, શ્રીમાઠ્ઠી બ્રાહ્મણોમાં જે મિશ્રુક છે તેમનામાં અને સિંધુવાલ, સારસ્વત બ્રાહ્મણોમાં વિધવાવિવાહની ચાલ પૂર્વાપાર છે. અળહિલવાડ પાટણના રાજા મુલ્લાજે હસ્તરહિતુસ્થાનમાંથી ૧૦૦૦ બ્રાહ્મણ અપ્પા તેમની એકજ જાતિ થઈ. તેને ઔદિચ્ય-સહજ કહે છે. ગુજરાતમાં એક એક બ્રાહ્મણની જાતિમાં ચાર વેદના ભિન્ન ભિન્ન બ્રાહ્મણ છે. તે બધામાં વિવાહ થાય છે. ત્યાં ઋગ્વેદી, સામવેદી, યજુર્વેદી આ મેદ નથી. એજ પ્રકાર તેલંગ અને કર્ણાટક પ્રાન્તમાં કેટલીક જાતિઓમાં છે. ગુજરાતમાં ગયા પછી કેટલાક ગોંડ બ્રાહ્મણો એ માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો, તેથી તેમને પંચદ્રવિ-ડમાં કિંવા પંચગૌડમાં સમાવેશ કરવો એવી શંકા છે પ્રતિમદ્ લેખો બ્રાહ્મણોના વટકર્મમાંનું એક કર્મ હોઈ તેને માટે કેટલાક બ્રાહ્મણોને પ્રાસ સહન કરવો પડ્યો છે અને જાતિનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. ઓસવાલ બ્રાહ્મ-ણોની કુળિ જૈન લોકોમાં હોઈ તે તેમના ગુરુ કહેવ ડાવે છે પંજાબના ગોંડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હીન વર્ણની ઢોકરીઓની સાથે લગ્ન કરીને તેમને ગૃહિણી બનાવે છે. પંજાબના તાજા ગોંડ બ્રાહ્મણોમાં જે વિધવા હોય છે તેમની સાથે તે વેદ્યાના જેવો વ્યવહાર કરે છે. સિંધ અને રજપુતાનાના બ્રાહ્મણો માઠ્ઠી, હજામ ક્ષત્રિયોની સાથે જાતિને ધરે જમે છે; પણ તમના બ્રાહ્મણનો અંગ થતો નથી. દિલ્હીતરફના બ્રાહ્મણોની જીઓ પુરુષોના સાથે સ્વતરમા કામ કરે છે મારવાડના વરણ બ્રાહ્મણોમાં રાજપુતોના સાથે વિવાહ કરવાનો રિવાજ છે નેપાળી બ્રાહ્મણોમાં જે વિધવાઓ હોય છે તેમની સાથે તે વેદ્યાઓ જેવો વ્યવહાર કરે છે શૂદ્ર સ્ત્રીઓની સાથે તેઓ વિવાહ કરે છે અને આવા વિવાહથી જે મંત્રિત થાય છે તેને ક્ષત્રિય એવા સંજ્ઞા મળે છે બંગાલાના મંગ કુલ્લન બ્રાહ્મણોમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો ઘણો પ્રચાર છે તેમનામાં એક બ્રાહ્મણ ૧૦, ૧૫, ૨૦, ૪૦, સુધી, કષિત વધારે સુધી સ્ત્રીઓને પરણે છે. ઓરિસા બ્રાહ્મણો શૂદ્રોના હાથનું ચાચ છે ક્ષત્રિયોની સાથે—

પૂના-સુબારક તા. ૭-૧-૧૯૦૧.

ઉત્તર:-શિવપરિવાર એ પંચાલ બ્રાહ્મણીજ શુભ્ય વૃત્તિ મારી, પરંતુ 'તેજા નિમિત્તે ફિરજે રવિલા' એ નિયમ પ્રમાણે સુશ્રિયંદ્રને એ દેરા બધાની પાછળ છે; તે કોઈનાથી ઓછા ટાળી શકતો નથી, સાક્ષર સૂચનારાયણને પણ એ એકસરખા દેરા કરવા પડે છે તે બીજીની તો વાતજ શી ? કાલમંવંતરે પ્રમાણે જુની બાળતોમાં અને નવી બાળતોમાં જમીન આસપાસનો ફેર છે. વૃત્તિ કહો, વસ્તુ કહો, કે પ્રાણી કહો, પહેલાં જેવાં તેજસ્વી-ઉત્કૃષ્ટ દેખાતાં હતાં એવાં અત્યારે દેખાતાં નથી. સર્વત્ર (નસ્તેજ ચએણુ) છે. અનેક શાપાદિ કારણોથી બધાનુંજ મહત્વ આ કલિયુગમાં કમી થયું છે. તેની સાથે આ શિવપકર્મનું મહત્વ પણ એણું થયું છે. અને આ કર્મને દુર્વાસ ઋષિને શાપ પણુ હતો કે " કલિયુગમાં શિવપકર્મ એ શુદ્ધાદિકે સર્વે લોકો શીખશે." આ વચન પ્રમાણે બધાં લોકો શિવપરિવારનાયોગે કરોનેજ ઉપજીવન કરે છે. પણ એમ થયું તેથી પવિત્ર શિવપરિવારને કંઈ બટ્ટા લાગતો નથી.. કિંવા તે શિવપરિવારને નિર્વાહ કરનારા વિશ્વબ્રાહ્મણોનું પણ મહત્વ એણું થાય છે કિંવા તે અપૂણ્ય કરે છે, એમ પણ નથી. કારણ, દેવદૃષ્ટિથીજ એવા સાચીએ તો નિહોંધ એવી વસ્તુ ત્રૈલોક્યમાં મુખ્યાં નહીં મળે. દેવે તો સર્વેને પૂજ્ય છે ને ? પણ તેમની પાછળ સુદાં એકાદું લોકડું લાગેલું છે. ઇંદ્ર તો બધા દેવાનો રાજા; પણ એને શસીરે છિદ્રો ! ચંદ્ર અમુલ્ય કેવળ સાગર, પણ તેને કલકે; સૂર્ય આટલો દેહિપ્યમાન પણ તેની પાછળ સુશ્રિયંદ્રનો ફેર. વિષ્ણુ ત્રૈલોક્યાધિપતિ પણ તેને અર્જવાસ; શંકર દેવાધિદેવ, પણ એના નથીબમાં નરકપાલ લઈને ભીષ્મ માગવાનો વારો લાગેલો ! આ ઉપરથી પ્રારબ્ધની દશા દેવાદિકોથી જણ ટાળી શકાતી નથી. વધારે શમારે ? શાપને યોગે કરોને ગાયો વિદ્યા લક્ષણ કરે છે તોપણ સર્વેને તે વંદ્ય છે. ભેંસે ઘણું દૂધ દે છે પણ તેમની કોઈ પૂજા કરતું નથી. કિંવા તેમને વંદ્ય પણ ગણતું નથી. તે પ્રમાણે શિવપકર્મવિદ્યા એ કે અન્યભતિનાં લોકોએ સાધ્ય કરી, તેનાપર ઉપજીવિકા ચલાવી, તો પણ વિશ્વબ્રાહ્મણભતિય શિદિપ-એાજ પૂજ્ય છે. સૂર્ય, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ, ગાય, વૈષ્ણવ ઇલાદિ નારાયણનાજ અગિયાર અધિ-જ્ઞાન હોવાથી ભગવદ્ભાવનાથી તે જે પ્રમાણે પૂજ્ય છે તે પ્રમાણે શિવપશાસ્ત્ર શૂદ્રમાં ગયું તો પણ એટલા ઉપરથીજ તે શાસ્ત્ર પણ બ્રહ્મ થતું નથી અને તેની વૃત્તિ ચલાવનારા વિશ્વબ્રાહ્મણોસુદાં અપૂજ્ય ઠરતા નથી, શાપની મારી સાંપ્રત વિદ્યાદેવી જે સરસ્વતી તે પણ નીચને ઘરે વાસ કરે છે તેથી તે વિદ્યાદેવીને બ્રહ્મ ગણીને કોઈએ વિદ્યાબ્યાસ છોડી દીધા છે કે શું ? ના. તે પ્રમાણેજ વિશ્વબ્રાહ્મણોએ સુદાં પાતાનું શિવપશાસ્ત્રાભ્યયન મૂલ્યાંકકારાદિ શિવપકર્મ પણ છોડી દીધું નથી. તેમની તે વિદ્યા શૂદ્રને ઘરે બાથ કે બીજે કયાંઈ બાથ, તે અગ્નિપ્રમાણે પવિત્રજ છે. મારે અર્થાત્ પ્રહસવિક્ષાપલક્ષણ શિવપ-કામ કરનારા વિશ્વબ્રાહ્મણો પણ પૂજ્યજ છે. તે અપવિત્રતાથી અબહતતા નથી. ઉદાહરણો:-

સંગીત પરિજાતપ્રથે-સંગીત વૈદિકૈર્વાક્યૈર્વોધિત બ્રાહ્મણાઃસદ્ ॥ કૃત્તૈર્લેહિક તથા-
મોક્ષં પ્રાપ્નુવન્તિસ્વરાન્વિતાઃ ॥ અગ્નિહોત્ર તથાકાર્ય ગાનકાર્ય તથૈર્લેહિ ॥ વેવોક્તૃત્વા-
ત્મ્મૃતિપ્રોક્તકર્તવ્યસ્વાન્મનીષિભિઃ ॥ ૪ ॥ સામશેવસંહિતાર્થાં નમસાખ્યાયે દ્વિતીયપલ્લે
પ્રથમાધિકરણે પ્રથમવર્ણકે-સામશાસ્ત્રસ્યગાનમાત્રવાચિત્વ સ્મારિતમિતિ માધ્યમ સામ-
શાસ્ત્રવાક્યસ્યગા' મસ્યસ્વરૂપમૂગક્ષરેષુકુટ્ટાદિભિઃ સપ્તભિઃસ્વરઃ ॥ અક્ષરાવિકારાદિભિઃશ્ર્મિ-
ણાણતે ॥ કુટ્ટઃ ૧ પ્રથમઃ ૨ દ્વિતીયઃ ૩ તૃતીયઃ ૪ ચતુર્થઃ ૫ પંચમઃ ૬ પષ્ટઃએતેસપ્તસ્વરાદિતિ
ઇલાદિ વૈદિક વાક્યોઉપરથી ૧૫૫ છે કે, સંગીતવિદ્યા અને અગ્નિહોત્રકર્મને
અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર ફક્ત બ્રાહ્મણોનેજ છે. એમ હોવા છતાં ચવન, ઘડશી, વગેરે

લોકો પછી ગાયનવિદ્યા પર વંશપરંપરાથી ઉપભવિકા કરીને પોતાને 'ગવેયા' કહેવાય છે. તેથી ગાયનવિદ્યા બ્રહ્મ યજ્ઞ કે બ્રાહ્મણ્યભાતિના ગવેયાની યોગ્યતા કમી થઈ? કે સામ-વેદને કલંક લાગ્યું? કરુણ નહીં. તેજ પ્રમાણે " જ્યોતિર્નિર્લયં—વેદસ્ય ચક્ષુઃ કિલ શાસ્ત્ર મેતત્પ્રધાનતાંગેભુતતોડધ્યાજાતા ॥ અધ્યેનમ્વ્યંદ્રાક્ષણૈવેતસ્માત્જ્યોતિઃશાસ્ત્રપણ્યમેતદ્રહસ્વ-મ્ " બ્યોતિષશાસ્ત્ર એ વેદનાં નેત્ર છે. તેથી તે બ્રાહ્મણ્યોએ શીખ્યું; ખીન્યોએ શી-ખ્યું નહીં, આવો સખત નિર્બંધ હોવા છતાં શૂદ્રાદિ લોકોને બ્યોતિષશાસ્ત્ર શીખવે છે તેથી શુ' બ્યોતિષશાસ્ત્ર બ્રહ્મ થાય છે કે આમળેપીઓના બહિષ્કાર થાય છે? કે તેમને લોકો શૂદ્ર ગણે છે? કરુણ નહીં. આ તો રહેવાજ દો, પણ હુમણા નગ્વેદસંહિત, તેના ઉપરનાં ભાષ્યો વગેરેનો અભ્યાસ જમ'નીમાં વગેરે યૂથાપિય પાઠિતોઓએ એકસરખો કરીને ભટ મોક્ષ મુલ્લર, ભટ કિલહાન' આવી વેદપારંગતતાની ભટપણાની પંદવીઓ સુધ્ધાં મેળવે. તથાપિ હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણ ભટ જે પ્રમાણે પૂજ્ય થશે, તેવા તે થશે કે? ગમે તેમ થાય પણ અહીંના બ્રાહ્મણ ભટ, વેદ અને વેદના અંગ એ વ્યવસ્થા છે. તેમા લગારે ઉણપ નથી. તેજ પ્રમાણે " અર્ણવચનદિવ્યઃ ૪. ૬. ૩૨ " આ પાશ્વિનીસૂત્રમાં કહેલી બ્રાહ્મણ્યપદ્ધતિવિકાની વેદવેદાંચ વિદ્યામાંજ વાસ્તુવિદ્યા [પર્વાયનામ શિલ્પવિદ્યા] અણેલી હોવાથી તેનાં અધિકારો વિશ્વબ્રાહ્મણ્યશિલ્પજ પૂજ્ય છે.

૨૬. સર્વ લોકોને વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પી પૂજ્ય છે એ વિષે.

બધું શિલ્પકર્મ શૂદ્રાદિકમાં જવાથી કેટલાક અધ્યક્ષીન નિર્બંધકાર્યએ બ્રાહ્મણોને શિલ્પોપભવન પ્રતિબદ્ધ કહ્યા છે. પણ તેનાપોએ વિશ્વબ્રાહ્મણનાં આગ્રહસ્થને તે પવિત્ર શિલ્પ કૌશલ્યપ્રભુ' નથી આપ્યું' પણ ઉલટું હિતાવહ અને સ્વપ્રાર્થક થાય છે. કેમકે, આ શિલ્પવિદ્યા તેમને આદિ બ્રહ્મ જે વિશ્વકર્મા', તેના વરપ્રસાદથી અને શિવપ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલી હોઈ તે તેમની વૃત્તિ વંશપરંપરાગત ચાલતી આવેલી છે. તેથી શિલ્પકર્તા વિશ્વબ્રાહ્મણ, વૈદિકવર્ણ સર્વત્ર પૂજ્યજ છે. કેમકે, જે લક્ષ્મીની કૃતક કૃપાદૃષ્ટિ થવા માટેજ બ્રાહ્મણિક દેવોને પણ અનેક વરસ તપ કરવો પડે છે, તે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ મનુભયાદિ-સહિત વિશ્વકર્માની પૂજા કરવાથી થાય છે. " પદ્મપુરાણ મૂલકં—વિષ્ણુશ્ચવિશ્વકર્માચ-નમિદ્યંતેપરસ્પરં ॥ " " વિષ્ણુસહસ્રનામ વિશ્વકર્મામનુસ્તવણ ॥ " અને " તૈઃ અરણ પ્રપાઠ ૩ અનુ- ૧૩ ન્દોઃશ્રીશ્વતેપન્થો " આ વિશ્વકર્મદેવતાત્મક શ્રુતિઉપરથી અને આજ શ્રુ-તિને અનુદક્ષનારી " પદ્મપુરાણ મૂલકં—લક્ષ્માંસરમ્ભર્તૃભ્યાંચ સંક્ષાલિતપદ્મયમ્ " ॥ આ વિશ્વકર્મધ્યાનની સ્મૃતિઉપરથી વિષ્ણુ અને વિશ્વકર્મામાં ભેદ નથી, બંનેનું એશ્વર્ય એક સરખુંજ છે તેથી ' માગધતસ્કંધ ૧૮ અઃ ૨૦—આર્યત્વદાંબુજરજ્ઞચક્રમેતુલસ્યા લઙ્ગાપિચક્ષ્મિપદ્મકિલમૃત્યુજુષ્ટં ॥ યસ્યા સ્વધીક્ષણકૃતેડમ્યસુરપ્રથાસસ્તદ્વૃદ્યં ચત્રવપા-

૧ ક્ષત્રયજ્ઞ । યત્ક્રાત્યજ્ઞ । હવોમાજ । હંદોમાપા । હંદોવિચિન્તિ । ન્યાય । પુનરુક્ત । નિરુક્ત । વ્યાકરણ । નિગમ । વાસ્તુવિદ્યા । હજ્રવિદ્યા । અંગવિદ્યા । વિદ્યા । ઉત્પાત્ । ઉત્પાદ । ઉચાવ । સંવ-સ્તર । મુદ્દર્ત । ઉપનિષદ્ । નિમિસ્ત । શિક્ષા । મિક્ષા । ઇત્યનૃપયજાદિ. ગણપાઠે ॥ વેદના પાય હંદશાસ્ત્રં હસ્ત કલ્પ, ચક્ષુઃ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર, કર્મ નિરુક્ત, નાસિકા શિક્ષા, મુલ્ય વ્યાકરણ આ છ વેદાંગો ॥ ૩ ૧૫-૫ માંથી સ્વાવશ્ય, રૂપોનો ગ્રાહક ચક્ષુરેદ્રીય અને ચક્ષુસ્થાનીય જ્યોતિઃશાસ્ત્રાત્મક શિલ્પવિદ્યા છે તેથી શિલ્પ-વિદ્યાને વેદાંગવ નથા શિલ્પજ્ઞોને દૈવજ્ઞસંજ્ઞા. ૪ વિશ્વકર્મા વિષ્ણુરૂપ છે મનુવૃષે શિલ્પશાસ્ત્રે ચક્ર હંસતિકાસ્મદ્દા શાંસંજજલપાત્રકં ॥ ગદાચંસ્કટિકૈષ પદ્મૈષ્વકર્તૃરીમુલ્લં ગ્રીવસ્સટકીમ્ચુક્ત, ધસર્મી વેલુકમ્પતે ॥ ચાપંચક્રંકલ્પીમુદ્રા શેવકુળ્પાશિનંમમેત ॥ કક્ષ્મીકર્પં હિરણ્યેન્ધ્યાદિધસલેકોપકારક ॥ વિશ્વસંરક્ષણાર્થં વિશ્વકર્મામંવૈદિતિ ॥

દરજઃપ્રપન્નાઃ ॥ ૩૭ ॥ આ વચ્ચેનોઉપરથી લક્ષ્મી પણ પ્રાપ્ત થવી પરમ કઠણ. તે કૃત્ત્વ શ્રીવિષ્ણુપૂજનથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ હોવા છતાં તે શ્રીવિશ્વકર્માનાં પૂજનવતી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું પ્રમાણ; શંકર કહે છે, “પંચમિઃસહિતઃપુત્રૈર્વિશ્વકર્માગરિરંદ્રજઃ ॥ દ્વારકાવાસિભિર્નિત્યંધીકૌમ્યેઃપૂજ્યતેસદા ॥ પાદ્મવૃં ॥” આ શ્લોકનું રહસ્ય એજ કે, લક્ષ્મીનો પતિ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાં પ્રભુત્વથી વાસ્તવ્ય કરતો હોવા છતાં દ્વારકાનાં લોકોને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિસ્તવ શ્રીવિશ્વકર્માની અને તેના પુત્ર મનુમથાદિકની પૂજા કરવી પડતી હતી; માટે અષ્ટસિધ્ધિ અને નવનિધિરૂપ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી લેવા સારૂ સુપ્રયત્ને કરીને શ્રીવિશ્વકર્માનીજ ઉપાસના પ્રાધાન્ય હોઈ તે શ્રીશિવને અને વિષ્ણુને પણ માન્ય છે. શ્રીવિશ્વકર્માની પુજાથી દ્વારકાવાસી જનોને જે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું તે આ પ્રમાણે:—

પદ્મપુરાણે મૂલંહે અં ૨૧-વિવ્યાલકારવાસોભિર્વિવ્યક્તગનુલેપનૈઃ ॥ દ્વારકાવાસિનોભાંતવિશ્વકર્મપ્રસાદતઃ ॥ ૨૨ ॥ નિઘચોનવપદ્મઘાઃસદ્વયોઽષ્ટાગિમાદયઃ ॥ દામદાસ્યઋસર્વેષાંપ્રત્યેકંદ્વારકૌકસાં ॥ ૨૩ ॥

આ ઉપરથી શ્રીવિશ્વકર્મા પ્રસન્ન થાય એટલે પૂજા કરનારાને અલંકાર, વસ્ત્રો, માલા, પરિમલ દ્રવ્યો, ઇત્યાદિ લક્ષ્મીસહિત નવનિધિ અને અષ્ટમહાસિધ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. “નૈસિં ૦ અં પ્રમં ૩ અનુવાક ૧૩-તસ્યઘોરાઃપરિજાનંતિયોનિ ॥” આ શ્રુતિપરથી અને શ્રુતિને અનુલક્ષીતી “રુદ્રયાં વાસ્તુ-પંચાલાસ્તેમદાપૂજ્યાઃપ્રતિમાવિશ્વકર્મણઃ” અને “અગ્નિ-પગ્ણ અ ૪૬ ક્ષાત્રાનં ક્ષિતયેઽગ્નિષ્ણું શિલ્પિનં વિશ્વકર્મકં” ઇત્યાદિ સ્મૃતિપરથી સત્તતિની અને સંપત્તિની ઇચ્છા કરનારાં સર્વ લોકોને પણ તેજ વિશ્વકર્માની પ્રતિમા જે ભૂવિશ્વપ્રાક્ષણશિલ્પી તે પણ પૂજ્ય છે. એને પ્રમાણ:—

પદ્મપુ. મૂ. અં ૨૧ તસ્માદ્દિલ્પિવરાનિત્યં પૂજયંતિ વિશ્વક્ષણાઃ ॥ તેહિકાંક્ષતિ કલ્યાણ ગૃહિનાં જીવિનાર્થિનઃ ॥ ૩ ॥

લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિમાટે દેવાદિક પણ મન્વાદિ પાંચ પુત્રોસહિત વિશ્વકર્માની પૂજા કરના હતા. તેથી પ્રાક્ષણાદિ સર્વ જ્ઞાતા લોક વિશ્વપ્રાક્ષણશિલ્પિની નિત્ય પૂજા કરે છે; કારણ વિશ્વપ્રાક્ષણો કાયાવાચ્યામનેકરીને પ્રાક્ષણાદિ સર્વ વર્ણોનું હંમેશા હિતચિંતન કરીને આશીર્વાદ દે છે, કે જેમનું શિલ્પકામ કરીને અમે જીવીએ છીએ, તે પ્રાક્ષણાદિ સર્વ વર્ણ સર્વ સંપત્તિથી ચિરકાલ સુકત રહે. આ પ્રમાણે જે નિરંતર કલ્યાણ ચિંતનારા, સૌભાગ્ય વૃદ્ધિગત થાય એજ જેમની વાસના, માતાપિતા પ્રમાણે જે નિરંતર હિત ચિંતનારા જે વિશ્વપ્રાક્ષણ શુભાશુભપ્રતિગ્રહ આશાખંધ નિલ્યાનૂત્ત યાજિક પ્રાક્ષણોના પહેલાંજ પૂજ્ય છે.

૩૭ વીજા આર્યેય બ્રાહ્મણોને પણ વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પિ પૂજ્ય છે એ વિશે.

શંકા:-આ લોકમાં વિપ્રર્ષિવંશસ્થ પ્રાક્ષણોને પણ વિશ્વપ્રાક્ષણ પૂજ્ય હોવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર:-આનું કારણ પૂર્વેકત “તસ્માત્બ્રાહ્મણાદપેક્ષયાશિલ્પિનઃ પૂજનીવાઃ” આ ભાષ્યમાં બજાવેલું હતું. શ્રી તુકા બ્રહ્માનંદ સ્વામી પણ પોતાના ‘વિશ્વકર્મપુરાણ’ અંધમાં ભારતીકત અને હરિવંશીકત “વૃહસ્પતેસ્તુ મગિની” આ વિશ્વકર્મોત્પત્તિકથિત ટીકામાં લખે છે “અધ્યાય ૧૪ પ્રાકૃત યોગીઓ-કર્ણદેવ સર્વજ્ઞતન ॥ ઘર્ષણચાસી બ્રાહ્મણ ॥ બ્રાહ્મણ પૂજ્ય શિલાસ્વર્ણ ॥ પ્રમુખ નિર્માણ સુરપ્રતિમા ॥ ૧ ॥ શિલા સ્વર્ણોદિ

નિર્મિત ॥ દેવમૂર્તીની સમસ્ત ॥ માતૃપિતૃસુમકવ્રત ॥ મુખ્ય દૈવત શિલ્પી પૂજ્ય ॥ ૧૦ ॥
 શિલાસ્વર્ણાદિ સુપ્રતિમા ॥ પ્રતિષ્ઠાકારી શાલ્પસન્નમા ॥ તદર્થપૂજાવે પૂજકાંસમા ॥
 તેણે પ્રતિમા સુપ્રસન્ન ॥ ૧૧ ॥ શિલ્પિદ્વાર્શિલાદિપ્રાત્નમા ॥ પૂજિતા મંપૂજ્ય વિશ્વકર્મા ॥
 શિલ્પાવશ્વકર્મણઃ પ્રાત્નમા ॥ યુગસ્વધર્મનુરૂપતત્કર્મ ॥ ૨ ॥ ” આ ઓવીઓના
 ભાવાર્થ:-પ્રાદ્યુષાદિ ત્રણે વણેની પ્રાદ્યુષે એ સાક્ષાત્ દેવત છે, અને તે પ્રાદ્યુષાને શિ-
 લાસ્વર્ણાદિક પ્રતિમા પૂજ્ય છે અને તે દેવપ્રતિમાઓને પણ નિર્માણ કરનારા જે વિશ્વ-
 પ્રાદ્યુષશિલ્પિ તે માતાપિતા પ્રમાણે ગુરુત્વ દેવત, પ્રાદ્યુષાને પણ પૂજ્ય છે, એ
 વિષે શ્રુતિ:-

**યજુર્વેદ અં ૪ પ્રં ૬ અં ૨૩-યોનઃપિતાજાનિતા યોવિ-
 ધાતા યોનઃ સતો અભ્યાસુજ્જજાનં ।**

માર્થ-યઃ વિશ્વકર્મા નઃ અસ્માકં પિતા પાલયિતા ન કેવલં પાલકઃ ઉત્પાદકોઽપિ । કિમને-
 નાસ્માકં ઉત્પાદક इति संकोचिन यः विधाता सर्वस्य जगतः उत्पादकः यः विश्वकर्मा नः अस्माकं उत्प-
 ञ्जानां सत् वर्तमानमिदं भोग्यमात्रं सतो जनान सदेव सोम्य इति श्रुत्युक्तात् स्वस्वरूपात् उत्पादयामासेति ॥

આમાં યજ્ઞકર્તા ઋષિ કહે છે:-હે વિશ્વકર્મનું! તું અમારો પિતા છે એટલું જ
 નહીં પણ સર્વ જગતના ઉત્પન્નકર્તા છે. આજ અભિપ્રાયની બીજી શ્રુતિ:-

**ઋગ્વેદ અં ૮ અં ૨ વં ૮ ઋક્ ૧૦-ઉતમાતા બૃહદિવા
 શૃણોતુનસ્ત્વષ્ટા દેવભિર્જનિભિઃ પિતાવચઃ ॥ ઋમુક્ષાવાજો-
 રથસ્પતિર્ભગોરણ્વઃ શંસઃશશમાનસ્યંપાતુનઃ ॥**

માર્થ-ઉતાપિ બૃહદિવા મહાદેવતિયારકઃ મહતો દિવા દીપ્તિર્વસ્યાઃ ના માતા દેવમાતા નોઽ-
 સ્માકમાવદ્ધાનં શૃણોતુ । तथा दवेभिर्देवैर्द्रादिभिर्जनदैवपत्नीभिश्चपिता सर्वेषा त्वष्टा-एतन्नामकोऽ-
 स्मदीयं वचः शृणोतु तथर्मुखा इन्द्रो वाजस्तत्सहायो वाजोनाम सोमन्वः कनीयान् रथस्पर्ति-
 र्भगश्चतयारण्वो रमणीयः शंसः स्तुत्या मरुद्वजश्च ततः शंसमानस्यं शंसमानं स्तोतुन नोऽस्मान् पातु रक्षतु ।

આમાં સ્તોત્રકર્તા ઋષિ યજ્ઞપ્રીત્યર્થે દેવતાતું આવ્હાન કરે છે:-જેની પ્રજા દિવ્ય
 છે એવી જે દેવમાતા તે અમારે આવ્હાન-યજ્ઞ માટે કરેલું નિર્મત્રણ-શ્રવણ કરો.
 તેમજ ઈન્દ્રાદિદેવ અને દેવપત્નીસહવર્તમાન સર્વેના પિતા જે ત્વષ્ટા પ્રજાપતિ-વિશ્વ-
 કર્મા તે અમારે આમત્રણવાક્ય શ્રવણ કરો. તેજપ્રમાણે ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રને સહાય કર-
 નારા રથ નિર્માણકર્તા મુધન્વ ઋષિના કનિષ્ઠપુત્ર વાજનામક રથચાર, દેવ અને સૂર્ય,
 અને સ્તવન કરવાને યોગ્ય એવો મરુદ્વજ, આ બધા દેવતા અમારે સ્તોત્રકર્તાઓનું
 રક્ષણ કરો.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે, જે પ્રમાણે દેવશિલ્પી ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા પહેલાંના અસિદ્ધાલી
 ઋષિઓ વગેરેને પૂજ્ય હતા, તે પ્રમાણેજ સાંપ્રત પણ સર્વ ઋષિવંશીય પ્રાદ્યુષાને સુદ્ધાં તે
 ત્વષ્ટાવિશ્વકર્માના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા વિશ્વપ્રાદ્યુષશિલ્પિ પણ પૂજ્ય છે-

૨૮. યુગયુગના બ્રાહ્મણ પૂજ્યજ છે.

આના ઉપર કોઇક એમ પણ કહેશે કે, પહેલાંના વિશ્વકર્મામાં જે સામર્થ્ય હતું
 તે અત્યારના વિશ્વકર્માસંતતીય વિશ્વપ્રાદ્યુષશિલ્પિમાં કયાં છે? તો પછી તેમની પૂજા

શામારે કરવી ? પણ એમ કહેવું કામનું નથી. કેમકે, બ્રહ્મા, ૧ વસિષ્ઠ, ૨ વિશ્વામિત્ર, ૩ ગૌતમ, ૪ વજેરે પ્રાચીન ઋષિગ્રાહણોપમાણે એજ ઋષિનાં અભ્યારના વંશજો સુધ્યાં તેમના પ્રમાણે આમ-
અર્થવાન ન હોવા છતાં તે જેમ પૂજ્ય છે, તેજ પ્રમાણે યુગાનુરૂપ કરનારા વિશ્વગ્રાહણ
પણ પૂજ્ય છે. યુગાનુરૂપ વૃત્તિ ચલાવનારા ગ્રાહણોની નિન્દા કરવી નહીં. એને પ્રમાણ:-

બૃહત્પારાશરસ્મૃતિ અવ્યાય ૧-યુગે યુગેચ યે ધર્મા સ્થેષુ ધર્મૈશ્ચ યે દ્વિજાઃ ॥ તેષાં
નિંદા ન કર્તવ્યાઃ । યુગરૂપા દ્વિજાત્તમાઃ ॥ ૨૦ ॥

બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તઙાપ્યયે-ન નિંદ્યા બ્રાહ્મણા લોકે કથંવાપિ ચરંતિ તે ॥ ગુરુરા-
સ્ત્વતાં શાસ્તા રાજા શાસ્તા દુરાત્મનામ્ ॥ ૨ ॥ इह प्रच्छन्न पापानां शास्ता
वैवस्वतो यमः ॥ १ ॥ ये लोकाः परदांषाश्च व्याहरंत्यविचारिणः ॥ ३ ॥ मिथ्याच-
द्विगुण पाप सत्यं चेत्समभागिनः ॥ अतएव न वक्तव्यं कलौ कर्तव्यं लिप्यते ॥ ४ ॥

કૃતાદિ યુગેયુગમાં જેને ધર્મ આવે છે, તે તે ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારા જે ગ્રાહણ
તેમની નિન્દા કરવી નહીં. કેમકે, કાલમાન પ્રમાણે વરતનારા જે ગ્રાહણો હોય છે, તે તે
કાળમાં, તે યુગમાં ઉત્તમજ છે. તેથી પ્રાચીન પુરૂષોપમાણે અભ્યારના વિશ્વગ્રાહણ પણ
પૂજ્યજ છે.

શંકા:-સર્વ શાખાના ગ્રાહણોને વાસ્તવાદિયજમાં વિશ્વગ્રાહણશિદ્ધિ પૂજ્યજ છે
તો પછી વિશ્વગ્રાહણોના ગૃહહુલ્યકવ્યાદિ સ્વધર્મસંબંધી કામમાં બીજા ઋષિવંશસ્થ
ગ્રાહણોને ઉપાધ્યાયપણું શામારે નથી ?

ઉત્તર:-એનું કારણ, પહેલાંની શ્રુતિમાં કહ્યુંજ છે કે, ગ્રાહણોને પૂજ્ય જે દેવ-
મૂર્તિઓ, તેના કરતાં વિશ્વગ્રાહણ બીજી શાખાના ગ્રાહણોને માતૃપિતૃવત્ પૂજ્ય છે
તથાપિ કૃતયુગમાં “માગવતસ્કંધ ૧૧ અ. ૫-મનુષ્યાસ્તુતદ શાંતાનિર્દેશઃ સુહૃદઃ સમાઃ॥
યજંતિ તપન્નાદંબ શમેન ચ દમેનચ ” સર્વ પરસ્પરને પરમપૂજ્ય માનતા હતા. પરંતુ
ન્યારથી “ સ્કંધ ૧૧ અ. ૧૨ રત્નપ્રાચીનકવિપાઠઃ ક મુકા આદ્યમન્યવઃ ॥ દાંભકામાનિ
પાપા વિહસંત્યચ્યુતપ્રિયાન્ ॥ આ શ્લોકપ્રમાણે ગ્રાહણ મત્સરી બન્યા ને શાખાલેહ થયા
ત્યારથી વિશ્વગ્રાહણો પણ સ્વશાખીય ગ્રાહણોપાસેજ પોતાપોતાનાં ગૃહકર્મો કરાવવા
લાગ્યા. તેથી વિશ્વગ્રાહણશિદ્ધિપત્તિ હુલ્યકવ્ય કરનારા તત્કાલીન ઉપાધ્યાયજ હોય છે.
અન્ય શાખીય ગ્રાહણોને સ્વધર્મસંબંધી પોતાનાં ગૃહકર્મમાં ઉપાધ્યાયતરિકે કિંવા
તેમનો હકક ગણતા નથી. બીજા ગ્રાહણો સુધ્યાં વિશ્વગ્રાહણોપાસેથી પૂજા લેવાની ઇચ્છા
કરતા નથી. આ પ્રાચીન સમયથી ચાલતા આવેલા સંપ્રદાય ઉભયપક્ષને કલ્યાણકારકજ
છે. કારણ “ યત્ર સતતર્ષોનમ્ પદ્મમાહ ” આ વક્ષ્યમાણ શ્રુતિઉપરથી વિશ્વગ્રાહણોનો
મૂળ પુરૂષ વિશ્વકર્મા સત્ત્વવિધિ-શ્રેષ્ઠ-હોઈ વાચસ્પતિ વિશ્વકર્મોણ મૂર્તેય ” આ શ્રુતિ-
ઉપરથી વિશ્વકર્મા દેવોનો આચાર્ય હોવાથી તેને જીહ્વસ્પતિ આવી સંજ્ઞા છે. તે દેવ-
પુરોહિત વિશ્વકર્મા પુરોહિતના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગ્રાહણશિદ્ધિ “ બૃહસ્પતિર્બ્રહ્મણો
ધધિપતિઃ ” [બૃહસ્પતિર્બ્રહ્મણજાતોનામધિપતિરિતિમાર્થ] આ યજ્ઞઃ શ્રુતિ ઉપરથી સર્વ
પ્રકારનો ગ્રાહણજાતિમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૧ બ્રહ્મદેવે બ્રહ્માંડ નિર્માણ કર્યું પણ તેમના વંશજો હમણાં શું કરે છે ? ૨ વસિષ્ઠે શેષ સૂર્ય અને મેરુ
આખો પૃથ્વીસપ્તના ગોત્રજ હમણાંત્રા બ્રાહ્મણ તેવા સામર્થવાન રહ્યા. ૩ વિશ્વામિત્રે પ્રતિષ્ઠિ નિર્માણ કરી,
તેના ગોત્રજ અત્યારે તેમ કરી શકશે કે ? ૪ ગૌતમે રોજ જવ ઉત્પન્ન કરી ઉક્ષાલમાં બ્રાહ્મણોને સ્થાવ્યા
તેના વંશજ બ્રહ્મણેસમાં કાં જશે ?

૩૯ કરોડ બ્રાહ્મણના જેટલી એક વિશ્વબ્રાહ્મણની યોગ્યતા.

તેથીજ શિલ્પશાસ્ત્રમાં શિલ્પપૂજનવિધિમાં કહ્યું છે:—

શૂદ્રકોટિસહસ્ત્રાણમેકવિપ્રઃ પ્રતિષ્ઠતઃ॥ વિપ્રકોટિસહસ્ત્રાણમેકશિલ્પીપ્રતિષ્ઠતઃ॥ ૧॥

અર્થ:—યથાસંગ વેદાધ્યયન કરેલા એક બ્રાહ્મણને લોજન કરાવવાથી હબર કરેડ શૂદ્રોને જમાડ્યા જેવું થાય છે. અને એક વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પને લોજન કરાવવાથી હબર કરેડ બ્રાહ્મણોને જમાડ્યાનું શ્રેય મળે છે. તેથીજ “ મુજ્જતસ્તંચ મુક્તંડસૌંકગચ્છિદગઃ સ્વહ ” આ પૂર્વોક્ત શિલ્પશાસ્ત્રોક્ત વચનોઉપરથી વાસ્ત્વાદિ કર્મોમાં વિશ્વબ્રાહ્મણને લોજન કરાવવાથી સર્વ દેવોસહિત શંકર પૂમ થાય છે, એમ કહ્યું છે. કારણ, વિશ્વબ્રાહ્મણ એ પરશિવ વિશ્વકર્મસ્વરૂપ હોઈ ગાયના ૧ દેહના અવયવોમાં જે પ્રમાણે દેવતાઓ વાસ કરે છે, તેજ પ્રમાણે:—

૪૦. વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પના ગ્રામમાં દેવતાઓ નિવાસ કરે છે.

સ્કંદપુરાણે પ્રમાસલંકે સોમનાથમાહાત્મ્યં સોમપુત્રસંવાદે શિલ્પનામુત્પત્તિપ્રકરણે॥
ઈશ્વરવાચ ॥ શિલ્પ્યુત્પત્તિપ્રવક્ષ્યામિ શૃણુપણમુસ્વયત્નતઃ॥ વિશ્વકર્મામહદ્ભૂતં શિલ્પનાં
શિવકર્મણામ્ ॥ ૧૬ ॥ મદગેષુચસંભૂતાઃ પુત્રાઃ પંચજટાધરાઃ ॥ હસ્તકૌસલસંપૂર્ણાઃ
પંચજઞ્જરતાઃ સદા ॥ ૧૭ ॥ પાણિસ્થાપક સંજાતા મમતુલ્યાશ્ચશિલ્પિનઃ ॥ સંધ્યાત્રયં
પ્રકૃર્વતિ સ્નાનદાનાદિતર્પણમ્ ॥ ૧૮ ॥ વૈશ્વદેવ બલિદાનં ષટકર્માર્ણાતિશિલ્પિનાં ॥
શિવાર્ચનરતાનિત્ય જપહોમાદિ કર્મસુ ॥ ૧૯ ॥ એવંવિધાક્રયાહ્યાતા શિલ્પિનાંચ
વશંકર ॥ વિશ્વકર્મપરાણાંચ બ્રહ્મવિષ્ણુશિવામનામ્ ॥ ૨૦ ॥ તત્રસૂત્રંસમાહ્યાતં
વિશ્વસૂત્રંચસંયુવા ॥ પ્રાસાદમુવનાદીનિર્લિંગસ્થાપનમેષ્વ ॥ ૨૧ ॥ પ્રતિષ્ઠાપંચધાકા-
ર્યાંશિલ્પનાંશિવકર્મણા ॥ બ્રહ્મસ્થાનેમ્વેત્ત્વદ્બ્રાહ્મણલાંટચામિમાદિશેન્ ॥ ૨૨ ॥ ચંદ્રાદિ-
ત્યંનયનયાંનાંસાયામશિવનૌતથા ॥ મુલેત્રબ્રહ્માસપુત્રચ્ચકંઠેદ્વો જનાદનઃ ॥ ૨૩ ॥ હૃદય-
ચેશ્વરોદેવો નામોગર્ધવદેવતા ॥ ગુહ્યકામેશ્વરોદેવઃ પાદયોર્વાયુદેવતા ॥ ૨૪ ॥ પાદાધો
વરુણોરક્ષેદગુલીષુચમાતૃકા ॥ મુજયોઃ કૃણ્ણગોપાલાવપ્રતઃ શેષતક્ષકૌ ॥ ૨૫ ॥
માળવેધમહામાયાચાંગુલીધીરશ્ચરીકૃતિઃ ॥ એવંવિધિઃ સમાહ્યાતઃ શિલ્પિનોડગેષુષ્ણમુસ્વ
॥ ૨૬ ॥ ઇતે સ્કં. પુ. પ્ર. લંકે સોમનાથમાહાત્મ્યં પ્રથમાંડધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—કોઈ એક સમયે કૈલાસ પર્વત ઉપર શંકર, પાર્વતી, ગણપતિ અને સ્કંદ સહુવર્તમાન અંતરિક્ષમાં રહેલા હૃદયકાપર બેસા હતા. તે હૃદયકાને કયાં બગેરે કશા આધાર નહોતો. તે કેવળ અધાંતરેજ ઘટકી રહ્યો હતો. તેનાપર સ્કંદની નજર જતાં તેને ધણું કોતુહલ થયું. એટલામાં ગણપતિના હાંતઉપર તેની નજર ગઈ; તેા તેમાં પણ હીરા જડેલા હતા. તેજ પ્રમાણે પાર્વતીની ડાકમાંનો મૌકિતહાર પણ ધણો મનોહર હતો. તે બધાં તરફ બેઠીને તેણે શંકરને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “ હે ઈશ્વર ! આ આખા દિવ્ય પદાર્થ કોણે તૈયાર કર્યા ? ” એટલે શંકરે વિશ્વબ્રહ્મણશિલ્પની ઉત્પત્તિ કહી. તે આ પ્રમાણે— “ હે સ્કંદ ! વિશ્વકર્મા કરીને જે દેવશિલ્પ છે તે મારીજ વૃણ્ણતિ (અવતાર) છે. તેથીજ પુનઃ સળવ કરેલા દક્ષપ્રજાપતિ સ્વકૃત શિવસ્તોત્રમાં કહે છે— “ રુદ્રાશ્ચ માસ્યાંચરધરો ગારુકો ગિરિકમિયઃ ॥ ગલ્બીશઃ શિલ્પિનાંધ્રુજઃ સર્વેશિલ્પપ્રવર્તકઃ ॥ ૨૫૨ ॥ ઘાયુપુરાણ ઓ. ૩૦ વક્ષકૃત શિ. સ્તુતૌ ” (જિવ કહે છે. મારા પાંચ મુખમાંથી જટાધારી

૧ ધ્રુવેબ્રહ્મણે વિષ્ણુમુલે રુદ્રઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ મધ્યેદેવગણાઃ સર્વે રોમકૂપે મહર્ષયઃ ॥ નાગાઃ પુ. હત્યાદિ.

પાંચ પુત્ર નિર્માણ થયા. તે હસ્તદૈશર્ય શિલ્પકર્મમાં અત્યંત નિપૂણ હોઇ સદોભનાદિ પંચબ્રહ્મધ્યાનમાં તત્પર છે. તેથી પાંચ શિલ્પને મારીજ મુર્તિ ગણવા. તેઓ શિવોપાસક હોઇ સંધ્યા, જપ હોમ, વૈશ્વદેવ, બલિદાનાદિ કર્મોનુધાનો કરે છે, તે શિવ-પ્રીત્યર્થ કરે છે. શિલ્પ એ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવાત્મક હોઇ વિશ્વકર્મસ્વરૂપજ છે. પ્રાસાદ, ગૃહ, લિંગ, મૂર્ત્યાદિ શિલ્પસૂત્ર વિશ્વકર્માએજ તૈયાર કર્યાં છે. તેણે પોતાના શિલ્પના પાંચ પ્રકારના લેહ કરીને તે પાંચ ઠેકાણે મૂકી દીધા છે. તેથી દેવમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે શિલ્પની શિલ્પશાસ્ત્રવિધાનાકન પૂજા કરવી. કેમકે, શિલ્પનાં શરીરમાં દેવતાઓ નિવાસ કરે છે. તે આ પ્રમાણે:—મૂર્ધાસ્થાને બ્રહ્મા, લલાટે અગ્નિ, નેત્રને વિષે ચંદ્રસૂર્ય નાસિકાને વિષે અશ્વિનિદેવતા, સુખમાં સમર્પિતહિત બ્રહ્મદેવ, કંઠને વિષે વિષ્ણુ, હૃદયને વિષે મહાશ્વર, નાભિને વિષે ગંધર્વ, ગુહ્યસ્થાને કામદેવ, ચરણમાં વાયુ, પદતળે વરુણદેવતા, અંગુલીસ્થાને માતૃકા, જૂજસ્થાને રામકૃષ્ણ, પછી આગળ દોષ અને તક્ષક, કાંઠામાં મહાભાયા, હસ્તાંગુલીમાં ધૃત્વરીશક્તિ. હે સ્કંદ! આ પ્રમાણે શિલ્પના સર્વાંગમાં દેવતા નિવાસ કરે છે. તેથીજ તે વિરાટસ્વરૂપી વિશ્વકર્માનીજ મૂર્તિ છે—વિભૂતિ છે—એમ સમજીને તેમની પૂજા કરવી. વૈદિકના ચરણાંગુલમાં જે પ્રમાણે સર્વ તીર્થો વાસ કરે છે. તે પ્રમાણે શિલ્પના ચરણાંગુલમાં સર્વ તીર્થોધિપતિ જે સાગર તેજ પ્રત્યક્ષ વાસ કરે છે. તેથી બીજા બ્રાહ્મણોકરતા પ્રાસાદરથ મૂર્ત્યાદિ શિલ્પનાકર્તાની પૂજાનુ શ્રેય વિશેષ છે. બીજા બ્રાહ્મણોની પૂજા શુભ કિંવા અશુભ કર્મોમાં પણ થાય છે; અને તેમાં ગોપ્રદાન, વસ્ત્રદાન, વગેરે દાન મંગલપ્રદ અને અમંગલપ્રદ પણ હોઇ શકે છે. અને તે ગમે તે ઠેકાણે અશુભ સ્થાને સુદ્ધાં કરી શકાય છે. પરંતુ વિશ્વબ્રાહ્મણ શિલ્પની બાત એવી નથી. તેમની પૂજા પ્રાસાદ, ગૃહ, યજ્ઞમંડપ, મુર્તિસ્થાપના, ઇત્યાદિ શુભ કર્મો વખતેજ કિંવા વાસ્તુશાન્તિ જેવા મંગલકાર્યને નિમિત્તજ થાય છે. સામયાગાદિ યજ્ઞમંડપ રાજસભા એવા શુભસ્થળેજ તેમની પૂજા કહિલી છે. દેહોનાં રથ કરનારા રથકાર શિલ્પને તો દેવમાંજ ગણ્યો છે. ભારત અનુશાસન પર્વ જીવ્યો. આગળ રથકાર પ્રકરણમાં પણ એનો ઉલ્લેખ આવ્યોજ.

૪૧. શિલ્પકર્મ કરનારા વ્રતર્પિ છે.

શંકા:—આટલું બધું જો (શિલ્પ વિદ્યાનું) મહત્ત્વ છે તો તેના કરતાં પણ બ્રહ્મર્પિજ હોવા જોઇએ; પણ શિલ્પકર્તા બ્રહ્મર્પિ છે એનું પ્રમાણ શું?

ઉત્તર:—આ વિષે પહેલાં વચનો આવી ગયેલાં છેજ, બીજાં પણ વચનો છે કે:—

તૈત્તિરીયઅરણ પ્ર૦૧ અનુ૦ ૭ યત્તેશિલ્પકંદ્રયપ રોચનાવત્॥

આ શ્રુતિનુ ભાષ્ય પૂર્વોક્ત તૈત્તરીય બ્રાહ્મણ શ્રુતિના ભાષ્યના જેવુંજ હોવાથી પાછું ફરીથી આપવાનું કારણ નથી. આ શ્રુતિઉપરથી કંદ્રયપ ઋષિ શિલ્પજ હતા, એ સ્પષ્ટ છે. વળી.—

શતપથબ્રાહ્મણ શ્રુતિ-શિલ્પાસ્કંદ્રયપાચ્છિલ્પ:કંદ્રયપ:કંદ્રય-પાન્નેધ્રુવ: કંદ્રયપોનૈધ્રુવિ: ॥

આ ઉપરથી કંદ્રયપ, શિલ્પ, નૈઢ્વિ ઇત્યાદિ ઋષિ શિલ્પ હતા, એ તેમનાં નામ-ઉપરથીજ સ્પષ્ટ છે. મત્સ્યપુરાણમાં તો બ્રહ્મર્પિ મળીને ૧૮ આચાર્યોએ મૂર્ત્યાદિ પ્રાસાદાદિ શિલ્પશાસ્ત્ર ઉત્પન્ન કર્યું એમ કહ્યું છે.

મત્ય પુ અ. ૨૫૨ ઋપય ઋષુઃ-પ્રાસાદમવનાદીનાં નિવેશંવિસ્તરાદ્વદ ॥ કુર્યા-
ત્કનવિધાનન કશ્ચવાસ્તુરુદાહુતઃ ॥ ૧ ॥ સૂતઽવાચ-અગુરત્રિવંમિષ્ઠઅવિશ્વઋમય-
સ્તથા ॥ નારદોનમ્મજિશ્વ વિશાલાશ્વપુરદરઃ ॥ ૨ ॥ બ્રહ્માકુમારોનંદશિઃશાનકાંગ
ગમ્વચ ॥ વાસુદેવોઽનિરુદ્ધઃ તથાશુક્રદુહ્મપતી ॥ અષ્ટાદશતેવિશ્વયાતાશિલ્પશાસ્ત્રાપ-
દેશકાઃ ॥ સંક્ષેપેનાંપદિષ્ટુ મનવે મત્યરૂપિણે ॥ ૪ ॥

ભગુ, અત્રિ, વસિષ્ઠ વિશ્વકર્મા, મય, નારદ, નમ્મજી, વિશાલાશ્વ, ધંદ્ર, પ્રહ્લદેવ
કાર્તિકસ્વામિ, નંદિ, શાનક, ગર્ગ્યુનિ, શ્રીકૃષ્ણ, અનિરુદ્ધ, શુક્રાચાર્ય અને ધૃહ્મરૂપિ
આ અઢાર આચાર્ય શિલ્પશાસ્ત્રની સંહિતાકર્તા છે. આપું સવિસ્તર શિલ્પશાસ્ત્ર જે તે
૨૪ ક્ષપમાં મત્યરૂપી વિષ્ણુએ મનુને કહ્યું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે બ્રહ્માદિકાએ પણ
શિલ્પની બાબતમાં પરિશ્રમ કર્યો છે. મત્યસ્થાવતારમાં નારાયણે શિલ્પનો ઉપદેશ પ્રથ-
મના મનુને કર્યો. તેજ શિલ્પ મનુએ પોતાના નાભાનેદિષ્ટ નામક પુત્રને કહ્યું. નાભાને-
દિષ્ટાદિક મોટામોટા ઋષિ શિલ્પ હતા, એને વિષે બીજાં પ્રમાણ હવે આવશે.

૪૨ વિશ્વબ્રાહ્મણશ્ચિન્પિ યજ્ઞર્પાં પુરોહત્ય હતા.

પરંતુ કોઈક એમ પણ કહેશે કે “ શિલ્પકર્મ કરનારા બ્રાહ્મણ હોય તેથી યજ્ઞમાં
કંઈ તેમને કોઈ પુરોહિતની પદવા ન હે ” પણ આ શંકા સુધમાં બ્યર્થ છે. કેમકે, પહેલા
નાભાનેદિષ્ટ શિલ્પી વિશ્વકર્માના પ્રપૌત્ર અને સૂર્યના પૌત્ર હોઈ આંજિરસ બ્રહ્મર્ષિના
યજ્ઞમાં આચાર્યજ થયેલા હતા, અને (વધે શ્રુતિનુ પ્રમાણ છે તે આ પ્રમાણ.—

ઋગ્વેદ અષ્ટક ૮ અ ૦ ૨ વ ૦ ૧ યેયજ્ઞેનદક્ષિણયાસમેક્ષા-

દંદ્રસ્ય સ્ત્રુયમેમૃતત્વમાનશ્ચ ॥ તેભ્યોમદ્રમંગિરસોવોઽસ્તુપ્ર-

તિગૃમ્ણીત માનવં સુમેધસઃ ॥

માધ્ય-નામાનેદિષ્ટઃ સ્વપિત્રા મનુનામ્યનુજાતઃ । સત્રમાસીનાનગિરનોમ્યેત્ય મા પ્રાત યજ્ઞેત
યુષ્મન્યયજ પ્રજાપયાર્મિ-હતિ યદુક્તવાન-તદુચ્યત ॥

મનુની આજાઉપરથી નાભાનેદિષ્ટ યજ્ઞનો આરંભ કરેલા આંજિરગણુને કહ્યું. “ આ
યજ્ઞમાં મને લેમાં. હું તમારો યજ્ઞ યથાસાંગ પણ કરોશ. ” આ સાંભળીને આંજિર-
ગણુ નાભાનેદિષ્ટને તે યજ્ઞમાં લીધા. નાભાનેદિષ્ટ તે યજ્ઞનુ કામ એટલું ઉત્કૃષ્ટ કર્યું કે
તેને તેણે એક હબર ગાપો દાન આપી. એનું પ્રમાણ.—

ઋગ્વેદ અષ્ટક ૮ અ ૦ ૧ વ ૦ ૨૧૧૭ સઙ્ઘિંધુર્વૈતરણોયઘા

સઙ્ઘુર્ધેનુમસ્વદુહધ્યૈ ॥ સંયન્તિત્રાવરુણાં

આ ઉપરથી શિલ્પકર્તા સુદાં પુરોહિત હતા, આ બાબત સ્પષ્ટ સમજાના.

૪૩ વિશ્વકર્મેશ્વરલિંગોત્પત્તિકથા અને વિશ્વકર્મા બ્રાહ્મણકુલોત્પન્ન છે

હવે સર્વ શિલ્પકર્તામાં પ્રસિદ્ધ શિલ્પ જે ત્વષ્ટા, વિશ્વકર્મા જેની સર્ગના આ
બૌદ્ધકમાં વિશ્વબ્રાહ્મણ આ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેના અવતારની શોધ કરીએ.

૧ જે પ્રમાણે શિલ્પસંહિતાકર્તા ૧૮ આચાર્ય છે તેજ પ્રમાણે ડ્યોતિઃસંહિતાકર્તા ૧૮ છે. બ્રહ્મજ યો-
ગિષ્ઠાધિર્મનુઃપૌલસ્ત્યલોમયૌ ॥ મરીચિરાંગિરાઢ્યાસો નારદઃ સૌનકામૃત્યુઃ ॥ ચ્યવનોચવનોગર્ગ. વશપ-
શ્વપરાશ્વરઃ ॥ અષ્ટાદસૈતે ડ્યો ॥ ૨ ॥

વિશ્વકર્મા અને ત્વષ્ટા આ શબ્દ સમાનાધિકારી છે. “વિશ્વકર્મા મનુસ્ત્રવઘ્ના” આ નામોક્તિ ઉપરથી વિશ્વકર્મા એ પ્રભા નિર્માણ કરવામાટે નારાયણનું સ્વતંત્ર અને સ્વયંભૂ એવા સ્વરૂપ ભેદ છે. શિલ્પકર્મકર્તા વિશ્વપ્રાણભ્રુવોનો મૂલ પુરૂષ આદિપ્રજાત્વદા વિશ્વકર્મા એ પ્રાણભ્રુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે કે કેમ એની અપભ્રુ શોધ કરવા લાગીએ તો વેદમાં ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા આ નામોવડે વિશદ્પુરુષ પરમેશ્વર આતુ વર્ણન કરેલું મળી આવે છે. તે પરમેશ્વરના અવતારને પુરાણમાં ત્વષ્ટા પ્રભાપતિના પુત્ર વિશ્વતારકે વર્ણવેલો છે. પ્રમાણ:—

સ્કંદપુરાણે કાશાસ્ત્રેઽધ્યાય ૮૬ પાર્વત્યુવાચ—વિશ્વકર્મેશ્વરંલિંગંયત્કાદૃયાં પ્રાર્થિતંપરં ॥ તસ્ય લિંગસ્યકથય દેવદેવસમુદ્ભવમ્ ॥ શ્રીમહાદેવઉવાચ ॥ શૃણુદેવિપ્ર-
વક્ષ્યામિ કથાંપાપવિનાશિનીં ॥ વિશ્વકર્મેશ્વરંલિંગસ્ય પ્રાદુર્ભાવં મનોહરં ॥ ૨ ॥ વિશ્વ-
કર્મામ્ભવત્યુત્તરં બ્રહ્મણસ્ત્વપરાતનુઃ ॥ ત્વષ્ટુઃપ્રજાપતેઃ પુત્રોનિપુણઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૩ ॥ કૃ-
તોપનયનઃસોઽથવાસ્યે ગુરુકુલેવજન્ ॥ ચકારગુરુશુશ્રુવામ્ભિશાન્નકૃતભોજનઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—શંકર કહે છે, “હે પાર્વતી! વિશ્વકર્મેશ્વર લિંગ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તે પાપનાશક કથા કહું છું” તે સાંભળ પ્રત્યક્ષ આદિપ્રજા એવો જે વિશ્વકર્મા, એ ત્વષ્ટા પ્રભાપતિને પેટ જન્મેલો. ત્વષ્ટા એ વિશ્વકર્માનું ઉપનયન કર્યા પછી તે વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે ગુરુના એટલે બૃહસ્પતિના ઘર રહ્યા અને ભિક્ષા વૃત્તિથી તેણે ગુરૂની એકનિષ્ઠ સેવા કરી. તેના વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થયો ત્યારે ગુરૂએ વિશ્વકર્માપાસે દક્ષિણા માગી. તે નીચે પ્રમાણે:—

કુંભરૂઢ મદયૈત્વંચાપ્રાવૃત્તનવાધતે ॥ ૫ ॥ યત્કિંચિન્નભજ્યેતનપુરાતનતાંબ્રજેત્ ॥
ગુરુપત્ન્યાત્વામિહિતોરેત્વાષ્ટ્રકુરુકચુકમ્ ॥ ૬ ॥ ગુરુપુત્રેણાજ્ઞાતોમમાર્થે કુરુ પાદુકા ॥ ૬ ॥
ગુરુકન્યાપિતપ્રાહત્વાષ્ટ્રમેશ્રવણોચિતે ॥ ભૂષણેભેહતસ્તેન કુરુકાચનનિર્મિતે ॥
કુમારીક્રીડનીયાનિકૌતુકાનિચદેહિમે ॥ દંતિવંતમયાન્યેવસ્ત્વહસ્તગચિતાનિચ ॥ ૧૧ ॥
ગૃહોપકરણોદિવ્યં મુસલોલ્લુલ્લાદિકમ્ ॥ તથાષ્ટયમેષાઘી યથાવૃટતિ નકચિત્ ॥ ૧૨ ॥
અશ્રાલિતાન્યપિ ० ॥ ૧૩ ॥ સૂપકર્માણ્યપિચમાં પ્રશાષિત્વાષ્ટ્રનંદન ॥ યથા ० ॥
અકસ્તંભમયંગેહમેકદારુ વિનિર્મિતમ્ ॥ તથાકુરુવરંત્વાષ્ટ્રયત્રેચ્છાતત્રધારયે ॥ ૧૬ ॥
યેસહાધ્યાયિનોપ્યસ્ય ચયોગ્યેષ્ટાશ્રતપિહી ॥ સર્વે સર્વે સમીહંતે કર્મતત્કૃતમેષાદિ ॥ ૧૭ ॥
તથેતિસંપ્રતિજ્ઞાય ० ॥

અર્થ:—ગુરૂ બોલ્યા, “હે વિશ્વકર્મા! મને પર્વત્યકાળની જરા પણ બાધા ન થાય એવો એક આશ્રમ બાંધો દે.” ગુરૂપત્ની બોલી, “મને એક હોશબીટ ચોળી શીવી દે.” ગુરૂપુત્ર બોલ્યો, “મને રત્નજડિત સોનાનો પાદુકાઓ દે.” ગુરૂકન્યા બોલી, “મને હિરા માણેક જડેલાં ફુંડલ, બધાં અલંકાર, હસ્તિદંતના રમકડાં, એક ખાંભલા વાળુ ન્હાનકડું ઘર, અને સદા સર્વદા ચકચકતાં રહે એવા રાંધવાનાં વાસણ, સાંભેલ, ખાણીઓ, વગેરે બધા ઘરનો સામાન લાવી દે. અને મને રાંધતાં પણ શિખવ.” આ પ્રમાણે ગુરૂએ માંગેલી વસ્તુઓ લાવી દઉં છું એવું વચન આપીને તે વિશ્વકર્મા એક તપસ્વીની સાથે ઠાશીમાં આવ્યો. અને:—

૧ ગૃહ વિશ્વકર્માનો પાસે શિલ્પકર્મજન્ય ઘૃહાદિ વસ્તુઓ માગી એ ઉપરથી સ્પષ્ટ કે જે વિશ્વકર્માનો પિતા અને તેના કુલના લોકો શિલ્પીઓ જ હતા.

અનુકોશસમર્પેતસત્વાટ્ઃ શાંભવઃશુચિઃ ॥ સંસ્થાપ્યલિંગમીશ્વરાધયત્સ્વસ્થ-
માનસઃ ॥ ૬૮ ॥ આતીયપુષ્પસંભારમાર્તવંકાનનાદ્દુહુ ॥ ક્ષાત્વાત્વચ્ચર્ચેશાનં
કંદમૂલફલાશનઃ ॥ ૬૯ ॥ ક્ષત્ત્વં ત્વદ્દુતનૂજત્ય લિંગારાધનચેતસઃ ॥ ત્રિહાયનં પ્રસન્નો-
ઽમૃતસ્યેશઃ કરુણાનિધિઃ ॥ ૭૦ ॥

અર્થઃ—શંકરની કૃપા સંપાદન કરવા માટે એક લિંગની સ્થાપના કરીને સ્વસ્થ
મને તેની આરાધના કરવા માંડી. એ આ પ્રમાણે કે, તે તે ઋતુમાં મળનારાં પુષ્પો મળે-
વવાં અને સ્નાનસંધ્યા વગેરે કરીને યથાવિધિ શંકરની પૂજા કરવી અને કંઠ, મૂલ, કૂળ
ભક્ષણ કરીને વ્રતસ્થ રહેવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વરસ સુધી તપશ્ચર્યા કર્યા પછી ત્વદ્દુતનના
ઉપર શંકર પ્રસન્ન થયા.

તસ્માદેવલિંગાચ પ્રાદુર્ભૂયમવોઽન્નવીત્ ॥ વરંવરતેત્વાટ્ દૃઢમક્તયાઽનયાતવ ॥
પ્રસન્નોઽસ્મિભૂશંબાલ ગુર્વચક્રતમાનસઃ ॥ ગુરુણાગુરુપત્ન્યાચ ગુર્વપત્યદ્વયેનચ ॥ ૭૨ ॥
યથાર્થેત તથાકર્તુ તે સામર્થ્યં ભવિષ્યતિ ॥ અન્યાન્વરાંશ્વતેદર્શા ત્વાદ્દુતુદ્ગત્સ્વદર્શ્યા
॥ ૭૬ ॥ તાનશ્રુણુવ મહાભાગ લિંગસ્યાસ્યાદ્ગુતશ્રિયઃ ॥ ત્વંસુવર્ણાદિશ્રાત્તાં દારુણાં
દૃષદામપિ ॥ ૭૪ ॥ મળીનામપિરત્નાનાં પુષ્પાણામપિવાસસાં ॥ કર્પૂરાદિ સુગંધાનાં
દ્રવ્યાણામપ્યયામપિ ॥ ૭૫ ॥ કંદમૂલફલાનાંચ દ્રવ્યાણામધિસત્ત્વચાં ॥ સર્વેર્ષાવસ્તુજાતીનાં
કર્તુકર્મપ્રવેત્સ્યસિ ॥ ૭૬ ॥ યસ્યયસ્યરુચિયંત્ર સપ્તદેવાલયાદિ ॥ તત્યતસ્યાહ તુદયે-
ત્વં તથાકર્તુપ્રવેત્સ્યસિ ॥ ૭૭ ॥ સર્વનેપધ્યરચનાં સર્વરૂપસ્યમંસ્કૃતીઃ ॥ સર્વાણિશિ-
સ્પકર્માણિ તૌર્યત્રિકમથાપિચ ॥ ૭૮ ॥ સર્વજ્ઞાસ્યસિતત્કર્તુ દ્વિતીયદ્વપદ્મભૂઃ ॥
નાનાવિધાનિયંત્રાણિ નાનાયુધવિધાનકં ॥ ૭૯ ॥ જલાશયાનાંરચના સુદુર્ગરચનાસ્તથા ॥
તાદૃકર્તુ પુરાવેત્સિ યાદૃક્કનાન્યોઽધિયાસ્યતિ ॥ ૮૦ ॥ કલાજાતં હિસર્વત્સ્વમવયાસ્યસિ-
મેશ્વરાત્ ॥ સર્વેંદ્રજાલકીવિદ્યા ત્વદર્ધાનાભવિષ્યતિ ॥ ૮૧ ॥ સર્વકર્મસુકૌશલ્યં સર્વ-
બુદ્ધિવરિષ્ઠતા ॥ સર્વેર્ષાંચમન્નોવૃત્તિ ત્વંજ્ઞાસ્યસિ શરાન્મમ ॥ ૮૨ ॥ કિંબહુત્વેનયત્સર્ગે
યત્પાતાલે યદત્રચ ॥ અતિલોકોત્તરંકર્મ તત્સર્વવેત્સ્યામસ્વય ॥ ૮૩ ॥ વિશ્વેર્ષાંવિશ્વ-
કર્માણિ વિશ્વેષુસુવનંપુચ ॥ યતોજ્ઞાસ્યસિત્વજ્ઞામ વિશ્વકર્મેતિતેઽનચ ॥ ૮૪ ॥ અપરઃકાંવરો-
દેયન્નવતં પ્રાથયસ્વમે ॥ તવાદેયં નમેર્કિંચલિંગાર્ચનરતસ્યાહિ ॥ ૮૫ ॥ અન્યત્રાપિહિ-
ચોલિંગં મમાચયતિસન્માતઃ ॥ તસ્યાપિ વોચ્છતદેય કિંપુનર્યાંઽભિકાશિકાં ॥ ૮૬ ॥

અર્થઃ—તે વિશ્વકર્માએ સ્થાપન કરેલાં લિંગમાંથી શંકરે પ્રગટ થઈને વિશ્વક-
ર્માને કહ્યું, “હે ત્વદ્દુત ! તારી નિસ્સીમ ભક્તિ જોઈને હું પ્રસન્ન થયો છું. માટે વર
માગ. તે શુદ્ધના મનોરથ પૂર્ણ કરવા માટે મારો આરાધના કરી. તેથી શુદ્ધપત્નીએ અને
શુદ્ધનાં એ અપત્નીએ જે જે માગ્યું છે તે તે કરા દેવાનું સામર્થ્ય તારામાં આવશે. હે
મહાભાગ વિશ્વકર્મા ! હું તારી આ અદ્ભુત ઐશ્વર્યવાન લિંગપૂજાથી અત્યંત સંતુષ્ટ થયો
છું. તેથી તને આ સિવાય બીજાં એક વર દઉં છું તે સાંભળ. તું સુવર્ણાદિ ધાતુઓની
મૂર્તિઓ, અલંકાર, ધંધાદિ વસ્તુઓ નિર્માણ કરીશ, તેમજ કાષ્ઠ, પાષાણ, રત્ન, માતી
પુષ્પો, વસ્ત્રો, કપુર વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો, શુષ્ક પદાર્થો, કંઠ, મૂલ, કૂળ ધંધાદિ સર્વ વસ્તુ-
માત્રનું કલ્પકૌશલ્ય તને પ્રાપ્ત થશે, જે જે દેવોને જે જે વસ્તુઓ પ્રિય હશે તે તે દેવોને
તે તે વસ્તુઓ અને સમસ્તવનાદિક પણ તું નિર્માણ કરી દઈને સંતુષ્ટ કરીશ. સર્વ પ્રકાર

રના મંડપાદિકની રચના, સર્વ પ્રાણિમાત્રના રૂપની પ્રતિમા [આગેકુંજ તસખાંશે અને પુતળાં] સર્વ પ્રકારનાં શિસ્તપ્રકારો, નૃત્ય, ગાયન અને વાદ્ય આ બધામાં તું પ્રવીણ થઈશ. એટલુંજ નહીં પણ સર્વ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવા માટે તું એક સાક્ષાત્ બીજો આદિ બ્રહ્માજ થઈશ. નાનાપ્રકારનાં શિશુમારાદિ યજ્ઞો, સુદર્શન, ત્રિશૂલાદિ નાનાપ્રકારનાં આયુધો, માનસ સરોવરાદિક બલાશયોની રચના, દૂર્ગરચના એટલે કે દેવતા બાંધવા, ઇલાદિ કલા-કૌશલ્યનાં કામ તું એટલા કંઈ અપ્રતિમ કરીશ કે તેનાં કામ બીજો કોઈપણ મહાપુરુષ સુધાં કરી નહીં શકે. મારા વરપ્રસાદને લીધે બધી વિદ્યાઓ, બધી કલાઓ અને બધી એંદ્રભક્તિક કલ્પિતઓ સુધાં તને હસ્તગત થશે. મારા વરથી તું સર્વ કલાકૌશલ્યમાં નિષ્ણાત થઈશ. સર્વ દેવોમાં બુદ્ધિમત નીપજીય. અને સર્વના મનોરથ જાણનારો થઈશ વધારે શું કહું? પણ સ્વર્ગમાં, પાતાળમાં, કિંવા મૃત્યુલોકમાં પણ જે કલાકૌશલ્ય નથી, ત્રેલોક્યમાં પણ દુર્ગમ એવું શિસ્તપ્રકાર તને આગત થશે. હે નિર્મલ વિશ્વકર્માનું! વિશ્વભૂવનના [સર્વ ભૂવનનાં] વિશ્વનાં વિશ્વ [સર્વ] કર્મો તું જાણીશો થઈશ તેથી તારૂં નામ વિશ્વકર્મા એવું પ્રસિદ્ધ થશે. આ વર તો તે ન માગતાં મેં તને આપ્યા. હવે બીજો કર્મો વર જોઈએ તે છે કહે. તને લિંગાર્ચનતત્ત્વરને હુંના આપું એવું મારી પાસે છે નહીં. મારૂં બધું ઐશ્વર્ય તને આપી દીધું. તે સ્થાપન કરેલા આ લિંગને [મને] વિશ્વકર્મેશ્વર એવું નામ પ્રાપ્ત થયું, આ વિશ્વકર્મેશ્વર નામક મારાં લિંગની પૂજા કરનારો અન્યત્ર દેશમાં હોય તો પણ તેની વાંચિત કામના પૂર્ણ થશે. તો પછી હું મેશાં અશોમાં રહેનારા પૂજકોની સર્વ કામનાઓ તો પૂર્ણ થશેજ થશે. “આ પ્રમાણે વિશ્વજને અને બ્રહ્મદેવને પણ ઐશ્વર્ય કાશીવિશ્વેશ્વરના” અનુગ્રહથીજ પ્રાપ્ત થયું. “સ્વરે: કરણસામર્થ્ય સુષ્ટેત્સાપરીગતા ॥ વિધિનાંવણુનાત્ત્વાપિ વિશ્વેશાનુવ્રદાત્પરાત્ ॥ કા” અસ્તુ, આ પુરોક્ત સ્કંદપુરાણોક્તિ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સુવર્ણલિંગારાદિ સર્વ શિસ્તપ્રકારોના અધિપતિ જે વિશ્વકર્મા તે જ ત્વષ્ટાપ્રભપતિનો પુત્ર છે તો તે બ્રાહ્મણ હોયો જોઈએ એ ખુદ્બુજ છે. કેમકે,

૪૪ ત્વષ્ટા પ્રજાપતિ એ ઉચ્ચ પ્રતિનો બ્રાહ્મણ હતો.

ભારત ઇચ્છોગર્વ-સ્વપ્રાપ્રજાપતિર્હાસીદેવશ્રેષ્ઠોમહાતપાઃ ॥ સપુત્રંવૈત્રિશિરસામંદ્રો-

હાતિકલાઽસુજન્ ॥ ૩ ॥

આ ભારતોક્તિઉપરથી ત્વષ્ટા એ પ્રભપતિ હોઈ તે એક શ્રેષ્ઠ દેવ અને ‘મહાતપાઃ’ આ પદઉપરથી તે સર્વ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ પણ હતો. કારણ, ત્વષ્ટાપ્રભપતિનો અવતાર ભૂયુકુલમાં થયો એવું પ્રમાણ:—

વાયુપુરાણ અધ્યાય ૪-માર્થે શુગોરપ્રતિમે હસમેઽભિજનેશુમે ॥ હિરણ્યકશિપોઃ કન્યા દિવ્યાનામપરિશ્રુતા ॥ કુલોમ્નશ્ચાપિ પૌલોમી દુહિતા વરવાર્ણીતી ॥ શુગોસ્ત્વજનયદિવ્યા કાઠ્યંવેદવિદાંવર ॥ દેવાસુરાણામાચાર્ય શુક કવિસુત પ્રહં ॥ ૭૪ ॥ પિતૃણાંમાનસી કન્યા સોમપાનાંયશરિચી ॥ શુકસ્ય આર્યાંગી જામ વિજજે ચતુરઃસુતાવ ॥ ૭૫ ॥ બ્રાહ્મણતેજસાયુક્તાઃ સજાતો બ્રહ્મવિત્તમઃ ॥ તસ્યામેવસુચત્ત્વારઃ પુત્રાઃ શુકસ્ય જહિરે ॥ ૭૬ ॥ ત્વષ્ટાવરુત્રીદ્વાવેતૌ શંકામર્કોચતાબુમૌ ॥ તે તદાદિત્ય સંકાશા બ્રહ્મ-કરારઃ પ્રમાવતઃ ॥ ૭૭ ॥

૧ આ ટેકાણે “ત્વષ્ટારૂપાણિ વિકરોતિ ॥ ત્વષ્ટારૂપાણિર્પિશાનુ ॥ ત્વષ્ટારૂપાણામધિપતિઃ” રૂપાદિ શ્રુતિનું અનુસંધાન છે. એટલે આ શ્રુતિ વિશ્વકર્માર છે એવી “સર્વરૂપસ્ય સંસ્કૃતીઃ ॥ સર્વાણિ શિસ્તપ્રકારાણિ” આ સ્મૃતિઓ સાક્ષી દ છે. (પૃષ્ઠ ૫૩ શ્લોક ૭૮ જુઓ.)

ભુગ્ન ઋષિને દિવ્યા નામની હિરણ્યકશ્યપુનો કન્યા અને પૈલોમી નામની પુલોમાની કન્યા આવી એ ઉત્તમ કુલીન અને અમરતિમ સ્ત્રીઓ હતી. એમાંની દિવ્યા નામક સ્ત્રીથી ભુગ્નઋષિને શુક્રાચાર્ય નામનો પુત્ર થયો. તે વેદવેતાઓમા એક હોઈ હેયોનો અને હૈત્યોનો એક હતો. સોમપ નામક પિતૃઓની અંગી નામની એક માનસિક કન્યા હતી. તેજ આગળ જતા શુક્રાચાર્યની પત્ની પ્રધ. તેનાથી શુક્રાચાર્યને સૂર્યશા તેજસ્વી અને પ્રહ-કંપસુવી ચિરંજીવ એવા આર પુત્ર થયા તેમનાં નામ:-ત્વષ્ટા, વરૂની શંક અને અમકં. આ આરમાં ત્વષ્ટા પ્રહતોજથી વિશેષ સુકત હોવાથી તે પ્રહવિત્તમ- [ને વિષે પરપ્રમ-સિદ્ધાંત બીજી ભાવનાજ નથી એવો-] થયો. આ ઉપરથી ભાગવનના પુત્ર ત્વષ્ટા પ્રજાપતિ પ્રાહ્મણ્ય હતો એ સ્હેજે સમજાય છે.

૪૫. દેવદુરોહિત વિશ્વરૂપ ઇ વિશ્વકર્માનો વંધુ છે.

વાયુપું અધ્યાય ૪-ત્રિશિરા વિશ્વરૂપસ્તુ ત્વષ્ટુ: પુત્રોઽમવન્મહાવા ॥ વિશ્વરૂપાનુજસ્યા પિ વિશ્વકર્મા પ્રજાપતિ: ॥ ૮૫ ॥

ત્વષ્ટા પ્રજાપતિને ત્રિશુભ વિશ્વરૂપ અને વિશ્વકર્મા આવા એ પુત્ર થયા. આ વાયુ-પુરાણોકત વાક્યની અને “વિશ્વકર્મા મંવત્પૂર્વે પ્રજનસ્વપરાનુભ: ॥ ત્વષ્ટુ:પ્રજાપતે પુત્રોનિપુણ: સર્વે કર્મેષુ ॥” આ સ્કંદ પુરાણોકિતની એક વાક્યતા છે.

આ ઉપરથી ભુગ્ન ઋષિના પુત્રપૌત્ર ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા એ પ્રહમૂર્તિ નારાયણનાજ સ્વરૂપ લેક છે. પૂર્વોક્ત સ્કંદ અને વાયુ પુરાણોકિત ઉપરથી આ પિતાપુત્રના સગપણ ભિન્ન ભિન્ન નામવાળા લાગે છે તોપણ [મંવાર્ષે લુક્] આ અપભ્રંશિકારમાંનાં વાર્તિક ઉપરથી ત્વષ્ટાનામાસ ‘લુપ્ત’ પ્રત્યય થઈને વિશ્વકર્માનેજ ત્વષ્ટા કહે છે. ભ્રષ્ટકારોએ તો મૂલ્યર્થમા એમ કહ્યું છે કે મંત્રમાં જે જે ઠેકાણે ત્વષ્ટા આ. નામ આવે તે તે ઠેકાણે વિશ્વકર્માજ સમજવો. પ્રમાણ:-

ઋગ્વેદ અં ૨૩.૧૭૩-અભિપ્રિયં ચત્પુરોઽઽ શમર્વર્તા
ત્વષ્ટેદેનં સૌશ્રવસાય જિન્વતિ ॥

માર્થ-(વદ્યસ્માત્ કારણાત્) સૌશ્રવસાય (સુશ્રવસ્વાય સુકીર્તયે) ત્વષ્ટા । રત્ નામ વિશ્વ-કર્મા । એનમેતમજમર્વતા (અજ્ઞેન સંજ્ઞેત) .

આ મંત્રમાનો “રત્” આ અવધારણાર્થક અવ્યય હોવાથી ત્વષ્ટા એટલે વિશ્વ-કર્માજ સમજવો.

૪૬. ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા ઇ મહાકુલોત્પન્ન છે.

ત્વષ્ટા એટલે વિશ્વકર્મા, તે જ શિષ્ટકર્તા હોઈને સર્વ પ્રાહ્મણ્યોમાં એક અને મહાન્ કુલીન છે. એ વિષે પ્રમાણ:-

ઋગ્વેદ અં ૨૩.૨૪૧ નર્નિદિમચમસંયોમહાકુલોઽપ્રોઽત્રાત

દૃણ્ ઇન્દુતિર્મુદિમ ॥ ૧ ॥

માર્થ-હે અપ્રોઽત્રાત: પ્રાતુવદ્વાગાર્હ: પ્રાતા વધા બલાત્ સ્વકીયભાગ સ્વીકરંતિ સદ્ગત્ સમાન-રૂપમાશ્રિત્ય વંશચ્ચમસપનાઽવ પ્રવૃત્ત રૂપિ પ્રાતસ્તિયુક્તમ્ । હે સાદશામ્ ચમસં નર્નિદિમ । અગ્રિક: મર્માસક્ત રૂપિપ્રમનમકૃત્વા ચમસ ન દૂષયામ: ॥ જિહ્વા કૃત્સાવા । હંદ્રંતિ વેતિ વક્તવ્ય મર્તિદિવંચના-માઽઃ ॥ અદૂષ્યત્વે કારણમાહ । યચ્ચમસો મહાકુલ: મહાકુલોત્પન્ન: ત્વષ્ટા નર્નિતત્વાત્ । વધ્યાતિચ

ત્વષ્ટાપ્રાસ્વતર્યાનજ હતિ અતઃ કારણાત્ દુષ્ણો વિકારે પ્રકૃતિશબ્દઃ । તતઃ સંસ્યેતન્નશબ્દઃ । રૂઁછ-
ન્દોઽવચારણે દાક્ષિકારવ્રમસસ્ય મૂર્તિ પ્રાપ્તિ મૂલમ । જૂમઃ । વિવેકશાંદૈર્ભિન્નિવચિત્ત્વપીતિ સપ્રસા-
રણ । ક્રાદિનિયમાદિદ્ ॥ હતિ ॥

અર્થઃ—એક યજ્ઞમાં ઋણુ નામક ત્રણ દેવ સોમપાન કરવા માટે બેઠા હતા ત્યાં દેવોએ
મોકલેલા અગ્નિએ આવીને પોતાનું રૂપ બદલીને ઋણુ બેગેજ થઈને તે ત્રણેમાં ભાઈ પ્ર-
માણે બહારકારથી સોમપાનમાટે બેઠો. તે અગ્નિને ઋણુએ કહ્યું, “હે બંધુવત્ અગ્ને !
તું એક વધારે આવ્યો તેથી અમે સોમપાન કરવાનું રહિત કરીને ચમસને દૂધણુ લાગે
એવી વાત નહીં કરીએ. ચમસને દૂધણુ ન લાગવા દેવાનું કારણ, આ ચમસપાલ મોટા
કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે. એટલે મહાકુળશ્રેષ્ઠ એવો બે બગવાનું વિશ્વકર્મા તેણે પોતે
પોતાને હાથે તે તૈયાર કર્યું છે; તેથી અમે દૂધણુ ન દેતાં છોડું કાષ્ઠમય ચમસ મળશે
તો સુધ્ધાં અમે અમારું ભાગ્યજ સમજીશું.”

આ પુરોક્ત કૃતિઉપરથી “ચિત્ત્વંસ્તુ ક્રિયાયોગે” આ કોશોકિતથી રૂઁક્ષ, રૂઁવ,
ચરૂસ્થાલી, ચમસ, આન્યપાત્રાદિ કાષ્ઠમય, ધાતુમય, યજ્ઞપાત્રાદિશ્વર શિલ્પનાકર્તા જે ત્વષ્ટા-
વિશ્વકર્મા એનું કુલ શ્રેષ્ઠ [બ્રહ્માર્ષિ] છે અર્થાત્ દેવ, બ્રાહ્મણ સંબંધી સ્વભાવિ શિલ્પ.
કર્તા વિશ્વબ્રાહ્મણસુધ્ધાં શ્રેષ્ઠકલોત્પન્ન છે.

૪૭. ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા ઇ પ્રજાપતિઃ ટે.

યજુર્વેદ અષ્ટક ૫ પ્રપાઠ ૧ અનુઠ ૧૧ પાઠ ૩-૪-ત્વષ્ટાવીરં
દેવકામં જજાન ત્વષ્ટુર્વી જાયત આશુરશ્વઃ । ત્વષ્ટેદં વિશ્વં
મુવંનં જજાન બ્રહ્મોઃ કર્તારમિહ યક્ષિહોતઃ ॥ ૧ ॥

ભાષ્ય—ત્વષ્ટા (ત્વષ્ટૂનામકો દેવઃ) દેવકામ (દેવાનું કામચલાન) વીરં (કર્મસુ શૂરં) પુત્રં
જજાન (ઉત્પાદયમાસ સ ત્વષ્ટુઃ સકાશાત્ અર્વા ગમનકુશલઃ) આશુ (શીઘ્રમામી) અશ્વઃ જજાન
(જનયમાસ) હે હોતઃ બ્રહ્મોઃ (બહુલસ્ય જગતઃ) કર્તારં (સદ્ધાર) રૂઁક્ષ (અસ્મિન્ કર્મણિ) યક્ષિ (યજ્ઞ) ।

ત્વષ્ટા નામક દેવે દેવોને જે જે બેઠાંએ તે તે પુરૂં પાઠે એવા સર્વ કામમાં નિષ્ણાત
એવા પુત્ર નિર્માણ કર્યા. તેજ પ્રમાણે તે ત્વષ્ટાથી એક અત્યંત વેગવાનું એવો અશ્વ પણ
ઉત્પન્ન થયો. એટલુંજ નહીં પણ ત્વષ્ટા પ્રભાપતિએ સર્વ જગત્ પણ ઉત્પન્ન કર્યું. માટે
હે યજ્ઞકર્તા ! તે ત્વષ્ટાનું તું યજન કર. આજપ્રમાણે ત્વષ્ટા પ્રભાપતિને દેવોએ પિતા
કર્યો છે. એનું પ્રમાણઃ—

ઋઃ૧૦૬૪૧૦—ઋણોતુન્સ્ત્વષ્ટા દેવેભિર્જનિભિઃ પિતા વર્ચઃ॥

કાળવસંહિતા અધ્યાય ૧૫ અનુ. ૪—ત્વષ્ટુઃ પ્રજાનાં
પ્રથમંજનિત્રમગ્નેમાહિ સીઃ પરમેશ્વોઃ ન્ ॥

માધર્વાય માધ્ય—ત્વષ્ટુઃ પ્રજાપતેઃ સકાશાદુત્પન્નમાનાર્નાર્કર્મ્યે પ્રથમં જનનં પ્રધાનત્વેનોત્પન્નમિતિ ॥

પ્રત્યાદિ અનેક કૃતિશ્રુત્યાદિ પ્રમાણોઉપરથી ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા એ પ્રભાપતિ છે.

૪૮. ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા અને તેનાં સંવત્તિ સોમયજ્ઞ કરનારી હતી.

ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા અને તેની સંવત્તિ સોમયજ્ઞ કરનારા હોઈ રથ, શસ્ત્રારો, અલંકાર,
શદિ, શિલ્પકર્તા પણ હતા. એ સંબંધની શ્રુતિઓઃ—

ય૦ ૧૪૨૭૧૧૨-૧૫ સજૂદેવેનત્વષ્ટાસોમંપિવસ્વાહા ।

માર્થ્ય—હે પત્નીવન્ને ત્વષ્ટાદેવેનસ્મૃઃ સહ સોમંપિવસ્વાહા સ્વાહુતમસ્તુ ॥

અર્થઃ—સોમયજ્ઞમાં પાત્નીવદ્દેવતાકે અહીં લઈને એક પ્રબળપશુકામ યજ્ઞમાન કહે છે—હે પત્નીવન્ અગ્ને ! તું ત્વષ્ટાદેવસહિત સોમપ્રાશન કર. આમાં ત્વષ્ટાનામક દેવસહિત કહેવાનું કારણ—

યજુર્વેદ અ૦ ૬ પ્રપાઠક ૫ અ૦ ૮ સજૂદેવેનત્વષ્ટાસોમંપિ-

વેત્યાહ ત્વષ્ટાવૈપશૂનાંમિથુનાનાંરૂપકૃદ્રુપમેવપશુદધાતિ ॥

આ શ્રુતિનો ભાવાર્થ પાત્નીવત્ અગ્નિનાં યજ્ઞનથી પત્નીસૌખ્ય છે; પરંતુ તેનાવિષે ઉત્પદ્યમાન ગર્ભનાં રૂપો [શિષ્ટપાખ્ય અવયવો] રૂપક અને પુષ્ટ કરવાં, આ કામ રૂપાધિપતિ ત્વષ્ટાખ્ય વિશ્વકર્માનું છે; તેથી પ્રબળકામ યજ્ઞમાન પાત્નીવત અગ્નિને ત્વષ્ટાદેવસહિત સોમપાન કર એમ કહે છે. આવાજ અભિપ્રાયની બીજી શ્રુતિઓ:—

કાળવસં૦૮૧૬અગ્નેવાક્પત્નિ સજૂદેવેન ત્વષ્ટાસોમંપિવસ્વાહા ॥

માર્થ્ય—હે વાક્ (વાગમિમાગિનિ હે પત્ની) પત્નીવન્ને ત્વષ્ટાદેવેન સજૂઃ [સમાનપ્રીતિઃ] . સસોમંપિવસ્વાહા [સુહૃતમસ્તુ].

ઋગ્વેદ અ૦ ૧૨૫૧૪—ત્વષ્ટારં સોમંપીતયે ।

યેતરેયન્ના. પં. ૬ સ્વં. ૧૦અ૦ ૨ ત્વષ્ટારંસોમંપીતયઈર્તીદ્રોવે-

ત્વષ્ટાતદૈંદ્રં રૂપંતેનેંદ્રંપ્રીનાતિ ॥

૪૯. વૃત્રાસુરવધ કથા અને રાજા નિર્ધાન પ્રકાર.

યજુર્વેદ અ૦ ૨ પ્ર૦ ૪ અનુ ૧૨ પ. ૧-૨ પ્રપા. ૫ અનુ. ૨ પ. ૧—

ત્વષ્ટાં હૃત પુત્રોર્વીદ્રંસોમમાર્હરત્ । તસ્મિન્નિંદ્રં ઉપહૃત મૈંચ્છત

તન્નોપાઠ્ઠયત પુત્રમૈંડવધીરિતિ સયંજ્ઞવેશસંસ્ત્વાપ્રાસ-

હાસોમંમપિવત્ ॥

માર્થ્ય—વિશ્વકરુણાસ્ત્વષ્ટઃ પુત્રસ્ય । ઈંદ્રેણકૃત્તેવધઃ । સત્ત્વહૃતપુત્રસ્ત્વષ્ટાકોપાત્ ઈંદ્રગર્હિતં સોમયાગં કુમુદયતઃ । તસ્મિન્ યાગં મામાઠ્ઠયત્તેવમિંદ્રોડન્નવીત્ । સત્ત્વષ્ટા તંપુત્રમેંડવધીરિત્યવદત્ । તમિંદ્રનોપાઠ્ઠયત । સવૈંદ્રોવશસ્ય વિષાતંકૃત્વા ચલાત્કારેણ સોમંપીતવાન્ ॥

અર્થઃ—વિશ્વરૂપ નામક ત્વષ્ટાનો પુત્ર દેવોનો પુરોહિત હોઈ ઈંદ્રે તેનો વધં ૧ કરવાથી ત્વષ્ટા કોપાયમાન થઈને ઈંદ્રને અળગો રાખીને તેણે સોમયજ્ઞનો આરંભ કર્યો. એટલે ઈંદ્રે બોલ્યો, “ અને આ યજ્ઞમાં આઠ્ઠાન કર. ” ત્વષ્ટા બોલ્યો, “ તે મારા પુત્રને એટલે

૧ આ કથા આગત સ્કંધ ૫ અધ્યાય ૬-૭માં છે. ત્વષ્ટપુત્ર વિશ્વરૂપનો ઈન્દ્રે વધ કરવાથી એ ઈન્દ્રન મદ્યહસા લાગેને તે ઈન્દ્રપદથી અંદ્ર થયો હતો. એને પ્રમાણઃ—“ શ્રુતિ ચતુઃ અદ્ર. ૨ પ ૫ અ ૧ પ. ૨ સ્વાજાહિના અદ્રહત્યાશુપાપૃષ્ઠાસ્તાંસંવત્સરમવિમસ્તંશ્રુતામ્યમ્યકોદાન્નગ્રહણિતિ ॥ અર્થાત્ ત્વષ્ટ-મદ્યના વંશજ એ ગ્રાહણ છે.

વિશ્વકને માથે" છે તેથી હું તેને આ ચતુર્થાં શાસ્ત્રાનુસારે નથી. " એટલે ઈંદ્રે તેના યજ્ઞ-
માંનો સોમરસ બહારકારથી પ્રાપ્ત કર્યો. તેથી ઈંદ્રનો વધ કરવાનો હેતુથી ત્વષ્ટાએ
એક નવોજ પુરૂષ ઉત્પન્ન કર્યો. તે નીચે પ્રમાણે:—

**શ્રુતિ—તસ્યયદત્યશિષ્યત્ તત્ત્વદ્યાંદ્વનીય મુપપ્રાવર્તય-
ત્સ્વાહેદ્રશત્રુર્વર્ધસ્વેતિસયાવંદુર્ધ્વઃ પરાવિધ્યતિતાવતિસ્વયમેવ
ચયમત્ત ચદિવાતાવત્પ્રવંણ માસીચિદિવા તાવદધ્યન્નેરાસી
સ્સન્ભવન્નનીષોમાવભિસમ્ભવન્ત્ ॥**

અર્થ:—(વિદ્યારણ્ય સ્વામિનાં ભાષ્યઉપરથી) ઈંદ્ર સોમરસ પ્રાપ્ત કરતો હતો
ત્યારે થોડોક ભાગ બાકી રહ્યો હતો તે લઈને ત્વષ્ટા ઈંદ્રનો નાશ કરવાના હેતુથી આહ-
વનીય અગ્નિપ્રસે ગયો અને વિધિયુક્ત અગ્નિને પ્રભવલિત કરીને તેણે હોમની શરૂવાત
કરી અને "સ્વાહેદ્ર શત્રુર્વર્ધસ્વ" આવા મંત્ર બોલ્યો. તેના જવાબમાં, "હે અગ્ને !
આ હવનથી ઈંદ્રને મારે એવો એક પુરૂષ ઉત્પન્ન કરીને તેનો વિકાસ કર." આ પ્રમાણે
મંત્ર બોલતાંની સાથેજ તે અગ્નિ ઉર્ધ્વજ્વાલારૂપ થઈને ઈંદ્રનો પરાભવ કરવા માટે
જ્યાં તૈયાર થાય છે ત્યાં તે અગ્નિ પોતેજ બોલવાઈ ગયો અને તેની જ્વાલાએ
શાન્ત થઈ ગઈ. એવું કારણ—પૂર્વોક્ત મંત્રમાંના સ્વરને ઉચ્ચાર ખોટો થયો તે આ
પ્રમાણે—ઈંદ્રને શત્રુ [શત્રુ કરનારો] થો, આવા ઉદ્દેશથી મંત્રમાંના ઈંદ્રશત્રુ શબ્દ
તત્પુરૂષ સમાસાદ્યે અંતોદાન્ત [દ્વિજાતકઃ] એવા હોવા બેઠોતા હતા પણ તેમ ન
ઉચ્ચારતાં ભૂલથી મંત્રમાં (દ્વિજાતકઃ) એવા આદુદાન્ત ઉચ્ચાર થઈ ગયો, તેથી 'વદ્વત્રી-
દ્વિજાતકત્વા પૂર્વવદ્ શત્રુ' આ પાણિનીજ્ઞાતુસાર બહુમોહિ સમાસાદ્યે એટલે ઈંદ્ર છે
જેનો શત્રુ-ધાતક-એવો ઉલ્ટો અર્થ થયો, આ મંત્રગત વાક્યનો સ્વર ૧ ભૂલવાના
અપરાધને લીધે ચળમાનની કાર્યસિદ્ધિ ન થતાં વિરુદ્ધ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એ સૂચિત
કરવા માટે અગ્નિએ પુરૂષરૂપ ધારણ કરીને હોમાંગાર અને સર્વ સોમાદિ હવિષ્યો
પોતાનાં મુખમાં નાખીને તે અન્નેનાં દેખતા કરકર ઘાત ચાખ્યા. તે પુરુષને વૃત્ર એવું
નામ પ્રાપ્ત થયું; કેમકે.—

**સદૃષુમાત્રમિષુમાત્રંવિષ્વદ્વર્ધત્ સદ્માલોકાનવૃણોચદિમાલ-
લોકાનવૃણોત્ત્રસ્ય વૃત્રત્વં ॥**

અર્થ:—(ભાષ્યઉપરથી) તે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ આજુ કેટલું આધે
જાય છે, તેટલું કરેલાજ સર્વ દિશાએ ચાલવા બાંધ્યો. તેથી કેટલાક દિવસે તેના શરી-
રથી ત્રેલોક્ય વ્યાપી મયું તેથી તેનું 'વૃત્ર' આજુ નામ પડ્યું. પછી તે વૃત્રના વધ-
માટે ત્વષ્ટાએ વજ્ર નિર્માણ કર્યું તેને વિષે નીચેની શ્રુતિ:—

"માયે—ઋષાસ્ય વૃત્રસ્ય વજ્રાય સાધત્ મૃતસ્ય વજ્રસ્યોત્પત્તિર્દર્શયતિ—"

**તસ્માદિદ્રોશિમેદપિત્વદ્યાં ॥ તસ્મે ત્વષ્ટા વજ્રમસિચન્ત
પોવૈસવજ્રં આસીત્ ॥ તમુચ્યં નાશકનોદયતેતર્હિ વિષ્ણુઃ ॥૨૧॥**

૧ તૈદિક લોકો એ વયોક્ત સ્વર્ગધેયક વેદપઠન કરતા તરફ વધુ ખ્યાત આપણે; "અશ્વત્થામનાયુધ્યં
વિસ્તર ઇમાધિવીરિત્વમ્ ॥"

અર્થ:—[ભાષ્ય ઉપરથી] તે સર્વ લોકવ્યાપક વૃત્તને એક ઇંદ્ર લયભોગ થયો. ઇંદ્રને જે પ્રમાણે બીક લાગી તે પ્રમાણે ત્વષ્ટાને સુધ્ધાં બીક લાગી; વૃત્તે આપું ત્રૈલોક્ય વ્યાપી નાંખ્યું હોવાથી ઇંદ્રને અને ત્વષ્ટાને કયાંઈ પણ જગ્યા મળે નહીં; તેથી તે ત્વષ્ટાએ સુધ્ધાં વૃત્તને મારવાના હેતુથી ઇંદ્રની સાથે પાછું સમ્પત્તિ કયું અને પોતાના શિષ્ય ઠાકાશ્યથી એક વજ્ર [હિરાનું શસ્ત્ર] તૈયાર કરીને તે પોતાના તપસ્તેજથી અભિમંત્રિત કરીને વૃત્તાસુરને મારવા માટે ઇંદ્રને સ્વાધીન કયું; પણ તે તપોઅભિમંત્રિત વજ્ર ઇંદ્રનાથી ઉચ્ચકાયું નહીં. એટલે તેણે શ્રીવિષ્ણુની મદદ લઈને તે વજ્રથી વૃત્તાસુરનો વધ કર્યો. આ સામયાણ શિષ્યકર્તા ત્વષ્ટાએ વજ્ર નિર્માણ કયું. આ વિષે બીજી પણ એક શ્રુતિ છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

**ઋ० ૧૧૪૨૮૧ અસ્માઽદુસ્વષ્ટા તક્ષદ્રજસ્વપ સ્તનંસ્વયં
રણાય૥વૃત્રસ્ત્યંચિદ્વિદ્યેનમર્મતુજન્નીશાનસ્તુજનાકિયેધાઃ ॥**

ભાષ્ય—તત્ત્વિનનકુળતતમં યજ્ઞં ત્વષ્ટા યજ્ઞિર્મિતવાન્ તદિદ્રાયૈવ નિર્મિતવાન્ । ન ત્વન્યસ્મૈ દેવાય ॥ તેન વજ્રેણય પ્રદરશ્નિદ્રાવૃષ્ઠં જ્વાનેતિ ભાવઃ ॥

અર્થ:—શત્રુનો પરાજય કરનાર જે વજ્ર ત્વષ્ટાએ નિર્માણ કયું હતું તે ઇંદ્રને માટેજ કયું હતું. બીજા કોઈપણ દેવને માટે કયું નહોતું. તેજ વજ્રેડે ઇંદ્રે વૃત્તને મારી નાંખ્યા.

આજ અભિપ્રાય દર્શાવતી બીજી શ્રુતિઓ:—

**ઋ० અં ૧૨૧૩૬૨—ત્વષ્ટાસ્મૈ વજ્રંસ્વયં તતક્ષ
તૈં ૨૧૫ અં ૧૧૩૧૪—ત્વષ્ટાસ્મૈવજ્રંસ્વયંતતક્ષ**

ભાષ્ય—ત્વષ્ટા (વિશ્વકર્મા) અસ્મૈ (ઇંદ્રાય) સ્વયં (સ્વર્ગોચિતં) વજ્રં તતક્ષ (તીક્ષ્ણી કૃતવાન્) ।

અર્થ:—વિશ્વકર્માએ ઇંદ્રને માટે સ્વર્ગલોકને હિતાવહ અથવા નિર્દોષ કરનાર પ્રખર વજ્ર નિર્માણ કયું. બીજી શ્રુતિ:—

ઋં ૦૮૧૧૫૩—મહ્યં ત્વષ્ટા વજ્રમતક્ષદાયસં ।

માગવત સ્કંધ ૬ અધ્યાય ૫—દૃષ્વજ્ઞધર્ષણસ્ત્વષ્ટેર્વાર્મામેધંમદાઃમકં ॥ વિશ્વરૂપાય યત્પ્રાદાત્વષ્ટાયત્ત્વમપાસ્તતઃ ॥ ૫૩ ॥ યુદ્ધમધ્યં યાચિતાંડર્શિભ્યાં ધર્મજ્ઞોઽગ્નાનિ-
દાસ્યતિ ॥ તવસ્તૈરાયુષઃપ્રેષ્ઠો વિશ્વકર્મવિનિર્મિતઃ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—ભગવાન્ કહે છે, “ ઇંદ્ર । આ નારાયણકવચ અથવાજી ઋષિના પુત્ર દધીત્ય ઋષિએ ત્વષ્ટા પ્રભાપતિને કહ્યું. ત્વષ્ટા પ્રભાપતિએ વિશ્વરૂપને કહ્યું. અને વિશ્વરૂપે તને કહ્યું. માટે તે નારાયણકવચના જપથી જેનાં શરીરમાંનાં અસ્થિ [હાડકાં] હિરાનાં થઈ ગયા છે તે દધીત્યપાસે તમે શસ્ત્રને માટે અસ્થિ માગો. પણ તમારા મનમાં એમ આવશે કે હવે તો બધાને વહાલો હોય છે. તેના કરતાં બીજું કંઈ કોઈને વહાલું નથી. માટે તે ઋષિ પોતાના અસ્થિ કેવી રીતે આપશે ? પણ આ શકા સુધ્ધાં મનમાં આણુશે નહીં. દધીત્ય ઋષિ એટલા ગ્રાની છે કે, તેમને કહેલે કે તેજ:પુંજ છે તોપણ તેને તે નાશિવંત, કેવળ અસ્થિને માગો [દેહી દેવાનીજ વસ્તુ] સમજે છે. અને તમે તો તેના શિશ્ય હોવાથી

તમારાપર તેના અલ્પતા પ્રેમ છે. માટે તે કંઈ તમને ના નહીં પાડે. પરંપરાજી તેનું મુખ્ય મત છે. માટે તે પોતાનો દેહ તમને અલ્પતા સંતોષથી આપશે. તેણે પોતાનો દેહ તમને અપૂર્ણ કર્યો એટલે તેના દેહના હિરાના અસ્થિનું વિશ્વકર્મા એક ઉત્તમ “વજ્ર” નામક તપોભિન્ન ત્રિત આચુષ તૈયાર કરશે અને તે વજ્રથી ઇંદ્ર વૃત્રાસુરને મારશે. “મા-સ્કં. ૬ અ ૫ મર્ચંદ્રો ભજ્રમુદ્યમ્યાનર્મિતં વિશ્વકર્મણા” ॥ ત્યારપછી વિશ્વકર્માએ તૈયાર કરેલું વજ્ર ઇંદ્રે ઉત્તરીને વૃત્રને માર્યો.

૫૦. વિશ્વકર્મા દેવયજ્ઞિય પવિત્ર શિલ્પકર્મ કરનારો છે.

હવે વિશ્વકર્મા દેવોને સોમપાત્રાદિ કરી આપનારો, વેદમંત્રોનો રક્ષણકર્તા, શિલ્પાધિપતિ હોઈ તેને બૃહસ્પતિ એવી સંજ્ઞા છે. આવાં કામ કરનારો અને સ્વદેવોનો શિલ્પિ જે પ્રમાણે વિશ્વકર્મા (ત્વષ્ટા પ્રજ્ઞા) છે, તે પ્રમાણેજ ભદેવોનું (પ્રાક્ષણીયું) યજ્ઞાદિ પવિત્ર શિલ્પ કરવાને વિશ્વપ્રાક્ષણીયશિલ્પિજ નોંધ્યો. એ વિષે શ્રુતિ:—

**ઋગ્વેદ અષ્ટક ૮।૧।૧૪૯-ત્વષ્ટા માયા વેદપસામપસ્તમો
બિહત્પાત્રાં દેવપાનાનિ શંતમા ॥ શિશીતે નૂનપરંશુસ્વાયસં
યેનવૃશ્વાદેતશોબ્રહ્મણસ્પતિઃ ॥ ૧ ॥**

આર્ય-અયં ત્વષ્ટા દેવશિલ્પી માયાઃ । કર્મ નામૈતત્ । કર્માણિ પાત્રનિર્માણવિષયાણિ । વેત્ । વૉત્ । જાનાતિ । સચ ત્વષ્ટા । અપમાં શોભન કર્મવતાં મધ્યેડપસ્તમોડતિશયન શોભનકર્મા દેવ-પાનાનિ । દેવાઃ પિવંતિ યેષુ તાનિ પાત્રાણિ સોમપાત્રાણિ બિહત્ ચારયન્વર્તત્ હતિ શેષઃ । સ ચ ત્વષ્ટા નૂનામદાનીમશ્રો દશિર્વેદનાયાંગીકૃતસાંત સ્વાયસં શોભનાયઃ સારભૂતં પરશું શિશીતે । તાંક્ષણ્યત્ ॥ ત્વષ્ટા પાત્રસંપાદનાયં યેન પરશુનૈતશાપ્તશાવર્ણો બ્રહ્મણસ્પતિબ્રહ્મણોમંત્રસ્યપાતાપાત્રાદિસંપાદનરૂપસ્યકર્મણઃ સ્વામાં વાર્વૃશ્વાત્ વૃશ્વતિ ॥

અર્થ:-યજ્ઞમાં સોમપાન કરવા માટે દેવો નીકળે એટલે રસ્તે જતાં જતાં એકબીજા એકાદા વિષયપર ચર્ચા કરતા નાથ છે. એક વખત વિશ્વકર્માતરફ નેધને તે બોલ્યા, “આ આપણો દેવશિલ્પિ ત્વષ્ટા યજ્ઞપાત્રાદિ કરવાનું કામ ઘણું ઉત્કૃષ્ટ બાણું છે. અને ત્વષ્ટા દેવશિલ્પિ બુદ્ધ અંગિરાદિ સર્વ કુશલ શિલ્પિઓમાં અતિશય ઉત્કૃષ્ટ કામ કરનારો એવો આ જ છે. બધા દેવ જેમાં સોમપાન કરે છે. તે સોમપાત્રો એ હું મેંશાં તૈયાર કરે છે. ફરકસ્વરૂપિ યજ્ઞપાત્રો તૈયાર કરવામાં ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા એ પ્રાક્ષણીય વર્ણુનો હોઈ પ્રજ્ઞાભરપતિ-વેદમંત્રોનો રક્ષણકર્તા-અને પાત્રાદિ તૈયાર કરવાનું શિલ્પકર્મનો અધિપતિ છે. એ જે પરશુથી [તાસણીથી] યજ્ઞપાત્રો છોલે છે, તે સુંદર, ચક્રચક્રી પોલાદી પરશુની ધાર એ વિશ્વકર્મા પોતે [આશ્રિમાં હવિર્ધારા એક સરખી પડે એટલા માટે] યજ્ઞપાત્રો છોલવા માટે ધાર કાઢીને તીક્ષ્ણ કરે છે.

૫૧. વિશ્વકર્માને બ્રાહ્મણ અને યજ્ઞિયશિલ્પને બ્રહ્મકર્મ વશું છે.

ઉપલા મંત્રમાં વિશ્વકર્માને પ્રાક્ષણીયરૂપિ અને ઐતશ [પ્રાક્ષણી] કહેા છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. ઐતશ એટલે પ્રાક્ષણી; એનું પ્રમાણ:-

સિદ્ધાંતકૌમુદી કુવંત પ્ર૦ ૩ પાદે-જ્ઞાનશાન્તકામુનો । एतस्यो ब्राह्मणः ।

શિવરામકૃત ણાદિકોશે-વિપ્રત્વેતશાસ્તથા ॥ ૧૦૩ ॥ एतस्योऽपितशन्यायः ।

તેમજ બ્રહ્મણુરૂપતિ શબ્દની વ્યાખ્યામાં પાત્રાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મને બ્રહ્મ કહ્યું છે. અને દેવોતું તેમજ શિલ્પકર્મોતું સમાનાધિકરણ કહ્યું છે, એ પણ બ્યાનમાં રાખવું. અને દેવયજ્ઞાદિસંબંધી પવિત્રશિલ્પ વિશ્વબ્રાહ્મણ હસ્તનિર્મિત ભેદએ તેથીજ મંત્રમાં યજ્ઞ-પાત્રાદિ શિલ્પકર્તા વિશ્વકર્મા એ બ્રાહ્મણ હોઈ તેને બ્રહ્મણુરૂપતિ આવી સંજ્ઞા હોવાતું સૂચિત કયું છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત “વિરાજ્યન વિરાજતિતનસ્માન્બ્રહ્મણરૂપતોવરાજ-ન્મિથંકુરુ” આ સૂક્તમાં સુવર્ણાલંકાર ધારણ કરાવનારા, સુવર્ણશિલ્પકર્તા વિશ્વબ્રાહ્મણ શિલ્પને વિશ્વકર્મા સમજીને તેને “હ બ્રહ્મણરૂપે” આવું સંબોધન આપ્યું છે. એતું કારણ સ્વર્ણકાષ્ટાદિના પાત્રાદિ શિલ્પકર્મને બ્રહ્મ એવું નામ છે. તે બ્રહ્મકર્મને જે પતિ તે બ્રહ્મણુરૂપતિ એટલે વિશ્વકર્મા અર્થાત્ દેવોના પુરોહિત બાણુવા. આ વિષે “બ્રહ્મણસ્પીતરેતાસંકર્માદ્વાધમત્” આ શ્રુતિ પહેલાં આવી ગઈ છે.

આ પૂર્વોક્ત પ્રમાણ ઉપરથી પહેલાં શિલ્પકર્તા બ્રહ્મર્ષિ હતા અને ભુવગિર-સાદિ બ્રહ્મર્ષિના વંશના જે શિલ્પી હતા તે આભારે વિશ્વબ્રાહ્મણ રથકાર અપરપર્યાય નામ પંચાલ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

૫૨ વિશ્વકર્મા ए सर्व देवोना तेज हरण करणारो छे

तैत्तिरीय अरण ૩।૧૩।૧-અભ્યઃ સંમૂતઃ પૃથિવ્યૈ રસા-
ચ્ચવિશ્વકર્મર્ણઃ સમવર્તતાર્થિ ॥ તસ્યત્વષ્ટાવિદધંદ્રુપમેતિ ॥

તત્પુરુષસ્ય વિશ્વમાજાનમગ્ને ॥ ૧ ॥ વેદાહમેતંપુરુષમહાતૈ ॥

આદિત્યવર્ણતમસઃ પરસ્તાત્ ॥ તમેવંવિદ્વાનમૃતંહમંભવતિ

નાન્યઃ પંથાં વિદ્યતેઽયનાય ॥૨॥ પ્રજાપતિશ્રરાતિર્ગર્ભેઽંતઃ ।

અજાયમાનો બહુધાવિજાયતે ॥ તસ્યધીગઃ પરિજાનંતિયોર્નિ

મરીચીનાંપદમિચ્છંતિવેધસઃ॥૩॥યો દેવેભ્યઃઆતંપતિયોદેવા-

નાંપુરોહિતઃ॥ પૂર્વોયોદેવેભ્યોજાતઃનમોરુચાયબ્રહ્મણ્યે ॥ ૪ ॥

માધ્ય-યસ્વદ્વા દેવેભ્યઃ આતપતિ (દેવાન્ અભિવ્યાપ્યતપતિ) દેવા આદિત્યાઃ મનુષ્યાદીન્
ભૂચરાનિવ તપતિ તેવંતિજાહરંતિ । ત્વષ્ટાતુ દેવાનામપિ તજોહરતીત્યર્થઃ । તથા ચ મંત્રાંતરં—

ત્વષ્ટાદુહિત્રેવહતુંકૃણોતીતીદંવિશ્વંભુવંનંસમેતિ । યમસ્ય-

માતાપૃથૂહ્ય માનામહો જાયાવિશ્વતોનનાશ ॥ ૧ ॥

માધ્ય-ત્વષ્ટા (વિશ્વકર્મા) દુહિત્રે (દુહિત્રઃ પ્રિયાર્યે) વહતું (વહતિ-અહોરાત્રાણિ નિર્વ-
હતીતિ વહતુઃ સૂર્યસ્તં) કૃણોતિ (દિનાસ્તિ દારુવત્કાત્પતિ કુશંકરોતીત્યર્થઃ) ઇતિ (એનનપ્રકારેણ)
હદં (સૂર્યસ્ય ત્વષ્ટા યાતનં કર્મ) વિશ્વભુવનં (સર્વલોકઃ) સમેતિ (સમ્યક્ જાનાતિ) કદા-હદ-
મખૂદત્સાકાંધાયમાદ્યસિન્ન કાલે વિશ્વતઃ (સૂર્યસ્ય) જાયા સેવ યમસ્ય માતા (સંજ્ઞાનામ્ની)

નનાશ (આદર્શને ગતવતી તદા કુળોત્તીતિ મૂતેર્થેલટ્ કૃદ્વિષાયામિત્યસ્યરૂપં । કુતોનનાશોત્યત આહ પરીતિ-વિવસ્વતે इति पुनः संबध्यते । क्रीडसी यस्य स्यात् । विवस्वतो (भाનોः) मधो (मधस्तेजः पर्यह्यमाना (पारत्याजयंति) हेतौ शानेच् लट् सार्वधातुकत्वाच्चास्मानुदात्तत्वं । एवं हि पुराणेषु प्राख्यायते । सौरतजोऽसहमाना सहा स्वंप्रतिकृति सवर्णोक्त्यायोगवत्केन निमित्तां सूर्यवर्णीयस्थापयित्वा । उत्तरेषुकुरुषु स्वयंवद्वारूपेण संचचार । सवर्णातु सहापुत्रं कस्मिंश्चामत्तं शशाप । तत् दृष्ट्वा सूर्ये इयं यस्य माता नभवतीति विज्ञाय त्वष्टुरहंगत्वा तत्संज्ञामपृच्छत् । सचतेनाक्तस्वतेजोऽसहमानासा उत्तरेषुकुरुषुवद्वारूपेण संचरति त्वंचमया शातिततजः सन् तामनुसरेति । सतथेत्युक्त्वा शशुरेण शातितः सन्त्वल्पेण तां गत्वाउपयेमे । तस्यामश्विनौजनयामामेति ।

“ તથાચોક્તં વિષ્ણુપુરાણે “ શાતનં તેજસોમેઽચક્રિયતામિતિભાસ્કરઃ ॥ તંચાહ-
વિશ્વકર્માર્ણં સંજ્ઞાયાઃ પિતરં દ્વિજં ॥ ૧ ॥ સંવત્સર બ્રમાશ્વસ્ય વિશ્વકર્મારવેસ્તતઃ ॥
તેજસઃશાતનં ચક્રે સ્ત્યમાનસ્ય દૈવતૈઃ ॥

વાદેભ્ય આતપતિ ॥ સર્વાદિતરેષામપિ તેજોહિનસ્તીતિદર્શયતિ । દેવેભ્ય इतिबहुवचनेन वो देवानां पुरोहितः देवानां पुरोहितो बृहस्पतिर्विश्वकर्माँव तथा च मन्त्रांतरं—

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये । वाचस्पतिर्विश्वकर्माँऽभूदिति । ब्रह्मणस्पतिरेतासं-
मार्हवाधमत् ॥

ब्रह्मणः वाचः वागेव ब्रह्म तस्याएव पतिस्तमाहुर्ब्रह्मणस्पतिरिति बृहदारण्यकदर्शनात् ॥ अतएव तत्पुत्रस्यापि देवपुरोहितत्वं भूयंत ॥

તૈત્તિરીયકે । વિશ્વરૂપોવૈત્વાષ્ટ્રઃ પુરોહિતોદેવાનામાસીત્ ॥

વિશ્વાનિ બહુનિરૂપાણિયસ્યાંસો । વિશ્વરૂપઃ પ્રાપ્તિઃ ક્ષિરોમિરુપેતત્વાત્ વિશ્વરૂપસ્વં વિશ્વરૂપ-
નાયકઃ ત્વાષ્ટ્રઃ (ત્વષ્ટુઃ પુત્રઃ) સદેવાનાંપુરોહિતઃ આસીત્ । તસ્માત્ સિદ્ધમાસ્ત ॥ વિશ્વકર્માનામ-
પરમેશ્વરરૂપમેદોરામક્રુણાદિવદનંતૈશ્વર્યંવજ્રઃ । સર્વશિલ્પકરસ્ત્વજ્ઞા । વૃહસ્પતિરિત્યાદેશન્દેવેદેપુત્રીયમાનઃ
સર્વેષાં દેવાનામાચાર્ય इति माध्यकारः—

अर्थ-विश्वकर्माँ ओ सर्व देवाभां अत्यंत तेजस्वी छे. ते तमाभ देवानां तेजनुं
हस्तु करी शके छे. देवा भनुष्यादि सर्व लौकिकस्थ यराचरनां तेजे हस्तु करे छे. परंतु
विश्वकर्माँ ओ देवानामे तेजनुं हस्तु करे छे.

૫૩. શ્રી સૂર્યનારાયણ ઇ વિશ્વકર્માના જામાતા છે.

આને અન્ય શ્રુતિનું પ્રમાણ “ ऋग्वेद म० ७ व २३ मं० त्वष्टा कुक्षिने ” એનો
અર્થ, ત્વષ્ટા એટલે વિશ્વકર્માએ પોતાની કન્યાના પ્રેમાસ્તવ પોતાના જમાઈ સૂર્યને
છેલ્લીને લાકડી જેવે ઓણા કપોઈ. આ કથાની બધાને બખર છે. તેનું વિશેષ વર્ણન કર-
વાની જરૂર નથી. પણ આ બીના કયારે બની ? એવી શંકા થાય એટલા માટે કહે છે કે જે
વેળાએ યમનાં માતૃશ્રી એટલે સંસાર નામક સૂર્યની પત્ની સૂર્યથી નષ્ટ થઈ તે વખતે સૂર્યને
છેલ્લીને ન્હાનો કપોઈ. આ અર્થે કુળોત્તિ વા જટ (વર્તમાન) રૂપનો અર્થ (પ્રજ્ઞાતર છે
તેથી ‘ નર્નાપુષ્ટપતિવચને શારા૨૦’ અને ‘ નન્વાર્ચિમાષા શારા૨૧’ આ સૂત્રઉપરથી ભૂત-
કાળે થાય છે.) હવે તે સૂર્યની શ્રી કયાં કારણથી નષ્ટ થઈ ? (આવા પ્રશ્નનું ઉત્તર-સૂર્યનું
અત્યંત પ્રખર તેજ તેનાથી સહન ન થયું તેથી તે સૂર્યથી નષ્ટ થઈ. વર્ણ્યહમાના=પરિ
(ત્યાગે) +ઝહ (વિકર્ષે) =પર્ણહ આ સોપપદ આત્મનેપદી ધાતુને “ રિવાદિભ્યઃ ઇચન્
શારા૬૮” આ સૂત્રથી સાવ ધાતુક ‘ય’ પ્રત્યય થઈને ‘ઝહણ હેત્વોઃ ક્રિયાયાઃ શારા૨૨૬

આ સૂત્રથી વર્તમાન કાલવાચક હેત્વાર્થશાન્ય (વાન્) પ્રત્યયયુક્ત થયેલા સ્ત્રીલિંગી પર્યુદ્યમાના આ શબ્દનો અર્થ પરિભ્રાજ (કરતી જતી) આવે. પદશઃ બાણુવો. "

પુરાણમાં પણ આ કથા આવીજ છે. સૂર્યની પત્નિ સંસારાએ પોતાના પતિનું તેજ સહન ન થવાથી યોગબળે બરાબર પોતાનાંજ સ્વરૂપની સવણી નામની એક સ્ત્રી નિર્માણ કરાંને સૂર્યપાસે મૂકી અને પોતે ઉત્તર કુરૂક્ષેત્રમાં બંધને અશ્વિનીને રૂપે રહી. પછી સૂર્ય આગળ રાખેલી સવણીએ સંસારા યમ નામના પુત્રને કશાક નિમિત્તે શાપ દીધો. એ બેંધને સૂર્યે બાણુ કે આ કંઈ યમની માતા નથી. આ ધ્યાનમાં આવતાંજ તે વિશ્વકર્મા પાસે ગયો અને સંસારા કયાં છે? એમ પૂછ્યું. એટલે વિશ્વકર્માએ કહ્યું કે સંસારા તારૂં તેજ સહન ન થવાથી તે ઉત્તર કુરૂક્ષેત્રમાં અશ્વિનીના રૂપે રહી છે. એટલા માટે તું મારી પાસેથી પોતાનું તેજ બોલું કરાવી લે અને પછી તેની પાસે જા. આ સાંભળીને સૂર્યે પણ વિચાર કર્યો કે વિશ્વકર્મા એ દેવોનો આચાર્ય, જગદ્ગુરૂ અને મારો પોતાના સગા સાસરો. તેથી તેનું કહેવું માન્ય કરવું એજ ઠીક, એમ કહીને તેણે તેનું કહેવું માન્ય કર્યું. પછી વિશ્વકર્માએ પોતાનાં શિલ્પકૌશલ્યથી કૃષ્ટતેજ એટલે સૂર્યનું તેજ તાસોને કમી કર્યું. પછી તે સંસારાપાસે ગયો અને પ્રેમપૂર્વક તેણીને આલિંગન દીધું. તે વખતે તે અશ્વિનીરૂપ સંસારા અશ્વિનીકુમાર નામના એ પુત્ર થયા. આ કથા વિષ્ણુપુરાણમાં સવિસ્તર છે. તેમાં સૂર્ય વિશ્વકર્માને કહે છે " તમે માફ તેજ આજને આજ કમી કરો. " આ પ્રમાણે સંસારા પિતા જે વિશ્વકર્મા તેને કહ્યું. તેથીજ દેવોને પણ સ્તવન કરવાને બોધ્ય એવો જે સૂર્ય તેનું તેજ વિશ્વકર્મા દર વરસે કમી કરે છે. અસ્તુ. કહેવાનું કારણ કે " યોદેવમ્બ માતપતિ " આ શ્રુતિઉપરથી (વિશ્વકર્મા જે પ્રમાણે સૂર્યનું તેજ હરણ કરે છે તે પ્રમાણે સર્વ દેવોનું પણ હરણ કરે છે. એમ સમજવું). કેમકે મંત્રમાં " દેવેશ્વરઃ " આ પદ બહુવચનમાં છે. આ પ્રમાણે " યોદેવમ્બ માતપતિ આ શ્રુતિથી વિશ્વકર્માનું શિલ્પકર્મ સામર્થ્ય વણીને તે શિલ્પકર્તા:—

૫૪. વિશ્વકર્મા દેવોનાં આચાર્ય છે.

આ વિષે નીચેની શ્રુતિ—' યોદેવાનાં પુરોહિતઃ " આ શ્રુતિનો અર્થ—વિશ્વકર્મા દેવોનો પુરોહિત છે. તેથી બ્રહ્મરૂપિત એટલે વિશ્વકર્માજ બાણુવો. આનું પ્રમાણ શ્રુતિ " વાચસ્પતિર્વિશ્વકર્માડ્યત્ " આ બ્રહ્મહરણ્યક શ્રુતિઉપરથી અને " ઋગ્વેદ અં ૮. ૧૨ શર બ્રહ્મણરૂપતિઃ તાસંકર્મારૂદ્વાધમત્ " આ પૂર્વોક્ત શ્રુતિઉપરથી અને " યજુર્વેદ અં ૧. ૧. ૧૨. ૫ પદે ઇડા ૫૦ વાચસ્પતિર્વિશ્વકર્માગમૂતય " આજ શ્રુતિ " ઋગ્વેદ અં ૮. ૧૩ ૩૧ વિશ્વકર્માસુકે ઋક ૭ પદ ૧ વાચસ્પતિર્વિશ્વકર્માગમૂતય " આપર્ય કે અર્ચ એટલે સરસ્વતી વાગીશ્વરી તેનો જે પતિ તે વાચસ્પતિ ત્વષ્ટા(વિશ્વકર્મા) બાણુવો. સરસ્વતી વાગીશ્વરી વિશ્વકર્મા સ્વરૂપિણી છે. એનું પ્રમાણ— " સંદુરગણે નાગસ્વકે નિધાય

૧. વાયુપુરાણ ઉત્તરભાગ અધ્યાય ૨૨—વિવસ્વાનયતચ્ચુલ્લવાકરૂદસ્વષ્ટારમશ્વગાન્ ॥ ત્વષ્ટાનય ॥ ય વ્યાયમર્ચયિત્વાભિમાવશું ॥ ૬૬ ॥ નિર્દગ્ધુકામરંભેણસાંસ્વયામાસવૈશ્વૈઃ ॥ તયાતિતેજ ગાયુકમિદં-રૂપંનશોભતે ॥ ૬૭ ॥ અસહંતીતુલસંજ્ઞાવેનવરતિશાહુલ ॥ દ્રશ્યતેતોમવાનયસ્ત્વાં માર્યાશ્રમજ્ઞારિણી ॥ ૬૮ ॥ * રૂપંવિવસ્વતસ્વાસીરિત્યર્ગૂર્વમથસ્થા ॥ ૭૦ ॥ તેનાસૌર્વપીઢિતોદેવોરૂપેણતુદિવસ્પતિઃ ॥ તસ્મા-ત્વષ્ટાસચ્ચક્રંતુલ્લભુમેમેમ્હાતાપા ॥ ૭૧ ॥ બનુજ્ઞાતસ્તતસ્વષ્ટારૂપનિર્વર્તનાયનુ ॥ તતોમ્પુગમાત્વષ્ટા-મર્ત્તસ્વવિવસ્વતઃ ॥ ૭૨ ॥ અમિમારોપ્યતત્તેજઃ સાતયામાસતસ્યૈ ॥ તસ્તુનિર્માસિતં તેજસ્તેજસારહ-તેનનુ ॥ ૭૩ ॥ ત્વષ્ટાનુતેજરૂપેણવિષ્ણોઃ ચક્રંકલસ્યયન્ ॥ મહાપ્રતિહતંપુલ્કેદાનવપ્રતિવરણે ॥ ૬૩ ॥

૫ વિશ્વકર્માપાચયાને ॥ ત્વષ્ટારૂપાણિસમનુજ્જેત્વસ્ત્વરુરુદ્ધ ॥ ત્વષ્ટાવર્ણરૂપેડયંચાન્દ્ર-
કાસરસ્વતી ॥ ૨૩ ॥ ” ત્વષ્ટા વિશ્વકર્માએ શિષ્ટપાધિપતિ તરિકે શિષ્ટ નિર્માણ
કયું. વિશ્વકર્મા સ્વરૂપનો જ્ઞાતા હોવાથી સરસ્વતી નામ વાગીશ્વરી એ વિશ્વકર્માસ્વરૂ-
પના બાણથી. તેથીજ વિશ્વબ્રાહ્મણે વાગીશ્વરીની ઉપાસના કરે છે. એવંચ, વાચસ્પતિ,
બ્રાહ્મણસ્પતિ આ શબ્દોથી વ્યકત થનારો વિશ્વકર્મા એ દેવોનો આચાર્ય છે. આ પૂર્વોક્ત
શ્રુતિને વળી બીજું પ્રમાણ:—

વાયુપુરાણ ઉત્તરભાગ અધ્યાય ૨૨—બૃહસ્પતેસ્તુભગિનો વરુક્ષી બ્રહ્મચારિણી ॥
યોગસિદ્ધાંગત્કુલ્મસસ્કાચરતેસદા ॥ ૧૫ ॥ પ્રભાસસ્યતુસામાર્યાં વસૂનાસદૃષ્ટ-
સ્યતુ ॥ વિશ્વકર્મા સુતસ્તસ્યાંજાતઃ શિલ્પિપ્રજાપતિઃ ॥ ૧૬ ॥ ત્વષ્ટાવિરાજારૂપાણાં
ધર્મપૌત્ર ઉદારધીઃ ॥ કર્તાશિલ્પ સદૃશાણાં ત્રિદશાનાંચવાસ્તુકુત્ ॥ ૧૭ ॥ યઃ સર્વેષાં
ભવાનાનિ દેવતાનાંચકલ્પહ ॥ માનુષાશ્ચોપજીવંતિ યસ્યાંશિલ્પ મહાત્મનઃ ॥ ૧૮ ॥
દેવાચાર્યસ્યમહતોધીમતોવિશ્વકર્મણઃ ॥ વિશ્વકર્મામજશ્ચૈવવિશ્વકર્મમયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૯ ॥
સરેણુશિંતેવિકૃયાતાસ્વસાતસ્યવીયસી ॥ ત્વાષ્ટ્રી સાસાવિતુર્ભાર્યાપુનઃ સંજોતિવિશ્રુતા ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—બૃહસ્પતિની યોગસિદ્ધી નામની પ્લેન પ્રભાસ નામક આકાશ વસુની ધર્મ-
પત્ની હતી. એને પેટે શિલ્પિ પ્રજાપતિ એવો વિશ્વકર્મા ઉત્પન્ન થયો. તેનેજ ત્વષ્ટા
કહે છે. એ ધર્મ ઋષિનો પૌત્ર થયેલો ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા સર્વ દેવોનો અધિપતિ હોઈ
અનંતશિષ્ટોનો કર્તા અને દેવોનાં દેવાલયો અને વિમાન કરનારો છે. એના શિષ્ટ-
વતીજ મૃત્યુ લોકમાં માનવો પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવે છે. એ વિશ્વકર્મા બુદ્ધિમાન
હોઈ મોટા મોટા દેવોનો ગુરુ છે. એનો પુત્ર વિશ્વરૂપ મહા તપસ્વી અને કન્યા ત્વાષ્ટ્રી
[વિશ્વરૂપની મોટી પ્લેન] સરેણુ નામની હતી તેજ સૂર્યની ધર્મપત્ની થઈ. સંજો આ
તેનુંજ નામ પ્રસિદ્ધ છે. આમાં પ્રભાવસુને પેટ વિશ્વકર્મા અવતર્યો તેથી વસુપુત્ર
વિશ્વકર્મા “ જ્ઞાં જ્ઞાં ૧૬૧૨૬૫ બ્રેષ્ટાદેવાનાંવસુઃ ” આ શ્રુતિઉપરથી અને “ ત્વષ્ટા-
પ્રજાપતિર્જ્ઞાસીદેવબ્રેષ્ટો મહાતપઃ ” આ ભારત ઉદ્યાગપર્વોક્ત શ્રુતિઉપરથી અને “ દેવ-
ચાર્યમ્ય મહતો ધામતાંવિશ્વકર્મણઃ ॥ ” આ ઉપરનાં વાયુપુરાણોક્ત વચનો ઉપરથી
વિશ્વકર્મા દેવોનો પુરોહિત છે, તેમજ:—

૫૫. વિશ્વકર્માનો પુત્ર જે વિશ્વરૂપ તે પણ દેવોનો આચાર્ય છે

એનું પ્રમાણ શ્રુતિ “ યજુઃ ૦ ૨ પદ્ય ૫ અ-૧ વિશ્વરૂપોવૈત્વાષ્ટ્રઃ પુરોહિતો
દેવાનામાસીન્ ” આ શ્રુતિના ભાવાર્થ—વિશ્વકર્માનો પુત્ર વિશ્વરૂપનામા દેવોનો પુરો-
હિત થયો હતો. આ ઉપરથી સિદ્ધ છે કે, રામકૃષ્ણાદિક એ જે પ્રમાણે વિષ્ણુનાજ સ્વરૂ-
પલેહ છે તે પ્રમાણે અનંત ઐશ્વર્યવાન શિષ્ટકર્મકર્તા વિશ્વકર્મા પરમેશ્વરનાજ
સ્વરૂપલેહ ત્વષ્ટા. બૃહસ્પતિ ઈલાદિ શબ્દોથી સર્વ વેદોમાં વર્ણુલો વિશ્વકર્મા સર્વ
દેવોનો આચાર્ય છે. ભાષ્યકારોનો સિદ્ધાન્ત પણ આવોજ છે.

૫ વાગીશ્વરા નામક પવિત્ર યજ્ઞકુંડમાં વિશ્વકર્મસૂક્ષ્મ મંત્રવડે હામ કરે છે.

૨ અગવત્સ્કંધ ૫ જ્ઞા ૧ અથવા કુદાહરં પ્રજાપતેર્વિશ્વકર્મણ ઉપવેમે વાર્હિષ્મતી નામતસ્યા બ્રહ્-
મદ્ બ્રહ્મજાનાત્મસમાનલીલ ગુણકમરૂપધીયોદારાસ્વકામાવયાંબુધકન્યાચપ્રધીયસીમુલ્લસતીનામ ।

ૐ વિરાટ વિશ્વબ્રહ્મણે નમઃ ।

વિશ્વબ્રહ્મકુલોત્સાહ.

દ્વિતીય સંગ્રહ.

[રથકારાધિકરણ પ્રકરણ.]

આમાં મુખ્યત્વે વાચસ્પતિ, વિશ્વકર્મકુલોત્પન્ન રથકાર પ્રકરણ, આંગિરસનું 'શિલ્પિત્વ અને સર્વ' વાક્યોને અનુવક્ષાને અનુક્રમે વિશ્વપ્રાક્ષણેનું' સમુદય વર્ણન ઇત્યાદિ વિષયો છે.

૧. વિશ્વપ્રાક્ષણેનો-અમરકોશમાં બ્રહ્મવર્ગમાં ઉલ્લેખ.

પ્રશ્ન:—યજ્ઞ ને દેવસંબંધી શિલ્પકર્મ ને પ્રાક્ષણેની વૃત્તિ છે અને તે પવિત્ર શિલ્પના કર્તા ને વિશ્વપ્રાક્ષણ છે તો તેમનાં નામ અગર ઉલ્લેખ બ્રહ્મવર્ગમાં હોવાં ભેદન્યે તે કયાં છે એ બતાવો ?

ઉત્તર:—અમરકોશમાંના 'બ્રહ્મવર્ગ'માં વિશ્વપ્રાક્ષણેને સ્થપતિ એવી સંજ્ઞા છે. પ્રમાણ:—

અમરકોશ-બ્રહ્મવર્ગ-સર્ગીષ્પતીષ્ટવાસ્થપતિઃ ॥

અર્થ:—બૃહસ્પતિ યજ્ઞક ઇષ્ટિ-યજ્ઞ-કરનારને સ્થપતિ કહે છે. બૃહસ્પતિ એટલે વિશ્વકર્મેષ્ટિ; કેમકે વાચસ્પતિ વિશ્વકર્માણમુત્તમે " અને " બ્રહ્મણસ્પતિરેતા મંકર્માર દ્વાધમત્ " આ શ્રુતિનો ભાવાર્થ (ભાષ્યઉપરથી) વિશ્વકર્માજ બૃહસ્પતિ અને બૃહસ્પતિષ્ટિ કરનારો ને સ્થપતિ તેજ વિશ્વકર્મા છે. પ્રમાણ:—" સ્થપતિ વિશ્વકર્માસ્થાદિ નિ " " ભાગવતે ૩ સ્કન્ધ-સ્થપત્યંવિશ્વકર્મગાસ્ત્ર " સ્થપતિ:) વિશ્વકર્મણાદદ્) સ્થાપત્ય ॥ આ ઉપરથી સ્થપતિ સંજ્ઞા પણ વિશ્વકર્માનેજ છે. વિશ્વકર્મ બૃહસ્પતિના એકધનું વળી બીજું પ્રમાણ:—

શ્રુતિ-યજુ અષ્ટ૦ ૬।૫।૧૦ સપ્રથમઃ સંકૃતિર્વિશ્વકર્માસપ્રથમોમિત્રાં વરુણોઽ-
અગ્નિઃ સપ્રથમોઽવૃહસ્પતિઃ શ્રિકિત્વાન્ ॥

ભાષ્યાંશ-સમીचीनाकृत निर्माणं यस्यामौ संकृतिः । तादृशो विश्वकर्मेनामको देवाऽपि इन्द्रएव.

અર્થ:—ઉત્તમ છે કૃતિ એટલે નિર્માણ કર્મ જેનું, તે સંકૃતિ વિશ્વકર્મા, ૧ મિત્ર વરુણ, અગ્નિ અને બૃહસ્પતિ એમને પણ દેવેન્દ્ર એવી સંજ્ઞા છે. આ શ્રુતિએ વિશ્વકર્માને સંકૃતિ કહેા છે. અને એક પક્ષે સંકૃતિ એ આંગિરાક્ષિનો પુત્ર હતો. એનું પ્રમાણ:—" મત્સ્યપુરાણ અધ્યાય ૧૯૫-અંગિરાઃ સંકૃતિશ્ચગૌરવીતિસ્તથેયચ્ચ ॥ ૩૦ ॥ આંગિરાક્ષિનો પુત્ર સંકૃતિ તેનો પુત્ર ગૌરવીતિ એવા ત્રિપ્રવર થાય છે. આ ઉપરથી બૃહસ્પતિને વિશ્વકર્મા, સંકૃતિ આ પચાઈનામો આપ્યાં છે.

૨ વૃહસ્પતિ શિલ્પકાર હતાં એ વિષે.

હવે બૃહસ્પતીષ્ટિ એટલે વિશ્વકર્મેષ્ટિ કરનારને શિલ્પવેત્તા પ્રાક્ષણ કહેવાને બૃહસ્પતિજ શિલ્પકર્મ કરનારો હોવો ભેદન્યે, એની શંકા થાય તો " સર્ગીષ્પતીષ્ટવાસ્થપતિઃ " તેમાના સ્થપતિ આ તેનાં નામ ઉપરથી બૃહસ્પતિ શિલ્પકાર હતો એમ સ્પષ્ટ છે. કેમકે:—

મેદિની-હીંચતુલક્ષણોપેતેસ્થપતિઃ કંચુકેન્યપિ ॥ જીવેષ્ટિયાજકે શિલ્પિભેદેનાસ-
ત્તમેત્રિષુ ॥ સ્થપતિઃ શિલ્પિભેદેડપીતેનાનાર્થવર્ગઃ ॥

આ પ્રમાણે ઉપરથી કોઈ કહેશે કે, એક પ્રકારનાં શિલ્પવિશેષને પણ ‘સ્થપતિ’ એમ કહે છે. તે સ્થપતિ શબ્દના સંબંધ વિશ્વપ્રાદ્યણશિલ્પિની સાથે છે એવું પ્રમાણ શું? એમ પૂછે તો, “સ્થાપત્યંચાસૃજ્યેવંકમારૂપંવાત્તિર્નિમુલ્કૈઃ” (સ્થાપત્યંચાસૃજ્યેવંકમારૂપંવાત્તિર્નિમુલ્કૈઃ) આ ભાગવતોક્તિઉપરથી સ્થપતિ એ વિશ્વકર્માવાચક પદ્યનામ છે. તેથી “યસ્કાદિભ્યો ગોચ” અને “આષ્ટ યગુ કુલ્લ વસિષ્ઠ ગાત્રમાંગિર્યશ્ચ રાકાદ” યાવાં સૂત્રઉપરથી વિશ્વકર્મા ભૂવાંગિરસ હોવાથી તેના બૃહસ્પતિ આ પદ્યનામને હુક પ્રત્યય થઈને વિશ્વકર્મા અને તેની પુત્રપૌત્રાદિ સંતતિ, વિશ્વપ્રાદ્યણને પણ સ્થપતિ સંજ્ઞા છે. સંકર રથકારોદિક શૂદ્રશિલ્પિ શૂદ્રવર્ગમાં ઘણા કહ્યા છે; તેમાં કોઈપણ જાતના સંકર શૂદ્રશિલ્પિસેઈને અગર સર્વ શૂદ્રવર્ગને સુધ્ધાં સ્થપતિ શબ્દજ નથી. શૂદ્રવર્ગમાં શિલ્પિલેહવાચક સ્થપતિ શબ્દ નથી અને પ્રાદ્યણમાં છે; તેથી અમરકોશકર્તાએ સુધ્ધાં “સર્ગીણતીષ્ઠ્યાસ્થપતિઃ” આ સંજ્ઞાથી વિશ્વકર્માસંતતાય શિલ્પિ એ પ્રાદ્યણ હોવાથી તેમનું નામ નામલિંગાનુશાસનાંતર્ગત પ્રાદ્યણમાંજ આપ્યું છે.

૩. બૃહસ્પતિસવયજ્ઞ અને વાજપેયયજ્ઞનું સમાનાધિકારણ્યવર્ણન.

પ્રશ્ન:—[સર્ગીણતીષ્ઠ્યા સ્થપતિઃ] આ વાક્યમાં પ્રાદ્યણમાં કોશકર્તાએ સ્થપતિ આ નામ કેવળ એક બૃહસ્પતિ સંજ્ઞક યજ્ઞ કરનારા પ્રાદ્યણનેજ ઉદ્દેશીને આપ્યું છે, તેમાં રથકારોના કિંવા રથકર્મોના સંબંધ જરૂર કહેલો નથી. પણ એ બૃહસ્પતિનામનો યજ્ઞ જો મૂળમાંજ રથસંબંધી છે અને તેથીજ શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, બૃહસ્પતિ એજ રથાદિ શિલ્પકર્તા છે, અને બૃહસ્પતિ જે પ્રમાણે આંગિરસ છે તે પ્રમાણે વિશ્વકર્માપણે આંગિરસ છે; આ ત્રણે વિશેષે જો પ્રમાણે મળે તો માત્ર [સર્ગીણતીષ્ઠ્યા સ્થપતિઃ] આ વાક્ય વિશ્વપ્રાદ્યણજાતિય રથકાર પ્રાદ્યણોના સંબંધનું છે, એ નિઃસંશય કરશે, પરંતુ પ્રાદ્યણજાતિમાં રથકાર છે કે ?

ઉત્તર:—એટલા માટે બૃહસ્પતિ યજ્ઞ કયો? તેનો વિધિ કેવો છે? અને તે કયા કારણસ્તવ કરવો પડે છે? એની આપણે શોધ કરીએ. “સર્ગીણતીષ્ઠ્યાસ્થપતિઃ” એના પર મહેશ્વરકૃત ટીકા “વાજપેયનેષ્ટ્યા બૃહસ્પતિસંવંચયજ્ઞેતિતદ્વિધિઃ” એટલે વાજપેય નામક યજ્ઞ પ્રથમ બૃહસ્પતિએ કયો તેથી વાજપેય યજ્ઞનેજ બૃહસ્પતિસવ કહ્યો છે; એવું પ્રમાણ:—

તૈં બ્રાહ્મણ અં ૧૩૧૬ યોવાંજપેયેનયજંતેવાર્હસ્પત્ય ષષ્ઠરુઃ ॥

અર્થ:—જે વાજપેયનું હવન કરે છે, તે તેનું હવન બાહસ્પત્ય બળ્યું.

૪. બૃહસ્પતિસવયજ્ઞ અથવા વાજપેયયજ્ઞ એ રથકર્માવિષયક છે.

શ્રુતિ—યજુર્વેદ અષ્ટક ૧ પ્રં ૭ અં ૭ દેવસવિત્પ્રસુ
વયજ્ઞંપ્રસુવયજ્ઞર્તિ મર્ગાયદિવ્યોર્ગધર્વઃ ॥ કેતપૂઃકેતનઃપુના-
તુવાચસ્પતિર્વાચમચ્ચસ્વંદાતિનઃ ॥ હંદ્રસ્યવજ્ઞોઽસિર્વાર્ત્રમસ્ત્વ-
યાયવૃત્રંવધ્યાત ॥ વાજસ્યનુપ્રસવેમાતર્મહામાદિર્તિનામવચ

સાકરામહે । યસ્યામિદંવિશ્વંભુવનમાવિવેશતસ્યાનોદેવઃસ-
ત્રિતા ધર્મસાવિષત્ । અપ્સુઃ ॥ ૧ ॥

બાહ્યમ્—યજુર્વેદ પ્રથમાષ્ટકે સતમપ્રપાઠકે સતમાનુવાકે દેવસાવિતઃ પ્રસુવેત્યાદિષુ ષટ્સુવાજ-
પેયવિષયા આધર્યર્મંત્રા ઉચ્યંતે ॥ તત્ર અસ્મિન્ સતમાનુવાકે રથવિષયા મંત્રાઃ કથ્યંતે ॥ તેષાં વાજ-
પેય મંત્રાણાં વ્યાખ્યાન બ્રાહ્મણપ્રથમે પ્રથમકાંડે તૃતીય પ્રપાઠકે દ્વિતીયમારમ્ભ નવમાતેષ્વષ્ટસ્વનુવાકપુ
આહ્વાતે ॥ તત્ત વાજપેયવિષયમ્દર્શવિધિઃ પશુવિધિશ્ચાદ્યેષુ ત્રિષ્વનુવાકેષુક્રમણામ્નાતાઃ ॥ જનયોર્વાજપેય
વિષયોર્મંત્ર બ્રાહ્મણયોરત્યંત વિપ્રકૃષ્ટદેશવર્તિત્વેન હુદ્ધિ સાન્નિધ્યભાવાદ્દેનાતુણાંપ્રતિપાત્તિસૌકર્યાય પૂર્વોક્ત
દાર્શિક સૌમિક કાંડવદ્બ્રાહ્મણેન સદૈવ મંત્રા વ્યાખ્યાયંતે । તસ્યચ બ્રાહ્મણસ્ય પ્રથમાનુવાકે વાજપેય-
વિષયંતુ પ્રસ્તોતિ ॥

અર્થઃ—યજુર્વેદ અષ્ટક ૧, ૫, ૧, અ. ૧ એમાં ‘દેવસાવિતઃ પ્રસુવં’ ઇત્યાદિ વાજ-
પેય યજ્ઞવિષયમાં અર્કવયુઃસંઘ’ધે ૬ મંત્રોતુ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેમાં રથકર્મવિષયક
વાજપેય મંત્રોતુ વ્યાખ્યાન તૈ. બ્રાહ્મણના લીજા કાંડના ત્રીજા પ્રપાઠકમાં બીજા અનુવા-
કથી [નાંદાજા ૧૩૭:૮ અને ૧] માં અનુવાક સુધી કરેલું છે. એમાં ૨-૩ અને ૪ આ
ત્રણ અનુવાકમાં વાજપેયવિધિ, હૃદ્યવિધિ અને પશુવિધિ આ ત્રણ વિધિઓ અનુક્રમે વર્ણવી
છે. આ વાજપેય વિષયના મંત્ર અને બ્રાહ્મણનું અતિશય દૂરત્વ હોવાથી આ મંત્રના
બ્રાહ્મણ અસુક; એમ સમજતું નથી. તેથી યાજ્ઞકોને વાજપેય મંત્રોને અને તેમના બ્રાહ્મ-
ણોને જલહી બાધ થવા માટે પૂર્વોક્ત દર્શસંઘ’ધી અને સોમસંઘ’ધી કાંડ પ્રમાણે
‘દેવસાવિતુઃપ્રસુવં’ આ રથવિષયક વાજપેય મંત્રની તેના બ્રાહ્મણસંહિત વ્યાખ્યા કરે
છે. આ વાજપેયસંઘ’ધી બ્રાહ્મણના પ્રથમાનુવાકમાં શરૂઆતમાં વાજપેયવિધાનની પ્રસ્તા-
વના પણ આપેલી છે.

ઉપરના ભાષ્યકારોના કહેવા ઉપરથી આ બાબત સ્પષ્ટ જણશે કે બૃહસ્પતિનામને
જે વાજપેય યજ્ઞ કરે છે તે દેવરથ તૈયાર કરવા માટે જ હોય છે. એટલે પહેલાં આ યજ્ઞ
દેવ, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ વિશેષ કરીને અશ્વ અને શસ્ત્રાસ્ત્રોસહ રથ ઉત્પન્ન કરવા
માટે જ કરતા. આ વાત નીચેના મંત્રઉપરથી પણ સ્પષ્ટ સમજાશે.

૫. બૃહસ્પતિ ઉપર વાજપેયયજ્ઞ કરવાનું કારણ.

હવે આ દિવ્ય રથકર્મવિષયક વાજપેયયજ્ઞ શરૂઆતમાં બૃહસ્પતિએ કરવાનું કારણ
શુ થયું તે ‘દેવસાવિતઃ પ્રસુવં’—આ વાજપેયમંત્રની બ્રાહ્મણોક્ત પ્રસ્તાવનાઉપરથી જાણીએ.

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ. અં ૧ પ્ર ૩ અનુ ૨ દેવાવૈયથા-
દર્શંયજ્ઞાનાહરંત । યોઽગ્નિષ્ટોમાયડુક્થ્યં । યોઽતિરાત્રં । તે-
સહૈવસર્વેવાજપેયમપશ્યન્તે । અન્યૌન્યસ્મૈનાતિષ્ઠંત અહમ્ને-
નયજામેતિ । તેઽબ્રુવન્ । આજિમસ્યધાંવામેતિ ॥ ૧ ॥ તાસ્મ-
ન્નાજિમંધાવન્ ॥ તંબૃહસ્પતિરુદંજયત્ ॥ તેનાંયજત । સસ્વા-
રાંજ્યમગચ્છત્ ॥ તમિન્દ્રોઽજ્વરીત્ ॥ મામનેનયાજયેતિ ।

તેનેદ્રમયાજયત । સોઽયંદેવતાનાંપર્યેત । અમચ્છત્સ્વારાંજયમ્ ॥
અતિષ્ઠંતાસ્મૈજ્યૈષ્ટયાંય ।

અર્થ:—(ભાષ્યઉપરથી) પહેલાં દેવો, કોઈ અગ્નિષ્ઠોમ, કોઈ ઉકથયજ્ઞ, કોઈ અતિ-
રાત્ર, એવા નાના પ્રકારના યજ્ઞ પોતાની મરજીમુજબ કરતા. આગળ જતાં વાજપેયયજ્ઞ
કરવાથી અશ્વ અને શસ્ત્રાદિનો સહવર્તમાન દિવ્ય અને વિજયી રથ પ્રાપ્ત થાય છે. એ
વાત ધ્યાનમાં આવતાં જ પ્રત્યેક દેવ કહેવા લાગ્યો કે, હું જ સૌથી પહેલાં વાજપેયયજ્ઞ
કરીશ. એમ બધા દેવો કહેવા લાગવાથી બધા વચ્ચે મોટો તંદો થયો. અને જે કોઈ
પહેલાં કરવા જાય તેના ઉપર બધા દેવ તૂટી પડે એવો પ્રસંગ આવ્યો. માંહોમાંહો એવો
કલહ ન થાય એટલા મારે બધા દેવોએ એકત્ર થઈને વિચાર કર્યો, તે એવો કે, યૌદુ-
બરના વૃક્ષની એક ડાળ તોડીને તે એક ઠેકાણે સરહદ તારકે ખોડી રાખી, અને એમ
ઠરાવું કે, એક વિવક્ષિત સ્થળેથી સર્વ દેવોએ હોડતા નીકળવું અને જે કોઈ પ્રથમ
તે ડાળીને અડે, તે જ દેવોનો અધિપતિ, એમ સમજીને તેણે પ્રથમ વાજપેયયજ્ઞ કરવો.
આ ઠરાવ બધાંને માન્ય થયો. અને તે પ્રમાણે બૃહસ્પતિસહવર્તમાન બધા દેવોએ
નિમેલા ઠેકાણેની હોડવા માંડ્યું, તેમાં બૃહસ્પતિએ સૌથી આગળ હોડી જઈને તેણે જ
પ્રથમ તે યૌદુબરની ડાળીને સ્પર્શ કર્યો. તે ઉપરથી તેણે વાજપેયયજ્ઞનો આરંભ
પ્રથમ કર્યો. અને તેણે અશ્વસહિત દિવ્ય રથની અનુકુળતા કરી લઈને બીજા બધા
દેવોના પહેલાં આજીને જીત્યો. આ પ્રમાણે આ રથવિષયક વાજપેયયજ્ઞ સૌથી પહેલાં
કરીને બૃહસ્પતિ સર્વ દેવોનો અધિપતિ થયો. એટલે ઈન્દ્રે તે બૃહસ્પતિને પુરોહિત કરીને તેની
પ્રાર્થના કરી કે, “હિ ગુરો ! આપ કૃપા કરીને આ વાજપેયયજ્ઞ મારે હાથે કરાવો.” તે ઉપરથી
બૃહસ્પતિએ તે જ વાજપેયયજ્ઞ ઈન્દ્રને હાથે કરાવ્યો. એટલે તેને પણ તેવો જ દિવ્યરથ પ્રાપ્ત થયો.
તેથી સર્વ દેવો પણ ઈન્દ્રને પોતાના રાજ માનવા લાગ્યા. આ ઉપરથી ગ્રાહ્યજ્ઞાનુ આધિપત્ય બૃહ-
સ્પતિને અને દેવોનું અધિપત્ય ઈન્દ્રને મળ્યું. તે આ રથવિષયક વાજપેયયજ્ઞને લીધે મળ્યું. આ
યજ્ઞ પ્રથમ બૃહસ્પતિએ કર્યો, તેથી તેને ‘બૃહસ્પતિસવ’ એવું બીજું પણ એક પદ્યાય
નામ છે. અને આ યજ્ઞ રથસંગધે હોવાનું ભાષ્યકારોએ ઉપર જણાવ્યું જ છે.

૬. વેદોક્ત મંત્રથી રથ તૈયાર કરવાની કૃતિ.

હવે આ યજ્ઞવેદ શિલ્પજન્ય રથ કેવી રીતે તૈયાર કરે છે, એ વિષે સવિસ્તર
માહિતી જોઈતી હોય તો યજુર્વેદ અષ્ટક ૧, પ્રપાઠક ૩ અનુવાક ૨ થી ૬ સુધી શ્રુતિ
અને તેના ઉપરનું ભાષ્ય જોવું. એટલે રથનાં પૈડા, ધરી, ઢાંડા, રજ્જુ, અશ્વ, વગેરેની
સમંલક રથ નિર્માણ કરવાની કૃતિ કહેલી છે, તેના ઉપરથી બધું સમજાશે. ઉદાહરણાર્થ
સંક્ષિપ્તરૂપે કેટલાંક પ્રમાણ આપું છું.

પૂર્વોક્ત:—શ્રુતિ-દેવસવિતઃ પ્રસુજ યજ્ઞં ॥ કેતપૂઃ કેતમઃ પુનાતુવાચસ્પ ॥

ભાવ્યં—“કેતાન પુનાતિ પ્રાણિનાં વિજ્ઞાનાં શોષયતિ । સોઽસ્માકં કેતં વાજપેય વિજ્ઞાનં
પુનાતુ શોષયતુ ॥

અર્થ:—વાજપેય યજ્ઞ એ રથવિષયક જ હોવાથી શિલ્પરૂપે જ છે. તેથી યજ્ઞની શરૂ-
આતમાં પુરોહિત એટલે “હિ સૂર્ય ! સ્વર્ગભિવગધર્વ, સર્વ પ્રાણીઓના વિજ્ઞાનને

૧ કેત એટલે ગૃહમૂર્તિ इत्यादि शिल्प (શબ્દગ્નાકર) ૨ વિજ્ઞાનં શિલ્પશાસ્ત્રયોગ: ॥ (અમરકોષ:)

તે બૃહસ્પતિ દેવરથાદિ શિષ્યકર્તા છે એ તેના વાજપેયયજ્ઞકર્મ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે. કેમકે, વાજપેયયજ્ઞ રથકર્મ સંબંધી છે. આ તેના વાજપેય નામક ઉપરથી જ સિદ્ધ છે. વાજ નામક દેવતાનું છે પેય એટલે પ્રાશનીય હવિ જેને ઠેકાણું તે વાજપેય યજ્ઞ છે.

૯. વાજ [ઋષુદેવ] રથશિષ્યના કર્તા હોવાથી વાજોપયજ્ઞ રથવિષયક છે.

વાજપેય એ ઋણ, વિશ્વા, અને વાજ આ ત્રણ પ્રકારના સૌધાન્યઋણમાં કનિષ્ઠ ઋણનું નામ છે. જો કે ત્રણે પ્રકારના ઋણ સર્વ શિષ્ય કરનારા છે તથાપિ પૂર્વોક્ત (પૃષ્ઠ ૬૭ ઓઠ ૧૭) માં “ઋણુક્તાવાજો રથસ્પતિ” આ શ્રુતિઉપરથી વાજદેવ રથ-શિષ્યના કર્તા રથસ્પતિ હોવાથી વાજપેયયજ્ઞ રથશિષ્યવિષયક છે. હવે વાજ એટલે ઋણુદેવજ છે. એનું ધીણું શ્રુતિ પ્રમાણ:—

ઋઠ ૧૧૭ વર્ગ ૩૨૪-ઋમૂવાજાન્મરુતઃ સોમંપીતયે ॥

માણ્યાન્ઋ-ઋમૂ-વિન્માવાજયુક્તઋમૂ તયવવાજાન્ઋમૂ વિશ્વયુક્તવાજમેતન્નામકં દેવમ્ ॥

આ શ્રુતિઉપરથી વાજ એટલે ઋણુદેવ છે. આ વાજદેવ રથાદિ શિષ્ય કરનારા છે. આ ઉપરથી વાજપેયયજ્ઞ, ઋણુસંજ્ઞક વાજદેવતા સંબંધી હોવાથી તે રથવિષયક જ છે, એમાં સંશય નથી.

૧૦. વાજપેયયજ્ઞના તુતિયસવનમાં ઋમૂદેવતાનું પ્રાધાન્યત્વ.

પૂર્વમીમાંસા ં ૧૧ પાદ ૩-આર્મવેચાંત્રકારુકધ્યાસાસ્તિચ્યાંતદન્તરઃ ॥ શ્રુતિ-
બાષસ્તદાસમાત્તુતીયોવિકૃતિત્વતઃ ॥

માણ્યકાર-વાજપેયે તુતીયસવને પ્રથમ આર્મવઃ પવમાન इति ॥

આ મીમાંસા અને બાષ્યકારોડિત ઉપરથી વાજપેય યજ્ઞમાં તુતિયસવન હોમ કરતી વખતે ઋણુ દેવતાક પવમાનસોમ શરૂઆતમાં ગ્રહણ કર્યો છે. એટલે ઋણુ દેવતાએને પહેલાં સોમ હવન કરે છે. આ વાજપેયયજ્ઞનો ઉપભોગ રથકર્મમાં કરવાનું કારણ:—

૧૧. વાજપેયયજ્ઞમાં સોમહવિષ્ય હોવાથી ત્વષ્ટા પળ વાજપેયયજ્ઞકર્તા છે.

**તૈઠ બ્રાઠ ૧૧૩૨-સોમોવૈવાજપેયઃ । યોવૈસોમૈવાજપેયં
વેદીવાજ્યૈવૈનંપૃત્વા ભવતિ । આસ્યૈવાજીજાયતે**

અર્થ:—સોમયજ્ઞ અને વાજપેયયજ્ઞ એમાં ભેદ નથી. તે બંને એકરૂપજ છે. કેમકે, વાજપેય યજ્ઞમાં પણ સોમ જ હવિષ્ય છે. તેથી વાજપેયસંબંધી સોમાદિ હવિષ્ય જે પ્રાશન કરે છે, તે પોતેજ વાજ-મહાવીર્યવાન્ [ચપલ અને બલિષ્ઠ] એવો થાય છે. વળી આ વાજપેયયજ્ઞમાંથી એવ અત્યંત વેગવાન મોટો ઘોડો પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે ઘોડાને રથે બેઠે છે. “તેથીજ બૃહસ્પતિ વાજપેયયજ્ઞ કરીને બલિષ્ઠ થયો અને રથ-નિર્માણ કરીને સર્વ દેવોના પણ પહેલાં તેણે આજીને જીતી લીધો. અને બધા દેવોનો ગુરૂ થયો.” આ શ્રુતિઉપરથી સોમ અને વાજપેય એક જ હોવાથી સોમયજ્ઞનો કર્તા જે ત્વષ્ટા તેણે અસ્ત્રવથોતપાદક વાજપેયયજ્ઞ પણ કર્યો એ સ્પષ્ટ છે. કેમકે, વાજપેયયજ્ઞ-માંથી જે પ્રમાણે ઘોડો ઉત્પન્ન થયો તેજ પ્રમાણે “ત્વષ્ટુરવાજયત આજુરમ્બઃ” આ શ્રુતિ ઉપરથી ત્વષ્ટામાંથી પણ ઉત્તમ અસ્ત્ર ઉત્પન્ન થયો એવી શ્રુતિ છે. અને વળી ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા વજ્ર નિર્માણકર્તા હોવાથી તે વાજપેયકર્તા દેવપુરોહિત છે. કેમકે રથને પણ વજ્ર એવી સંજ્ઞા છે.

“તે. ઇન્દ્રસ્યુવર્ગેઽસિવાર્ચ્નન્નુદ્ધતિરથમુપાવૃહરતિનિર્જિત્યે”

અર્થ:- આ શ્રુતિમાં રથના એક કાષ્ઠવિશેષની (દેવ કિંવા રાજા જેના ઉપરથી ચડીને રથમાં બેસે છે, તેની) સ્તુતિ છે.—“હે રથ ! ચતુષ્પાત કરનારા જે ઇન્દ્રનેા વજ્ર તે તું જ છે.” એમ કહીને રથી રથમાં બેસીને જથ પામે છે. આ શ્રુતિઉપરથી અને:-

તૈ, ૧૧૩૬ વજ્રોવૈરથઃ । વજ્રેણૈવદિશાઽભિજયતિ ॥

આ ઉપરથી ત્વષ્ટા પશુ રથવિષયક વજ્રસંકલ્પ વાજપેયથસંકલ્પ હોવાથી ત્વષ્ટા અને બૃહસ્પતિનું સામાનાધિકરણ છે.

૧૨. વાજપેયયજ્ઞમાના રથવિષયક મંત્ર અને તેના પ્રતાક.

તૈ.બ્રા.અ.૧અ૩૬.૬-સત્તદશઃપ્રજાપતિઃ । પ્રજાપતેરાપ્ત્યૈ ।

અર્વામિસતિરસિ । વાજ્યસીત્યાહ । અર્ધિર્વાર્વા । વાયુઃપતિઃ ।

આદિત્યોવાજી । ણનાર્ભિરેવાસ્મૈદેવતાભિર્દેવથ્યુનક્તિપ્રાષ્ટિવા

હિનૈયુનક્તિ । પ્રાષ્ટિવાદૈર્દેવરથઃદેવથમેવાસ્મેયુનક્તિ ॥

આ શ્રુતિમાં દેવોના રથ વૈદિકમંત્રથી તૈયાર કરવાનું વિધાન કહ્યું છે. આ સંબંધ:-
સંગ્રહ શ્લોકા:-દેવહેતોઽગ્રકર્માવાવિદ્રસ્યરથમાહરત્ ॥ વાજસ્યવદિમપ્યેતુમધ્યા-
વર્તયતેરથમ્ ॥ અપસ્યાન્પ્લાવયેદ્વાયુર્નુનક્તિતુરંગરથે ॥ અર્વાતદન્નપૃષ્ઠાગિનામર્ધિવિષ્ણો-
રથ્યજેત્ ॥ અકૌરયેસુશેષક્ષાવદ્યોમંત્રાદ્દહાદિતાઃ ॥

આ સંબંધપ્રલોકમાં રથ વિષે- ઇન્દ્રસ્ય, વાજસ્ય, અપ્સુ- વાયુ, અર્ગં વિષ્ણો, અંકો- મત્યાદિ ૮ મંત્રો છે. આ આઠ મંત્રોવડે અનુક્રમે રથસ્વીકાર, રથવેદી અને સ્થાપન કરીને પ્રદક્ષિણા ફેરવવી, ૨ અથ્ર ધિવો, ૩ રથને ભેડવો, અથ્રની પીઠ લાંબી નાંખવી, ૪ રથમાં બેસવું અને રથના બંને પૈડાંને સ્પર્શ કરવો, ૮ આવાં આઠ કર્મો રથવિષયક કહેલા છે, વિસ્તારભયથી સભાષ્ય, સમંત્રક વર્ણન કરતો નથી. દેવરથને અથ્ર ભેડવો અને અતઃકૃત કરવો, એ વિષેના મંત્ર યજુર્વેદ અ. ૩ પૃષ્ઠ ૬ અનુવાક ૪ માં છે. એ “ચતુર્થશ્વરથયોજનાલંકારાદયો વિધાયંતે” આ ભાષ્યોક્તિઉપરથી સ્પષ્ટ છે. તેમજ “કેતુકૃષ્ણવક્તેતવ” આ મંત્રવડે રથને વિષે બ્વજ સ્થાપન કરે છે. તેજ પ્રમાણે તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ અષ્ટકે ૨ પ્રશ્ન ૭ અનુવાક ૮ એમાં ઓઢનસવ નામક યજ્ઞમાં રાજાના રથારોહણના મંત્રો છે.

૧૩. રથકારત્રાઘર્ણને વાજપેયાદિ યજ્ઞપદ્ધતિનાં ઉત્તરદ્વારે આચાર્યસ્ત છે.

સંગ્રહ શ્લોકા:-અમીતિરથમધ્યોત્તરહાતિષ્ઠેત્વભિમંત્રણમ્ ॥ અંકૌચકસ્થુશેદાતિતંત્ર-
ચેદ્વથલંક્ષિતમ્ ॥ પંચભિઞ્ચૈવમંત્રોકા અઘ્યોમંત્રાઃ કમાદમી ॥

અભિગ્રહીતીરથસ્વ । ઉપશ્રીતાસપત્નહા ॥

ભાષ્ય—હે યજ્ઞમાન રથ અભિલક્ષ્ય પ્રેક્ષિતકર્ષેણ ગચ્છામસ્વા ચ ધીરયસ્વ ।

અર્થ:-વિશિષ્ટાક્ષણ રથકાર કહે છે, ‘રાજા સાહેબ ! રથઉપર બેસીને બાજુના દો-
અને એમાં બેસીને યજ્ઞક્રમ કરો.’ ૨ મંત્ર ‘આતિથ મિચ્ચર્ચનઃ તુભ્યં દેવાઽધિ-
તુષ્ણ’ આ મંત્રવડે રથકાર રાજાને ‘રથમાં બેસો’ એમ કહે છે. ૩ એ મંત્ર ‘મંત્રો
મ્થંકાવામિતઃ આતિથ હૃદયથં’ ઇત્યાદિ પાંચ મંત્રોવડે રથનાં પૈડાંને સ્પર્શ કરીને રાજા

રથમાં બેસે છે. ત્યાર પછી રથમાં બેઠેલા રાજાને તારા શત્રુઓનો પરાભવ થઈને તેને વિજય પ્રાપ્ત થાય, એવા અર્થના મંત્રોથી અભિષેક કરે છે. યજુર્વેદ અધક ૧ પ્રશ્ન ૭ અ. ૭ માં રથવિધેના મંત્ર હોઈ અનુ. ૮ માં રથધાવનવિધે મંત્ર કહ્યા છે; તે નીચે પ્રમાણે:—

**યજુઃ૧।૭।૭—દેવસ્યાહ સવિતુઃ પ્રસવેઽવૃહસ્પતિનાવાજ્જિ-
તાવાજ્જેવમિમિત્યાહ સવિતુ પ્રસૂત એવબ્રહ્મણાવામુજ્જયતિ॥**

આ યાજ્ઞ્ય મંત્રસંબંધે બ્રાહ્મણ “અત્થાલ રથચક્રંત્રાગ્રોહતિ” આ રથ ચાલુ કરતાં પહેલાં આ રથસંબંધી વાજપેય યજ્ઞકુંડની ઉત્તરે એક ખાડો ખોદીને તેને સારી રીતે ભીંપવે અને તેમાં એક લાકડાનો ઢાંડો ઉભો કરવો. અને એ ઢાંડાને છેડે ઐહું-બરનું રથચક્ર મૂકીને તેના પર બ્રહ્માએ બેસવું. હવે બ્રહ્મા એટલે કોણ ? તો યજ્ઞમંડપના ઉત્તરદ્વાર તરફનો અથર્વાણ્ણવેદી ચોથો આચાર્ય—અર્થાત્ પંચાલ રથકારશિલ્પી એમ સમજવું. પછી તે રથના પૈડાં પર બેઠેલા બ્રહ્માસહવર્તમાન તે પૈડું ફેરવીને તેની ત્રણ પ્રદક્ષિણ કરવી. અને એ રથના પૈડાં પર બેઠેલા બ્રહ્માએ વાજપેયસંબંધી સામ એટલે રથાંતરસુકતાનું સત્તરવખા પઠન કરવું. આટલું થયા પછી તે રથને પૈડાં બેસાડવાં. બાણુ બેરથી છોડતાં તે એટલે અંતરે જઈને પડે છે, તે અંતરને ‘પ્રત્યાધ’ કહે છે. આવા સત્તર પ્રત્યાધ સૂધીની લંબાઈ પર એક ઐહુંબરની ડાળ શેપી શાખીને એક મથાંદા કરવી. અને ત્યાં સુધી રાજાએ કિંવા બ્રાહ્મણોએ પ્રથમતઃ ઘોડાને ‘વાજ વાજે વતવાજિ ન નામ’ આ મંત્રો વડે દેવભાતની પેજ પાળીને અને પંચાલરથકારની આજ્ઞા લઈને તે તે રથ હાંકી જવો. આ ઉપરથી પૂર્વાકત રથવિષયક વાજપેય યજ્ઞવિધિઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે, ‘બૃહસ્પતિસવ’ એવું જેને પ્રયાય નામ છે તે યજ્ઞ રથાદિ વિષયકજ છે. અર્થાત્ બૃહસ્પતિને પણ શિલ્પરથકારપણાનું માન મળે છે. અને ‘વાચસ્પતિ વિશ્વકર્મણ મૂનવે’ આ શ્રુતિઉપરથી વિશ્વકર્મા એજ બૃહસ્પતિ છે. તેથી બૃહસ્પતિસવ કિંવા વાજપેયયજ્ઞ કરનારા રથપતિ એટલે વિશ્વબ્રાહ્મણ સમજવા.

૧૪. વાગીશ્વરી યજ્ઞકુંડની ઉત્પત્તિ.

લે. બ્રા. અ. ૧।૨।૩—વાગ્વૈવાજસ્ય પ્રસવઃ । વાચ્સારસ્વત્યા ।

આ શ્રુતિ ઉપરથી વાજપેયયજ્ઞન્ય વાચસ્પતિની જે વાગ્દેવતા વાગીશ્વરી તેના વાગીશ્વરી દેવતાત્મક (વાગીશ્વરી એટલે વાજનામના ત્રણ યજ્ઞકુંડ) (વશ્વબ્રાહ્મણ શિલ્પને ધરે રોજ હોય છે. વાસ્તવિક ભેદએ તો વાગીશ્વરી એ વાગ્દેવતાનું નામ છે. તે યજ્ઞસંબંધી અગ્નિકુંડને કેવી રીતે મળ્યું ? આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે તેનું કારણ ‘ત્વષ્ટાકુળાનિ-સ્વમનુઃ સ્વાધૂરુગામસ્વતી’ પૂ. ૬૪ પં. ૧ આ ઉપરથી સરસ્વતી એ વિશ્વકર્મસ્વરૂપ હોઈ “વાગ્દેવતામેવદ્વને પ્રમજા” આ અથર્વાણ્ણરુદ્રોક્તિ ઉપરથી અને ‘મુક્તાદગ્નિઃ પ્રજાવન ॥ મુક્તાદગ્નિરિદઃ ॥” આ શ્રુતિ ઉપરથી અને તેને અનુસરનારી “મુક્તાદગ્નિઃ પ્રજાવન ॥ મુક્તાદગ્નિરિદઃ ॥” આ ભાગવતાંકિત ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે વાગ્દેવતાનું તથા અગ્નિનું અધિષ્ઠાન અને

૧ અથર્વાણ્ણસંતત્રકીર્તીત્રયધેય ॥ ૨૮ ॥ તથાપરગ્નિત્વેષીસમ્યક્ સ્ત્રીત્રકમ્ ॥ તથૈવ-
દ્વાતિકાપ્થમથર્વાણ્ણરુદ્રોક્તિ ॥ ૨૯ ॥ મધ્યપુરાણ અ. ૨૬૫ આ ઉપરથી ઉત્તરદ્વાર ભવદેવ પંચાલ
કીર્તિત્વં છે.

ઉત્પત્તિસ્થાન અપખર છે. કેમકે વાગ્દેવતાનો અને અગ્નિનો કથાકારણ્યભોગ છે તે નીચે પ્રમાણે- જિજ્ઞાસા-વેદાંગ-ગ્નઃ કાચાગ્નિમાહંતિ સ્વ પ્રેત્યાનિ માહતં ॥ માહતસ્તુ-
ર્ગન્ધર્વસ્મદ્ર જનયતિ સ્વર્ગમ્ ॥' ગ્રાહવાની ધ્વજ કરનારો મનોવિકાર શરીરમાંના અગ્નિ ઉપર પ્રથમ આધાત કરે છે, તે અગ્નિ વાયુના અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કરીને મંદસ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે બિંહાદારા સ્પષ્ટરૂપે બહાર પડે છે. તેથી સ્વર્ણાદિ શિલ્પકર્મોનો અગ્નિકુંડ અપના આકારનો હોઈ તેને વાગીશ્વરી કહે છે અને અગ્નિને જાતવેદા એવું નામ છે. રજાતવેદસ્ 'જાયતે વેદમ્મુદ્રાયા યસ્માત્ ન જાતવેદાઃ' એટલે જેમાંથી રૂપાગ્દે-
વતાત્મક વેદસંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયો તે જ્ઞાતવેદાઃ [અગ્નિ] છે. અને 'ઋગ્વેદ અ ૧ અં ૭
વ ૭ જાતેવદમ્સુતવામ્' આ ધ્વજતવેદાગ્નિ દેવતાના મંત્રથીજ દેવીનું આબ્હાન કરે છે એવું કારણ અગ્નિની અને દેવીની એકાત્મતા છે તેથી વિશ્વકર્મસંતતીય પંચાલ સ્થ-
કારીને જેમાં વાજઅંબુદેવતાકંડુવન કરવો પડે છે તે વાજપેય અગ્નિકુંડ [વાગીશ્વરી]
'ઋં અં ૧ અં ૧ વં ૬ પાવકામઃ સસ્સ્વતા વાજેર્મિર્વાજની વતી ॥ વજં સ્વદ્વુષિયા-
વસુઃ ॥ આ મંત્રવડે આવાહનીય સરસ્વતીનું સ્વરૂપ છે. કારણઃ—

પશાવતી સુવસ્ત્રાચ પ્રવુદાચ સરસ્વતી ॥ કુંહાસના જગદ્દાત્રી બુદ્ધમાતા જ્ઞ-
શ્વરી ॥ ૧૦ ॥ મહાધારા નિરાકારા વહ્નિકુલકૃતાલયા ॥ વાયુકુલ સુસાસીના નિરા-
ધારા નિરાશ્રયા ॥ પાંચાલી કાલકા વાલા વાલક્રીડા સનાતની ॥

આ રૂપ્યામલોકન દેવીસહુરનામોકિતઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે, જે દેવીનું આસન
કિંવા અધિક્ષાન અગ્નિકુંડ છે તો શિલ્પસંબંધી અગ્નિકુંડને વાગીશ્વરી આ નામ ઉચિત
છે; એ વિષે (વિષયાંતરે ભાગવતનું) પાણી પ્રમાણુ છે 'માં કંઠક ૩ અધ્યાય ૨૬-(સાં-
સ્થાવિષય ઇન્દ્રાંકોત્પતિ) -' હિંચમયઃ સ્વકોશાદુત્થાય સ્વલિલેશયાત્ ॥ તમાવિહ્યમ-
હાદેવોવહુધાનિર્વિભેદશ્ચ ॥ ૩ ॥ નિર્ગમિદ્યતાસ્ય પ્રથમં મુલ્લ વાણો તતાડમ્ભવત્ ॥ વાણ્યાં-
ચનિર્ગથાનામે પ્રાણોડનોબ્રાણવતયોઃ ॥ ૫૪ ॥' ભગવાનકપિલ મુનિ કહે છે, "હો માતે !
પરમાત્મા વિરાટ પુરૂષ સુવર્ણમય અંકકોશને એક છિદ્ર પાડ્યું. અને તે છિદ્રને પ્રથમ
અપ એવી સંજ્ઞા આપીને તે અપમાંથી વાણી ઉત્પન્ન કરી. અને તે અપમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલી વાણીમાં અગ્નિ પ્રગટ થયો." આ ભાગવતોક્તિઉપરથી વાંચકોને સ્પષ્ટ સમજશે
કે, આગિરસ વિશ્વપ્રાક્ષણોનો વાગીશ્વરી નામક અગ્નિકુંડ સચ્છિદ્ર હિરણ્યમય અંકરૂપ
અર્થાત્ દમ્બાકૃતિ હોય છે અને તે વાગીશ્વરીના ઉપાસક વિશ્વપ્રાક્ષણોને 'જાસ્રહોણસ્ય
મુલ્લમાનોત્' આ શ્વાતપદઉપરથી મુખોદ્ગત પ્રાક્ષણ એવી સંજ્ઞા હોય એ બંને ઉચિત
છે. હવે વાગીશ્વરી કુંડમાં અંગારા એટલે નિર્ધુક અગ્નિ હોય છે. એવું કારણ વાગીશ્વ-
રીપ્રાક્ષક જે બૃહસ્પતિ વિશ્વકર્મા, તેનો પિતા આગિરસ એ અંગારામાંથી એટલે અગ્નિ-
ના ખોટાવરામાંથી થયેલો છે. એવું પ્રમાણુઃ—

૧ પ્રજ્ઞાસ્વેતાન્ સ્જન્ન લોકાન્ મહદાધાન્ મહાણુતાન્ ॥ સદ્ગોડમિમુક્ત. પૂર્વે લોકાનાં હિત-
કામ્યયા. વૃદ્ધગૌતમસ્મૃતિ ॥

૨ વેદશબ્દ અદંત છે તોપણ તે તે સમુદાયાર્થે તદ્વિતપ્રત્યયયુક્ત વેદસ્ આજે પુલ્લિંગ શબ્દ સાંત સર્વ
વેદાર્થે થાય છે. આ કોશપ્રસિદ્ધ છે.

૩ દેવીશાચ મજજ્જતો દેવાસ્તાં ઋ અ ૬ અ. ૭ વ. ૫ મં. ૧ (દેવામિતિત્વાત્કમાઃ)

૪ જાતવેદસે મારીચઃ કશ્યપોડમ્નિસ્ત્રિષ્ટપ્ ॥ આ ઠેકાળે જાતવેદસે કશ્યપે દુર્ગાત્રિપદ્મ આજે પાઠ છે.

૫ પૂર્વે વાગીશ્વરીકુંડ ધ્રુવળને કરતા. અચારે તાંબુ કિંવા મૃતિકાનો કરે છે. 'કલૈ પાર્થિવમેવચ.'

૬ મુરવાકૃતિનાં તપરૂપો અચાર એ તે વિ.વા આજે જાણનાં. 'અગ્નિવૈદેજાના મુલ્લ'

રાજાતોદ્યોતિઃપ્રાગ્વિસ્તરયૈવચ ॥ મરીચિચ્ચો મરીચિસ્તુ તનોજાનો મહાતપાઃ ॥' આ ઉપરથી અગ્નિમાંથી અગ્નિશ ઋષિ ઉત્પન્ન થયો અને ભાગવતોક્તિ- 'અંગેતામુજ્જતાંજ્ઞે' આ ઉપરથી અગ્નિશઋષિ બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો, એમ કહ્યું છે. તેથીજ અગ્નિરસ વાયરૂપિતિ વિશ્વકર્મસંતતીય સ્થપતિ સંજ્ઞક શિલ્પી બ્રાહ્મણોના અગ્નિકુંડને વાગીશ્વરી કહે છે અર્થાત્ તેમના અગ્નિકુંડને જેમ વાગીશ્વરી સંજ્ઞા છે તે 'સર્ગાવર્તીદ્રવ્યસ્થાપતિઃ' આ અમરના બ્રહ્મવર્ગીમાનું વાક્ય વાયરૂપિતિ વિશ્વકર્મસંતતીય શિલ્પ-બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને આપેલું છે, એ સ્પષ્ટ છે.

૧૫. વાગીશ્વરીકુંડ અને આગ્રેયેષ્ટિકુંડનું એકવાક્યાર્થ વર્ણન.

શંકાર:- 'સર્ગાવર્ત દ્રવ્યાસ્થાપતિઃ' આ બ્રહ્મવર્ગીકૃત વાક્યથી વિશ્વબ્રાહ્મણ સમજાવા, એને વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રથવિષયક વાજપેયયજુરૂપરથી અને તેમના કર્માગ્નિકુંડના વાગીશ્વરી નામરૂપરથી બતાવ્યું ખરું; પરંતુ વાગીશ્વરી આ નામ મહારાષ્ટ્રદેશના વિશ્વબ્રાહ્મણો માત્ર વાપરે છે. કર્નાટક, આંધ્ર દ્રવિડ દેશના વિશ્વબ્રાહ્મણો પોતાના અગ્નિકુંડને વાગીશ્વરી કહેતા નથી. આગેટ્રી 'એમ કહે છે. તે પછી 'સર્ગાવર્તીદ્રવ્યાસ્થાપતિ' આ વાક્યનો સમ્બંધ વિશ્વબ્રાહ્મણોની સાથેજ કેવી રીતે છે ?

ઉત્તર:-આ શંકાજ સમાધાનરૂપ છે. કેવી રીતે તે જુઓ. વાગીશ્વરી નામનો અપભ્રંશ થઈને જે પ્રમાણે 'આગેસરી' શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો છે. તેજપ્રમાણે 'આગનેચેષ્ટિ' આ નામનો 'આગેટ્રી' એ પણ અપભ્રંશજ છે. તેથી સૂક્ષ્મ લોકોએ એ શબ્દને બદલે 'આગનેચેષ્ટિ' એવો શબ્દ ઉચ્ચારવો એટલે થયું. આગનેચેષ્ટિ આ શબ્દનો અર્થ 'અજ્ઞયાનાં દાહઃ । આગ્નેષ્ટાઃ' અર્થ આગ્નેય છે સંજ્ઞા જેને એવા જે આગિરસ વાયરૂપત્યાદિ વિશ્વકર્મસંતતીય ઋષિ, તેમની જે ઇષ્ટ એટલે યજ્ઞ અથવા યજ્ઞકુંડ તોને આગનેચેષ્ટિ કહેવી. હવે વાયરૂપત્યાદિ આગિરસને આગ્નેય સંજ્ઞા છે, એને પ્રમાણ:- 'મારત મનુશાવન પર્વ અ- ૮૩-અષ્ટૌ જાંગરમ પુષા અગ્નય સ્નેહયુક્તાઃ ॥ ૬ સ્પન્નિહત્તરજ્ઞપયસ્યઃ શાતિરેવચ ॥ ઘોગેવિરૂપઃ સંવત સુજગ્ગાહમઃ સ્મૃતઃ' અગ્નિશ ઋષિના જે આઠ પુત્ર, તેમને આગ્નેય એવી સંજ્ઞા છે. તેમના નામ:-બૃહસ્પતિ, ઉત્તથ્ય પયસ્ય, શાંતિ, ધીર, વિરૂપ, સંવત્ અને સુપ્રજા, આ આગિરસ આગ્નેયસંજ્ઞક બાળુવા. આ ઉપરથી આગ્નેય સંજ્ઞા આગિરસ વાયરૂપિતિને લાગતી હોવાથી 'સર્ગાવર્તીદ્રવ્યાસ્થાપતિઃ' આ વાક્ય કર્નાટકાદિ દેશ પ્રસિદ્ધ આગનેચેષ્ટિ આ વાગીશ્વરીના પર્વાચીન નમરૂપરથી પણ વિશ્વકર્મસંતતીય શિલ્પીબ્રાહ્મણોનેજ લાગુ પડે છે કેમકે અત્યારના ૧ આગનેચેષ્ટિ યાજ્ઞક, વાગીશ્વરી યાજ્ઞક એ પહેલાં નિયમપૂર્વક રથાદિ શિલ્પસિદ્ધ્યર્થ વાયરૂપતીષ્ઠિ નામ રથવિષયક વાજપેય યજ્ઞ કરતા હતા. તેથીજ દ્રવિડ, કર્નાટકાદિ દેશોમાં વિશ્વકર્મસંતતીય શિલ્પિને (રવાજરૂપે આચાર્ય) આવા વાયરૂપતીષ્ઠિરૂપ વાજપેય યજ્ઞકર્તૃત્વ બ્રાહ્મણત્વબ્રેધક નામથી પાત્યારવાની રીત છે.

૧૬ વિશ્વકર્મસંતતીને આગિરસત્ત્વ અને આગ્રેય સંજ્ઞા છે.

બીજી ક્ષુતિઓમાં વિશ્વકર્મા અને બૃહસ્પતિ આ નામને એકજ ગણવા એમ કહ્યું છે. અને પુરાણમાં પ્રાયઃ બૃહસ્પતિ અને વિશ્વકર્મા આ બે વ્યક્તિઓને સમાન ઐશ્વર્યધિકારી સમજાવી, એમ કહ્યું છે. તેથી પૌરાણિક ભત ક્ષુતિના વિરૂધ્ધ છે એમ કોઇએ સમજવું નહીં. કેમકે બૃહસ્પતિ જે પ્રમાણે દેવોનો પુરાહિત હોઇ આગિરસ શિલ્પિ છે.

૧ સાતતીય સંહિતા મ.એ કાંઈ ૨૧૩૩-હિરણ્યક મઃ કુર્વીત દ્વાપ્રેવાદિહિવિષયં ॥

૨. સૂર ગવર્તનેટ મેક્ષેટિયર અને કાસ્ટ બેન્ડ ટ્રેસ્ટ ઓફ સર્વેયર્સની ભાગ પદિકા જુઓ.

તે જ પ્રમાણે વિશ્વકર્મા પણ પુરોહિત હોઈ અંગિરસ શિષ્ય છે. એ વિષે સંગ્રહ પહેલે પાટ ૬૪ બુધો. કેમકે પૂર્વોક્ત (અષ્ટોત્તરિસઃ પુત્રઃ અગ્ન્યાસ્તેડ્યુદાહતાઃ ॥) વૃદ્ધસ્થાન સુધન્વા ગણમઃ સ્મૃતઃ ॥) આ ભારતોક્તિઉપરથી જે પ્રમાણે બૃહસ્પતિ અંગિરાઋષિનો પુત્ર છે તે પ્રમાણે (સુ ગન્વાતિશ્વકર્માગ) આ વિશ્વમેદિન્યાદિકાશવાક્યઉપરથી (વિશ્વ-કર્મા પણ અંગિરાઋષિનો પુત્ર છે. રથાદિ શિષ્યમાં વિશ્વકર્મા પરમ નિપુણ; તેથી વિશ્વકર્માનેજ સુધન્વા આવું નામ છે, અર્થાત્ જે પ્રમાણે વિષ્ણુનો અત્યાર વાસુદેવ અને વ.સુદેવનો પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન અને પ્રૈષાત્ર અનરૂદ્ધ આવી પૃથક્ વ્યક્તિઓ હોવા છતાં વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનરૂદ્ધ આ નામોવડે એક વિષ્ણુજ વર્ણવામાં આવે છે તે પ્રમાણે વિરાટ વિશ્વકર્માનો અત્યાર પ્રસન્નદેવના પુત્ર અંગિરાઋષિ અને પ્રૈષાત્ર વાયસ્પતિ સુધન્વા આવી પૃથક્ વ્યક્તિઓ હોવા છતાં બ્રહ્મા, અંગિરા, વાયસ્પતિ, સુધન્વા આ નામોવડે એક વિશ્વકર્માજ વર્ણવે છે. આવી શ્રુતિસ્મૃતિની એકવાક્યતા સમજવી.

હવે બૃહસ્પત્યાદિ સુધન્વાદિ આંગિરસાં આગ્નેય સંજ્ઞા હોવાનું કારણ અંગિરાઋષિની ઉત્પત્તિ અંગિરામાંથી છે. એનું પ્રમાણુ:—

વાયુપુરાણ અઘ્યાય ૪—પ્રજાપતિવશાનુકીર્તને—હરણ્યગર્ભસ્તદ્દૃષ્ટ્વા જ્વાલાંભિત્વા-
વિનિઃસ્રૂતં ॥ શ્રુગુ મ્લમિતિહોવાચ યન્માત્મમાસ્તવ શ્રુગુઃ ॥ ૩૭ ॥ મહાદેવસ્થાઙ્કૃત
દૃષ્ટ્વાઋષ્ણામન્વવીત ॥ મમૈષપુકામસ્યવીક્ષતસ્ય સ્વયંપ્રભો ॥ ૩૮ ॥ વિજઙ્ઘ-
શ્રુગૈઃશોભમપુત્રોઽભવત્સ્યમ્ ॥ દ્વિતીયંતુતતઃ શુક્રમગારેષ્વપતત્પ્રમુઃ ॥ અગારેષ્વગિરો-
ગાનિસંહિતાનિતતોઽગિરાઃ ॥ ૪૧ ॥ સમૂત્તિતસ્યતાંદૃષ્ટ્વાવાન્દ્રઋષ્ણામન્વવાત ॥ રંતો-
ધાન્તુર્યમેવાહ દ્વિતીયોઽયમમાસ્તિવતિ ॥ એવમસ્તિવતિસોઽયુક્તં ઋષ્ણાસદમસ્પતિઃ ॥
તસ્માદગિરસશ્ચાપિ અગ્નૈયા ઇતિતઃ શ્રુતમ્ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—પ્રસન્નદેવે એકવખત વાઙ્મુ નામનો યજ્ઞ કર્યો. અને તેમાં પોતાનું વીર્ય હવન કર્યું. તેથી તે યજ્ઞની જ્વાલામાંથી પ્રથમ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનું નામ ભૂગુ. ભૂગુને નિરખી નિરખીને શંકરે પ્રસન્નદેવને કહ્યું, ‘આ પુત્ર મને આપ. તે પ્રમાણે તથાસ્તુ’ કહીને પ્રસન્નદેવે તે પુત્ર શંકરને સ્વાધીન કર્યો. ત્યારથી ભૂગુને શિવપુત્ર કહેવા લાગ્યા. ત્યારપછી ધર્મપ્રપતા ખોટાવશામા બીજી એક આહુતિ આપનાંની સાથે તે બધા એકઠા થયાંને તેમાંથી અવયવ બન્યા અને બીજા એક તેજઃપુંજ પુત્ર નિર્માણ થયો. તેનું ‘અંગિરા’ નામ પાડ્યું. તે પુત્ર નિજતેજસમો િત્ય અને તેજસ્વી છે એમ જોઈને અગ્નિએ પ્રસન્નદેવનીપાસે માગણી કરી કે, હું તારે વીર્ય ધારણ કરનારો છું. મારે આ પુત્ર મને દે. તે ઉપરથી પ્રસન્નદેવે અગ્નિને સુધન્વા તથાસ્તુ કહીને અંગિરા પુત્ર તેને સ્વાધીન કર્યો. તે પુત્ર અંગિરામાંથી ઉત્પન્ન થયો હોવા તેથી તે અંગિરાઋષિને આ તેની પરં-પરા બૃહસ્પત્યાદિ વંશજોને આગ્નેય એવી સંજ્ઞા છે. આ અંગિરાઋષિ ॥ અને અંગિરા-રસની આગ્નેય સંજ્ઞાઉપરથી અને સ્થપતિ સંજ્ઞાઉપરથી અંગિરા અને અંગિરસ નુવ-ણાદિ શિદ્ધકર્તા છે, એ સ્પષ્ટ છે.

૧૭. આંગિરસદુલેત્પન્ન અંગારક સ્વર્ણનાર બ્રાહ્મણ છે.

અગ્નિરૂપ અંગારક નામના મંગળ શ્રદ્ધને સ્વર્ણકાર એવી શિદ્ધકર્તાત્વ સંજ્ઞા છે. અંગારક એટલે મંગળ, એને ‘સ્વર્ણનારઃ ક્ષિતસુતઃ’ આવી સ્વર્ણકાર સંજ્ઞા હોવાનું

કારણ સુવર્ણાદિ ધાતુ અને અંગારક ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોવાથી જો એમને [સુવર્ણને અને અંગારકને] ભૌમ એવું નામ છે, તો તેમને આગ્નેય સંજ્ઞા હોય એ પણ મોઘ્યજ છે. કેમકે ભૂમિદ્વારા અગ્નિ પ્રગટ થાય છે એવી શ્રુતિ છે:—

ऋ० ૨૩૬ દિવાર્યાતિમૃતોભૂમ્યાઽમિર્યંવાતો અંતરિક્ષેણયાંતિ ॥

અર્થ:—સ્વર્ગમાંથી મરૂદ્વગ્ણ, ભૂમિમાંથી અગ્નિ, અને અંતરિક્ષમાંથી વાયુ પ્રગટ થાય છે. આ શ્રુતિઉપરથી આગ્નેય અને ભૌમ આ નામ અંકારક હોઈ જે પ્રમાણે અગ્નિ રૂપ અંગારક થઈ ભૂમિસંભૂત હોવાથી તેમને ભૌમ કહે છે તે પ્રમાણે અલંકારાદિ શિલ્પકર્મોપમેયોગી સુવર્ણ, લોહ, રત્નાદિકને પણ ભૌમ એવું આગ્નેયસંજ્ઞક નામ છે. સુવર્ણ અને મંગળ અંગારામિર્ય હોવાથી “અંગારમુલ્મુકે નહીં પુલ્હિમ્નુ મહીસુત” આ વિશ્વકોશોક્તિઉપરથી ભૌમને અંગાર કહે છે અને “અગ્નિરેતઃ સુવર્ણસ્યાદતોષ્ઠિન્દ્રસુ-ઝરમ્ ॥ સુવર્ણત્યકૃતૌદક્ષઃ સ્વર્ણકાર ઇતિસ્મૃતઃ ॥” આ અગ્નિપુરાણસ્થ વચન ઉપરથી સુવર્ણની અને સુવર્ણકારની ઉત્પત્તિ અગ્નિમાંથીજ છે. તેમજ સુવર્ણલંકારાદિ શિલ્પકર્મ પણ અંગારામિસિવાય (નિષૂંમ યોટાવરાના અર્થાત્ કોળસાના અગ્નિસિવાય) થતું નથી. તેથી અંગારકને સુવર્ણકાર કહ્યા છે. અને અંગારામિસંબંધી જે પ્રમાણે અંગારક સુવર્ણકાર છે તેજ પ્રમાણે અંગારાગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અંગારવર્ણ અંગિરા ઋષિ અને વાયસ્વતિ સુધન્વાદિ આંગિરસ પણ સુવર્ણકારાદિ શિલ્પિ છે. કેમકે અંગારક મંગળ થઈ પણ આગ્નેયાખ્ય આંગિરસ કુળમાંજ ઉત્પન્ન થયો છે. એ શાનાઉપરથી એમ પુછ્યો તો અંગારકનું ભારદ્વાજ ગોત્ર છે તેથી; અર્થાત્ “મત્સ્યપુ૦ અ૦ ૧૨૧ ‘અગિરા પ્રથમ સ્ત્રેષા દ્વિતીયઅવહસ્વતિઃ ॥ તૃતીયઃ મગદ્વાજઃ પ્રવરાઃ પર્ગકીર્તિતાઃ ॥’ અંગિરા ઋષિનો પુત્ર ભૂહસ્વતિ, ભૂહસ્વતિનો પુત્ર ભારદ્વાજ ઋષિ, ભારદ્વાજ ગોત્રોત્પન્ન અંગારક પંચાલ સ્વર્ણકાર છે. અસ્તુ. ભારદ્વાજ અંગિરસ પુત્ર હોવાથી જો સ્વર્ણકાર સંત્ય અંગારને પણ આંગિરસત્વ છે તો અંગિરા ઋષિ સુવર્ણાદિ શિલ્પાધિપતિ હોય એ સ્પષ્ટ છે. અંગિરા ઋષિ શિલ્પકર્તા છે એમ તેના અથર્વાંગિરસ અને અથર્વાણ્ય એવા શિલ્પપેદવિષયક નામઉપરથી સ્પષ્ટ છે. તેમજ આગ્નેરેષ્ટિ રથપ્રધયક વાગ્ધેય-યજ્ઞ કર્મઉપરથી અને ‘વાચસ્પતિર્વિશ્વર્મ માંનસૂત્રેય’ આ શ્રુતિઉપરથી જેના આગ્ને-રેષ્ટિ પદ્ધતિનામ ગોપ્તીકૃતિ કર્મોવકે કર્તાને સ્થપતિ-શિલ્પિ કહે છે. તે ભૂહસ્વતિ પણ સ્વર્ણરથાદિ શિલ્પકાર છે. તેમજ ‘સુકર્માગ્રહયં ગેસ્યાત્સુકર્મોદ્વજાગિનિર્ણય ॥ સુધ-ન્વાગ્રહધાનુર્લકં સુધન્વાગ્રહકર્મણિ ॥” આ વિશ્વકોશઉપરથી અને મેદનીકોશઉપરથી આંગિરસ સુધન્વા સુધ્ધાં સર્વ શિલ્પકર્મમાં એટલો નિપુણ છે કે દેવોએ સુધન્વાને વિશ્વકર્મા કહ્યા છે. તેથી (સર્ગોપ્પના૦) આ વાક્યઉપરથી આગ્નેરેષ્ટિ વાગ્ધેયરી યજ્ઞ આંગિરસ શિલ્પિને પ્રાદાણુ બાળવા. કેમકે જેને સ્થપતિ એવી સંજ્ઞા છે તે આંગિરસ મંગળ સ્વર્ણકાર હોઈને પ્રાદાણુ વર્ણ છે. જુઓ અહોની ભતિવિષે શ્લોક:—

જ્યાંતિઃ શાસ્ત્રે-અવનોસોદિનમગ્નિસ્તપસ્વી રો હિણીમિયઃ ॥ સ્વર્ણકારઃ ક્ષિતિ સુતો
બ્રાહ્મણસ્તુગુરુઃ સ્મૃતઃ ॥ વાંળકલુષઃ કનિર્વૈશ્વો વૃષલઃ સૂર્યનંદનઃ ॥ સંહિકેયોનિષાદશ્ચ
સર્વકાર્યેષુ ચિંતયેત્ ॥ ૮ ॥

૧ દ્વાદ્યનયનં મન્દિરગર્ભોવિર્લિખ્યોમતઃ । દ્વિતિમ્યાચસિદ્ધાંતમુકાવલ્લો ॥ ૨૧ ॥ ફિરગાવલિમાર્ગેપિ ॥
અને ‘મંદ પહેલો, ઘૂટ ૧૦ જુઓ.

અર્થ:-સૂર્ય એ ક્ષત્રિય, ચંદ્ર તપસ્વી, મંગળ પંચાલ રથકાર. ગુરુ બ્રાહ્મણ, બુધ વાણી, શુક વૈદ્ય થાન શૂદ્ર, અને રાહુ કેતુ ભિલ, આ અંદોની ભાતિઓ તેમનાં લક્ષણ ઉપરથી કરાવેલી છે. આ નવઅંદોની ક્ષત્રિયાદિ ભાતિમાંથી કઈ ભાતિ કયાં વર્ગમાં ભળેલી એ જે રાશિનો અહસ્વામિ હોય તે રાશીના વર્ણઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. રાશીના વર્ણવિષે શ્લોક:-

મીનાલિકકર્કટાષ્ટમિપ્રાનૃપાઃ સિંહાજધન્વિનઃ ॥ કન્યા નક્ષત્રાવૈશ્યાઃ શૂદ્રાચુરમતુલાષ્ટાઃ ॥

અર્થ:-મીન, વૃશ્ચિક અને કર્કનો વિપ્રવર્ણ; સિંહ, મેષ અને ધનુનો ક્ષત્રિયવર્ણ; કન્યા, મકર અને વૃષભનો વૈશ્યવર્ણ; મિથુન, તુલ અને કુંભનો શૂદ્રવર્ણ ભાણેલા. સ્પષ્ટ સમજવા માટે કોષ્ટક:-

જાતિ	પં. સ્વ	વૈદ્ય	વાર્ણ	તપસ્વી	ક્ષત્રિય	વાર્ણ	વૈદ્ય	પં. સ્વ	બ્રાહ્મણ	શૂદ્ર	શૂદ્ર	બ્રાહ્મણ
વર્ણ	ક્ષત્રિય	વૈદ્ય	શૂદ્ર	બ્રાહ્મણ	ક્ષત્રિય	વૈદ્ય	શૂદ્ર	બ્રાહ્મણ	ક્ષત્રિય	વૈદ્ય	શૂદ્ર	બ્રાહ્મણ
મંદ	મંગલ	શુક્ર	બુધ	ચંદ્ર	રવિ	બુધ	શુક્ર	મંગલ	ગુરુ	શનિ	શનિ	ગુરુ
રાશિ	મધ	વૃષભ	મિથુન	કર્ક	સિંહ	કન્યા	તુલ	વૃશ્ચિક	ધન	મકર	કુંભ	મં.

આ કોષ્ટક ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે જે પ્રમાણે જન્મથીજ બ્રાહ્મણ કહેવાડાવનારા ધન-મીન સ્વામીનો-ગુરુ અહુનો-ક્ષત્રિયબ્રાહ્મણ વર્ણ છે. તેજ પ્રમાણે પંચાલ સ્વર્ણકાર કહેવાડાવનારા મેષ વૃશ્ચિક સ્વામીનો-મંગળઅહુનો-કલ્લેખ (સ્મીષ્ણતીષ્ટ્યાસ્થપાનઃ) આ વાક્યવડે અમરના બ્રાહ્મણવર્ણ સંખ્યા બ્રહ્મવર્ગમાંજ છે. કેમકે પંચાલ સ્વર્ણકાર ભાતિનો મંગળ, બાહુસ્પત્ય ગોત્રાત્પત્ર આંગિરસ હોવાથી તેને ગીષ્પતીષ્ઠિ કર્તૃત્વ છે અને સ્વર્ણાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્તા બ્રાહ્મણ છે.

૧૮. અલંકારરથગસ્ત્રાસ્ત્રાદિશિલ્પકર્મો સર્વે દેવકૃષિ કરતા હતા.

રથમાં વપરાતાં લાકડાના ઇંદ્રધ્વજને જે અલંકાર લેખ્ય છે તે દેવોએ અને બ્રાહ્મણોએ પોતાના હાથે કરી આપેલાં છે. એનું પ્રમાણ:-

बृहत्संहिता अध्याय ४३-रक्ताशोकनिकाशचतुरस्रं विश्वकर्माणप्रथमम् ॥ रश्ना स्वयमुवा शक्रेणचानेकवर्णधरी ॥ (अग्रेपि) द्वादशमपिच निवशं मनुयो नीलो-स्पलभास ॥ किंचिदथ उ-वातिर्णतमुपरि विशालं त्रयोदश केतोः ॥ शिरसि बृहस्पति शुक्रौ लाक्षारस सज्जि भददनुः ॥ ४८ ॥

અર્થ:-ઇંદ્રધ્વજને પદ્મમણિ જેટલો અશોકના ફુલ જેવો લાલ ચૈત્રસ અલંકાર પ્રથમ વિશ્વકર્માએ આપ્યો પછી બ્રહ્મદેવે અને શંકરે ત્રિત્રિવિત્રિ રંગનો કમરપેઠો આપ્યો. તેમજ બારમો અલંકાર તો આખોએ નીલમણિથી જેટલો હોતો; તેખધા કૃષિ યોએ એકાં મળીને આપ્યો. લાખના રંગજેવો કીરમણ રંગનો છત્રના આકારનો તેરમો અલંકાર બૃહસ્પતિ અને શુકરે આપ્યો. તેમજ ભાગવ એ ભાતિના બ્રાહ્મણ હોવા છતાં બૃહગાદિ શસ્ત્રોના નિર્માણ કરવાનાં શિલ્પમાં અત્યંત નિપુણ હતા. તદવારને આણી દેવાનું તેમનું આતુર્ય તો બુદ્ધિયો !

૧ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય બંને વર્ણોને (સર્વાણ્ય બ્રાહ્મણસ્યૈવરાજન્યસ્યચ સઘઃ ॥ નેતૃવૈદ્યસ્ય) (તે. જા. અ. ૧ પ્ર. ૭ અ. ૭) આ કૃતિ આખ્યપર્યા સમાનાધિકાર હોવાથી આ વર્ણો નિશ્ચયિત પરશુરામાદિક પ્રમાણે બ્રાહ્મણોમાંજ ગણે છે

૨ મંગલ પંચાલજ શાઉપરથી એમ કહેશે તો આંગિરસ વિશ્વકર્મ કુલોત્પન્ન મારદ્વાજ ગોત્રી છે તેથી,

બુદ્ધસંહિતા અં ૫૦-દ્વિમૌક્તનસંચ શશ્વવાનં રુચિરેનાશ્રિય મિચ્છતઃ પ્રદીપ્તાં ॥

દ્વિષા ગુગવત્સુતામિલિપ્તોઃ સાલેહેનાશ્વમિચ્છતશ્ચવિત્તં ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:-આ શશ્વને પાણી દેવાની કળા શુકાચરે કહેલી છે. જેને શશ્વ કરી દેવાનું હોય તેને શિષ્યકારે પૂછવું કે 'આપને શાની ઇચ્છા છે?' રુચ્યની ઇચ્છા હોય તો તેનું શશ્વ લોહીમાં ઠંડું કરવું. શુણ્ણવાનું પુત્રની ઇચ્છા હોય તો તે શશ્વને દૂધમાં અને ઘીમાં ઠંડું કરવું; અને જેને દ્રવ્યની ઇચ્છા હોય તેનું શશ્વ પાણીમાં ઠંડું કરવું. શશ્વો તૈયાર કરવાનો એક સ્વતંત્ર અંશ છે. તેનું નામ 'ઐશનસ'. એ સિવાય ત્રિશૂળ, ચક્ર, ખડ્ગાદિ શસ્ત્રાસ્ત્રો તૈયાર કરવાની કૃતિ અને તેમના પર કરવાના સંસ્કારનું અગ્નિપુરાણમાં ૨૨૪ મા અધ્યાયમાં સવિસ્તર વર્ણન છે. તેમજ સ્વણાદિ રથશાસ્ત્રાદિ શિષ્યકર્મોમાં અત્યંત કુશલ એવા પંચાલ રથકાર શિષ્ય આંગિરસ છે. એનું પ્રમાણ 'તૈ. બ્રાહ્મણ-જ્વાલાલે રથચક્ર નિમિત્ત રાઠતિ । અતો અંગિરસ ઉત્તમઃ સુવર્ગ લોકમાયન્ ॥ આ શ્રુતિમાં રથકર્મ સંબંધી યજ્ઞ કરનારા રથકાર શિષ્ય બ્રાહ્મણને આંગિરસ એવી સંજ્ઞા છે. તેથી:-

૧૨ આંગિરસવિશ્વકર્મસંતતીયરથકારોને બ્રાહ્મણત્વ હોઈ દેવરથાયુધકર્તૃત્વ છે.

શ્લોક ૪૧૧૩૧૪ અનંવસ્તે રથમશ્વાયતક્ષન્ત્વપ્ત્વા વજ્રં પુરુહૂત યુમતં ॥ બ્રહ્માણ હંદં મહયંતોઅર્કૈરવર્ધયન્નહેયંહંતવાડં ॥

આર્થ:-હે પુરુહૂત બહુભિરાહૂતરે તે ત્વદીયં રથમશ્વાયાશ્વાય્યાં સંયોગાર્થે મનવો મનુષ્યા ઋમવો. સ્તક્ષન્ । અતક્ષન્ । અકુર્ચન્ । ત્વશ્ચત્વરીયં વજ્રં યુમંતંદીપિતમંતમકરોત્ । ડ અપિચ મહંયંતં હંદં પૂજ-યંતો બ્રહ્માર્ણોડગિરસઃ પરિવૃદ્ધામશ્વોત્વા । અહંયદહિં વૃજં । હત્ત્વે હંતું । અર્કોઃ સોલોઃ । અર્ચયન્ વર્ધિતવતઃ ।

અર્થ:- [યજ્ઞમાન ઇંદ્રની સ્તુતિ કરે છે.] હે ઇંદ્ર ! તને ઘણા યજ્ઞમાન યજ્ઞને માટે આજ્ઞાન કરતા આવ્યા છે. આંગિરસ અને વિશ્વકર્માનો પુત્ર ઋણુ, એમણે તારા રથને બેડવાને યોગ્ય એવા અશ્વ નિર્માણ કર્યાં. અને વિશ્વકર્માએ તારે માટે દેહીપ્ય-માન વજ્ર નિર્માણ કર્યું. એ પ્રમાણે શસ્ત્રાસ્ત્રોની તૈયારી કરીને તે બ્રાહ્મણ-આંગિરસ, વિશ્વકર્મા, સૌધન્વ, ઋણુ ઇત્યાદિ રથકાર-પુત્રવધ કરવા સાટે જલડી નીકળવાની અનેક સ્તોત્રોવડે તારી પ્રાર્થના કરે છે. આ શ્રુતિમાં 'બ્રહ્માણઃ' આ પદઉપરથી આંગિરસ વિશ્વકર્મસંતતીય રથકારોને બ્રાહ્મણત્વ હોઈ દેવરથાયુધારક વર્ણ છે. બીજું પ્રમાણ:-

કલ્કી પુરાણે વૃત્તીયાંશ અધ્યાય ૪-રથો નાનામણિશ્ચાત પાટિતો કામગૌ પુરઃ ॥

સમયાતૌ જ્વલહિવ્ય શશ્વાન્નેઃ પરિવારિતૌ ॥ ૩૨ ॥ દદ્યુશ્તે સર્વોમય્યે વિશ્વકર્મં વિાનમિતૌ ॥ મૂપા મુનિગણાઃ સમ્યાઃ સર્હર્ષાઃ કિમિતીરિતાઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:-ભગવંતે કલ્કી અવતાર ધારણ કર્યા પછી યૌધ્ધ, મલેચ્છ, અને કૃથોદરી નામની રાક્ષસી આ બધાંના વધ કર્યા પછી મરે અને અંદ્રવંશીય દેવાપી આ બે ક્ષત્રિય રાજાઓને ધર્મસંસ્થાપના કરવા માટે પૃથ્વીનો રાજ્યાભિષેક કર્યો તે વખતે વિશ્વકર્મા શિષ્યોદિ તેમને માટે દેહીપ્યમાન શસ્ત્રાસ્ત્રોસહિત અનેક રત્નોથી જડેલા એવા બે હિવ્યરથ નિર્માણ કરીને મોકલ્યા. તે રથ એટલા બધા અપ્રતિમ હતા કે તે જોને સર્વ રાજા, ઋષિ અને એકઠા થયેલા બધા સભાસભ આશ્ચર્યથી આકંઠ થઈ ગયા અને બોલ્યા, "વિશ્વકર્માનું આતુર્ય કેટલું બધું છે ! તે નામપ્રમાણે ખરેખર વિશ્વકર્માજી ખરા." ઇત્યાદિ અનેક પ્રમાણોઉપરથી વિશ્વકર્મા રથાદિ અનેક કલાકૃતિઓનાં

કામમાં પ્રવીણ હોતો એ સ્પષ્ટ છે. આ શિષ્યકર્મો પૂર્વે અનેક પ્રહર્ષિઓએ પણ કરેલાં છે. ન્યાપિ વિશ્વકર્મા અને તેની સંતિ તે કામમાં વિશેષ પ્રવીણ છે. તેવા બીજા કોઈ નથી. જુઓ “મ-પુ-મુ-નિવિમુચ્યંતરિક્ષવા પાતાલે ચાપિ પાવનિ ॥ મુદંયંત્રં રયો મૂયા પ્રતિમા વનનાદિકં ॥ ઘટ્કાચ્છદયને ગિરપં તત્સર્વે વિશ્વકર્મકં ॥” આગમ્ની “બ્રહ્મપુગણ વનનાદિકં વિદ્યૌ-શિલપાનાયાંય દેવાય નમસ્તે વિશ્વકર્મણે ॥” વિશ્વકર્મા શિષ્યકર્મમાં અત્યંત નિષ્ણાત હોતો. એનાં પણ ઉત્તમ પ્રમાણ છે. એ બધાંને મતિ-તાર્થ એટલેજ કે બૃહસ્પતિયજ્ઞ રથકર્મ વિષયક છે. એ બૃહસ્પતિ રથાદિ શિષ્ય કરનારા છે; અને બૃહસ્પતિ તથા વિશ્વકર્મા વચ્ચે ભેદ નથી; આ શ્રુતિસંમત હોવાથી અને વિશ્વકર્માનેજ આગિરસત્વ અને રથકારત્વ હોવાથી ‘સર્ગાણ્ણતીપ્રયા’ આ વાક્ય વિશ્વપ્રાણેષુનુંજ હોતું છે, એમાં સંશય રહ્યા નથી. કેમકે તેમની આગનેયેદિ વાગી-શ્વરી અગ્નિકુંડની ઉપામના ઉપરથી તેમને અગ્નિહોત્રી એવી સંજ્ઞા હોવાથી વિશ્વપ્રાણે-શુને જીવેદિ યાજકત્વ મુળથીજ છે. એનું પ્રમાણ:—

સિદ્ધપુરૂષ મહાગેગિ આગદેવકૃત મૂળસ્તંભ અથ અધ્યાય ૧૮ એવી ૭૮ થી—
પંચાલ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ ॥ તેથ ઘટ્કર્મોચા અધિકાર જાણ ॥ નિત્ય કર્મ સદાચરણ ॥ દયા સર્વામૃતી
અસાચો ॥ ૭૮ ॥ કૃષ્ણશ્વર આગદેવકૃત મૂળસ્તંભ ॥ તેહી કર્મે ચાલવિતો ॥ સ્વતઃ સિદ્ધ અગ્નિ પ્રદર્શી ॥
સ્થાપિતાતી તેષવાં ॥ ૭૯ ॥ પરી ન ચાલે ત્યાચી કર્મસ્થિતી ॥ ચહુનાપરીચી કુંદે સ્થાપતી ॥
યજાદિકર્મે ચાલવિતી ॥ આળીકહી હોતી બ્રહ્મકર્મે ॥ ૮૦ ॥ પંચાલ મુર્તીચ અગ્નિહોત્રી ॥ તે
યુગાયુગાંચી પરીસત્ત્વો ॥ તે કુંદ જાણ વાગીશ્વરી ॥ યુગાયુગાંતરી અગ્નિ ॥ ૮૧ ॥ કૃતયુગો તે બ્રહ્મશ્વરી ॥
જ્ઞતાયુગો કામશ્વરી ॥ દ્વાપારી તે વાગીશ્વરી ॥ વાગીશ્વરી કાલિયુગી ॥ ૮૨ ॥

આ પ્રમાણે વિશ્વપ્રાણેષુના આગનેયેદિ વાગેશ્વરી યજ્ઞનરૂપ અગ્નિહોત્રનું વર્ણન કર્યું. હવે સ્થપતિ આ સંજ્ઞાનું થોડુંક વર્ણન કરે છે.

૨૦. વિશ્વબ્રાહ્મણને ચરુપ્રાશન અને સ્વાહાસ્વધાકારોચારનો અધિકાર છે.

વિશ્વકર્મ ‘સ્થપતિ’ સંજ્ઞક શિષ્યી પ્રાણેષ છે. કેમકે તેમને વૈદિક હોમ સિદ્ધ થઈ પ્રાશન કરવાના અને વેદબીજપ્રણવ [ઈંકાર] અને સ્વાહા સ્વધાકાર ઉચ્ચાર કરવાના અધિકાર છે. એનું પ્રમાણ:—

અમ્નિપુ. અં ૪૨—પ્રતિમ ર્થશિલાનયનવિધિ-રક્ષાંકૃત્વા નૃસિંહેન મૂલમંત્રેણપૂજ
યેત્ ॥ હૃત્વાપૂર્ણાહુતિં દયાદતો મૂતવલિગુરુઃ ॥ ૧૮ ॥ અત્રયેસંસ્થિતાઃ સત્ત્વા યાતુ-
તુધાનાશ્રયુક્તાઃ ॥ મિદ્ધાદયોબાયચાન્યે તાન્મનપૂજ્યક્ષમાપયેત્ ॥ ૧૯ ॥ વિશ્વ-
ધિવાર્થમસ્માક યાત્રૈષકેશવાજ્ઞયા ॥ વિષ્ણવર્ચયદ્ભવેત્કાર્યયુક્તાકમપિતદ્ભવેત્ ॥ ૨૦ ॥
અનેનવલિદાનેન પ્રીતાભવથસર્વથા ॥ ક્ષેમણગચ્છતાન્યત્રમુ-કાસ્યાનમિદંત્વરા ॥ ૨૧ ॥
પર્વપ્રવોધિતાઃ સત્ત્વાયાંતિ તૃપ્તાયથાસુખં ॥ શિલ્પિમિશ્રચક્ર પ્રાપ્યસ્વપ્રમત્રં જંપન્નિશિ
॥ ૨૨ ॥ મંત્ર-ઐનમઃ સકલલોકાયવિષ્ણવે પ્રમવિષ્ણવે ॥ વિશ્વાયવિશ્વરૂપાય
સ્વપ્રાધિપતયે નમઃ ॥ આચક્ષ્વદેવદેવેષ પ્રસુપ્તોઽસ્મિતવાંતિક ॥ સ્વપ્રેસર્વાણિકાર્યાણિ

૧ બ્રાહ્મણ (વાચ) વાગ્દેવી બ્રહ્મ સંજ્ઞિતા ॥ આ આધર્વણ ધૃતી ઉપરથી અને ચત્વારિકાન્ અશ્રુતી ઉપરથી બ્રહ્મેશ્વરીદિ નામો પરાવર્ણીતો દત્વાદ ચારેય વાચા સ્વરૂપ વાગીશ્વરી આ મુખ્યથક નામનેજ અનુ-
લક્ષીને છે.

હૃદિત્યાનિતુયાનિમે ॥ ૪૦ ॥ વૃંકદ વિષ્ણવેલાહા ॥ શુભે ત્વમેશુમં સર્વે હાશુર્ભસિ-
હહામતઃ ॥ પ્રાતરર્ચ્યાશિલાયાંતુ વંશાભોગાસ્ત્વક યજન્તુ ॥

અર્થ:-વિષ્ણુની વગેરે મૂર્તિ કરવા માટે બધાં ઉત્તમ શિલા હોય તે ઠેકાણે જવું અને તેની પરીક્ષા કરવી. જે શિલામાંથી કાંસાના જેવો નાદ નીકળે અને તેના પર આઘાત કરવાથી તણખા ઉત્પન્ન થાય તે શિલા દેવાની મૂર્તિ કરવાને યોગ્ય છે, એમ સમજવું. પછી તેના પર યથાવિધિ સંસ્કાર કરવા માટે તેજ અરણ્યમાં દુડમંડપાદિ તૈયાર કરીને નૃસિંહ હોમ કરવો. તેની પૂજાંકૃતિ યથા પછી મૂર્તિ કરનારા શિલ્પિએ હોમનું શેષ-ચરૂ હોય તે પ્રાશન કરીને 'ઝનમઃ સ્વકલ' ૪૦ ૪૦ વૃંકદ વિષ્ણવેલાહા' આ મંત્રોનો જપ કરીને રાતે સુચિત્ત નિદ્રા લેવી. અને તે શિલ્પિને જે શુભસ્વપ્ન આવે તો તે શિલા મૂર્તિકર્તાને કલ્યાણદાયક થશે એમ બાણવું. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે, શિલ્પિને જે 'અત્રોદન' નામના યજ્ઞનો શેષચરૂ પ્રાશન કરવાનો અને ઝંકાર સ્વાહાકારોઆદનો અધિકાર છે તો મૂર્ત્યાદિ શિલ્પ કરનારા 'સ્થપતિ' નામના વિશ્વ-કર્મસંતતીય શિલ્પિ બ્રાહ્મણ હોવા જોઈએ. તેથી અત્યારે ખેતદાર, ગવંડી, વડારી, ચવનશૂદ્રાદિ હસ્તનિર્મિત મૂર્તિઓ બનાવે છે તે શાસ્ત્રસંમત નથી. તે મૂર્તિઓ કરનારા અવિધિ કરે છે. તે સર્વ કૃતિ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે, એ પહેલાં જણાવેલાં બધાં પ્રમાણો ઉપરથી સ્કંદે જણાશે. એટલા માટે જેમને પોતાનાં કર્મનું શાસ્ત્રોક્ત દૂળ મેળવવાની આશા હોય તેમને મૂર્તિ, રથ, વધુના અલંકાર, દેવાના ઉપકરણો, યજ્ઞપાત્રો, દેવાલયો, યજ્ઞદુંડ, મંડપ ઇત્યાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મો વિશ્વકર્મસંતતીય બ્રાહ્મણોપાસેથી કરાવી લેવા, એજ ઉકત અને સશાસ્ત્ર છે.

૨૧. વિશ્વવ્રજાદ્યોનાં અગ્રપૂજા હોઈ તેમને બ્રાહ્મણરોધક વિશેષણ છે.

હવે વિશ્વકર્મસંતતીય શિલ્પિ બ્રાહ્મણોની બ્રાહ્મણતરિકે અગ્રપૂજા કરવી યોગ્ય છે, એને પ્રમાણ:-

વૃહત્સંહિતાં મધ્યાય ૬૦-પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાપનવિધૌ ॥ સ્થાપકદેવજ્ઞાદિજસમ્ય સ્થપ-
તાં વિશ્વવર્તામ્યર્ચ્ય ॥ કલ્યાણાનાં માર્ગીમવર્તાહપરત્રચ્ચર્ગી ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:-સિંહાસનઉપરના બાડામાં વિધિપૂર્વક મૂર્તિ બેસાડ્યા પછી સ્થાપક, શિલ્પવેદદેવતા દેવજ્ઞ, અર્થાત્ પંચાલોના ઉપાધ્યાય અને સ્થપતિ [મૂર્ત્યાદિ કર્તા વિશ્વ-કર્મસંતતીય શિલ્પી [એટલા બ્રાહ્મણોની બ્રાહ્મણ તરિકે મુખ્યત્વે કરીને પૂજા કરવી. એટલે મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરનારાને ઇંદુલોકમાં સર્વ કલ્યાણ અને પરલોકમાં સ્વર્ગસ્થાપ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજું પ્રમાણ:-

અગ્નિપુરાણ અધ્યાય ૪૦-પ્રાસાદગૃહાર્યેભૂપરીક્ષણવિધૌ-અર્ચ્યદાનં વિનિષ્ણાય
ગોવત્સાદીનં દેવદુરો ॥ કાલજ્ઞાયસ્થપતયે વૃણવાદિમ્ય અર્ચયન્તુ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:-પ્રાસાદ, મંદિર, ઇત્યાદિ બાંધનારાએ પહેલા ભૂમિની પરીક્ષા કરતી વખતે અર્ચ્યપ્રદાન કરવું. દેવજ્ઞ અને સ્થપતિની ગોવત્સદાનપૂર્વક પૂજા કરીને શેષવૈષ્ણવોની પણ પૂજા કરવી અને પછી પાષોખોદવો. સ્થપતિ શિલ્પિ અગ્રપૂજ્ય બ્રાહ્મણ છે એવું બીજું પ્રમાણ:-

વૃહત્સંહિતા અઽ ૫૩ વાસ્તુપ્રકરણે-અઽર્ચ્યૈર્નાનાકારૈર્વ્યક્તસુરમિહુસુમધૂપૈચ ॥

દેવતપૂજાંકૃત્વામ્યપતીનમ્યર્ચ્ય વિપ્રાંચ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:-નાના પ્રકારના અર્ચ્ય, પકવાનો, દહીં, અક્ષત, ઉત્તમ સુવાસિક પુષ્પો, દૂધ, દીપ્તિ વગેરે ઉપચારોવડે વાસ્તુ દેવતાની પૂજા કરીને સ્થપતીની (વિશ્વબ્રાહ્મણોની) પૂજા.

કરવી. પછી ભિક્ષુક પ્રાદક્ષિણી પૂજા કરવી. સ્થપતિને પ્રાદક્ષિણવર્ગોષક વિશેષણ છે. એનું પ્રમાણ: એજ બૃહત્સંહિતાના ૫૬ માં અધ્યાયમાં છે.

મુમિકાંગુલિમાનેન મયસ્યાદ્યોતરસતમાસાર્થે હસ્તત્રયૈષ્વ કથિતવિશ્વકર્મણાપ્રાદુઃ

સ્થપતયશ્ચાત્રમતમેક વિપશ્ચિતઃ ॥ કપોત પાલિસ્યુકાન્પૂનાગચ્છંતિતુલ્યતા ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:-મથના શિલ્પશાસ્ત્રમાં શિખરની ભૂમિ એટલી તળીયું ૧૦૮ અંગુલ ડોલું નેહ્યું, એમ કહ્યું છે. અને શ્રી વિશ્વકર્મકૃત શિલ્પશાસ્ત્રમાં તે ભૂમિ આ હાથ ડોલી નેહ્યું એમ કહ્યું છે. પરંતુ વિદ્વાન અને સ્થપતિ-શિલ્પવેદવિત્ પંચાલ પ્રાદક્ષિણ-આ બંને મત ખરા છે, એમ માનીનેચાલે છે. કેમકે જેનું માન એણું છે તેમાં પારવાને રહેવાની જગ્યા ઉમેરીએ તો તે બંને એક સરખીજ થાય છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે, જે વિશ્વકર્મવંશસ્થ શિલ્પિવાચક સ્થપતિ શબ્દ પ્રાદક્ષિણવર્ગમાં ગણવાને યોગ્ય ન હોત તો વેદશાસ્ત્રપક્ષ વિદ્વાન પ્રાદક્ષિણનેજ લગાડવામાં આવનારો વિપશ્ચિત:-આ શબ્દ સ્થપતિ નામના શિલ્પિને વરાહમિહિરે કદિ પણ લગાડ્યો ન હોત. અને જે અર્થે 'વિદ્વાન્ વિપશ્ચિત્ દાંષઃ' આગું પ્રદક્ષિણમાંનું પ્રાદક્ષિણ ભતિનુંજ વિપશ્ચિત:-આ વિશેષણ 'પ્રાદુઃ સ્થપતયશ્ચાત્ર મતમેક વિપશ્ચિત' એમાં શિલ્પવાચક સ્થપતિને લગાડ્યું છે અને 'દૈવત પૂર્ણાં કૃત્વા સ્થપતીનમ્યન્વં વિપશ્ચ' આમાં તેજ સ્થપતિની બીજી પ્રાદક્ષિણના પહેલાં અંગપૂજા છે તે અર્થે પૂર્વોક્ત સર્વ શ્રુતિવચનો ઉપરથી [સગાળ્પનીષ્ઠ્યાસ્થપતિ] આ અમરકોશનાં વાક્યમાં આગનેમેદિયા વાગિશ્વરો યાજક વિશ્વપ્રાદક્ષિણ શિલ્પનું 'સ્થપતિ' આ પચાસનામ પ્રાદક્ષિણવર્ગમાંજ સમાવિષ્ટ કરેલું છે, એ ખાત્રીપૂર્વક સમજવું નેહ્યું. કેમકે શિલ્પજન્ય રથકર્મસંબંધી વાજપેયયજ્ઞ પ્રથમ બૃહસ્પતિએ કર્યાં તે ઉપરથી વેદવિદ્યા પ્રમાણે રથાદિ શિલ્પવિદ્યા પણ પ્રદક્ષિણવર્ગમાં છે. જુઓ, રથકર્માત્મક વાજપેય યજ્ઞકર્તા બૃહસ્પતિ 'તૈં ૭ાં ૭૦ ૩ ૭૦ ૮૦' પ્રદક્ષિણવેદવાનાં હસ્તપ્રાતિઃ' આ શ્રુતિ ઉપરથી પ્રાદક્ષિણ શ્રેષ્ઠ છે.

૨૨. વૈદિક શિલ્પમાં દેવતાઓનું વાસ્તવ્ય હોઈ રથ વેદસ્વરૂપ છે.

જે પ્રમાણે વેદમંત્રોને આધીન દેવતા હોય છે તે પ્રમાણે રથ ગ્રહ પ્રાસાદ મૂર્તિ, અલંકાર, યજ્ઞપાત્રો, કુંડ મંડપ, શસ્ત્રો ઇત્યાદિ વૈદિક શિલ્પોને ત્રિવે સુબંધા દેવતાઓ અવશ્ય રહે છે તેનું પ્રમાણ શ્રુતિ:-

તૈં ૭ાં ૭૦-ત્રૈવેદેવોવૈરથઃ ॥ અંકૌન્યંકાત્રમિતોરથં યાવિત્યાહ ॥

યાવદેવતાતરથં પ્રવિષ્ટાસ્તાભ્યં વનમસ્કરોતિ ॥

ભાવાર્થ:-સર્વ દેવ રથમાં વાસ્તવ્ય કરે છે. તેથી એક દેવરથને નમસ્કાર કરવાથી સર્વ દેવતાઓને નમસ્કાર કરવાનું શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ રથ કરવાની ક્રિયામાં સુવર્ણાદિ ધાતુઓનાં કર્ત્રો સંબંધ નથી, રત્નોનું પણ તેમાં કામ પડતું નથી. તો પછી તે રથનું કર્તૃત્વ સ્વર્ણકારને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? અને રથમાં કઈ દેવતાઓ છે? એમ પૂછશો તો તે વિષે સુબંધા પ્રમાણ બતાવું છું:-

મત્સ્યપુરાણ અધ્યાય ૧૩૨-ચક્રશ્ચંદ્રચસૂર્યચ ચક્રેકાંચનરાજતે ॥ શુક્રપક્ષં કૃષ્ણપક્ષં પશ્ચાદ્વયમર્ષાશ્ચરાઃ ॥ ૨૮ ॥ રથનેમિદ્વય ચક્રદેવા પ્રજાપુરાઃ સરાઃ ॥ કૃત્તે દ્વાજગ્ધનયન ત્રિવેણુ શાતકુમ્ભિકં ॥ મણિયુક્તેન્દ્રનીલૈશ્વ વૃત્તં દૃષ્ટસુતેઃ સુરેઃ ॥ વસૈથ ગગનં ચક્રશ્ચાકરૂપ સ્થસ્યતે ॥ ૨૧ ॥ અગ્નિવેદઃ સામવેદઃ સૂર્યવેદઃ સ્તથાપરઃ ॥ વેદાશ્ચત્વારણ્યત્ત્વારણ્યસ્તુરણામ્બવન્ ॥ પ્રતોદૌકાર ઇવાસીતદગ્રચ ચપદકૃતે ॥

વધુ શ્લોક-સાદ્યકૃત્તવિવાદ્યુત્તપુરં સદ્દાવર્ચ ॥ રથનોપવિઠં મહ્યં સત્ત્રયન્વં કિલ્લાચતે ॥ ૨૫ ॥ દિવ્યાસન્નતથોક્તાઃ સ્તે ભવિતામહકાલુરાઃ ॥ તથાસ્તુત્વા મહાદેવે ચક્રસ્તે રથસુતમયઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:-રથનાં બે પૈડાંમાંથી એક મુવણું મથ અને બીજું રૈખમય [રૂપાથી મટેલું] હોય છે; તેમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર દેવતા, પૈડાની ધરીમાં સુકત પક્ષ અને કૃષ્ણ પક્ષ. સોન.તુ' પતર કરીને તે ઉપર જડેલા ત્રણ વાંસહતુ' બે સરૂં બાંધવાનો વચ્ચે દાંડા હોય છે. તેમાં ગંગા, સિન્ધુ અને શતુદ્રા આ ત્રણ દેવતાઓ. અશ્વને વિષે ઋગ્વેદાદિ ચારે વેદ સ્થાપન થાય છે. ચાલુકમાં કાર અને તેના છેડામાં વષટકાર હોય છે. આ પ્રમાણે સર્વ દેવોનો સમુદાય રથસ્વરૂપે સર્વેને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમજ સર્વ વેદ પણ રથરૂપે ચિંતનીય છે. એનું પ્રમાણ:-

તૈ.બ્રા. - સોડબ્રવીત્પ્રજાપતિચ્છંદાં સિરથોમે ભવત । યુષ્માભિરહમેતધ્વાનમનુ-
સંચરાણીતિ । તસ્યગાયત્રીચ જગતીચપક્ષાવભવતાં । ડહિગકૃત્રિષ્ટુરચપ્રમ્ણૌ અનુપ્પવપ-
ન્તિ યુગ્યૌ । બૃહવ્યેનોદિરભવત્ । સપ્તહરોરથમાસ્થાય । એતમધ્વાનમનુસમચરત્ ।
એત્ હૃષ્ણંદોરથમાસ્થાય । એતમધ્વાનમનુસંચરતિ । યેનૈષ એતસંચરતિ । યણ્વંવિદ્વા-
ન્સામેનયજતે । યઠચગમેવંવેદ इति ॥

અર્થ:-તે પ્રજાપતિએ આદિત્યનાં રૂપે આકાશમાર્ગે જવું એમ બધા દેવોને કહ્યું, “અહો! ગાયત્રિ પ્રભૂતિ છંદો! તમે મારામાટે રથરૂપ થાઓ. તમે રથરૂપ થો છો એટલે હું આકાશમાર્ગે સંચાર કરીશ.” આ પ્રમાણે કંઈતાંજ તે પ્રજાપતિનાં ગમન માટે ગાયત્રિ અને જગતી એ રથનાં પૈડાં થયાં; ઉષ્ણિક અને ત્રિષ્ટુપ એ રથના બે લાંબા દાંડા, અનુપ્પવ અને પંકિત આ બે આગકા ઘોડા, અને બૃહતિ રથની વચ્ચેની જગ્યા થઈ. આવા એ છંદોમય રથપર બેસીને તે પ્રજાપતિ નિત્ય આકાશમાર્ગે સંચાર કરે છે. તેથી જે પુરૂષ આ પ્રમાણે રથનાપર અનુસંધાન રાખે છે, અને વેદનું રથસ્વરૂપે ધ્યાન કર-
ધરે છે. તેને સોમયજનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી વેદ બે રથસ્વરૂપે ધ્યાન કર-
વાને યોગ્ય છે તે રથાદિશિષ્ય બ્રહ્મકર્મ સ્વરૂપજ છે. દેવોને વિજયશાલી રથના જેટલી પ્રિય વસ્તુ બીજી એકે નથી. યુધ્ધને વિષે રથ જયશાલી, સામર્થ્યદાયક, મનને ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતા આપનારો હોવાથી ઇંદ્રાદિ દેવોને રથનાકરતાં અધિક પ્રિય એવી બીજી હોઈ પણ વસ્તુ નથી. તેથી મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ, રથ એ વેદોકત સૂકતમય છે એમ દેવને જાણીને તેમને આ વેદોકત સૂકતરૂપ રથઉપર બેસીને હવી પ્રાશન કરવામાટે યજ્ઞમાં જસદ્દી આવો એવી પ્રાર્થના કરે છે. જુઓ:-

ઋ.અ. ૧.૧૪૨.૭-અસ્માં ઇદુસ્તોમંસાંહિનોમિ રથં નતષ્ટેવત
તિસનાયા ગિરં અગિર્વાહસે સુવૃક્તીં દ્રાય વિદ્વામિન્વંમોધિરાય ॥

આલ્ય-સ્તોતૃભિઃ પ્રેષિતાનિસ્તોત્રાણિ રથવાદિદ્રમાનયતિ ॥ અતઃકારણાદ્રથેચ્છાંકુર્વેત રથકરો
રથં કરોત તદ્વદહમિદ્રાયૈક નત્વન્ય દેવાય સ્તોત્રં રચયામિ । યસ્તોત્ર રથ વસ્તુવૃત્તિ સુમંસ્કૃતમિતિ ॥

એમાં એમ કહ્યું છે કે ‘રથની ઇચ્છા કરનારા ઇંદ્રાદિ દેવ જે પ્રમાણે રથ તૈયાર કરનારા રથકારઉપર પ્રીતિ કરે છે, તે જ પ્રમાણે મેં કરેલા સ્તોત્રને જ રથ સમજીને આ સ્તોત્રરૂપે રથમાં બેસીને ઇંદ્ર આવો અને રથકાર પ્રમાણે અમારા સ્તોત્રકારોઉપર સુદ્ધાં પ્રીતિ કરો.’ એમ બે સ્તોત્રકર્તા ઋષિ કહે છે તે રથકારાદિ શિષ્યકર્તા પ્રાણજ્ઞ દેવોને પણ અત્યંત પ્રિય છે એમ કહેવું બોધ્યું. કેમકે દેવોને રથમાં બેસવાની ધણી હોય હતી. અત્યારે સુદ્ધાં ગામોગામ રથ કરેલા નજરે પડે છે, એજ તેનાં પ્રથમ

સાક્ષી છે. સ્પર્શસ્પર્શ ઇત્યાદિ ન સમજતાં થતાં કુદ્ર દેવોને લીધે દેવતા કુપ્ત થાય છે. અને તેથી સ્થાપન કરેલી મૂર્તિ માંની દૈવિક શક્તિ ઓછી થાય છે. દેવોની મૂર્તિ-માંની તે દૈવિક શક્તિ અને સુપ્રસન્નતા નિત્ય કાયમ રહે તેથી પ્રતિવર્ષે પ્રતિપદ્મગૃહીત રથોત્સાહ-દેવોની મૂર્તિને રથમાં બેસાડીને ગામની આસપાસ વાઘાદિ આનંદોત્સવ પૂર્વક ફેરવી લાવવી- કરતા હશે.

૨૨ રથોત્સાહમાં દેવમૂર્તિ લઈને રથમાં વેસવાનો અધિકાર વિશ્વબ્રાહ્મણોને જ છે.

સત્યપુરાણ ૨૬૫ પ્રતિષ્ઠાવિધૌ-ઉત્થાપયેત્તતોદેવમુત્તિષ્ઠબ્રાહ્મણસ્વત ॥ આમરજે-

તિષ્ઠ તથા રથેતિષ્ઠેતિચાપરઃ ॥ રથેત્રહરથેવાપિષ્ઠતાંશિલ્પિગણેનતુ ॥ આરોપ્યચ તતો

વિદ્વાનાકુળેનપ્રવેશયેત્ ॥

અર્થ:- 'ઉત્તિષ્ઠ બ્રહ્મણસ્વતે' આ મંત્રવડે દેવતાના પૂજારીએ કિંવા સ્થાપના કરનારાએ તે મૂર્તિ ઉપાડીને વિશ્વકર્માશિલ્પિબ્રાહ્મણને આપવા. અને તે શિલ્પિએ 'રથેતિષ્ઠ' આ મંત્રવડે કિંવા 'રથેબ્રહ્મ' આ મંત્રવડે તે મૂર્તિને રથના મધ્ય-ભાગનેવષે સૂકીને તેને પકડીને બેસવું. મૂર્તિ ઉત્ક્રીને રથમાં બેસાડતી વખતે 'આમૂર્ત-જપ્ત્યાવર્તયે' આ મંત્ર વિશ્વબ્રાહ્મણશિલ્પિએ બોલીને હું હુણી વગેરે વાદો વગાડવાનું કહેવું. આ પ્રમાણે વાજતે ગાજતે તે દેવનો રથ ગામમાં ફેરવીને આજ્યા પછી મૂર્તિ સ્થાપન કરનારાએ 'વ કુળેન રજતા વર્તે' આ મંત્રવડે તે દેવની મૂર્તિ શિલ્પિ-યાસે રથમાંથી બહાર કઢાવીને દેવાલયમાં લઈ જવી. આટલા બધા દેવોને રથ પ્રિય છે. એટલું જ નહીં પણ ઇંદ્રાદિ દેવો મારેજા મંત્રદ્રષ્ટા બ્રહ્મર્ષિનાં સૂકતા અને યજ્ઞકર્મો છે. તે જ પ્રમાણે રથ એ પણ એક દેવતાજ છે એમ સમજીને તેને મારે બ્રહ્મ-ર્ષિઓએજ નહીં પણ દેવોએ સુધમાં સ્તોત્રો અને યજ્ઞ કર્યા છે. જુઓ. ઋગ્વેદ અષ્ટક ૫૪ અધ્યાય ૭ વર્ગ ૩૫ મંત્ર ૧ લો, બીજો અને ત્રીજો દેવો એમાં (હવિવારધંયજ) ઇત્યાદિ બોલ્યા. આ પ્રમાણે દેવોને રથ અત્યંત પ્રિય છે અને તે રથ, દેવમૂર્તિ ઇત્યાદિ તૈયાર કરનારા વિશ્વબ્રાહ્મણ શિલ્પિ પણ અત્યંત પ્રિય છે. પહેલાં કહેલાં દેવરથમૂર્તિ ઇત્યાદિ કર્યા કરવા મારે વિશ્વબ્રાહ્મણો જ બેઠાં છે. એનું પ્રમાણ:-

સ્કંદપુરાણ પ્રાત્નિષ્ઠાસંહિ-શિલ્પિનાં દેવકર્તૃત્વં વંશ્યાનાં વિશ્વકર્મેણઃ ॥ અહં વિશ્વસ્ય-કર્તાચ કર્તારો મમ શિલ્પિનઃ ॥ ૧ ॥ શિલ્પિગર્ભાણિ કિંમનિ કિંમગર્ભાશ્ચશિલ્પનઃ ॥

શિલ્પિરૂપં તુમદ્રૂપં નમદઃ મુનુપાર્શ્વતિ ॥ ૨ ॥

અર્થ:-શંકર કહે છે, 'હે પાવંતિ! શિવલિંગ કિંવા દેવોની મૂર્તિઓ તૈયાર કરવી એ કામ વિશ્વકર્માસંતતીય શિલ્પકારીનું છે. તેથીજ હું હંમેશાં શિલ્પકારીમાં રહું છું અને શિલ્પકાર હંમેશાં મારામાં રહે છે. એટલા મારે મારા લિંગની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે મૂર્તિ વગેરે કરનારા પંચાલ શિલ્પકાર મત્સ્વરૂપ જ હોવાથી પૂજ્યજ છે. કેમકે

૨૪. રથકારબ્રાહ્મણની ગણના દેવગણમાં છે.

ભારત અનુશાસન પર્વ અધ્યાય ૧૬૫-પિતામહો જગન્નાથઃ સાવિત્રી બ્રહ્મણઃ સતી ॥ શ્વેદમૂ રથકર્તાચ વિષ્ણુર્નારાયણઃ પ્રમુઃ ॥ ૧ ॥ ડમાપતિર્વિરૂપાશ્ચ સ્કન્દઃ સેનાપાત-સથા ॥ વિશાસ્ત્રાંકુતમુગ્ધાયુર્ધ્વદ્રસૂયોપ્રમાકરૌ ॥ ૨ ॥ શક્તઃશક્તી પતિર્દેવો યમોધૂ-સોર્ણસાસહ ॥ વરુણઃ સહગૌર્યાચ સહરુદ્ર્યાથનેન્દ્રવરઃ ॥ ૩ ॥ સૌમ્બાગૌઃ સુરભિર્દેવા-વિશ્વર્હામહાનૃપઃ ॥ ૪ ॥ સંકલ્પઃ સાગરોગંગાશ્ચલંત્યોડચમરુદ્રપાઃ ॥ આદિત્યાવસુલો-ક્ષ્મઃ સ્તાપ્તિજઃ પિતૃસોડધિઃ ॥ ૫ ॥ યમોઃ કૃતેત્વંપીદીક્ષા વ્યવસાયઃ પિતામહઃ ॥ શર્ભયો-

દિવસાશ્વેચમારીચ કચ્ચપસ્તયા ॥ શુકૌહસ્પતિ મૌમોહુધોરદુઃ શનૈશ્ચરઃ ॥ ૬ ॥

નક્ષત્રાણ્યુત્તરવક્ષ્યમાસઃ વૃક્ષાંશ્ચવત્સરાઃ ॥ વૈનવેયાઃ સમુદ્રાશ્ચાદુકજાઃ પક્ષગાસ્તયા ॥ ૭ ॥

અર્થ:-જગજ્ઞાથ, બ્રહ્મદેવ, સાવિત્રી, બ્રહ્મદેવની પત્ની-વેદભૂ-વેદગર્ભ યજુપુરુષ-રથકર્તા, -રથકારત્વદ્વા વિશ્વકર્મા-નારાયણ, વિષ્ણુ, વિરૂપાક્ષ ઉમાપતિ-શંકર સેનાપતિ કાર્તિકેશ્વર, વિશાખ, આર્ય, વાયુ, ચંદ્ર, સૂર્ય, ધંદ્ર, યમ ઉજ્જૈનસહિત ધ્રુમ, ગૌરિસહિત વરૂણ, ઋષિ સહિત કુબેર, સૌમ્યા-શાની-ગાયકામધેનુ, વિશ્રવા ઋષિ, સંકલ્પ-ધર્મઋષિના પુત્ર-મહાસાગર, ગંગા આદિ નદીઓ, મરુદ્ગણ, દ્વાદશાદિત્ય, અષ્ટવસુ, એકાદશરૂદ્ર અશ્વિનૌદેવ ૨, પિતૃઓ વેદ, તપસ, દૌશ્યાવ્યવસાય, પિતૃપિતા, રાત્રી, દિવસ, મરોચિપુત્ર, કશ્યપ, શુક, બૃહસ્પતિ, મંગળ, બુધ, શુક્ર, રાહુ, શનિ, અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રો, વસંતાદિ ઋતુ, માસ, પક્ષ, સંવત્સર, પક્ષી, અને સપ્તમે દેવ કહે છે. કેમકે આ બધા દેવવંશમાં થયેલાં છે. આ ઉપરથીજ લોકોમાં વેદપુરુષની પ્રભા વેદભૂઃ વૈદિક-બ્રાહ્મણ અને રથકર્તા વિશ્વકર્માની પ્રભા પંચાલ રથકારને ભૂદેવ કહે છે-કેમકે પહેલા બ્રાહ્મણ યજ્ઞકર્મથી અને બીજા શિલ્પકર્મથી દેવોને પ્રિય થાય છે.

૨૫. રથકાર બ્રાહ્મણોનાં આધાનવિષે વિશેષ વિધાનનું વર્ણન.

જે કે કાર્યપાદિ અનેક સૂદ્ધિકર્તા પ્રભપતિ કહેવડાવે છે તથાપિ કાર્યપાદિ સર્વ પ્રભપતિસહિત સર્વ ત્રૈલોક્યમાં જેમની પ્રભા છે એવા સુખ્ય આદ્ય પ્રભપતિ ભુગુ અને અંગિરા એવા છે. એનું પ્રમાણ:-

ભારત અનુશાસનપૃ ૦ ૮૩-અભય સ્તવગિરાઃ ક્રીમાન્ કવિર્બ્રાહ્મો મદાયજ્ઞાઃ ॥

મર્ગિવાંગરસા લોકે લોકસંતાનલક્ષણી ॥

અર્થ:-આખા ત્રૈલોક્યમાં જેટલી પ્રભા છે તેટલી બધી આગ્નેય એટલે અંગિરા અને બ્રાહ્મણ એટલે ભાગવ એ જે પ્રભપતિમાંથીજ થયેલી છે. વિશ્વબ્રાહ્મણ એ અંગિરસ વર્ગમાંના છે અને તે અંગિરસની વંશમાલિકામાં ભારદ્વાજ, અંગિરસ, જૌતમ, અંગિરસ, ભૂવાંગિરસ ઇત્યાદિ અનેક લેઈ છે. તેમાંના કેવલાંગિરસ-જેમને અથવા અંગિરસ એવું બીજું નામ છે, તેમના વંશના ઋષિ, વિશેષ કરીને રથાદિ શિલ્પ કરનારા હતા. અને કેટલીક વખત તો પ્રાચીન સમયે તો બધાય બ્રાહ્મણોએ શિલ્પકામ કરેલાં છે. તેમાં પણ વિશ્વકર્મા, બૃહસ્પતિ, સુધન્વા, શુકાચાર્ય, ભુવન, ભૌવન, સંવત, અંગિરા, ઋતુ, સનગ ઇત્યાદિ જે બ્રાહ્મણ હતા તે તો રથ, વાસ્તુ, અલંકાર, સૂતિ, યજ્ઞપાત્રો, શસ્ત્રો આ શિલ્પકલાનાં કામ હંમેશાજ કરતા હતા. તેમાં રથકાર તરિકે એક નિરાળાજ બ્રાહ્મણ વર્ણ થયો હતો. શિલ્પકર્મ ઉપરજ હંમેશા નિર્વાહ થાય એટલા માટે જે સદાસર્વદા રથ તૈયાર કરનારા રથકાર નામના ત્રણે વર્ણમાં જે જે લોકો હોય તેમને આધાનાદિ કર્મમાં મંત્રદેવતા અને આધાનકાલ પણ ક્રુતિએ વિશેષ કહેલા છે. વેદોક્ત કર્મોના અધિકાર ત્રણે વર્ણોને છે. અર્થાત વેદિક આધાન સંબંધી રથનું કામ કરવાને અધિકાર પણ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને છે તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને છે. આ ત્રણે વર્ણના સામાન્ય આધાનોની અને ત્રણે વર્ણના રથકારની વિશેષ એવી મંત્રદેવતાઓ ક્રુતિએ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે:-

શ્રુતિ સૈન્ બ્રા ૦ ૨૦ ૧ પ્રશ્ન ૧ અ. ૫ યસ્યવા અયંથાદેવતમ
મિત્રાંધીયતે । આદેવતામ્યોવૃષતે । પાપીયાન્મવત્સિ । યસ્ય-

યથાદેવતં । નદેવતામ્ય આર્વુચ્યતે । વસ્યાન્મવતિ ।
 ભૂગૂણાંત્વાંગિરસાંવ્રતપતે વ્રતેનાદધામીતિભૂગ્વંગિરસામાદ-
 ધ્યાત્ । આદિત્વાનાંત્વાદેવાનાંવ્રતપતે વ્રતેનાદધામીત્યન્યા
 સાંબ્રાહ્મણીનાંપ્રજાનાં । વરુણસ્યત્વારાજોવ્રતપતે વ્રતેનાદ-
 ધામીતિરાજઃ । ઇંદ્રસ્યત્વેન્દ્રિયેર્ણવ્રતપતે વ્રતેનાદધામીતિ રાજ-
 ન્યસ્ય । મનોસ્વાપામર્ણ્યો વ્રતપતે વ્રતેનાદધામીતિ વૈશ્યસ્ય ।
 ઋભૂણાંત્વાદેવાનાંવ્રતપતેવ્રતે નાદધામીતિ રથકારસ્ય ॥

આલ્ય-દેવવ્રતપતે કર્મસ્વામિન્ અર્ગે ભૂગૂણામાંગિરસાંચ સંબંધિના વ્રતેન કર્મવિ શેષેણ નિમિત્ત-
 ભૂતેન । સ્વામાદધામિ । દ્વાયતન સ્થાપયામીતિ મંત્રાર્યઃ । એવમુત્તરત્રાપ

અર્થઃ-જેની જે દેવતા હોય, તે સમુદાય તે દેવતાને છોડીને આધાન કર્મ કરે તે દેવતાને દ્રોહ થઈને દારિદ્ર પ્રાપ્ત થાય છે. અને પોતાની ઇષ્ટ દેવતાનું જ આધાન કરવાથી દેવતાને પ્રસાદ થઈને ધનસંપત્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી બ્રાહ્મણાદિકોની આધાન દેવતાઓ શ્રુતિએ કહી છે. તે ભુગુદેવતા સંબંધી આધાન-અગ્નિહોત્રાદિકર્મ-ભુગુલોત્પન્ન બ્રાહ્મણ્યે કરવું-ભુગુદેવ ૧૨ છે તેમનાં નામ-“મત્સ્યપુ. અ. ૨૦૩-ભુવનોમૌલવનઐવસુ જન્યઃસુ જનસ્તથા ॥ શુનિઃક્રતુઃક્રમૂર્ષાંચ ત્યાજ્યઋષસુદઘ્નઃ” પ્રમવધ્યાસ્યઋષદશોઽ ચદ્વાદશસ્તથા ॥ ૧૩ ॥ इत्येतेभृगवोनामदेवाद्वादाकर्तितः” આંગિરસ દેવતાસંબંધી આધાન અંગિરસલોત્પન્ન બ્રાહ્મણ્યે કરવું. આંગિરસ દેવ ૧૦ છે. તેમનાં નામ ‘વાયુ-પુ. અ. ૪-ઔદાર્યાયુર્વનુર્વક્ષોદમઃ પ્રાણસ્તથૈવચ ॥ હવિષ્માંઅહવિષ્ણુઅક્રતુઃ સત્યઋતેદશ’ આ અંગિરસનાંજ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજા રથકારાંગિરસ કરીને ત્રણ ઋણદેવ છે. તે ત્રણ ઋણદેવતાસંબંધી આધાન કરવું હોય તો રથકાર સંસક વૈદિક રથશિલ્પ કરનારા ભૂગ્વાંગિરસ વિશ્વબ્રાહ્મણ્યેજ કરવું. તે જ પ્રમાણે ભૂગ્વાંગિરસ કુલોત્પન્ન બ્રાહ્મણ-જાતિના સામાન્ય આધાન સંબંધે મંત્રદેવતા અને નિત્ય દેવરથકર્મસંબંધી વિશેષ આધાન, મંત્ર અને દેવતા જણાવ્યા. ભૂગ્વાંગિરસ ગોત્ર સિવાય બીજા બ્રાહ્મણ હોય તેમણે આદિત્ય દેવતાત્મક આધાન કરવું. એમાં કોઈ રથ કરનારા હોય તેમણે પૂર્વોક્ત ઋણ દેવતાત્મક જ આધાન કરવું. અભિષેક થયેલા ક્ષત્રિય હોય તેમણે વરુણ દેવતાત્મક આધાન કરવું અને રાજ્યાભિષેક ન થયેલા ક્ષત્રિય હોય તેમણે ઇન્દ્ર દેવતાત્મક આધાન કરવું. તેમાં કોઈ રથ કરનારા હોય તો ઋણદેવતાત્મક આધાન કરવું. કોઈ વૈશ્યઅથવાધિકારી હોય તો તેણે મનુદેવતાત્મક આધાન કરવું. અને વૈશ્યમાં કોઈ રથ કરનારા હોય તો તેમણે પહેલાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઋણદેવતાત્મકજ આધાન કરવું.

શંકા:-પરંતુ પૂર્વે કહેલી શ્રુતિમાં [ઋમૂણાંત્વાં] આ મંત્ર ત્રણે વર્ણના મંત્રની આખરે હોવાથી આ આધાન ત્રણે વર્ણથી ભિન્ન જાતિનું હોય એમ લાગે છે. તો પછી બ્રાહ્મણાદિ પ્રત્યેક વર્ણની આગળ તે જ વિશેષ આધાનરૂપે શામટે કહ્યું ?

ઉત્તર:-રથકર્મસંબંધી જે વિશેષ વિધાનનું આધાન છે, તે કંઈ એક જ વર્ણનું નથી. તે ત્રણે વર્ણનું છે. એમ હોઈ તે જ એક બ્રાહ્મણવર્ણનાજ આધાન આગળ હોત તો, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ વેદાધિકારી હોવા છતાં તેમને આ રથકર્મ-

સંબંધી ઋતુદેવતાત્મક આધાનનો અધિકાર નથી, એમ થયું હોત. એટલા માટે જ ઋતુ-
દેવતાત્મક વિશેષ આધાન ત્રણે વર્ણનું છે એવા અર્થનું પરિશિષ્ટ છેવટે આપ્યું છે.
તે પરિશિષ્ટમાં દાખલ કર્યું છે એટલા ઉપરથી જ તે વિશિષ્ટ આધાન ત્રણે વર્ણનું બુદ્ધ
છે, એમ માત્ર સમજવું નહીં કેમકે 'તે. મા. જ. ૧૧.૧૨-વર્ણન જ જાણેડાજ્ઞમાત્ર જ ન. જાણે
ગાજન્ય આદ્યોત. શરદિ પૈત્યમઃધ્યાન' આ શ્રુતિ ઉપરથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય
આ ત્રણે વર્ણ આધાનાધિકારી છે તેથી પૂર્વાકત શ્રુતિમાં કહેલા વિશિષ્ટ આધાનાધિકારી
રથકાર ત્રેવર્ણિક જ છે.

૨૬. માધવીય ભાષ્યવાંની જ્ઞાન્તિરૂપ વ્યાખ્યાનું સપ્રમાણ નિરમન.

પ્રશ્ન:-રથકાર એ ત્રણ વર્ણમાંનો જ છે તો પૂર્વોક્ત જ્ઞાતિમાં માધવીય ભાષ્યમાં
“રથકારસ્ય વંક્તોર્જાતૌવસ્ય” આલું વ્યાખ્યાન કરીને આગળ પાછું “મૈવં ત્રૈવ-
ર્ણિક રથકાર નહીં” વિપ્રાદ્વૈવ રથકુદવ્યોજાન” આ મીમાંસા ઉપરથી અને [માહિ-
વ્યજ્ઞ કારણ્યાનું રથકારઃ પ્રજાયત] આ યાસવદ્વક્ય સ્મૃતિપરથી સંકીર્ણ રથકાર સમ-
જવો એમ શામાટે કહ્યું છે?

ઉત્તર:-ચાર વેદોની ચાર સંહિતા એટલે મૂળ ગ્રાંથાણુ. અરચુ, અને સૂત્રો એટલાં
બધાંને મળીને ‘શ્રુતિ’ એમ કહે છે. આ શ્રુતિના અર્થમાં ઘણે ભાગે કદિ મતભેદ
હોતો જ નથી પણ આ શ્રુતિના અર્થનો ભાવાર્થ કાઢનારા ભાષ્યકાર, મીમાંસાકાર અને વૃત્તિ-
કાર અનેક થઈ ગયા છે. તેમના કેટલાક તકં શ્રુતિના વિરુદ્ધ પણ થએલા દગ્ગોચર
થાય છે. તે જ નસુને આ માધવીય ભાષ્યકારનો થયો છે. આ ભાષ્યકારે સંકર રથકારને
આધાનનો અધિકાર છે, એમ જ લખ્યું છે તે શ્રુતિનાં આપસ્તંબાદિ બ્રાહ્મીન સૂત્રોની
અને સાયણ શંકરાદિ ભાષ્યોની પણ વિરુદ્ધ છે, તો પછી આપું અનુમાન માધવાચાર્યને
કરવાનું કારણ શું? કારણ એ કે અર્વાચીન મીમાંસકો પ્રાયઃ ગતાનુગતિક ન્યાયેજ ચાલ-
નારા હોય છે. પરંતુ પોતાનો જ સ્વમનીય એકાદા વિષયમાં અજાણતા અવળે પાંચે બંધ
ના પોતે પણ તે પાંચે જનું એ ઠીક નથી. કેમકે એક ભૂલે અને બીજા બધા પણ
તેમજ કહેવા લાગે એટલે શ્રુતિ જેવા બ્રાહ્મીન અર્થને પૂર્વાપાર ભેદકારને, અને અનુ-
ભવને પણ વિરોધ આવીને બધા જણા મળીને ધર્મમાં બંધેડો મચાવવા ઉપરાંત કશું
કરી શકતા નથી. એટલા માટે શ્રુતિને અને શ્રુત્યાત્મક પૂર્વાપાર ચાલતા આવેલા સન-
તાન ધર્મનો વિરોધ ન કરતાં કરવામાં આવેલા એટલા તકં હોય છે તેટલા જ નિર્દોષ
અને સર્વમાન્ય થાય છે. અસ્તુ. પરંતુ માધવાચાર્યે રથકારસંબંધે શ્રુતિનું કહેલું ભાષ્ય
ખોડું કેવી રીતે છે તે કહું છું. આ માધવચાર્યને, ભાષ્ય લખતી વખતે કેટલાક વિવ-
ક્ષિત મીમાંસકોના મતાભિમાનાનુસાર બધા અર્થે કરવાનું અભિમાન છે. અને તેમાંથી
કેટલાક મીમાંસકોએ જ આ આધાન ત્રણે વર્ણનું હોવા છતાં કેવળ તકંશાસ્ત્રના બળે
આ આધાન સંકર રથકારનું જ છે, એવું અનુમાન કર્યું હતું. પણ તે શ્રુતિ અનુસાર
તો નથી જ પણ ન્યાયાનુસાર પણ નથી. ઠીક, પહેલાંના મીમાંસકોએ એ તકં કયો? છે
તે એકાદી સ્મૃતિને અનુસરીને કયો? છે એમ માનીએ તો સ્મૃતિસ્મૃતિમાં પણ પરસ્પર
વિરોધ છે જ. બુદ્ધો:-

વિજ્ઞાનેશ્વર જાતિવિષેકે-—ક્ષત્રિયેણ વૈશ્યાયામુત્પાદિતો માહિવ્યઃ । વૈશ્યેન
શૂદ્રાયામુત્પાદિતા કરુણી તત્વ્યાં માહિવ્યેણોત્પાદિતો રથકારો નામ જાત્યા મ્ભવતિ ।
તસ્ય વોપનવનપિસર્વે કાર્યે વચનાત્ ॥

ક્ષત્રિયદ્વારા વૈશ્ય રત્રીને પેટે ઉત્પન્ન થએલો જે પુત્ર હોય છે તેને માહિવ્ય (સંકર
જાતિ) એમ કહે છે અને વૈશ્યદ્વારા શૂદ્રરત્રીને પેટે ઉત્પન્ન થએલો જે કન્યા (સંકર જાતિ)

હોય છે તેને કરણી એમ કહે છે. અને આ બે છેકરામાંથી એટલે કે માહિષ્યદારા કરણીને પેટે જે પુત્ર થાય છે તેને રથકાર કહે છે. આ સંકીર્ણ રથકારને ઉપનયનાદિ સર્વ વૈદિક મંત્રોપર કર્મ કરવાનો અધિકાર છે. એમ વિજ્ઞાનેશ્વર કૃત જાતિવિવેકમાં કહ્યું છે. આનીજ વિરુદ્ધ બૃહજ્ઞાતિવિવેકનું વાક્ય જુઓ:—

બ્રહ્મજ્ઞાતિવિવેકે-માહિષ્યેજકરણ્યાંતુ રથકારઃ પ્રજાયતે ॥ નૈવાપેનયનં તસ્ય શૂદ્ર-
ધર્માદ્દાહિષ્કૃતઃ ॥

અર્થ-‘માહિષ્યદારા કરણીને પેટે ઉત્પન્ન થયેલો જે રથકાર નામક પુત્ર તે સંકીર્ણ સંકર હોવાથી શૂદ્રકરતાં પણ નીચ છે. તેને ઉપનયન કરવાનો અધિકાર નથી.” આ પ્રમાણે સ્મૃતિસ્મૃતિમાં કિંવા શ્રુતિસ્મૃતિમાં વિરોધ આવે તો “વિરોધસ્ત્વનગ્નસ્ય દ્વાદશાંત જ્ઞાનમાનં” આ જૈમિની સૂત્રઉપરથી શ્રુતિ એજ પ્રમાણ છે. તેથી ભાષ્યકારનું કિંવા મીમાંસાકારનું જે પ્રકરણ વિષે જેટલું જોલવું શ્રુતિ અને ન્યાય વિરુદ્ધ તર્કનું હોય તેટલાપર ભરોસો રાખવો કામનો નહીં. દોષનો ત્યાગ કરીને શુભેનું અહણ કરવું એજ ન્યાય છે. કેમકે ‘દષ્ટં કિમપિલોકેડસ્મિન્નાનદ્વૌષં નિર્ગુણમ્ ॥ ત્યજાંત-
શ્ચર્ષવહોવાન્ગુણાન્ગુણંતિ સાધવઃ ॥’ આવાં વૃદ્ધ વચનો છે. હવે (વર્ણસુરચકારાડ-
જ્ઞાનાદ્ધૃત) આ શ્રુતિનો અર્થ દરેક વર્ણજાતિમાં રથકારે ત્રણે અભિપ્રાયથી યજ્ઞ કરવો એવો હોવાથી આ શ્રુતિમાંના રથકાર ત્રૈવર્ણિક હોઈ. પ્રસ્તુત માધવીય ભાષ્યકાર જે મીમાંસા વાક્યઉપરથી આ વર્ણજાતિમાં કરવાનું ત્રૈવર્ણિક સંબંધી આધાન સંકીર્ણ-
અંકર રથકારને કરવાનું કહે છે તે મીમાંસાવાક્યનો આપણે વિચાર કરીએ.

૨૭ મીમાંસકોના અનુગાન મતનું નિરાકરણ.

મીમાંસાધિકરણરત્નમાલાયાં વદ્યાધ્યાયે ૬ પ્રથમપાઠે ૧-વિપ્રાદિ નૈવરથકુદન્યો
વાયસ્તુયોગતઃ ॥ રૂદર્વર્ણાતર પ્રાપ્ય તસ્ય વર્ણર્તુરિષ્યતે ॥ ૧ ॥

અર્થ-અત્યારે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણત્રયમાં રથાદિ શિલ્પકાર નજરે પડતા નથી, તેથી વર્ણસ્વાધાનાધિકારી રથકાર ‘અન્યોઽથા’ એટલે વિકલ્પકરીને ત્રણે વર્ણના કરતા બીજે સ્થગળવો, એમ મીમાંસકોએ કહ્યું છે. એમાં ‘નવેતિ વિમાષા’ આ પાણિની સૂત્રઉપરથી મીમાંસાકારોએ કારિકામાં (વા) આ વિકલ્પાર્થક પદ લગાડવાનું કારણ એટલુંજ કે ત્રણે વર્ણની બહારના સંકર રથકારોની ગણના શૂદ્ર વર્ણમાં કરી હોવાથી તેમને આધાનનો (અગ્નિહોત્રનો) અધિકાર નથી. તેથી આધાનાધિકારી બ્રાહ્મણાદિ ત્રણે વર્ણમાં રથાદિ શિલ્પકર્મને લીધે રથકાર આ સંજ્ઞા [રથંકરોતીતિ રથકારઃ] એવા કર્મને લીધેજ તેમને પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તે ત્રણવર્ણાત્મક રથકારોને તેમની પરંપરાગત સંઘશકિતથી વર્ણાતરત્વ એટલે ત્રણ વર્ણમાંનું જ જાતિવિરોધત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. તેમનો આધાનકાલ એટલે વર્ણજાતિ, એમ સમજવું. આવો ખરો અર્થ હોવા છતાં ‘અન્યોઽથા’ આ પદ ઉમેરીને તેનો અર્થ અન્ન રથકાર કરવો કિંવા ત્રણે વર્ણાત્મક રથકાર કરવો એવો સંશયજ શામાટે ઉત્પન્ન થયો જોઈએ ? એનું કારણ [વર્ણસુરચકારાડજ્ઞાના-
વદાંત] આ શ્રુતિવાક્યનાપર જેટલી મીમાંસાઓ છે તેમાંની કેટલીકોએ ત્રણે વર્ણના રથકાર છે તેજ ઋક્ષવાધાનના અધિકારી છે. સંકીર્ણ સંકરોને અધિકાર નથી એવો પૂર્વ-
પક્ષ કયો છે. અને રથકારની ઋક્ષ દેવતાઉપરથી એક હીન જાતિસંબંધે મનમાં ભવ-
તોજ અહ રાખીને ઋક્ષ દેવતાત્મક આધાન સંકીર્ણ રથકારોનું જ હોવું જોઈએ એવો ઉત્તરપક્ષ કયો છે. અને કેટલાક મીમાંસકોએ અને દરોબરના સૂત્રકારોએ ઋક્ષવાધાનનું

અધિકારી રથકાર છે. તે ત્રૈવર્ણિક છે. સંકીર્ણ સંકર રથકાર નથી એવો સિદ્ધાન્ત કરા-
યો છે. અને [ઉચ્ચત્ત્વ પ્રમાણ જોનાર જેઠઃ રાજ] આવી બાબતો હોવાથી મીમાં-
સકોએ પૂર્વોક્ત વાક્યમાં 'અમ્યોવા' એમ કહ્યું છે. સારાંશ [વર્ણસુચકાર આદ્યતઃ]
આ શ્રુતિના અર્થસંબંધે મીમાંસા અને સ્મૃતિ એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અને સંશયયુક્ત
છે. તેથી સ્મૃત્યાદિ અર્થમાં વિરોધ આવે ત્યારે શ્રુતિપ્રમાણ આદ્ય માનવું એનું પ્રમાણ:-

૨૮ શ્રુતિસ્મૃત્યાદિ વાક્યોનાં બલાત્તલ વિષે.

પાષ્ટે-કર્તૃત્વાદિક શાસ્ત્રાણાં ધર્મમૂલભૂતિઃ સ્મૃતિઃ ॥ શ્રુતિ સ્મૃતિપુરાણાનાં વિરોધોચદિ
દૃષ્ટવં ॥ શ્રીતં તત્ર પ્રમાણં સ્યદ્વાંયંધિ શ્રુતિર્વરા ॥ શ્રુતિદ્વેષતુયત્રમ્યાસત્ર ધર્માનુભૌમ્યતા ॥

અત્યારે પૃથ્વીપર અનેક શાસ્ત્રો હોવાથી, ધર્મની મૂળ યોધ કરવી હોય તો શ્રુતિ
સ્મૃતિઉપરથી કરવી પડે છે. પરંતુ શ્રુતિસ્મૃતિ અને સ્મૃતિરૂપ પુરાણો વચ્ચે વિરોધ
જણાય તો સ્વધર્મજિજ્ઞાસુએ શ્રુતિજ પ્રમાણ માનવી. અને શ્રુતિમાં પણ જ્યારે જે
નિરનિરણા મત જણાય ત્યારે ત્યાં બંને ધર્મ ઉઠિતાનુદિત હોમ સંબંધી વિકલ્પની
વ્યવસ્થાપ્રમાણે વ્યવસ્થાપ્રમાણે ચાલુ રહે છે.

શંકા-શ્રુતિસ્મૃતિમાં વિરોધ આવે ત્યારે શ્રુતિનેજ પ્રમાણ માનવાં એ વાત ખરી છે.
અને મીમાંસા તથા બાપ્તો સુદાં જે શ્રુતિનોજ અર્થ પ્રગટ કરનારાં છે તે પછી
પૂર્વોક્ત (વર્ણસુચ) બા. શ્રુ. નો મીમાંસક વિકલ્પન અને માધવીય બાપ્તનો નાંજાળ
કાતી થયે 'એજ અર્થ' શ્રુતિસંમત માનવો જોઈએ. કેમકે, માધવાચાર્યે' તે 'માહિ
જ્યેષ્ઠ વા. વા.નુ રચકારઃ પ્રજાયાત' આ યાજ્ઞવલ્કયનું વાક્ય સુદાં પ્રમાણ તરિકે આપ્યું છે.

ઉત્તર-શ્રુતિ પ્રાદ્યભાદિકોના વર્ણધર્માદિકની ઉપદેશક છે. તેનો અર્થ પણ એકજ
હોય. એમ હોવા છતાં તે એકજ અર્થવાળી શ્રુતિના મીમાંસાકાર અને બાપ્તકાર પોત-
પોતાના તાર્કિક મતના જોરપર તેજ શ્રુતિના પદના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કરવા લાગે તો
મીમાંસકોને તે તેમનીજ પંકિતમાં આવનારા બાપ્તકારોને પણ શ્રુતિના જેટલું કઠિ માન
ઈ શકાય નહીં. શ્રુતિનો અર્થ કરતી વખતે બાપ્તકારોના તર્ક કંઈ તરફ અને કેવી
રીતે પડે છે, તેનું એકજ સુન્દર ઉદાહરણ નહિનું છે. "સૌધન્વનઃ" આ એક શ્રુતિ-
વાક્ય છે. એનાપર સાયણાચાર્યનું બા.ય. 'સુધન્વન ઓગિઃ સસઃ સુધન્વનઃ ક્રવઃ પુત્રઃ'
એમાં ઓગિરા કવિનો પુત્ર સુધન્વા-બ્રહ્મર્ષિ એમ કહ્યું છે. આ એક જણે કરેલો અર્થ
થયો. હવે બીજો પાઠ્યસારથીમિશ્ર નામક મીમાંસક 'સૌધન્વનઃ' આ શ્રુતિનો અર્થ
કહે છે. 'સુધન્વન વેશ્ય યાંત્રાત્યનો જ્ઞાતઃ વર્ણસુ સુધન્વનના સ્ત્રી ક્ષિજ્ઞિઃ તસ્ય'
એટલે બ્રહ્મ થયેલા વૈશ્યદ્વારા વૈશ્યા દારાંને પેટે કમેલા હીન જાતનો છેકર-એવો એ
સુધન્વા તેનો પુત્ર ! આવો કર્યો છે. હવે માધવીય બા.પ્તકાર શું કહે છે તે જુઓ-
'સૌધન્વનઃ સુધન્વનઃ ર્ઃ રથઃ સંચિનઃ' આમાં સુધન્વા એટલે ધ્રુવ એવો અર્થ કર્યો
છે. આ ઉપરથી જુઓ 'સૌધન્વનઃ' આ એક શ્રુતિના પદના ત્રણ જણે કરેલા ત્રણ
જુદા જુદા અર્થ ! કયાં બ્રહ્મર્ષિ, કયાં જ્ઞાતિપુત્ર અને કયાં ધ્રુવ ! કર્યો નિયમ ! એનું
કારણ વેદિકોના પરંપરાગત પાઠમાં ચુકાલપણાં મિત્રે વેદોની મૂળ સંહિતામાંનાં મતોનાં
સ્વરૂપજ્ઞાન વિપયાસ થયા છે. માટે આવા પેદના અર્થ કરનારા ભિન્ન ભિન્ન અર્થના
મીમાંસાદિ અર્થ કેવળ નામધારીજ છે. તે સત્યધર્મનો ઉપદેશ કરતી વખતે સત્યનોજ
લોપ કરે છે ! આ કહેવું કેવળ કમારાં ધરતું જ નથી. પણ વેદોમાં સત્યાર્થ પ્રગટ
કરવા મનેજ કમેલા જે મતજ નારાયણનો અવતાર શ્રીવેદમાંજ તેમજેજ કહ્યું છે.

૨૯ વેદાયેને વૈકુલતા આળનાગ મિત્ર મિત્ર ઋષિપાતૌવિષે વર્ણન.

મત્યપુરાણ અર્વાંશ ૧૪૨-દ્વાપરે ક્વાકુલી મૃત્વા પ્રણયતિ કલી પુનઃ ॥ વર્ણાનાં દ્વાપરે ધર્માઃ સંકીર્ણં તથાશ્રમાઃ ॥ ૬ ॥ દૈવમુત્વચતૈશ્વ યુગેતાસ્મિન્ ક્રુતાંસ્મૃતા ॥ દિવા ક્રુતિઃ સ્મૃતિશ્ચ નિશ્ચયો નાધગમ્યતે ॥ ૭ ॥ અનિશ્ચયાઘગમાઢ્યમ તત્ત્વં નશ્વિ-ચત ॥ ધર્મતત્ત્વજિજ્ઞાસે મતિભદ્રસ્તુ જાયતે ॥ ૮ ॥ પરસ્પર વિશિષ્ઠાતે દૃષ્ટીનાંવિ-ભ્રમેણતુ ॥ અતો દૃષ્ટિ વિશિષ્ઠમંતેઃ કૃતમત્યાકુલંચિદં ॥ ૯ ॥ ઈકો વેદ ક્ષત્રુપાદઃ સંહત્યત્પુનઃપુનઃ ॥ સંક્ષેપાદાયુષશ્ચ વ્યસ્યતે દ્વાપરે ત્વિહ ॥ ૧૦ ॥ વેદશ્ચ ક્ષત્રુ-ધાંતુ વ્યસ્યતે દ્વાપારાદિષુ ॥ ઋષિપુત્રેઃ પુનર્વેદા મિચ્યતે દૃષ્ટિવિષ્ણુઃ ॥ ૧૧ ॥ તેતુ-બ્રાહ્મણાંવન્યાસઃ સ્વરક્ષમવિષયયૈઃ ॥ સત્કૃતા ઋગ્યજુઃ સામ્નાં સંહિતાસ્મૈર્હૃદિભિઃ ॥ ૧૨ ॥ સામાન્યાદેકૃતાશ્ચ દૃષ્ટિભિઃ કવિત્ કાવિત્ ॥ બ્રાહ્મણ કલ્પસૂત્રાણિ અણ્યં વિદ્યાસ્તથેવચ ॥ ૧૩ ॥ અન્યેતુ પ્રશ્નિતા સ્તાન્વૈ કવિતાનપ્રત્યક્ષિતાઃ ॥ દ્વાપરેવપ્રવર્તતે મિ ર્યેસ્તત્ત્વદર્શનૈઃ ॥ ૧૪ ॥ એકમાર્થ્ય પૂર્વમાર્થ દેવતુ તત્પુનઃ ॥ સામાન્ય વિપરીતાર્યઃ કૃત્ શોકાકુલં ત્વિદં ॥ ૧૫ ॥ દુર્ગૃદુરર્થીતંબુરાચારૈ કુરાગમૈઃ ॥ ૧૬ ॥ વિપ્રાણ કર્મદાષેસ્તેઃ પ્રજ્ઞાનાં જાયતે મયં ॥ ૧૭ ॥

અર્થ-દ્વાપર યુગમાં વેદ જીર્ણ દશાને પામીને કવિયુગમાં તે તે રસાતાળજી અર્થ ૬. તેજ પ્રમાણે દ્વાપર યુગમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મના સંકર ભેદમાં શરૂનિસ્મૃતિમાં મળેલ ઉત્પન્ન થાય છે. શરૂનિસ્મૃતિમાં દ્વૈત ઉત્પન્ન થયું કે ધર્મના ખરા જ્ઞાનનો નિર્ણય થતો નથી. જ્ઞાનમાં સંશય રહેલો કે સત્યધર્મ કયો એ સમજાતું નથી. સત્યધર્મજ્ઞાનનો લોપ કયો કે બ્રહ્મણાદિ બધા વર્ણમાં મળેલો થાય છે. મળેલો વર્ણને કે એકબીજાના ધર્મ સંબંધી વિદ્વાન લોકો સુધી શુદ્ધ વેદને ભિન્ન ભિન્ન દ્રષ્ટિએ જોવા લાગે છે. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન દ્રષ્ટિથી જોનારા ઋષિ આદિકરીને વેદજગનોએજ આ શરૂતિ જોવા પ્રાચીન અને સર્વમાન્ય અર્થને પણ હેરાન હેરાન કરી નાંખે છે. કૃત-ત્રેતા યુગમાં ઋગ્યજુઃ સામ અથર્વાજુરૂપ ચાર પાકવાળો એકજ વેદ હતો. દ્વાપરયુગમાં લોકોનું આયુષ્ય જ્યોત્ષ્ઠ્ય યવાધી તેજ નિર્વિકલ્પ વેદની પોતપોતાની સાઈ માટે નિરનિરાળી અનેક શાખા ક્ષીને પછી તેનું અહુલ કરવા લાગ્યાં. વળી તે વેદને નિરનિરાળી દ્રષ્ટિએ જોનારા વેદ-પાઠકોએ તે પોતાના વિદ્વાતાની ધર્મમાં તેમાંના સ્વરના અને વર્ણના સુદાં વિપર્યાસ કરીને બ્રહ્મણાદિ અધરૂપે નિરનિરાળી અનેક પદ્ધતિઓ કરીને તે બિચારા, ઋગ્યજુઃ સામનો શુદ્ધ સંહિતાનેજ [મૂળ પાઠનેજ] મેટામેટાટા ઋષિઓએજ અસ્તાવ્યસ્ત કરી નાંખી છે. એટલુંજ નહીં પણ નિરનિરાળી બ્રામક દ્રષ્ટિએ બ્રહ્મણ, કલ્પ, સૂત્ર, સ્મૃતિ, ભાષ્યો વગેરે સેકડો ઉપઅર્થના ભારે ભારા રચી રાખ્યા છે. કેટલાકોએ પૂર્વોક્ત અર્થને અનુસરીને અનુકૂલ એવી ટીકા કરી છે. અને કેટલાકોએ એના વિરુદ્ધ નિર્મળ લખ્યા છે. આ પ્રમાણે દ્વાપરયુગમાં ક્રુત્યાદિ પ્રાચીન અર્થના ભિન્નભિન્ન અર્થ કરનારા અનેક ઋષિ અને વિદ્વાન ઉત્પન્ન થયા. યજ્ઞકર્મમાં પણ એવોજ પ્રકાર. પહેલાં યજ્ઞ એકજ હતો; પણ તેમાં સુદાં બે પ્રકાર કરી મૂક્યાઃ આ પ્રમાણે જુદા જુદા અધકારોએ સામાન્ય શરૂતિના અનેક વિપરીત અર્થ કરીને આ વેદશાસ્ત્રની તદન હુદ્દશા કરી નાંખી છે. અને તે વિષયોત્તરિક અથોઉપરથી બ્રહ્મણાદિ લોકો, હૃદ યજ્ઞ, હૃદ અધ્યયન, હુરા-ચરણ અને હૃદ શાસન કરવા લાગ્યાથીજ પ્રભાતી પાછળ અનેક પ્રકારની પીડાઓ, જાંઘો, ઉલ્લસવાં લાગ્યાં છે એનું બીજું પ્રમાણ:-

વાયુપુરાણે ચતુર્યંગસ્થાને અધ્યાય ૫૮—આયોકૃતેષ્વર્ષોઽસ્તિત્રેતાયાંનંપ્રપચતે ॥
 દ્વાપરેઽઘાકુલીભૂત્વાપ્રણયયિતકલોયુગે ॥ ૫ ॥ વર્ણાનાંવિપરિવંનઃ સર્કીર્યતે તથા
 શ્રમાઃ ॥ દ્વેષમુત્પચ્ચતેષ્વયુગેતસ્મિન્ ભુતોસ્મૃતો ॥ ૬ ॥ દ્વધાતુશ્રુતઃ સ્મૃત શ્રવણશ્રયો-
 નાધિગમ્યતે ॥ અનિશ્રયાધિગમનાદ્ધર્મસ્તત્વાનગચતે ॥ ધર્મતત્ત્વાભિપ્રાનાંમતિભેદો-
 ભવેન્નુનાં ॥ પરસ્પરાભિષ્ણેસ્તૈ દૃષ્ટિનાંવિભ્રમેણચ ॥ ૮ ॥ અયધર્મોઽયં નેતનિશ્ર-
 યોનાધિગમ્યતે ॥ મતિભેદેચ તેષાંવદૃષ્ટિનાંવિભ્રમોભવેત્ ॥ ૯ ॥ તત્ત્વોદૃષ્ટિભિષ્ણેસ્તૈઃ
 કૃતે શાસ્ત્રાકુલત્વિદમ્ ॥ આષપુત્રેઃ પુનર્વેદાભિષ્ણતદૃષ્ટિવિભ્રમેઃ ॥ ૧૦ ॥ મત્ર પ્રાજ્ઞાજ-
 િવન્યાસઃસ્થરવર્ણાંવિપર્યયૈઃ ॥ મંદિતાશ્વયજુઃસામ્નાસહન્યતેશ્રુત ધર્મિભિઃ ॥ ૧૧ ॥
 સામાન્યાદ્વૈકૃતાત્ત્વેવદૃષ્ટિભિઃ કચિત્કાચત્ ॥ પ્રાજ્ઞાજં કલ્પસુત્રાણિ મંત્રપ્રવચનાનિચ
 ॥ ૧૨ ॥ અન્યુતપ્રાહસ્તાન્વૈકૈચિતાન્પ્રત્યવશિથતાઃ ॥ દ્વાપરેષુપ્રવર્તેતોમિશ્રવૃત્તાશ્રમા-
 દ્વિજાઃ ॥ ૧૩ ॥ ઇકમાખ્યર્થેવં ॥ તેષાંવિપર્યયાશ્રિયમ્ભવંતિદ્વાપરેપુનઃ ॥ ૧૪ ॥ અનુ-
 દ્ધિમરણંચેવતથેવક્યાન્યુપદ્રવાઃ ॥ વાક્મનઃ કર્મજેતુઃલોનિર્વેદિજાયતે પુનઃ ॥ ૧૫ ॥
 ઉત્પચ્ચતોદિશાસ્ત્રાણાંદ્વાપરેપરિપાંથનઃ ॥ આયુર્વેદાંવકસ્પાશ્ચ અગ્નાનાંરિયાતિ પત્યચ
 ॥ ૧૬ ॥ અથ શાસ્ત્રાવિકલ્પશ્ચેતુશાસ્ત્રાવિકલ્પનઃ ॥ સ્મૃતિશાસ્ત્રપ્રમેદાશ્ચપ્રમ્યાનાનિપૃથક્
 પૃથક્ ॥ ૧૭ ॥ દ્વાપરેષ્વાભવર્તેતે મતિભદાસ્તથાનુનાં ॥ ૨૪ ॥

[ઉપરના શ્લોકોના અર્થે ૨૫૯જી છે.] તે ઉપરથી સ્મૃતિ, મીમાંસા, ભાષ્ય વગેરે
 ચાર જો કે વેદના અર્થે ૨૫૯ કરનારા છે તો પણ વૃત્તિકારોના જ્ઞાતવ્યથીજ ભિન્ન
 ભિન્ન અર્થે થયા હોવાથી વિવક્ષિત બાબતો રૂઝિનાં મહત્વઉપરથી યથાર્થ માનવી ઉકળ
 નથી કારણ કે “કર્તાલિંગનમાચ્યાચ વાક્યં પ્રકરણં તથા ॥ પૂર્વે પૂર્વે ચલ્યાંર્યાદિતિ]
 આ પરભાષા ઉપરથી રૂઝિ, સૂત્રો, પુરાણો, મીમાંસા અને ભાષ્યો એ અનુક્રમે એક
 કરતાં એક એ પ્રમાણે રૂઝિ છે, એટલે કે ભાષ્યકરતાં મીમાંસા રૂઝિ, મીમાંસા કરતાં
 પુરાણ રૂઝિ, પુરાણ કરતાં સ્મૃતિ રૂઝિ, સ્મૃતિ કરતાં સૂત્રો રૂઝિ અને સૂત્રોકરતા રૂઝિ
 રૂઝિ એવી સર્વસંમત અનુક્રમણિકા છે.

તેથી માધવીય ભાષ્યકારે (સંકીર્ણજાતીયસ્વ) આ પોતાની વ્યાખ્યાને (વર્ણાનુ-
 ક્રમભૂનાં રચકામ જૈવર્ણિક યજ) આ આપસ્તંબ સૂત્રબાધક થશે, એ ભીતિસ્તવ તે
 વ્યાખ્યા નીચે (વિપ્રાલિં) આ મીમાંસાકિત અને (માહિષ્યેન) આ સ્મૃતિવાક્ય
 જોડીને પુરોધાંકિત આપસ્તંબ સૂત્રના પોતે નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ તે ચોગ્ય નથી. તે
 તેમનો કેવળ મત પ્રિય છે. કેમકે તે મીમાંસા વાક્યજ્ઞ સૂત્રમાં વિકલ્પનું છે. એ એક;
 અને મીમાંસાકરતાં રૂઝિરૂપ પ્રાચીન આપસ્તંબ સૂત્ર રૂઝિ હોવાથી તેના નિષેધ થતો
 નથી એ બીજું; આ આધાર ઉપરથી એટલું ૨૫૯ સિદ્ધ થાય છે કે માધવીય ભાષ્ય-
 કારાએ આ બનાવેલું વિધાન કેવળ વૈકલ્પિક છે.* ૩૦.

* માધવીય ભાષ્યવિષે પ્રો. લેવરનો મત.

“ A Commentary has come down to us, but dates only from the 14th Century ”

The circumstances that Commentaries on almost all branches of the vedas...are ascribed to Sayana and his brother Madhava...Madhav and probably also Sayana were ministers at the Court of King Bukka at Vijayanagar...The writings attributed to them point, by the very difference of their contents and style to a variety of authorship

History of Indian Literature 2nd Edition-1952-Pages 41-42,

by A. WEBER.

૨૧ મીમાંસા કહતાં સૂત્ર મંથ એ શ્રુતિમમાજેન વલિષ્ઠ છે.

કાશી. અ. ૨૮-અણુદશમુવિદ્યાસુમીમાંસાડતિગરીચમી ॥ તતોડધિકશોક્ષાણિ,
પુરાણ તેમ્યપ્વચ ॥ તતોડધિકર્મશાક્ષાણિ તેમ્યોગુર્વી શ્રુતિર્દિજ ॥ ૫૦ ॥ તતોડપુપ-
નિષચ્છેદા ગાયત્રીચ તતોડધિકા ॥

અર્થ-મીમાંસા એ સર્વ વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ છે. અને મીમાંસા કરતાં ન્યાયશાસ્ત્રના
અંથ અધિક શ્રેષ્ઠ છે. ન્યાયશાસ્ત્રકરતાં પુરાણમંથ અધિક માન્ય છે. પુરાણોકરતાં ધર્મ-
શાસ્ત્રો એટલે સ્મૃતિ માન્ય અને સ્મૃતિકરતાં શ્રુતિ (સૂત્રો) વેદાંગ, વ્યાકરણ, સંહિતા એ
માન્ય છે. શ્રુતિકરતાં ઉપનિષદ શ્રેષ્ઠ, અને ઉપનિષદ કરતાં ગાયત્રીમંત્ર શ્રેષ્ઠ છે. આ
પ્રમાણે પૂર્વ મીમાંસાકાર જૈમિની ઋષિના ગુરુ પ્રત્યક્ષ વ્યાસ જ જે પોતાનાં મત્સ્ય
વાયુ સ્કંદાદિ પુરાણોમાં તાકિક મતોને લીધે દ્વિધા કરવાથી તે ઋષિપુત્રોના મીમાંસા
અર્થોની એવ્યતા જે ન્યાયના કરતાં પણ કનિષ્ઠ પ્રતિની સમજે છે તે [વિમાદિર્નૈવ
ચક્રદન્વ્યોવા] આ અર્વાચીન વિકલ્પિત મીમાંસા વાક્યને લીધે કલ્પની શરૂઆતમ
ઉત્પન્ન થયેલા અત્યંત પ્રાચીન એવા આપસ્તંબ ઋષિની [વર્ણોચ્ચકારસ્વચ્રયાણાં વર્ણ.
નામતત્કમ કુર્યુસ્તેવોમષકાલઃ] આ સૂત્રોકિતનુ ખંડન થતું નથી. મીમાંસા વાક્યવડે
વેદાર્થોના નિઃશક યોધ થતો નથી. તેથીજ [વેદાર્થોષિદ્ધકવ્યાકરણાદિ શ્રવણે નાર્ત્તિગ
ચ્છત્વ ઇતિ મિતાક્ષરાયાં] વેદનો નિશ્ચયાત્મક અર્થ નિરૂકતબ્યાકરણાદિ સૂત્રઅર્થોના આધારેજ
કરવો પ્રશસ્ત છે, એમ કહ્યું છે. આ ઉપરથી બહુશ્રુતપણું આવવા માટે વ્યાકરણ મીમાં-
સાદિ અર્થોનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. પણ સ્વધર્મનો નિશ્ચય કરવો તે તે શ્રુતિનાં
પ્રમાણ ઉપરથીજ કરવો એવું મનુનું વચન પણ છે “ મ. અ. ૨ સર્વતુસમવેશ્યેદં નિશ્ચિલ
જ્ઞાનચક્ષુષા ॥ શ્રુતિ પ્રામાણ્યતોવિદ્વાન્સ્વધર્મેનિવિશોતરૈ ॥ ૮ ॥ હરિઓમ અથૈતત્ત્વસમાજ
લેતિ-આ પ્રાશ્નયોગકત પાઠ ઉપરથી આપસ્તંબ, આશ્વલાયનાદિ સૂત્રઅર્થોની શ્રુત્યર્થ-
યોધક નિરૂકતાદિ વૈદિક અર્થમાં ગણના હોવાથી તે સૂત્રઅર્થો પણ વેદ સ્વરૂપ છે; તેથી તે
-સૂત્ર અર્થ- સ્મૃતિકરતાં વિશેષ માન્ય છે. કેમકે “ શાસ્ત્રાદિસૂત્રના પ્રયે સૂત્રં ” આ
મૈત્રિની કોશીકિતઉપરથી સૂત્રઅર્થ એ મનુ યાગવલ્કયાદિ સર્વ સ્મૃતિના આદિ-સૂળ અર્થ
અર્થાત્ શ્રુતિરૂપ છે. એટલે સૂત્રઉપરથી સ્મૃતિ કરી છે તેથી સ્મૃતિકરતાં સૂત્ર અલિપ્ત,
એને પ્રમાણ પણ છે. “ વિદ્યાભૂષણે પ૦-સ્મૃતયશ્ચ પુરાણાનિ સૂત્રાણ્યપિતતોમતા ॥
અપિવાપુનિકેમંત્યૈર્વિજ્ઞાતવ્યંતતપરં ॥ ” આધુનિક લોકોએ શ્રુતિને અનુસરનારી

પૃ ૨૬ ઉપરથી ચાલુ— “તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણપર આપ્ય થયેલું હોઈ તેનાં કાલ ચૈદમાં સીકમાં આવેલું ”
“ વેદના જુદા જુદા ભાગોપર કરેલાં આશ્યોના કર્તાપણાનું માત્ર સાયન અને તેના માર્ઝ માધવને આપવામાં
આવે છે. માધવ અને વહુશા; તેનાં માર્ઝ સાયન એ સુદ્ધાં વિજયનગરના સુલ્ક રાજાના આશ્રય હોને આશ્ય
મંથોની લેખન પદ્ધતિમાં તથા પ્રમાણ પદ્ધતિમાં જે કર્ઝ કરક દેખાઈ આવે છે. એ ઉપરથી આ વસ્તુના ના. ધ.
પ્રસિદ્ધ થયેલાં આશ્યો તેમનાં પોતાના નહીં પણ કીજા કાર્ઝનાં હાથ એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

એ. ચેકરકુત-હિસ્ટરી ઑફ હિડિયન લિટરેચર.

પૃ. ૪૧-૪૨ આશુતિ ૨ જી ૧૮૮૨

ઉપલા પ્રો. ચેકરના મત ઉપરથી અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણને કાલ તેમજ અર્વાચીન માધવના આશ્યના
કાલની વચ્ચેના અંતરનો વિચાર કરતાં માધર્વાય આશ્ય એ અર્વાચીન માલમેલનો પ્રકાર દેખાય છે અને તેથી
આ આશ્યોની અનુમાનસિદ્ધતા કેવલ આમકે હોઈ તે અસ્સો કરવાલાયક નથી એમ કહેવું અવધર્થ
નહીં થાય.

સ્મૃતિ અને પુરાણ પ્રમાણ માનવા. પણ સૂત્રમાં સ્મૃતિકરતાં પણ વધારે માન્ય છે. તેથી કોઈપણ સ્મૃતિનું વાક્ય સૂત્રનો નિષેધ કરવાને સમર્થ નથી.

૨૨ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ વાક્યનો આપાત્ત પ્રકરણની સાથે કશો સંબંધ નથી.

આપસ્તંબ સૂત્રના નિષેધાર્થે માધવીએ [માહિષ્યેણ કરણ્યાં] આપું યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિનું વાક્ય બાપ્તમાં આપું છે. પણ તે બ્રાહ્મણવાધાનાધિકાર શ્રુતિના પ્રસંગે તદન વિસંગત અને અયુક્ત છે. કેમકે પૂર્વોક્ત શ્રુતિ એ બ્રાહ્મણાદિ સમર્થ એવા ત્રણે વળીને માટે ન હોઈ તે યજ્ઞાધિકારસંબંધી છે. માટે તેની સાથે [ઋષુઃ રથકારસ્ય જાણિ વષાસુ.] આ આપસ્તંબ શ્રુતિને અનુસરીને [વર્ષાત્રયાણાં વર્ષાના મંત્રમૂલસ્ય રથકારસ્ય] બરાબર મેળા બેસે છે. તેવો આ શ્રુતિની સાથે (માહિષ્યેણ કરણ્યાંતુ.) આ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ વાક્યનો કશો સંબંધ નથી. કેમકે યાજ્ઞવલ્ક્ય (માહિષ્યેણ.) આ વાક્યમાં ફક્ત અનુલોભ પ્રતિલોભાદિ સંકરણતિ પ્રકરણમાં રથકાર તરિકે એક સંકીર્ણ-સંકરણતિની ઉત્પત્તિ માત્ર જણાવેલી છે. પરંતુ તે સંકીર્ણ સંકર રથકારે વર્ષાત્રયમાં ઋણદૈવત અભિહોત લેવું એમ બીલકુલ કહ્યું નથી અર્થાત્ સૂત્રનિષેધ માટે આપેલું સ્મૃતિવાક્ય પણ સૂત્રની વિરૂદ્ધ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. એને વળી બીજું પ્રમાણ:-

૨૩ આપસ્તંબસૂત્ર, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અને મનુસ્મૃતિ એનું અવિરોધ સંપાદન.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ જે સ્મૃતિને અનુસરીને છે અને જે સ્મૃતિ (વૈદ્યહવાચમેષજ તન્મ-નુરબ્રજાત્) આ છાંદોગ્ય શ્રુતિઉપરથી અને (વેદાર્યોપનિબંધત્વાત્રપ્રાધાન્યદિમનોઃસ્મૃતઃ ॥ મન્વર્યોવપરીતાતુ યાસ્મૃતિઃસાનશસ્યતે ॥ તાવચ્છાત્કાણિશોભેત તર્કવ્યાકરણાનિચ ॥ ધર્મર્યોમોક્ષોપદેષ્ટામનુર્યોવજ્ઞસાષતે ॥) અર્થ-વેદાર્યને અનુસરનારી મનુસ્મૃતિ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રમાં મુખ્ય છે. મનુસ્મૃતિને વિરૂદ્ધ જે અન્યસ્મૃતિનું વાક્ય તે પ્રશસ્ત નથી. વધારે તે શું પણ ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાંસાદિ ગ્રંથોની સુદાં મનુસ્મૃતિ આગળ પ્રતિષ્ઠા નથી. આ બહુરૂપતિનાં વાક્યઉપરથી વેદમાન્ય શ્રુતિપ્રોક્ત જે મનુસ્મૃતિ તેમાં અનુલોભ પ્રતિલોભાદિ સર્વ સંકીર્ણ સંકરણતિના સુદાં ધર્મનિર્ણય કર્યો છે અને જે અર્થ તે સવિસ્તર મનુસ્મૃતિમાં સંકીર્ણ સંકરણતિઓ છે તે બધી (હિનાહીનામ્પ્રશ્નતેવર્ણાન્નંચદૈવતુ ॥) મુધાંભિષકતાદિ કરવામાં આ છ અનુલોભ હીનસંશક છે. અને આ હીનમાંથી થયેલી પંદર સંકીર્ણતિઓ હીન કરતાં પણ હીન એટલે શૂદ્રધર્મી સમજવા. કેમકે “ મ. અ. ૧૦-સજાતિજાનતંરજાઃ વદન્તુતાદિજધાર્મિણઃ । શુદ્રાણાંતુલજધર્મિણઃ સર્વેપર્થસજાસ્મૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥ ” આ મનુસ્મૃત્યુક્તઉપરથી સ્ખલિતય વિવાહિત સ્ત્રીઓને વિષે ઉપપન્ન થયેલા ત્રણ પુત્રો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) અને અનંતરજ (અનુલોભવદ્વારા વિવાહિત સ્ત્રીઓને વિષે થયેલા મુધાંભિષિકત, અંબાદ અને માહિષ્ય આ ત્રણ પુત્ર) એકંદર આ છ પુત્ર દ્વિજધર્મી જાણવા એટલે એમનું ઉપનયન કરવું. આના કરતાં અન્ય અનુલોભ સંકર જે નિષાદ, ઉદ્ય, કરણ અને સર્વ સંકીર્ણ સંકર અને પ્રતિલોભ વગેરે શૂદ્રધર્મી જાણવા એટલે તેમનું ઉપનયન કરવું નહીં કેમકે “ શુદ્રાજાતત્વજાતિવૈશુભ્યાવનુપનેયાઃ । ઉચ્ચર પ્રતિલોભસ્ય ” નિષાદ ઉદ્ય, કરણ, રથકારાદિકોનું ઉપનયન વગેરે કરવું એમ બે કોઈ સમજે તે તેનો જામ, જાણવો એમ પૂર્વોક્ત શ્લોકોનીટીકામાં કુલ્લુક બદ્ધ કહે છે. “ તામંતરજાસ્તિત્વીત યતુક્ત ન તજ્જાતિવ્યવપદેશાર્ય ॥ મંસ્કારાર્થમિતિ કસ્યચિદ્વ્રમાસ્વાવિતિ ॥ ” શાંદર્દિ અન્ય સ્મૃતિમાં સંકીર્ણ અનુલોભ પછી જેમને બ્રાહ્મણધર્મી કહ્યા છે તે ને તે જાતિનાન્યપદેશ

માટે કહેલું છે. ઉપનયનાદિ સંસ્કારમાટે કહેલું નથી. આમ હોવા છતાં એ કોઈ એમ કહે કે તે કહેલું સંસ્કારસંબંધી છે તે તેની ખાતિ છે. આ બાબતમાં મનુસ્મૃતિની અન્ય સ્મૃતિઓ સાથે એકવાક્યતાજ થાય છે. તેથીજ “વૃહજ્ઞાતિચિવેકે-માહિ-ષ્યણકરણ્યાંતુ રથકારઃ પ્રજાયતે ॥ નૈવોપનયનં તસ્ય શૂદ્રધર્મોદ્વિષ્કૃતઃ” એમ કહેલું છે. આ ઉપરથી અગ્નિહોત્રનો અધિકારી જે રથકાર કહે છે તે ત્રણ વર્ણોત્તમજ છે. કારણ “મ. અ. ૧૦-વિદ્યાશિલ્પં મૃતિઃ સેવા ગૌરસ્યં ચિપણિઃ કૃષિઃ ॥ વૃત્તિ મૈશ્યં કુસી-દંચ દશજીવનહેતવઃ ॥ ૧૧૫ ॥” આ મનુવચન ઉપરથી દેવપ્રાણસંબંધી, યજ્ઞસંબંધી અને રાજસંબંધી શિલ્પકર્મવડે પ્રાણજીવને ઉપજીવન કરવાનું કહેલું છે. તેથી આપસ્તંબ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિનું પણ પ્રમાણ બાબતું હવે (અસત્સંતસ્તુચિક્ષ્યાઃ પ્રતિલોમાનુલોમજાઃ ॥ જાત્યુત્કર્ષોયુગે જ્ઞેયઃ પંચમેક્ષસમેપિવા ॥ કર્મણા વ્યત્યેયસામ્યં પૂર્વેકસ્વાધ્યોસરં) આમાં પ્રતિલોભ એ કેનિષ્ઠ ભતિના, અને અનુલોભ શ્રેષ્ઠ ભતિના એમ કહેવાનું કારણ એટલુંજ કે અનુલોભ સંકર ભતિના લોકો એ પાંચ સાત પેઢીઓ સુધી સદૃવર્તનપૂર્વક રહે તો તે ઉચ્ચ ભતિના થાય છે. એટલાજ યાસવદ્વચ સ્મૃતિવાક્ય ઉપરથી એ કોઈ સંકીર્ણ રથકારને [વર્ણાસું કમૃણાં] આ શ્રુતિ લાગુ કરવી એમ કહે તો તે માત્ર બરાબર નથી. કારણ, તેમ હોય તો સંકીર્ણસંકર રથકારના પૂર્વજ જે અુચ્ય સંકર, અંબઘ, માહિધ્ય, ઉચ્ચ, નિષાદ, કરણ એ નામના છે તેમના પણ નામ આગળ “વર્ણાસું કમૃણાં” -આવાં યજ્ઞાધિકારવિધાયક શ્રુતિવાક્યો અવશ્ય હોવાં બેઠાં, તે તો નથી. એટલુંજ નહીં પણ મુદ્ધાંભિષિકતાદિ પૂર્વ અનુલોભનોને પણ સર્વ સંસ્કાર્યત્વ નથી એવું મનુનું વચન છે. “મ. અ. ૧૦-વિપ્રસ્ય જિવુવર્ણેણુપતેર્વર્ણેણોદ્વયોઃ ॥ વૈશ્ય સ્વાવર્ણેવૈકસ્મિન્પડેતપસદાઃ સ્મૃતાઃ ॥” પ્રાણજી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણોને વિષે અનુલોભત્વવો ઉત્પત્ત થતારા મુદ્ધાંભિષિકત, અંબઘ, પારશવ, માહિધ્ય, ઉચ્ચ અને કરણ આ છ અનુલોભ સંકરોને અપસદ (નીચ) એવી સંજ્ઞા છે. અર્થાત્ (વિ-વર્ણે પામરોનીચ પ્રાકૃતક્ષત્રયક્રૂનઃ । વિદીનેાપસદોજાત્મઃ છુલ્લકક્ષેતરક્ષસઃ ॥) આ અં શૂદ્રવર્ગોક્તિઉપરથી અને (અપકૃદં નીચત્વં સીદતોત્યપસદઃ) બ્યુત્પતિઉપરથી અપસદોને શૂદ્રત્વ છે. પરંતુ આ છમાંના મુદ્ધાંભિષિકત (ક્ષત્રેહિરમ્હસંમવં) આ મનુ-કિતપરથી અને (ક્ષત્રિયાં વિપ્રસંયોગાજ્ઞાતોમુદ્ધાંભિષિકકઃ ॥ રાજન્યઃ ક્ષત્રધર્મભ્યોભ્ય-ધિકઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥) આ ઉશ્ચનોક્તિઉપરથી ક્ષત્રિયત્વને પામ છે. એ [પૂર્ણાંભિષિકો રાજન્યો વાહુજઃ ક્ષત્રિયો વિરાટઃ] આ ક્ષત્રિય પચાંચોક્તિઉપરથી રથ છે. તેજ પ્રમાણે સંકીર્ણ ભતિના નિષાદોમાં મુદ્ધાં એક વિશેષ પ્રકારનો ભેદ છે. તેને નિષાદ સ્થપતિ એટલે સર્વ નિષાદોનો સ્વામિ એમ કહે છે. “શૂદ્રાયાં બ્રામ્હણા રજાતઃ શ્રેયસાચેત્પ્રજા-યતે । અશ્રેયાન્શ્રેયસીંજાતિંગચ્છત્યાસત્તમાદયુગાત્ ॥” અને “યસ્માદ્દ્વિજપ્રભાવેણતિર્યગ્જા-ક્ષયો મચ્ચ ॥” આ મનુકિતઉપરથી અને (નિષાદસ્થપતિયાજયેત્) આ શ્રુતિનો મજબૂત પુરાવો હોવાથી તેને વિષે બ્રહ્મળીજનો પ્રભાવ હોવાઉપરથી [તે પ્રાણજીનાજ પાટનો હોવાથી] અને વિદ્યાસંપન્ન હોવાથી અને તેને હાથે પ્રાણજીની સેવા મુદ્ધાં થતી હોવાથી ક્રૂકત તેજ નિષાદને [પ્રાણજીને વિવાહિત શૂદ્ર સ્ત્રીને પડે સાત પેઢીઓ સુધી સીદૃપ સંતતિથી કિંવા પ્રાણજીપ્રાણજી થયે તો નિષાદોનો સ્થપતિ એટલે સ્વામિ એને પણ શ્રુતિસ્મૃતિ વાક્યો લાગુ પડે છે. તેથી તેની ગણના શૂદ્રમાં ન હોઈ તે ત્રણ વર્ણોમાંજ ગણવાને યોગ્ય છે. એ નિષાદને સામાન્ય નિષાદના કરતાં એટલે પુરૂષસંત-તીયત્વથી ધણેલા શૂદ્રધર્મી અને શૂદ્રોદ્ધાહી નિષાદથી ભિન્ન સમજવો. આ પ્રમાણે એ

મુખાભિષિકત અને નિષાદ સ્થપતિ સિવાય ખાકીના (શૂદ્રાશ્વાવરવર્ણાશ્વ લાક્ષણ્ય જા : ॥ આંચકાલાનુલંકારીણં એવમ્ કરનાદ્ય : ॥) આ અમરકેશીકિતઉપરથી અંબા, ઉમ, કરણ, માગધ, માહિષ્ય, કપુ, સૂત, વેદહક, રથકાર, પારસવ, ચંડાલ આ અગ્રી-આર સંકર ભતિઓ સૂદ્ર : સમજવી. તેથી “ માહિષ્યેન કરણ્યાનુ રથકારપ્રજાયતે ॥ અસરસંસ્તુચિન્ત્યા પ્રતિભોમાનુલોમજા : ॥ જાત્યુત્કર્ષાં ” આ યાસવદ્વક્ય વાક્યમાંનાં પ્રતિભોમાનુલોમ સંબંધી અસત્ત્વ, સત્ત્વ, અને ભત્યુત્કર્ષત્વ શૂદ્રધર્મવ્યાખ્યવૃત્તિ (અનુ-લોમસચ્છદ્ર આણિ પ્રતિલોમઅસચ્છદ્ર) જેવા અર્થના છે. તેથીજ ધૃહ્યભવતિવિવેકમાં (નિવોપનયનં તસ્ય શૂદ્ર ધર્મત્વં) એમ કહ્યું છે અને એ અનુભૂત હોવાથી પૂર્વોક્ત આપસ્તંબસૂત્રને મીમાંસા વાક્ય અને યાસવદ્વક્ય સ્મૃતિવાક્ય બાધક નથી.

૩૪ નિષાદ સ્થપતિનાં સાહચર્ય ઉપરથી થનારી શંકાનું નિવારણ.

શંકા- [નિષાદસ્થપતિ વાજયેત્] આ ક્રુતિઉપરથી જે પ્રમાણે સ્ત્રીરૂપબ્રાહ્મણોદ્ધાહક સંકરનિષાદસ્વામિને અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞકર્મ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણેજ [વર્ણાન્તુઃ જમુઃ] આ ક્રુતિવાક્યઉપરથી સંકીર્ણ રથકારને પણ ત્રૈવર્ણ્યના અધિકાર પ્રાપ્ત નહીં થયો હોય એમ શા ઉપરથી ?

ઉત્તર-સ્ત્રીરૂપનિષાદપ્રમાણે તેનો અધિકારી થવાને યોગ્ય હોવા છતાં કિંવા [વર્ણાન્તુઃ જમુઃ] આ ક્રુતિ તેના સંબંધનીજ હોત તેા મુખાભિષિકત અને સ્ત્રીરૂપ બ્રાહ્મણોદ્ધાહક નિષાદસ્થપતિને જે પ્રમાણે શૂદ્રવર્ગમાંથી કાઢીને બ્રહ્મક્ષત્રિય વર્ગમાંજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ હોવા છતાં [રથકારસ્તુ માહિષ્યાત્કરણ્યાંયસ્યસંમવઃ] આવા શૂદ્ર વર્ગમાં તેના ઉલ્લેખ હોવાથી નિષાદ સ્થપતિ પ્રમાણે સંકીર્ણ રથકારને ત્રણ વર્ણના અધિકાર નથી. એમ [વર્ણાન્તુઃ જમુઃ] આ ક્રુતિ પણ તેના સંબંધની બીલકુલ નથી.

શંકા- [વર્ણાન્તુઃ જમુઃ] આ આધાનનો અધિકારી રથકાર એ કુલીન ત્રૈવર્ણિકજ (બ્રાહ્મણ) છે તેા હિરણ્યકેશીસૂત્રપ્રકાશ વૈજયંતિ અંથમાં [ત્રિવર્ણિક વ્યાતિરિક્તયો-વ્યાહ] એમ કહ્યા પછી [નિષાદરથકારયોરાધાનાદાગ્નિહોત્રં વર્ણપૂર્ણમાત્તોચનિયમ્યતે] આ હિરણ્યકેશી સૂત્રમાં નિષાદ અને કુલીન બ્રાહ્મણ રથકાર એ બંને સાહચર્યથી [એકગ સ્થિતિરૂપે] શામરે કહ્યા ?

ઉત્તર-હિરણ્યકેશી સૂત્રમાં નિષાદકારનીસાથે વૈજયંતિકારે જે ગણ વર્ણવ્યતિરિકત ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં સંકર ભતિનો બીલકુલ સંબંધ નથી. તે ત્રણ વર્ણનાજ વિશિષ્ટ ધર્મસંબંધ છે. આ વાત તેજ હિરણ્યકેશી સૂત્રઉપરથી અને વૈજયંતિ વ્યાખ્યા ઉપરથી પણ સમજવા જેવી છે. બ્રાહ્મણીયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જે સ્વયંપત્ય બ્રાહ્મણોદ્ધાહક નિષાદ, તે વ્યાસ ઋષ્યશૃંગના જેવોજ તપોબીજ પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી [બીજ્ય] નામને બ્રાહ્મણ છે. અને તે યોનિસંભવ દોષને લીધે ત્રણ વર્ણના કરતાં બુદ્ધ છે, અને રથકાર સુધ્ધમાં પોતાના વર્ણમાંજ વિવાહ કરીને બ્રાહ્મણ કુલોત્પન્ન બ્રાહ્મણ, ઉચ્ચકુલનો હોવા છતાં તેણે રથાદિ શિલ્પકર્મસંબંધી વિકૃતેષ્ટિ [આધાના-વિદોષયજ્ઞ] સ્વીકારવાથી, કાલાંતરે પોતાની ઉપજીવિકા વૃત્તિમાં આચારનિયમો શિથીલ થવાથી તે પણ ત્રૈવર્ણિક વ્યતિરિકત છે. તાત્પર્ય, ત્રણ વર્ણમાંના માણસને સુદ્ધાં યોનિ-દોષથી અને વૃત્તિદોષથી આવેલું ત્રિવર્ણબ્રાહ્મણ અત્યારના પ્રચલિત સામાન્ય ત્રણ વર્ણ-નુજ વિશિષ્ટ ધર્મગ્રાધક હોવાથી સૂત્રમાં કહેલા નિષાદમાં અને રથકારમાં વૈજયંતિ વ્યાખ્યાનકારે દર્શાવેલું ત્રિવર્ણબ્રાહ્મણ સર્વોપરી આદ્ય ત્રણ વર્ણના ધર્મ જેવુંજ દેખાય

અને ત્રિવેપ વિધાન કહેતી વેળા સંકરનિષાદ તથા કુલીન રથકારને એકત્ર ગુચ્છ્યા છે. તેથી નિષાદનાં અને રથકારના કુલ તેમજ ધર્મ સરખાજ છે એમ માત્ર કોઇએ સમજવું નહીં. કારણ (રાજવીજી રાજવંશી વાડ્યસ્તુ કુલસંમયઃ । મહાકુલકુલીનાર્યઃ) આ શ્લોકના પ્રથમ અર્ધમાં સામાન્ય ગ્રાહણોનાં નામે જણાવી બીજા અર્ધમાં કુલીન આર્ય ગ્રાહણોનાં નામે જણાવ્યા હોવાથી રાજબીજના કરતાં સત્કુલોત્પન્નવાળાને ઉચ્ચ પ્રતિના માને છે. તે પ્રમાણે એનિદ્વિપિત સંકરનિષાદના કરતાં વૃત્તિદોષવરે દ્વિપિત થયેલા સત્કુલોત્પન્ન રથકાર સુદ્ધાં ઉચ્ચ પ્રતિના છે તેથી [નિષાદ રથકાર યાં] આ પૂર્વેકિત હિરણ્યકેશી સૂત્રમાં દર્શાવેલા રથકાર સંકર ભતિમાંનો નથી. તે કુલીન ગ્રાહણજ છે, એમ તેજ સૂત્રઉપરથી અને તેનીજ વ્યાખ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે જુઓ:—

૨૫ રથકાર આર્ય-બ્રાહ્મણ-છે અને નિષાદસ્થપતિ અનાર્ય-સંકીર્ણ-છે.

હિરણ્યકેશી સૂત્રે-નિષાદરથકારયોરાધાનાદમિહોત્રદર્શપૂર્ણમાસૌવનિયમ્યતે ॥

વૈજયંતીવ્યાખ્યાયા—વર્ણાસુરયકારોગ્નીનાદધીતેતિયાઋમુળાંત્વાદેવાનાંત્રતપતે વ્રતેનાદધામીતિ રથકારસ્યેતિ ચ દર્શનાદાધાનં રથકારજાતેઃ । આજાનોત્પન્નાગ્નીનાં પરાર્થત્વાદગ્નિહોત્રદર્શપૂર્ણમાસૌવનિયમસ્તયાચૈતયાનિષાદસ્થપતિયાજયેદિતિ ॥ નિષાદશ્ચાસૌસ્થપતિશ્ચેતિ કર્મધારયાભિપ્રાયેન નિષાદસ્તુક્તં તેન આપસ્તંબસૂત્રે નિષાદાનાસ્થપતિજ્ઞેવાર્ણક એવેતિત્રિરાકૃતમેતન્મ્યાયશાસ્ત્રવિદ્ ॥ તસ્યેષ્ટિવિધાનાદાધાનમ્નાચાર્યોમન્યતે । એકસ્યાધાનમાત્રં નિયતં । પરસ્વીવકૃતેષ્ટયુપક્ષિતમાધાનં । દ્વાયરપ્યગ્નિહોત્રદર્શપૂર્ણમાસૌવનિયમ્યતે । ન્યાયમતેન નિષાદસ્યાધાનં-તસ્ય લૌકિકાગ્નિનુ ॥ વિકૃતોષ્ટમાત્રમવકીર્ણનાંબ્રહ્મચારિણશ્વગર્દમસ્યેતિ ॥

અર્થ—[વર્ણાં ઋમુઃ] આ શ્રુતિઉપરથી રથકાર નામક ગ્રાહણનું જે આધાન કહ્યું છે તે ભતિવિશિષ્ટ સમુદાયનું આધાન છે. અને આધાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આગ્રેમાં પદાર્થત્વ એટલે વાજપેયાદિ યજ્ઞ કર્મ કરવાનો અધિકાર હોય છે. અર્થાત્ અગ્નિહોત્ર, દશ પૂજાં માસમાં ઇષ્ટિ ઇત્યાદિ સર્વ કર્મ ત્રય વજ્રાધિકાર રથકારને નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રમાણેજ [નિષાદસ્થપાતં વાજયંતુ] આ શ્રુતિ ઉપરથી તત્પરૂષ સમાસ કરીએ, એટલે, નિષાદસમાજમાંથીજ સાતમી પેઢીએ ગ્રાહણત્વને પામેલા નિષાદોનો રથપતિ એટલે સ્વામિ જે ત્રૈવજ્રાધિકાર પ્રાપ્ત થયેલા નિષાદ તેની પાસેજ યજ્ઞ કરાવે. આ પ્રમાણે આપસ્તંબમાંની સૂત્રોક્તિ સત્યજ છે. પરંતુ હમણાના નવા ન્યાયશાસ્ત્રી (નિષાદ એવ સ્થપતિ) આવેા કર્મધારય સમાસ કરીને બધા શુદ્રધર્મીય નિષાદોએ સુદ્ધાં વેદાધ્યયનપૂર્વક યજ્ઞ કરવો એમ કહે છે. આટલાઉપરથી આપસ્તંબસૂત્રનું જ ખંડન થાય છે એમ કોઇએ સમજવું નહીં. કેમકે નૈયાયિકોએ કરેલા આ કર્મધારય સમાસજ ગૃહીત ધરીને તેમનાજ મત પ્રમાણે નિષાદોનેજ સ્થપતિ માનીને તેને સામાન્ય શુદ્રપ્રમાણજ જે આ શ્રુતિ લાગુ કરીએ તો [જિગદ સ્થપતિ વાજયંતુ] આ શ્રુતિમાંના સ્થપતિ આ શ્રુતિવચનને અને [જાગ્યાં બ્રાહ્મણજ્ઞાનઃ ષેષસાત્વેપ્રજાવતે] આ મનુની ઉક્તિને પણ વૈચર્ય આવે છે. એટલુંજ નહીં પણ શુદ્રભતીય નિષાદને યજ્ઞાધિકાર છે એમ માનવામાં (જો શુદ્ધો નાર્ચાયાનાં) આ પ્રલક્ષ શ્રુતિનો પણ અનાદર થઈને સર્વ શુદ્રાપર પણ વ્યાભરોપ થવાથી તેમને પણ ઉત્કૃષ્ટ આવે છે. અને શુદ્ધ આધાનની શક્યતા માટે ત્રિવજ્રાધિકાર બોધક એવો તત્પરૂષ સમાસ કરવાથી તેમને પણ ઉત્કૃષ્ટ ન લાગતાં ત્રણે વજ્રાનો અધિકારી સ્ત્રીરૂપ ગ્રાહણ દોહજ નિષાદ એમ માનીએ તો તે પ્રમાણ થઈને શ્રુતિસ્મૃતિ વચ્ચેના ત્રિવેપ

પણ અદ્રશ્ય થાય છે અને લૌકિક અપવાદ પણ ટળે છે. એટલું તેમાં ગૌરવ છે. અને (પૂર્વ પૂર્ણ જ્ઞાનસ્યાત) આ પરિભાષાઉપરથી સ્તુતવાક્યનો વિચાર કરતી વખતે આપ-સ્તંબ ઋષિ એ નૈઋત્યિકોના પણ પહેલાંનો અર્થ ત્રાચીન, કેવળ કલ્પારંભના હોઈ તેનો તત્પરુષ સમાસ પણ પહેલા થઈ ગયો હોવાથી તેનું કળ એજ મુખ્ય છે. અને સુસોદિતજ શ્રેષ્ઠ હોવાથી આ પૂર્વોક્ત કળનો પ્રતિબંધ કરવાને પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલો તર્ક બીલકુલ સમર્થ નથી. આ ન્યાયથી જ સિદ્ધ હોવાથી નૈઋત્યિકોને પણ માન્ય છે. કેમકે રથકારને ઇષ્ટિ હોવાનું આચાર્ય પણ માન્ય કરે છે. હવે નિષાદ ને રથકારનું કુંળ, આધાન અને ધર્મ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવનારી [પ્રકરણં] આ વૈજયંતિ વ્યાખ્યા છે ખરી. પરંતુ નિષાદ અને રથકાર આ બેઉમાંથી નિષાદ અનાય હોવાથી તેને ફક્ત આધાનનો માત્ર અધિકાર છે. પરંતુ બીજો જે રથકાર તે શ્રેષ્ઠ કુલોત્પન્ન અર્થાત આય હોવા છતાં તેનું આધાન, તેની ઇષ્ટિ વિકૃત હોવાથી (તેની ભુવંગિરસ દેવતાત્મક નિત્યની મૂળ ઇષ્ટિ, તે બાદ કરતાં સ્થાદિ શિદ્ધકર્મસંબંધી ઋણદેવતાત્મક વિશિષ્ટ ઇષ્ટિ ગૃહિત ધરીને) સામાન્ય આધાન કરનારા ત્રણ વર્ણના આધાનમાંથી બુદ્ધી કાર્ત્તે તે ત્રૈવર્ણિક આધાનની પાસેજ વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં રાખેલું છે. પરંતુ ખરી રીતે જોઈએ તો અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાં ઇષ્ટિ પણ બંનેને એકસરખીજ નિત્ય છે. પણ નિષાદનું આધાન લૌકિકાક્ષિમાં એટલે (વેદમંત્રવિનાજ સિદ્ધ કરેલા તાંત્રિક અગ્નિમાં) બ્રાહ્મણદ્વારા કરવાનું હોય છે. અને રથકારનું આધાન વિકૃત ઇષ્ટિરૂપ ઋણ-દેવતાત્મક નિત્ય શ્રાતાગ્નિ એટલે (વેદમંત્રવડે સિદ્ધ કરેલા અગ્નિમાં) તેણે પોતેજ કરવાનું હોય છે. વિકૃત ઇષ્ટિરૂપે ઋણદેવતાત્મક આધાનકર્તા ત્રૈવર્ણિક રથકાર એ જોડે શ્રેષ્ઠ કુલોત્પન્ન બ્રાહ્મણ છે તો પણ પહેલાંની સામાન્ય ઇષ્ટિનો લોપ થઈને વિકૃત ઇષ્ટિના વિશેષ ધર્મને લોપે શિદ્ધકર્મની ઉપાધીથી પોતાના પદકર્મરૂપી મુખ્ય બ્રહ્મકર્મવ્રતનિય-મોના ધારે ધીરે ભંગ થવાને તે પાલ છે. તેથી ઋણવાધાનાધિકારી આય કુલોત્પન્ન રથકાર એ વ્રતભંગ થયેલા બ્રહ્મચારી પ્રમાણે (બ્રહ્મચર્ય વ્રત ભંગ કરનારા વૈદિક બ્રાહ્મણ પ્રમાણે) પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ગર્હલેષ્ટિ કરે ત્યાં સુધી તેની સાથે બ્રાહ્મણ્યે વ્યવહાર કરવો નહીં, આ પ્રમાણે ઋણના આધાનનો અધિકારી જે રથકાર તેને જો (અવકાળી) બ્રહ્મ એવી સંજ્ઞા છે તો અર્થાત તે મૂળ બ્રાહ્મણ છે, એ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે—

આપસ્તેવ ધર્મસૂત્રે-ગર્દભેન્નાવકીર્ણી નિર્કર્તિત પાકયજ્ઞેન યજેત્ ॥ (કામતોરેતસઃ સેકં વ્રતસ્થસ્ય દ્વિજન્મનઃ । અતિક્રમ વ્રતસ્યાદ્ધુ ધર્મજ્ઞાન્નિષ્ઠાદિનઃ ॥ મારુતં પુરુ-હૂતંચ ગુરુપાવકમેવચ ॥ ચતુરોવ્રતિનોઽપ્યેતિ બ્રાહ્મતેજોઽવકીર્ણીનઃ ॥ ૧ ॥ તે ખ્યોલ્લંઘન મૈક્ષેણ વર્તયેન્નૈકકાલિક ॥ ઉપરપૂર્ણં ક્ષિપવણં ત્વચ્ચેન સવિશુષ્પતિ ॥)

અર્થ-વેદાભ્યયન કરનારા બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ જો સ્ત્રીની ઇચ્છાથી રેતસ્થાવ કરે તો અવકીર્ણી-બ્રહ્મ-થાય છે. વેદાભ્યયનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું તેનું બ્રહ્મતેજ, મરૂત, ઇંદ્ર, ગૃહસ્પતિ અને અગ્નિ એ હરણ કરે છે. તેથી તે દોષી-અવકીર્ણી-બ્રાહ્મણ રીતે અતુલપથ-પર ગર્હલેષ્ટિથી નિર્કર્તિત્યજન કરીને મરૂત વગેરે દેવતાને ઘૃતની આહુતિઓ દઈને અપ્તલેક્ષ્ય પ્રાયશ્ચિત્તવડે શુદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી અવકીર્ણી-અહિકૃત-જેવા રથકાર શબ્દમાં જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ શબ્દનું સામર્થ્ય વ્યકત થાય છે તે પ્રમાણે નિષાદ શબ્દમાં બ્રાહ્મણ શબ્દનું સામર્થ્ય કિંવા પ્રભાવ બિલકુલ જણાતાં નથી. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. તે એ કે, અવકીર્ણીવત્ર એટલે અહિકૃત કયાં જેવો રથકાર જે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્તવડે શુદ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે નિષાદને શુદ્ધ થવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી

નિષાદ કુલમાં હીન પરંતુ વૃત્તિ (* જિજ્ઞાસુશ્રૂષા) પ્રશસ્ત હોવાથી અનાયોમાંથી નીકળીને આયોમાં પેસી ગયા જેવો લાગે છે. પણ તેનો આયોની સાથે અન્નોદકાદિ વ્યવહાર ન હોવાથી આયો થયો નહીં. અને ત્રૈવર્ણિક રથકાર તો એક કુલોત્પન્ન આયોજ હોવાથી કુલમાં એક, પરંતુ કાલાંતરે તપને, અનુષ્ઠાનને શિથિલતા આણનારી રાજસ શિથ્યવૃત્તિથી શીલ અપ્રશસ્ત થવાનો સંભવ હોવાથી આયોમાંથી નીકળીને અનાયોમાં પેસી ગયા જેવો લાગે છે. પરંતુ એનો અનાયોની સાથે અન્નોદક વ્યવહાર ન હોવાથી તે અનાયો થયો નહીં. તેથી હીનકુલોત્પન્ન સંકીર્ણ નિષાદ અને એક કુલોત્પન્ન રથકાર ઉભયને (હિર૦) સૂત્રકારે ભેડે એકજ પંકિતમાં ગણાડ્યા છે તો પણ નિષાદ પ્રમાણે રથકાર એ કઈ સંકીર્ણ ભતિષૈકી નથી.

૨૬ રથકાર મહા-એક-કુલોત્પન્ન બ્રાહ્મણ છે.

શંકા-ઉપર આપેલી વૈચર્યતિ વ્યાખ્યામાં રથકાર મૂળમાં બ્રાહ્મણ છે, એવો સામાન્યતા યોગ્ય થતો હોવા છતાં રથકાર મહા-એક-કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો બ્રાહ્મણ છે એમ કહો છો, એનું પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર-સર્વ બ્રાહ્મણભતિના મુખ્ય ભેદ ત્રણ કરેલા છે. વિશ્વામિત્રાદિ રાજર્ષિ ગોત્રોત્પન્ન જે બ્રાહ્મણ છે તે રાજગોત્ર 'રાજવંશીય' આ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. બીજી ઋષ્યશૃંગાદિ તિર્યગ્ગોત્રીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિ ગોત્રોત્પન્ન જે બ્રાહ્મણ તે ઘીભ્ય અને કુલસંભવ આ નામવડે પ્રસિદ્ધ છે. ત્રીજા, ત્વષ્ઠા ભૂર્વગિરસાદિ બ્રહ્મર્ષિ ગોત્રોત્પન્ન જે બ્રાહ્મણ તે મહા-એક-કુલોત્પન્ન, કુલીન, આયો, એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એમાંનો મહા-એક કુલોત્પન્ન જે ત્વષ્ઠા વિશ્વકર્મા, તેના કુલમાં રથકાર ઉત્પન્ન થયા હોવાથી રથકાર મહા-એક-કુલોત્પન્ન છે. કારણ કે દેવશિષ્યો ત્વષ્ઠા પ્રજાપતિ બ્રહ્મર્ષિ હોવાથી તે ત્વષ્ઠાનેજ 'મહાકુલ' એમ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિવડેજ કહેલું છે. "ઋગ્વેદ મદ્યક ૧૨૨૨૩-૧-નનિન્દિમચમસયોમહાકુલોઽન્ને સ્નાતદ્વજ્જ્ઞાનૈર્મુદિમ ॥ ૧ ॥" આ શ્રુતિમાનું "મહાકુલ" આ પદ દેવશિષ્ય જે ત્વષ્ઠા વિશ્વકર્મા તેનું વિશેષણ છે. સંઘ ૧ લો, ૫૫ પંકિત બુઝો. અને ત્વષ્ઠા વિશ્વકર્મા રથકાર છે એ વિષે શ્રુત્યાદિ પ્રમાણો માટે સંઘ ૫૦ બીજામાં પૃષ્ઠ ૧૪ બુઝો.

૨૭ રથકાર બ્રાહ્મણોપર અવકીર્ણસમાન દોષ નથી.

[હિ. સૂ. ત] મહાકુલ રથકાર અને સંકીર્ણ નિષાદનો સમાવેશ એકજ ઠેકાણે કરવાથી એ બંનેને અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞનો અધિકાર સમાનજ છે. એવો વાચકોને ભાસ થશે. પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી. કેમકે નિષાદનું આધાન અમંત્રક અને લૌકિકાગ્નિગુણક છે. અને રથકારનું આધાન સમંત્રક હોઈ ત્રૈતાગ્નિગુણક છે. હવે શિથ્યકર્મઉપરજ ઉપજીવકા કરનારા રથકાર બ્રાહ્મણ [અવકીર્ણનો બ્રાહ્મણગિજ્ઞાન] એમ કહ્યું હોવાથી ત્રૈવર્ણિક રથકાર પ્રત્યક્ષ અવકીર્ણી-બહિકૃત-છે. એવો કેટલાક સૂત્રકારોનો અને વ્યાખ્યાનકારોનો પણ અભિપ્રાય નથી. કેમકે અવકીર્ણી-પ્રાયશ્ચિત્ત વિશેષ-શબ્દનો સંબંધ વ્યકિતવાચક શબ્દની સાથે છે. મહાકુલ ત્વષ્ઠા બ્રહ્મર્ષિોત્પન્ન રથકાર બ્રાહ્મણ આ ભતિવાચક શબ્દની સાથે નથી. કારણ, બ્રાહ્મણ, પ્રાણ્યામાદિ બ્રહ્મકર્માચરણુવડે નિત્ય

* જિજ્ઞાસુશ્રૂષા બ્રહ્મચાર્યાધ્યક્ષતા રાજસેવાંતઃપુરરક્ષાચ પારસવોબ્રકરણાનામ્ । મન્વર્થુક્ષાવલિઃ ।

આ ઉપરથી પારસવ સંલક્ષિત નિષાદની બ્રાહ્મણશ્રૂષા વૃત્તિ (શ્રુશ્રુશ્રૂષાવિથા) તરીકે પ્રસક્ત, બાકી મુધો-નિષિષ્ણાદિકૌની વૃત્તિ અવિધારૂપ દે. બ્રાહ્મણી અન્ય મત્સ્યવાતર્જ્વીનીનિષાદ 'શુદ્ધાભિષાદ મત્સ્યઃ ક્ષત્રિયાસાં વ્યતિકમન્' આ દ્વારિતોક્કોઉપરથી એ પ્રતિભાવ, તે આ નહીં.

પ્રાયશ્ચિત્તમાંજ હોય છે. એટલા માટે (તેણી તેજો વિસ્તેષારત્યવાયો નદદયને) આ આપસ્તંબ સૂત્રઉપરથી પ્રાક્ષણ્યતિ સર્વમાં વિશેષ તેજસ્વી હોવાથી ઉપલવિકામાટે મોખ્ય કારણપરત્વે તે એકાદો વિશિષ્ટ ધર્મ સ્વીકારે તો પણ તેના તેજસ્વોપણને લીધે અને સમુદાય સામર્થ્યને લીધે તેને પ્રત્યવાય નથી. એ વિષે મનુ કહે છે:—

મ. અ. ૧—સ્મશાનેષ્વપિતેજસ્વીપાષકોનૈવદુષ્યતિ ॥ હ્યમાતશ્રયક્ષેપુ મૂયવામિઞ-

ર્થેતિ ॥ એવંચણ્યનિદેષુ વર્તવે સર્વં કર્મસુ ॥ સર્વથા બ્રાહ્મણાઃ પૂજ્યાઃ પરમં દૈવતં હિ તત્ ॥

અર્થ—અગ્નિ જે પ્રમાણે સર્વભક્ષક હોઈ પવિત્ર છે તે પ્રમાણે પ્રાક્ષણ્ય ઉપલવિકા માટે એ અનેક નિષિદ્ધ કર્મો કરે તો પણ તે સર્વ પ્રકારે પૂજ્ય છે. “બ્રાહ્મણ જ્ઞાલા કિવામ્નદ ॥ તરિ તો તિહી લોકોં બ્રેહ્ ॥” એમ તુકારામે પણ કહેલું છે. કેમકે પ્રાક્ષણ્ય જેવું શ્રેષ્ઠ દૈવત બીજું એકે નથી. આ ઉપરથી અનિષ્ટ કિંવા હાનિ કર્મ કરનારા પ્રાક્ષણ્યને જો દૂષણ નથી, પ્રત્યવાય નથી તો દેવ પ્રાક્ષણ્યહિકના કિંવા સૂદિના ઉપયોગના કાશીવિશ્વેશ્વરના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલા મૂળ પુરૂષ મહાકુલ વિશ્વકર્મ પરંપરાથી આલતા આવેલા કેવળ ઇશ્વરહત, ધર્મસ્વરૂપ, પવિત્ર, શિદ્ધપર્ક કરનારા રથકાર પ્રાક્ષણ્ય સમાજમાં પણ અવકીર્ણી પ્રમાણે પ્રત્યવાય નથી એ સ્પષ્ટ છે.

૨૮ રથકારોનું આધાન બ્રાહ્મણવિશેષત્વ બોધક છે.

હવે રથકારોનું આધાન પ્રાક્ષણ્ય વિશેષત્વ યોગ્ય હોઈ તેમને દૃષ્ટકુળ ગુણક આધાનને લીધેજ ત્રૈવર્ણિક વ્યતિરિક્તત્વ છે, એ વિષે નીચે આપેલા તેજ હિરણ્યકેશી સૂત્રઉપરથી સ્પષ્ટ છે.

હિરણ્યકેશીસૂત્રે—તત્કારિતત્વાબ્રાહ્મણરાજન્યયોર્વૈશ્યસ્વચ્ચવેદાધ્યયનંતમ્નિયતમ્ ॥

વૈ. ૦ વ્યાખ્યાય—ઉપનયનં વંશંતાદિકાલેપુત્રૈર્વાર્ષિકામામેવ ॥ અતસ્તૈર્વિનામૂતગમ્યયનમપિતેષા-મેષેતિ ॥ एवं वर्णव्यवस्थानान्नियतमित्युक्तं । तेन प्रसंगेन मोक्षाद्विना कर्त्तव्येनामपि त्रैवर्णिकानामपि न सर्वकर्मोत्पन्नमितिदोषितुमविकारिनियममाह ॥

ભાવાર્થ—અધ્યાપકોએ પ્રાક્ષણ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય આ વંશંતાદિ કાળને વિષે અધ્યયન-નાર્થ સંકાર કરેલા હોવાથી આ ત્રણ વર્ણોનેજ અધ્યયન છે. તેમજ નિત્યત્વે કરીને આધાન પણ પ્રાક્ષણ્યહિ ત્રયનેજ છે. તેથી મોક્ષાદિ અદ્રષ્ટ ક્ષણસિવાય ઇષ્ટકાર્યે ત્રૈવર્ણી-કેને પણ સર્વ કર્મોત્પન્નના અધિકાર પહોંચતા નથી. એ અતામવા સારુ નીચેનું સૂત્ર:—

હિ. ૦ સુ. ૦—તેવામેવબ્રાહ્મણવિદિતાયજ્ઞાયેપુયજ્ઞકાલ્ત્વ્યર્થમવિપ્રતિપિદ્ધં ॥

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા મીમાંસારૂપ વિસ્તીર્ણ છે. તેથી તેના અુખ્ય ઉત્તારા લઈ ભાવાર્થ લખું છું:—

વૈ. ૦—યેષુ ત્રૈવર્ણિકેષુ યસ્ય સાંગત્ય કાલ્ત્વ્યૈવિદ્વાર્થવંશ્તાસર્વર્ણ ક્ષીપરિગ્રહસ્તિમાદિવંશતિઃ । બ્રાહ્મણ સમગ્રા ॥ તેવામેવ યજ્ઞાનુપરમુલ્લેન પૃથક્વાપિ કતારો મર્વતિ ॥ × × એવાકારઃ ફલકામિનામપિ શૂદ્રાણાં અન્યાધાનાદિ પ્રાપ્તકલિંગ નિરાસાર્યઃ ॥ બ્રાહ્મણેતિ સ્માર્તૈર્મર્માણાં શૂદ્રેડપિ પ્રાતિનિશ્ચારપાર્યે ॥ બ્રાહ્મણેન વિદિતાઃ ઐતા એતદેવ સ્ફુટયિતું યજ્ઞા હ્યુતું યજ્ઞ શબ્દેન ઐતલ્વેનોપલક્ષિતા આધાનાદયઃ । અથગર્થઃ શ્રૂયતે વંશંતે બ્રાહ્મણોપ્રાનાદયોત પ્રાધિમાજન્યઃ કથંદિ વૈશ્ય હિતેનાધાનામાશ્વદનાશ્વઃ શૂદ્રઃ મોડાન્નમપ્યે કર્મણિ કયં પ્રવર્તિષ્યતે । આદ્યર્થસ્વાધીયંતેડડપ્યો ન પર્થર્થાભાત્મનેવદંક્ષમવત્વાદ-શ્વત્તત્ । તેન જ્ઞાજ્ઞાદશ્વધવાજાનેન્નગ્નિનુસદયિતું સમર્થાઃ । આધાનામાવાન્નદસ્થાનાધિકારઃ । વાણિ પુનર્દેશનાનુક્તાનિતાનિ રથકારવિપયાણિ રથકારસ્થાદિ શૂદ્રલ્લેખાત્ શૂદ્રત્વમુચ્યતે કરણ્યા-

દિ જગત્તઃ કવિત્રો જુદીજુદીતેલેલે યથા નિષાદધિવશાત્તપિ તસ્માપિ જુદત્વાત્ ॥ અહરણ્ય સ્વભાવતઃ-
ન્યવૈસ્વાન્યમેવાપ્યવનં શુચયે-અંતે ત્રાણમિત્યાદિ ॥

બાવાર્થ-પોતાનો જ ભવિની વિવાહિત સીને પેટે ક્યેલા પ્રાણલુપ્તિ ત્રણ વર્ણનેજ
લેદાધ્યયન આધાનાદિ પ્રકારમાં ના અધિકાર છે. સૂત્રમાંનું [વચ] આ પદ સૂદ્રધર્મી
નિવાહકોને અન્યાયાનોપદેશક સ્મુલ્હાદિ પ્રમાણના મંડાઈ છે. આ ઉપરથી સંકોલ.
સંકરભક્તિય સૂદ્રધર્મી રચકારોને અન્યાયાનાદિ અધિકાર છે. એમ પ્રતિપાદન કરનારા
સ્મૃતિકાન્ધર્મિક પણુ લંબ્યા પડે છે. તેમજ સૂત્રમાંના 'ત્રાણ વિહિતાઃ' આ પદઉપરથી
સ્માતધર્મીએ ધૈત્યલક્ષણસૂત્ર હોવાથી સ્માતધર્મીના અધિકાર સૂદ્રને પહોંચતો
નથી એ જોવેની કૃતિઉપરથી સ્પષ્ટ છે. વસંત ઋતુમાં પ્રાણલુપ્તિ, શ્રીમઋતુમાં કૃત્રિય
અને ચરુઋતુમાં વૈશ્વે અગ્નિનું આધાન કરવું. તેથી જેમને બીલકુલ આધાનજ નથી
તે સૂદ્ર અગ્નિસાધ્ય કર્મને પ્રવૃત્તજ થતો નથી. લેદાધ્યયન જે પ્રમાણે પોતાનાજ માટે
હોય છે તે પ્રમાણે અગ્નિ પણુ પોતાનેજ માટે અહણુ કરવો પડે છે. તેથી જેના
અન્યાયાન કર્મને 'માવણીત' આનું આત્મકર્તૃક આત્મનેપડી ક્રિયાપદ હોય તે કૃતિ-
સંમત આધાનાધિકારી ત્રૈવલ્લિક સમજવા. આ ઉપરથી 'જર્ણાસુરચકારોઽઙ્ગીનારચીત'
આ કૃતિમાંનાં 'માવણીત' આ આત્મનેપડી ક્રિયાઉપરથી આ મુર્યુકત રચકાર નિશ્ચયે
કરીને પ્રાણલુપ્તિ વર્ણત્રયમાંજ અત્યુત થાય છે. એવંચ પ્રાણલુપ્તિ ત્રણ વર્ણ સ્માત-
સ્માતધર્મીનવડે અગ્નિ ઉપપન્ન કરવાને સમર્થ છે. આ ઉપરથી 'તિવાદ સ્વપણિ વ જ-
ચેત' આ કૃતિમાંનું 'યાજ્ઞવલ્ક્ય' આ ક્રિયાપદ પરસ્પરપડી હોવાથી આ નિષાદસ્વામિ
સુદાં ત્રૈવલ્લિક ભદિહૃતજ સમજવો. એટલા માટે ત્રણ વર્ણકરતાં બીજાને એટલે સૂદ્રને
આધાનનો અભાવ હોવાથી સૂદ્ર એ અનધિકારી છે. સંકોલ સંકર રચકાર અને નિષાદ
ભતિ વગેરે સૂદ્રસંબધીજ હોવાથી તે પણુ સૂદ્રજ છે. તેથી પૂર્વોક્ત (જર્ણાસુ-
રચીત) ઇત્યાદિ વિશેષ આધાનકૃતિ ત્રણ વર્ણનોજ છે. એમ સમજવું એવો સૂત્ર-
કારોના અભિપ્રાય છે. પણુ અન્યાયાનાધિકારી રચકાર પ્રાણલુપ્તિ છે. કેમકે તેને પ્રાણલુપ્તિ
બાધક અધિમંત્ર લિંગો છે. એ વિષે નીચેનાં સૂચો જુઓ:-

૨૨ રચકાર ત્રાણણને ત્રાણણત્વસોષક કૃષિયંત્ર લિંગો છે.

દિ. સુ.-ચેવાંચ પ્રકૃતિ લિંગાનિવજ્ઞાઃ શ્રૂયંતે ત્રીર વૃષીતે યથાધિમંત્રકૃતોવૃષીતરૂપિ વિજ્ઞાવલો

વૈ. વ્યાખ્યાનાં-ત્રાણણોવિજ્ઞાવલો દૃતિવાદેવાંચે પ્રકૃતિર્જાતિઃ તસ્ય નિર્ણાયકાનિ લિંગાનિવજ્ઞા-
વજ્ઞાવનાનિ ; નહિપ્રવરમન્યેવામસ્તિ ત્રાણણાદિત્રયવ્યવહારિકાનાં તથા પુરોહિતાદિ પ્રવરેણ રાજન્વ-
વૈશ્યવોજ્ઞાણત્યસ્વતઃ પ્રવરં સ્પષ્ટં । ત્રયાણાં લિંગાન્યાહ ગાયત્ર્યજ્ઞાણત્યસ્યપરિદધ્યાન્નિહુપ્રત્રાજન્વત્ય
જયત્યા વૈશ્યત્યેતિ । ઈદ્રિ શબ્દઃ પ્રકારે એવં પ્રકારાણ્યજ્ઞાન્યપિ વેદિત્વવાનીર્ભયઃ । એવમધિકારં સંભા-
વ્યેવાની કર્મણુ નિયતાન્વાહ ॥ તેષામપિપ્રદાનં રઠૈર્જૂર્ણમાલીચનિવતી ॥

બાવાર્થ-સમંત્રક સ્માતધર્મીના અધિકાર ત્રૈવલ્લિકોનેજ છે. એ તેમના અધિ-
મંત્રાદિભદિગઉપરથી સ્પષ્ટ છે. અનુક આધાન ત્રૈવલ્લિકનુંજ છે, એવું જ્ઞાન થવાને
સાધન પ્રવર-અધિ-મંત્ર અને છંદ ઇત્યાદિ લિંગ છે. કેમકે ત્રૈવલ્લિકના કર્તા બીજા
ભતિને પ્રવર આર્થેજ ગોત્રો નથી. જેને પોતાના પ્રવર છે તેને પ્રાણલુપ્તિ બહુવે. જે
પુરોહિતાના પ્રવરથી વ્યવહાર કરે છે તેને કૃત્રિય વૈશ્ય બહુવે. આ પ્રમાણે અધિમંત્ર ગો-
ત્રેમજ મિત્રાદિગવિષે સ્તોત્ર [ગાયત્ર્યેલિંગ] પ્રાણલુપ્તિ, કૃત્રિય, વૈશ્યને અનુકરે ગાયત્ર્યો,
લિંગુપ્તિ અને અગ્નિ આ છંદના મંત્રવડે આધાનાદિ કરવાનો અધિકાર છે. ઇત્યાદિ

ખીબ' પણ અંગો છે. (સૈવામશિહોત્તરવર્ણપૂર્ણમાસૌકનિયતૌ) ત્રૈવલ્લિકાને અગ્નિહોત્રે દશપૂર્ણમુસેષ્ટિ નિયત છે. નિયમ્યતે આ ક્રિયા [સોમેજ્ઞાનાક્ષણસ્ય નિચયતે] આ સૂત્રઉપરથી ત્રૈવલ્લિકાનીજ અણુવી. [આધાનાદશિહોત્તરવર્ણપૂર્ણમાસૌકનિયતૌ] આ સૂત્રવડે અને [અમ્યામ્યામિયતસ્કમુચ્યેત તથાસામ્યાસા આમ્યામ્યામ્યાસ્યાસ્યા હતિ] આ વ્યાખ્યાયઉપરથી જેના વિશેષ વિધાનાસ્તવ [નિચયતે] આવી ક્રિયા છે, તેનેજ અમ્યા-સાર્થક અગ્નિહોત્ર દશપૂર્ણ માસનું પણ નિયતવ છે જ. અને (કામ્યારંભે સત્ત્વસત્યાં કમમનાચામસ્થાગાર્થમિદં મુષિષ્યતિ) આ વ્યાખ્યાયકિતઉપરથી કામ્યારંભની, કામના પૂર્ણ થાય તો પણ તેના ત્યજ કરવે નહીં. અસ્તુ. પૂર્વેકિત ત્રૈવલ્લિક કિંગમોષક સૂત્રઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે રથકારને પ્રાક્ષણવધાયક એ આર્યેયગોત્ર અને મંત્રલિંગાદિ છે અને નિષાદને આર્યેયસપ્તર ગોત્ર મંત્રલિંગાદિ નથી તો [નિષાદરથકાર્યો] આ સૂત્રમાંનું સાહુઅર્થ (કપિલત્યાંદર્ક) આ પાણિની સૂત્રમાંના કપિ-વાનર-અને જાતિ-મનુષ્ય-નું સાહુઅર્થ જે પ્રમાણે એક [રથ] પ્રત્યક્ષ પુરતું જ છે, બીજો કરો બીલકુલ સંબંધ નથી એ સ્પષ્ટ છે.

પૂર્વેકિત સૂત્રમાં જેમનું સમન્ત્રે અધ્યાધાન છે તે ત્રૈવલ્લિક નિશ્ચયથી સમર્થવે અધ્યાત્મ જેને મંત્રુત્થથી, ઋષિ નથી એવા અનુધ્યાધાનના નિષાદાર્દક સંકર સમજવા. અને હિરણ્યકેટી સૂત્રઉપરથી તેજ સ્પષ્ટ છે. બુદ્ધિ:—

હિ: સૂત્ર આધાન પ્રથમ પદલ. ૪ મુગૂળાત્વાદવાંનાંત્રપતેત્રતેનાદધામીતિભાગવંસ્થ-
યથાવર્ણધાન ભાગવગોત્રસ્ય યજમાનસ્ય ॥ અગિરસાં યોગિરસસ્ય । ગતૌ ॥ આદિ-
સ્થાનાં ત્વાંધધામીત્વન્યાસાં પ્રાક્ષણીનાં પ્રજ્ઞાનાં ॥ ભાગવર્ગોગિરસરિક્ષાનાં જ્ઞા-
નાનાં ॥ વક્ષસ્યત્વારાં ॥ મીતિ રાક્ષ: । સ્પંદ ॥ દ્રવ્યત્વે ॥ મીતિ રાજન્યસ્ય ॥ ક્ષાત્રિ-
યજાતિમાત્રો રાજન્યો રાક્ષો જાતૌ યદિતિ પ્રત્યક્ષ: ॥ પૂર્વેસ્તુરાજ્યાધિપતેરભિષિક્તસ્ય-
ત્વર્થ: ॥ મનોસ્વામા ॥ મીતિ વૈશ્યસ્ય ॥ ઋમૂળાત્વા દેવાનાં ત્રતપતે ત્રતેનાદધામીતિ
રથકારસ્ય । ત પતે મત્રા યથર્ષ્યાધાનનીત્યભિધીયતે ॥ નિષાદસ્યાનર્ષ્યાધાન અન્યૈ-
રેવમંત્રરથશિષ્ટૈરિતિક્ષેયગોત્રામાવાદનુપવેશાચ્ચમંત્રસ્ય ॥

અર્થ—ભૂગ્વગિરસ પ્રાક્ષણોએ ભૂગ્વગિરસ આધાન કરવું. અન્ન ગોત્રી પ્રાક્ષણોને આદિત્ય દેવતાત્મક આધાન અભિષિકત ક્ષત્રિયોને વરુણ દેવતા, બીજા ક્ષત્રિયોને ઇંદ્ર દેવતા, વૈશ્યોને આમનિર્વાહક મનુ દેવતા અને એ ત્રણે વર્ણમાં જે કેટલાક ત્રૈવલ્લિકાને સ્થાદિ શિલ્પકર્મ કરવું હોય તેમણે ત્રણુદેવતાત્મક આધાન કરવું આમા પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યની પાછળથી રથકાર કહેલો હોવાથી એ રથકાર સંકર રથકાર કેમ નહીં હોય ? એવા સંશય આવવાની જમ્યા રહે છે. તેથી તે સંખ્યા દુર કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે—[તપન હતિ ૦] પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને ત્રૈવલ્લિક રથકારને આર્યેય સપ્તર અને ગોત્રો હોય છે. પ્રાક્ષણોને ભૂગ્વગિરસ કાર્યપાદિ અનેક આર્યેય ગોત્રો, ક્ષત્રિયોને યૌદ્ધવ ગોત્રો અને વૈશ્યોને ભાલદલ ગોત્ર કિંવા પુરોહિત ગોત્રો, ત્રૈવલ્લિક રથકારને ત્વષ્ઠા, અથર્વા, અગિરસ, સુધન્વા, આર્ભવ, સ્ત્રાનગ, સેનાતન, વાંમદેવાદિ અનેક સપ્તર આર્યેય ગોત્રો હોવાથી અને તેમના આધાનના મંત્ર વિધાનસહ વેદોક્ત હોવાથી હોવાદિ ભૂગ્વથી રથકારમાં કરેલા સમસમુચ્ચયરૂપ વર્ણત્રયના મંત્રને યથાધ્યાધાન એમ કહે છે. પરંતુ સર્વ સંકર ભતિનાપર સૂદ્રત્વની વ્યાપ્તિ હોવાથી કેમ પણ સંકર ભતિનો ઉપરના સમસમુચ્ચયરૂપ વર્ણત્રયના સમ દેવતાત્મક (મૂઘુ મં ૦ માદિત્ય, વરુણ, ઇંદ્ર, મનુ ઋષુ) આ સાત દેવતાના આધાનમાં સમાવેશ થતો નથી. અધ્યાત્મ

નિષાદ વિષે જે (નિષાદસ્થપતિ યાજ્ઞયલ્) આવી શ્રુતિ છે તેનો અર્થ નિષાદ સ્થપ-
તિનું ચર્ચન કરવું એટલેજ છે. તેથી તેનો સમાવેશ પૂર્વોક્ત સમદેવતાત્મક આધ્યા-
નમાં બીલકુલ થતો નથી. કારણ કે ઉપરનાં સાત આધાન ક્રૂત ત્રણ વર્ણ માટેજ હોઈ
અથર્ષિ મંત્ર દેવતાધાન છે. 'નિષાદસ્થપતિ યાજ્ઞયલ્' આ શ્રુતિએ કહેલું નિષાદનું
આધાન અનાર્ષેય અને અમંત્રક છે. કેમકે નિષાદને ગોત્રે નથી. અને વેદમંત્રોનો ઉપ-
દેશ પણ નથી. તેથી નિષાદનું આધાન પૂર્વોક્ત સાત દેવતાસિવાય અન્ય યથોક્ત દેવ-
તાની શ્રુતિઉપરથી અવશિષ્ટ એવા મંત્રોવડે 'યાજ્ઞયલ્' એટલે સવર્ણજ ત્રૈવલ્લિક
અધિકારીપાસે કરાવવું, પોતાને કરવાનો અધિકાર નથી, એમ શ્રુતિમાંના [યાજ્ઞયલ્]
આ પ્રયોજક વિધ્યર્થી પરસ્પૃષ્ટી [પરાધાન કર્તૃત્વબોધક] ક્રિયાપદઉપરથી સ્પષ્ટ છે.
અર્થાત્ જ્યાં પ્રદ્યબીજેતપત્ર સંકરજાતીય નિષાદનો પણ બીલકુલ સમાવેશ થતો
નથી ત્યાં "માહિષ્યજનકરણ્યંતુરચકારઃ પ્રજાયતે । નૈવોપનયનં તસ્વશ્વશ્વર્માદ્દાહિષ્કૃતઃ ॥"
આ ઉપનયનહીન સંકીર્ણ સંકર શૂદ્રજાતીય રથકારનો સમાવેશ બીલકુલ નથી એ
નિશંક બલ્યુતું. તેથી 'અઞ્જૂનાંત્વાઞ્ વર્ષાસુરચકારોઞ્જાનાદધાન' આ શ્રુતિ ત્રૈવલ્લિક
રથકારસંબંધી છે એમ શ્રુતિમાંનું 'માદધોત' ક્રિયાપદ અને (યુગ્મજૂનાં વસંતં બ્રાહ્મ-
જોડ્ઞીનાદધોત) આ બ્રાહ્મણ સંબંધી શ્રુતિમાંનું [માદધોત] ક્રિયાપદ એકજ
હોવાથી સ્પષ્ટ સમબાવ છે. કારણ કે (માદધોત) આ ક્રિયા સાક્ષાત્ કર્તૃત્વ, સ્વયંકર્તૃ-
ત્વબોધક આત્મનેપદી [સ્વાતંત્ર્યેણ આત્માર્થક] વિધિલિંગ પ્રયુક્ત છે. તેથી વર્ણ-
વિરહિત ઋણદેવતાક આધાન ત્રૈવલ્લિક રથકારનુંજ છે. એવં ચ 'અઞ્જૂનાં' આ શ્રુતિ-
માંના (રચકારસ્ય) આ પદનો (સંકીર્ણ જાતીયસ્થ) આવો અર્થ કરવો એ માધ-
વાચ્યનો પ્રમદિતાનુગત પ્રમાદજ છે. અને બાહ્યકારને જે પ્રમાણે સૂત્ર પ્રમાણની
અપેક્ષા છે તે પ્રમાણે સૂત્રકારને બાધ્યની અપેક્ષા નથી. તેથી અનાદિ આપસ્તંબ સૂત્ર-
માંની શ્રુતિનો અર્થ છે તેજ વિજ્ઞાત અને અજ્ઞાપિત છે. આ પ્રમાણે ત્રૈવલ્લિક રથકાર-
વિષે માધવીય બાધ્યસંબંધી આવેલી શંકાનું સમાધાન શ્રીમદ્રેવણસિદ્ધિએજ કર્યું. હું
એક નિર્મિતમાંજ છું. હવે [રથકારાસ્વાધાને । નિયતંચ । નામાવાપદિતિ વાસ્ત્વઃ] આ
કાત્યાયન સૂત્રપર મીમાંસારૂપ ગણ્યાતા કર્કસ્વામી નામના બાધ્યકારને આવેલી શંકાનું
સમાધાન બાલાબનારા પણ ભક્તવત્સલતાને લીધે શ્રીમદ્રેવણસિદ્ધજ સમર્થ છે.

૪૦ રથકાર શબ્દની શક્તિ બ્રાહ્મણ વર્ણને વિષે છે.

શંકા-રથકાર શબ્દના જે પ્રમાણે 'માહિષ્યજનકરણ્યંતુરચકારઃ પ્રજાયતે' આ
વાક્યઉપરથી સંકર જાતીય રથકારને વિષે શકિત છે તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિ ત્રૈવલ્લુને
વિષે રથકાર શબ્દની શકિત નથી. તેથી રથકાર આ સંકર જાતીયજ લેવો.

ઉત્તર-અચુક શબ્દની સ્થિતિ અચુક ઠેકાણે છે, એવું જ્ઞાન થવાને વ્યાકરણાદિ
અઘઠ કારણો છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

શક્તિપ્રદં વ્યાકરણોપમાન કોજ્ઞાતવાક્યાદ્યવહારતઃ । વાક્યસ્યસોષાદિવૃત્તેર્વદંતિ
સામ્રાધ્યતઃ સિદ્ધપદસ્યવૃદ્ધાઃ ॥

અર્થ-પદના અર્થ માટે વ્યાકરણ, ઉપમાન, કેશ, આસવાક્ય, વ્યવહાર, વાક્યશેષ,
વિવરણ અને પ્રસિદ્ધ પદોનું સામ્રિધ્ય એવા આઠ કારણોથી શકિતજ્ઞાન થાય છે. રથ-
કાર શબ્દની શકિતે બ્રાહ્મણ વલ્લુને વિષે છે એ પૂર્વોક્ત આઠ કારણોથી સિદ્ધ છે.

૪૧ રથકાર બ્રાહ્મણસંબંધે વ્યાકરણજપરથી થનારો શક્તિપ્રદ.

પ્રથમ વ્યાકરણ ઉપરથી થનારો શકિતપ્રદ બુદ્ધિ 'સિં મુઞ્-ધાનુપ્રકૃતિપ્રત્યયા-
હર્નાદાક્તિપ્રદો વ્યાકરણાદ્યયતિ' ધાતુ, મૂળશબ્દ અને પ્રત્યયના વ્યાકરણમાંથી શકિત-

અહુ થાય છે. (કુર્વાવિમ્બોન્નઃ વા. સૂત્ર ૫૧.૧૫૧) આ ગણસૂત્ર છે તેથી ગણપાઠમાં ' કુરૂ, ગર્ગ, મંઝુષ, અભ્યાર, રથકાર, વાવદ્ક, કવિ મતિ, કષિજલ ઇત્યાદિ ૪૭ શબ્દોના કુર્વાદિગણમાં આ રથકાર શબ્દ પઠિત હોવાથી રથકાર શબ્દને વિષે ગ્રાહ્યજ્ઞ શબ્દની શકિત સાપેક્ષ છે. કેમકે આ રથકાર શબ્દપર્યક્ત કુર્વાદિ ગણ ગ્રાહ્યજ્ઞભૂતિ-ગ્રાધકજ્ઞ (આપેયગેત્રાપત્યાધિકારમાનોજ) હોવાથી તત્કારક થનારા [જ્ઞ] આ પ્રત્યય ઉપરથીજ ' કૌરવ્યાઃ ' (હુરૂકુલના ગ્રાહ્યજ્ઞ) ' ગર્ગ્વાઃ ' (ગર્ગકુલોત્પન્ન ગ્રાહ્યજ્ઞ) ' મંઝુષ્યાઃ ' (મંઝુકુલોત્પન્ન ગ્રાહ્યજ્ઞ) ' અજમાર્યાઃ ' (અભ્યારકુલોત્પન્ન ગ્રાહ્યજ્ઞ) ' રાથકાર્યાઃ ' (રથકારકુલોત્પન્ન ગ્રાહ્યજ્ઞ) એજ પ્રમાણે ' વાવદ્ક્યાઃ । માત્યાઃ । કાવ્યાઃ । કાર્પિજવ્યાઃ । [મારહજ્ઞઃ] ઇત્યાદિ નિયમોપરથી રથકાર એ ગ્રાહ્યજ્ઞ ભૂતિવિશિષ્ટ પુરૂષ છે.

કોઈ કહેશે કે પૂર્વોક્ત ' કૌરવ્યાઃ ' ઇત્યાદિ શબ્દોઉપરથી ગ્રાહ્યજ્ઞ શા મટે સમજવા ? તો આ સૂત્ર આપેય ગેત્રાપત્યાધિકારમાંનું હોવાથી બોલેલ દીક્ષિત પોતાનો વૃત્તિમાં સ્પષ્ટ કહે છે.

૧૧૭૫ કુર્વાવિમ્બોન્નઃ । ૪।૧।૧૫૧ અપત્યે કૌરવ્યાઃ ગ્રાહ્યાઃ । વાવદ્ક્યાઃ ૬૦

એટલે કુરૂ, ગર્ગ, મંઝુ, અભ્યાર, રથકાર, વાવદ્ક શબ્દોના ગ્રાહ્યજ્ઞભૂતિ સમ-કજ્ઞ [જ્ઞ] પ્રત્યય સાથે છે ઇતરથે [જ્ઞ] પ્રત્યય થતો નથી. તેવોજ રીતે વળી રથકાર શબ્દવડે ગ્રાહ્યજ્ઞવિશેષનોજ ગ્રાધકથાય છે, એ વિષે તેજ કૌડુદિમાંનું બીજુ ઉદાહરણ ' સૂત્ર-શિલ્પિનિષાકુઝઃ । ૬।૧।૭૬ શિલ્પિવાશિની સમાસડગ્ગતેપરે પૂર્વમાપદ્વાસં. સબ્દેજ્ઞકુઝઃ પરોજમચતિ । તંતુવાશઃ । શિલ્પિનિકિ । કાંઠલાઃ । અકુઝઃ કિમ્ કુંમકારઃ ' શિલ્પિ-વાચક સમાસ હોઈ આગળ પદ [અજ્] પ્રત્યયમાં હોય તો પૂર્વપદ આદ્યદ્વાત થાય છે. એ તે [અજ્] કૃય્ ધાતુઆગળ ન થાય તો ઉદાહરણ-તંતુવાશઃ (સુતેરકેશી) એમાં શિલ્પી હોવા છતાં, એમ શામટે કહ્યું ? તો કાંઠલાઃ । (પાક કાપનારો) આ કૃષિ કર્મી નામનો આદ્યદ્વાત થતો નથી (અકુઝઃ) એમ શામટે કહ્યું ? તો (કુંમકારઃ) આ શબ્દમાં ઉત્તરપદ (કાર) એ (કૃય્) ધાતુ ઉપરથી (અજ્) પ્રત્યયકંત હોવાથી આદ્યદ્વાત થતો નથી. તેમજ—

સજ્ઞાયાંચ ૧ । ૨ । ૭૭ અગ્ગતે પરે । તંતુવાશો નામ કુમિઃ । અકુઝ ઇત્યેવ ।

રથકારો નામ ગ્રાહ્યાઃ । (સિં ૧૮૧૧) ॥

પૂર્વોક્ત (અજ્) પ્રત્યયાં શબ્દ સંજ્ઞાવાચક હોવા છતાં શિલ્પિવાચક શબ્દ આદ્યદ્વાત થાય છે. ઉદાહરણ-તંતુવાશઃ (એક પ્રકારના વણકર પ્રમાણેજ તંતુ-રચના કરનારો કુમિભૂતિવિશેષ) [કૃય્] ધાતુ આગળ [અજ્] ન હોય તોજ. કેમકે [કૃય્] ધાતુઉપરથી [અજ્] હોય તો સંજ્ઞાથક શિલ્પિવાચક શબ્દ હોવા છતાં તે આતોદો-તજ થાય છે. ઉદાહરણ-ગ્રહકારઃ [વાજપેયાદિ યજ્ઞસંખંધી દેવસંખંધી એક પ્રકારનું] રથાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મ કરનારો રથકાર સંજ્ઞક ગ્રાહ્યજ્ઞભૂતિવિશિષ્ટ] ગ્રાહ્યજ્ઞ જ બાલુવો. નામ એ અવ્યયપ્રાકારથાથે છે. એવં ચ વ્યાકરણ ઉપરથી રથકાર શબ્દનો ગ્રાધ ગ્રાહ્યજ્ઞવર્ણમાં થાય છે.

૪૨ રથકાર ગ્રાહ્યાજિષે ઉપમાનયી ચનારો જાતિગ્રહ.

હવે ઉપમાનથી થનારો શકિતઅહુ કહ્યું છે. ઉપમાન એટલે સરખાપણું. રથકર્મ શિલ્પોપલક્ષણ એ પ્રમાણે [અશ્વદ્વક્ષાત્રૈવાર્ણકેનૈવકૃતામાન્નિહોચ્ચાર્ણી] આ વસ્થુ-માણ્યભૂતિઉપરથી સર્વત્ર અગ્નિહોત્રી દીક્ષિતાર્થિક ગ્રાહ્યજ્ઞ યજ્ઞપાત્રાદિમુંચિજીવ, કાષ્ટ-દિવાદિ કરનારા છે. [સંઅહુ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૩૬ થી ૪૦ સુધી જુઓ તેમ અથવા

પ્રાણેષુને આયુષીયપુન નિષિદ્ધ હોવા છતાં વાહીક એટલે પંતળ દેશમાં ગોપાલવ અને શાલકાયન સંજ્ઞાકાળો આયુષ્યની હોઈ તેમને જે પ્રમાણે અન્ય જાતિના ન સમજતાં પ્રાણજીવિતામાંના એક વિશેષ ભેદના પ્રાણજી, એમ કહ્યું છે. તેમજ અભ્યારે રથાદિ શિષ્યોપજીવન એ કે નિષિદ્ધ માને છે તો પણ વૈદિક અગ્ન્યાધાનાધિકારી રથ-કાર સંજ્ઞાવાળા શિષ્યકર્મોપજીવી પ્રાણજી છે. આ પ્રમાણે ઉપમાન શકિતમાન વિસ્તાર-અર્થને લાંબે સંક્ષિપ્ત કહ્યું.

૪૨ રથકાર પ્રાણજીવિક કોશવાક્યો.

હવે રથકાર એટલે પ્રાણજી એવા યોધ થવાને કોશવાક્યો છે તે:- “રથકારસ્ત-જ્ઞાનિસ્યાન્માહિષ્યાત્કરણીસુતે:” इति विश्वमेदिनीहमचंद्रा:” રથકાર એટલે તક્ષા નામ વિશ્વ-કર્મા. (શિર: પશોસ્તેવાસ્યાંતિમ-ગયજ્ઞુમાનવા: । एषनेऽनुग्रहस्तस्मिन्क्षिप्रकुलममग्रिय ॥) ધંદ્ર કહે છે, હે તક્ષન [વિશ્વકર્મેન્] કૃપા કરીને મહાદ્ર પ્રિય કામ જલદી કર. તને યજ્ઞમાં પ્રાણજી થતોને ભાગ દેશે. આ ભારતોક્તિઉપરથી વિશ્વકર્મા અને [શિષ્યેમનુઃયસ્ત્વણ-વક્ષાશિસ્વીચંપંચમ: ’ આ પાદ્મોક્તિઉપરથી તથા [જ્ઞ. અ. ૧।૭।૩૨-તક્ષમ્ચંસુત્રન-વિજ્ઞાનાપસસ્તક્ષ્મહરીદ્રવાહાવુષ્ણવસ્ ॥ તક્ષાંસ્વત્કુલમયો-] આ શ્રુતિઉપરથી વિશ્વકર્મા-સંતતીય જ્ઞવાધાનાધિકારી પંચાલ પ્રાણજીને વિષે તક્ષા આ નામ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી (રથકારસ્તજ્ઞાનિસ્યાન્) આ કોશવાક્યઉપરથી રથકાર એટલે વિશ્વકર્માસંતતીય પ્રાણજી. બીજું માહિત્યદ્વારા કરણીના પેટે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રનું નામ પણ રથકાર છે. તેમજ રથકારના [રથપાત્ર] આ પચાંયનામઉપરથી પણ [સર્ગોપતોદ્ઘાસ્યપાતે:] અને વિશ્વ-કર્માકુલોત્પન્ન પ્રાણજીનાં શ્રુત્યુક્ત મહાકુલત્વસંબંધે [મહાકુલકુલીનાર્ગ] ઇત્યાદિ કોશ-વાક્યોવડે રથકાર શબ્દને વિષે પ્રાણજીવિતાવિશેષને યોધ કરવાની શકિત છે.

શંકા-પણ પહેલાં આવેલું કોશવાક્ય દ્વયથી હોવાથી વિશ્વકર્માકુલોત્પન્ન પ્રાણજી જાતિ અને માહિત્યકરણીસુત સંકોણે જાતિ આ બંનેના રથકાર આ શબ્દવડે યોધ થાય છે. માટે [વર્ણસુરચકાર આદર્ષીત] આ શ્રુતિ દેહલીકોપન્યાયાનુસાર બંને તરફ લાગુ કરવામાં હરકત કઈ ?

ઉત્તર-[મોઘાતલનિજાયકો:] આ મેદિનીકોશ ઉપરથી [મોઘા] આ શબ્દનો ઘા અને પાણીમાંનો મગર એવા બે અર્થ થાય છે. તેથી (વર્ણા ગાધા નિમજ્જનિ) નદીમાં ગોધા રૂબે છે. આ વાક્યમાંના ગોધા શબ્દથી જલગોષિકા એટલે પાણીમાંનો મગરજ સમજાવી જોઈએ, ઘા સમજવાથી કામ નહીં ચાલે. તે પ્રમાણે [વર્ણસુરચકારોઽસીના-દર્ષીત] આ શ્રુતિ વાક્યમાંના પદનો અર્થ સમજવાને જાતિ [આશ્રય] આદૃતિ [સ્વરૂપ] અને વ્યક્તિ એવાં ત્રણ કરણો હોય છે. તેથીજ પ્રાણજીવાધાન પ્રકરણ શ્રુતિના અવ્ય-હિતઉપરથી ત્રૈવર્ણિક જાતિભેદક (ક્ષમૂર્ણા-વર્ણસુ) આ મંત્રોપયોગી મંત્રકાલસાંપક પદઉપરથી અને [આદર્ષીત] એ કેવળ ત્રૈવર્ણિકસંબંધીજ યસાક્રિયાસ્વરૂપ (વધિ-વાક્યઉપરથી ‘ વર્ણસુરચકારોઽસીનાદર્ષીત ’ આ શ્રુતિવાક્યમાંનો રથકાર એ જાતિવાચક વ્યક્તિવાચક પદનો અર્થ-અગ્નિહોત્રાદિ પ્રાણજી ધર્મને ઉચિત એવું પવિત્ર દેવરથાદિ શિષ્ય જે પ્રાણજીવિતાવિશેષને મૂળપુરૂષ પ્રસાદલબ્ધ પરંપરાથી ચાલતું ” આવેલું છે, એવો પ્રાણજીવિતાવિશિષ્ટ પુરૂષ, અર્થાત્ વિશ્વકર્માકુલોત્પન્ન રથકાર એવોજ સમજાયે. આ પ્રમાણે કોશવડે રથક થનારો અર્થ દેહો.

૪૩ આત્મવાક્ય, વાક્યગોષ, વિવરણ પ્રસિદ્ધાદસાન્નિધ્ય શક્તિ વર્ણન.

હવે આત્મવાક્યનું શબ્દાર્થસામ થાય છે ને આ પ્રમાણે:- (આત્મરત્ન વચાર્ણવકા) આત્મરૂ રથકાર એ ત્રૈવર્ણિક (પ્રાણજી) છે જે વિષે આત્મ એટલે વેદાધારે સત્ય બ્રહ્મજાતિ ૨૭

એકાદશ પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ યથાર્થ વક્તા પુરૂષશ્ચ વાક્ય ભેદએ, એટલે આ વિષયને વધારે મજબુતી આવશે. તો યથાર્થ વક્તા આપસ્તંબ ઋષિ છે. કેમકે તેની ગણના સૂત્રકારોમાં અને સ્મૃતિકારોમાં હોઈ તે સર્વ સૂત્રકારો કરતાં અને સ્મૃતિકારો કરતાં પ્રાચીન પણ છે. એ કલ્પની શરૂઆતમાં ભુગ્ન ઋષિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોઈ કશ્ચ ઋષિએ કરેલા પુત્રકામેદિ યજ્ઞમાં તે પુરોહિત હતો એનું પ્રમાણ 'મત્સ્યપુ' અ ૭-આપસ્તંબસ્તતઃક્રમે પુત્રેદિત્રિવિણધિકાં ॥' આ આપસ્તંબકૃત ઇદ્રિમાંથી મરુદ્ગણ દેવ ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રાચીન યથાર્થ વક્તાનું સૂત્ર વાક્ય:—

આપસ્તંબસૂત્રે આધાને-અધાધાનનક્ષત્રાણિ । કૃત્તિકાસુ બ્રાહ્મણ આદર્શીતમુલ્કયો
બ્રહ્મવર્ણસીમવતિઃ વસતોબ્રાહ્મણસ્ય પ્રોખારાજન્યસ્ય હેમતાબા શરદ્દેશ્યસ્ય વર્ષારથ-
કારસ્ય ચેત્રયાણાં વર્ણાગમેતત્કર્મકુર્યુસ્તેષામેષકાલઃ ॥

ધૃતસ્વામી માધ્ય-દ્વાદશીભવમભિપ્રાયઃસ્વકારસ્યઃ ત્રયાણામતર્જતાયેકુર્વેતિ રથકર્ણ તે રથ-
કારાઃસોમાય જ્ઞમાઃસ્વં કર્મમ્પ હતિ ।

આ આપસ્તંબ સૂત્રમાં આધાન નક્ષત્રો કહેવાં છે. અને ત્યાર પછી બ્રાહ્મણાદિકનાં આધાનને એવ્ય ઋતુઓ કઈ તે કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે:-બ્રાહ્મણોને વસંત ઋતુ આધાન કાળ, ક્ષત્રિયોને ઔષ્ઠ અથવા હેમંત, વૈશ્યોને વસંત ઋતુ, અને રથકારોને વર્ષાઋતુ આધાનકાળ બતાવેલો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આ ત્રણ વર્ણો પૈકીજ બ્રાહ્મણ જે હોઈ રથ કરવાનું કામ કરે છે તેમને એમથજ્ઞાદિ સર્વ બ્રહ્મકર્મના અધિકારી રથકાર વર્ણ-
ધાનના અધિકારી તરીકે સમજવા.

૪૫ કર્ક અને દેવચાક્રિક આ વે બાળ્યઉપરયા આવનારી જ્ઞકાનું નિર્ધારણ.

શંકા-કાત્યાયન સૂત્રના બાળ્યમાં ત્રૈવર્ણિક રથકારજ્ઞ બીજાકલ કહેલો નથી તો પછી સંકર રથકાર તરફજ આ આધાનનો અધિકાર લગાડવો એમ કહ્યું, તે શામાં ?

ઉત્તર-કાત્યાયન બુદ્ધિ યથાર્થ વક્તા છે. પરંતુ કાત્યાયન સૂત્રની જે રીતે રાજ્ય અને દેવચાક્રિક નામની વ્યાખ્યાઓ છે તેના કરતાં માત્ર રથકારાધિકરણની ઓછા નામાં જરા જ્ઞાન્તિમાં પડ્યા છે. ભુઓ:-[રથકારસ્યાધાને । નિગ્ન । ના માવાદિત્તનાત્સ્વઃ ।] આમાં [રથ+ગ્રસ્થાધાને નિગ્ન] આ કાંડ સૂત્રઉપરથી બાળ્યકારે આધાના ધારી રથકાર ત્રૈવર્ણિકજ છે એવો [ન:સંશય પૂર્વપક્ષ સિદ્ધાન્ત કરીને આગલા [જ, નાગગરહિતિ લાત્સ્યઃ] આ સૂત્રઉપરથી તાર્કિક શંકા ઉઠાવીને ઉત્તરપક્ષ સૂત્રની વિરૂદ્ધ કયો છે. પણ તે શંકાનાં સમાધાન શ્રુત્યાદિ પ્રમાણોથી થયાં છે તે નીચે પ્રમાણે.—

શંકા-બાળ્યકાર [નિગ્નત્ત્વ] આ સૂત્રમાંના [જ] આ અભ્યયનો [જા] આવા વિકલ્પિક અર્થે પૂર્વપક્ષનો નિષેધ કરીને ત્રૈવર્ણિક રથકારજ્ઞ નથી એમ કહે છે. કેમકે ત્રૈવર્ણિકોને શિલ્પકર્મોપલબ્ધ નિષિદ્ધ છે. તેથી ત્રણ વર્ણો કરતાં બિન્ન એવા સંકર-
જ્ઞાને રથકારનું તે આધાન હશે એમ કહે છે.

એનું સમાધાન-સામાન્યત્વે શિલ્પોપલબ્ધ આધુનિક લોકોએ એ કે નિષિદ્ધ. માન્યું છે, તો પણ દેવબ્રાહ્મણને પ્રિય એવા રથાશુધ યજ્ઞપાત્રાદિ પવિત્ર શિલ્પ કંઈ ત્રણે વર્ણને નિષિદ્ધ નથી. કેમકે પૂર્વોક્ત આધાનો સ્વગાદિ અદ્રષ્ટ ફલદાયક અને સ્વધર્મ સ્વરૂપ છે. પવિત્ર શિલ્પકર્મ એ નિષિદ્ધ હોત તો નિષિદ્ધ કર્મઉપર ઉપલબ્ધ કરનાર ત્રૈવર્ણિકોને અને લણે વર્ણથી બિન્ન વર્ણોએને સુદ્ધાં શ્રુતિએ વિધિશુદ્ધ આધાનાદિ બ્રહ્મકર્મને અધિકાર કદિ પણ કહેવો ન હોત. નિષિદ્ધ કર્મોપલબ્ધવડે બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ

તથા બ્રહ્મ થઈને પતિત થનારા હોવાથી કૃતિએ લાખ, મીઠું, તેલ, ઘી વગેરે નિષિદ્ધ પદાર્થોના વિકૃતથી ઉપજીવન કરનારા પ્રાણીઓને મુળ આધાનજ કહ્યું નથી. તેમજ દેવ-રથાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મ જે પ્રાણીઓને પ્રાણજીવથી બ્રહ્મ કરનાર હોત તે રથકર્મ કરનારા રથકાર પ્રાણીઓને કૃતિએ વિધિયુક્ત આધાનાદિ કર્મ કદિ પણ કહ્યું ન હોત. અને જે અર્થે [સમુગ્ધા-વર્ણાશુભ] આવાં સ્વયંકર્તૃત્વ અનેક કૃતિના રથકાર સંબંધે ચસકર્તૃત્વ, રથકર્તૃત્વબોધક ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ રૂપક વાક્યો છે, તે અર્થે રથાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મ પ્રાણજીવિતને પ્રાણકર્મ પ્રમાણે ઉક્ત હોવા છતાં ત્રૈવર્ણિક રથકાર નથી એવો વિરોધાર્થ પ્રતિપાદન કરનારા કર્ક અને દેવયાજ્ઞિકના બાપ્તો-વ્યાખ્યાઓ-શ્રાન્તિ-મુલક અને અયથાર્થ છે એ રૂપક સિદ્ધ થાય છે. ૪૬.

* ૪૬ કર્ક અને દેવયાજ્ઞિકની વ્યાખ્યાસંબંધે પ્રો. લેબરનું મત.

The Katyayana Sutra has had many Commentators, as ... Karka and Devayajnika or Yajnikadeva. The works of the last three and that of Karka are however, the only ones that seem to have been preserved. Its statements may for the most part be correct but it is extremely incomplete and from beginning to end is evidently quite a modern compilation.

" There exhibit as to style, some differences from the original wording, resulting from abbreviations, the extracts come from the scholium of Karka and from an anonymous epitome (Samkshiptasara) of Deva, the M. S. of which dates from Samvat 1609. None of these commentaries is complete "

" History of Indian Literature by A. WEBER. Pages 141-142.

કાત્યાયન સૂત્રના વૃત્તિકાર ષણ છે. જેવાકે કર્ક, દેવયાજ્ઞિક (અથવા યાજ્ઞિક દેવ). એના અને કર્કના પ્રયોજ માત્ર હમણાં ઉપલબ્ધ છે. એમાં કર્કમાં આજનાં વિધાનો જો કે ષણાં મળે મૂલ્યવાન ની તો પણ તે વધા અપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે અને પહેલેથી ઉલટસૂચી એ સર્વે અર્વાચીન પ્રચરના હોય એમ મુદ્દા જણાય છે. વિષેવન પદ્ધતિનું જો સુસ્મતાથી નિરીક્ષણ કરીએ તો તે મૂળે અનુષ્ટીને ચીલકુલજ નથી પણ તેમાં ષણો ફરક મંજિત શબ્દોને લીધે થયેલો છે. તેમાંના ઉતારા કર્કમાધાપદવિને અનુસરતા છે. અને ' સંક્ષિપ્ત-પ્રસાર ' આ સાંકેતિક નામવડે દેવયાજ્ઞિકની અથવા દેવની ટીકા સંવત ૧૬૦૧ માંની ઉપલબ્ધ છે. આ ટીકાઓ પૈકી એક ષણ ટીકા પૂર્ણ નથી.

૫. લેબરનું દ્વિતીય બોર્ડ ઇન્ડિયન લિટરેચર. ૧૪૧-૧૪૨.

ઉપલ લેબરના મુદ્દાઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, માથા અને વિષેવન પદ્ધતિનો વિચાર કરતાં કાત્યાયન સૂત્રના ટીકાકાર ૧ શ્રીઅનંત ૨ દેવયાજ્ઞિક અને કર્ક-કર્ક ટીકાના સુસ્ત અનુયાયીક હતા એટલે કે આશાસ્ત્રદ્રષ્ટીએ સમકાલીન હતા. એમ માનવામાં પ્રત્યય નથી. શ્રીઅનંત એ ઇ. સ. ૧૬ ના સૈકાના પૂર્વાર્ધ માં થયો હોવાનો અને મુદ્દતમાર્તદ્યનો કર્તા એ અત્યાયન તેનોજ એ વાપ હેવાનો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. તેથીજ રીતે દેવપદ્ધતિનો કર્તા અને કર્ક ઇ. સ. ૧૬ ના સૈકાનાજ હતા એવું લેબરના મતને અનુસરી માનવામાં કંઈ ફરક નથી. જાણું થયું તો ષણ-આ વધાઓની ટીકા એકજ સ્વરૂપરથી થયેલી હોવા છતાંયે વધીજ અપૂર્ણ ! તો આ વધા વૃત્તિકારોને કંઈ પણ મદદ ન આપી એના અર્વાચીન અપૂર્ણ અને અસંબદ્ધપણે આ ત્રીણી સિધ્ધાંતથી કોઈકી સૂત્ર વિષેવન વીચરીમાં મુશ્કેલ સ્વાદુ થયો નથી અને એથી તેમનાં સૂત્ર, ટીકા વિજ્ઞાન અસંભાવક ઠર્યાં નથી.

૪૭ ત્રૈલોક્યિકોને શિલ્પોપજીવન નિષિદ્ધ નથી.

શંકા-ગ્રાહણ્યાદિ ત્રણે વર્ણોને અનુક્રમે તપ, પ્રભાપાલન, અને કૃષિવાણિજ્ય એજ કર્મો કહેલાં છે. પણ તેમને શિલ્પકર્મ કયાં કહ્યાં છે ?

સમાધાન-ગ્રાહણ્યાદિ વર્ણત્રયમાં તપશ્ચર્યા, પ્રભાપાલન અને કૃષિવાણિજ્ય એ વૃત્તિઓ નિત્યતત્ત્વથી કહેલી છે. અને રથાદિ શિલ્પ નિત્યતત્ત્વથી કહેલું નથી એવો ભાસ થાય છે. તો ત્રૈલોક્યિકોને યજ્ઞયાગાદિ કર્મ નિત્યકર્તૃત્વ હોવાથી રથાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મ ત્રૈલોક્યિકોએ અવશ્ય નિત્ય કરવું જોઈએ. કારણ રથાદિ પવિત્ર યજ્ઞકર્મરૂપ શિલ્પકર્મવિના યજ્ઞ થતો નથી એ પહેલાં જણાવેલું જ છે. ગ્રાહણ્યોને અને ક્ષત્રિયોને રથવિના ગતિ નથી. રથ, મૂર્તિ, યજ્ઞપાત્રો, કુંડ, ઇષ્ટીકોપધાન ઇત્યાદિ પવિત્ર રથાદિ શિલ્પકર્મો તો ગ્રાહણ્યો-એજ કરવાં એવો સ્મૃતિ છે. બુદ્ધિઃ—

તૈન્ન૦ વ્રા० અ. ૧૧૭૭ સ્વાયંવ્ર બ્રાહ્મણસ્ય ચૈવરાજન્યસ્ય-

ચયજ્ઞઃ । તંવા એતં વાજપેયં ઇત્યાહુઃ ।

મહર્ષ-સદૃશ્યતિના અનુષ્ઠિત એવ દ્વેષાનુષ્ઠિતઃ । દેવાનાં મધ્યે વૃદ્ધસ્થિત્રાંજ્ઞાનજાત્યામિમાની । દ્વંદ્વઃશ્રિય જાત્યમિમાની । તામ્યામેવાનુષ્ઠિતસ્વામનુષ્ઠેવપિ, જ્ઞાણરાજન્યવરોચાત્રાધિકારો ન તુ વૈશ્યસ્ય ॥

અર્થ-રથવિષયક વાજપેય યજ્ઞ ગ્રાહણ્ય જાત્યભિમાની બુદ્ધરૂપિત અને ક્ષત્રિય જાત્યભિમાની ઇન્દ્રેજ કરેલો હોવાથી મનુષ્યોમાં પણ આ રથવિષયક યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર ગ્રાહણ્યોને અને ક્ષત્રિયોનેજ છે. વૈશ્યોને નથી. તેથી વૈશ્ય જાતિમાં રથકાર નથી. રથકાર ગ્રાહણ્યોમાં અને ક્ષત્રિયોમાંજ છે. એને પ્રમાણુઃ—

દિરણ્યકેશિસુત્રે પ્રકાશવૈજયંતીવ્યાહયાયાં આધાનપ્ર૦-વસતો જ્ઞાણજ્ઞાયાધાન-

કાલઃ । મૌલમો દેમનશ્ચરાજન્યસ્ય । વર્ષા રથકારસ્ય ॥ શરદૈવસ્ય । સર્વેષાંશિશિરઃ ॥

અર્થ-આ સૂત્રમાં ગ્રાહણ્યાદિ ત્રણે વર્ણના આધાનના કાળ જણાવેલા છે. (આધાન એટલે અગ્નિહોત્ર લેતાં પહેલાં હોમહવનપૂર્વક જે અનુષ્ઠાન કરે છે તે.) ગ્રાહણ્ય, ક્ષત્રિય રથકાર અને વૈશ્ય આ ત્રૈવર્ણ્યરમક ચાર લોકોને અનુક્રમે વસંત, શીષ્મ, વર્ષા અને શરદ્ આ ચાર આધાનકાળ છે. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે ક્ષત્રિયોને હેમંત સુદ્ધાં હોઈ સર્વ આધાનાધિકારીઓને શિશિર ઋતુ વિશેષ છે. આ સૂત્રનિર્દેશઉપરથી નપદ્ધ છે કે રથકારનો વર્ષાઋતુ આધાનકાળ જો વૈશ્યોના આધાનકાળના પહેલાં કહેલો છે તો રથ કરનારા ગ્રાહણ્ય અને ક્ષત્રિય એવા બંન્ન વર્ણ છે એમ થાય છે. તથાપિ (શરદ્ વાજપેયેન યજેત્ જ્ઞાણં રાજન્યં વૃદ્ધિઃકામઃ ।) આ આપસ્તંબ સૂત્રઉપરથી રથકારને ત્રૈવર્ણ્યક એવું સામાન્ય નામ મળ્યું છે. પરંતુ રથવિષયક વાજપેય યજ્ઞના ગ્રાહણ્ય અને ક્ષત્રિયો અધિકારી હોઈ તે યજ્ઞ વૈશ્યાધાનકાળ જે શરદ્ઋતુ તેમાં કરવાનું કહ્યું હોવાથી રથકારને જો કે ત્રૈવર્ણ્યક એવું સામાન્ય નામ આપ્યું છે તો પણ રથ કરનારા પ્રાયઃ વૈશ્ય નથી. કેમકે, વૈશ્યોને રથનું કારણજ પડતું નથી. ગ્રાહણ્યોને અગ્નિ-હોત્રાદિ યજ્ઞકર્મને વિષે પણ ગ્રાહણ્ય હસ્તાનિર્મિત રથ અવશ્ય જોઈએ. એનું પ્રમાણુઃ—

શ્રુતિ-તૈ વ્રા. અ. ૧૧૧૬ રથચક્રં પ્રવર્તયતિ । મનુષ્યરથે

નૈવદંવરથં પ્રત્યવરોહતિ ॥

માર્ગ-ગાર્હપત્યાદાદ્યનીચ પ્રત્યક્ષે પ્રગ્વચનકાલે રચચકલ્ય પ્રવર્તન । એવન યનુચ રચપ્રવર્ત-
નેન નીચમાનામ્વર્ય દેવરથ એવ પ્રવર્તિતો મવતિ ॥

આ છઠા અનુવાકમાં દેવચબન યજ્ઞભૂમિમાં પવમાન હવિષ્યો અને દક્ષણ્યો કઈ કઈ ભેદ્યો છે એ સવિસ્તર જણાવેલું છે. તેમાં ગાહૃત્પલ્ય કુંડમાંથી આહવનાંય કુંડમાં અગ્નિ લઈ જતી વખતે, દક્ષિણ તરફના પ્રાદ્યવ્યએ અગ્નિ તે રથમાં યેસાડીને તે રથનું પ્રવર્તન કરેલું. આ મનુષ્યરથ પ્રવર્તનથી લઈ જવાના અગ્નિ માટે દેવરથજ ચલાવ્યાનું કૃણ મળે છે. 'એટલે અગ્નિહોત્રના અગ્નિ સમારંભમાં ધાતુમય રથ ભેદ્યો, એજ પ્રકારે ક્ષત્રિયોને પણ અશિષ્ટપનિર્મિત રથ શસ્ત્રાશાદિ પ્રાદ્યવ્યો અને દેવોએજ આપેલાં છે. રથાદિ કમ' જે પ્રમાણે (શિષ્ટપન્ય છે, તેમજ [શિલ્પસ્થલે ક્રિયાયોગે] આ કેશિકિતઉપરથી સ્વસ્વ રથાલી ઇત્યાદિ શિલ્પન્ય પાત્રો સુદ્ધાં પ્રાદ્યવ્યોનાંજ હાથનાં થટલાં ભેદ્યો. એ વિષે પ્રમાણ:-

હિરણ્યકેશિસૂત્ર-આધાનસ્ય ૩ તૃતીયપ્રમે ૭ પટલે । વૈજયંતોવ્યાહ્યાયાંચ । અગ્નિ-
હોત્રપાત્રાગ્નિપ્રયુક્તાં । સ્નાદિરસ્થમગ્નિહોત્રહવર્ણીવૈકતીમચકવર્તીમશ્નુકૃતામૂર્ધ
કપાલામગ્નિહોત્રસ્થાલી । વર્ણપૂર્ણમાસ સ્થવ્યવિરિક્તલ્પપનાયાગ્નિહોત્રપાત્રાણી
ત્યુકં સ્થવાગ્નિહોત્ર હવર્ણો વ્યાહ્યાતૌ । કુલાલચક્રમેળનવિદ્યતે આવર્તો જમળંયસ્યાઃ
સેતિશ્નુદ્યવિરિક્તેનત્રૈવર્ણીકેનૈવકૃતામિત્યર્થઃ ॥

અર્થ-અગ્નિહોત્રને માટે ભેદતાં પાત્રો-સ્વસ્વ એ ખેરની હોવી ભેદ્યો, અગ્નિહોત્ર હવર્ણી (એહળીના લોકડાનું) હાથના જેવા આકારવાળું એક હાથ લાંબુ વિશિષ્ટ પાત્ર) કપાલો (કોટલા નવા ચટકાના અરધા કોટલા જેવાં પાત્રો) અગ્નિહોત્ર રથાલી [ચરૂ મૂકવામાટે એક પ્રકારનું ધાતુમય અને મૃદુમય પાત્ર (વશેષ) ઇત્યાદિ યજ્ઞપાત્રો શૂદ્રોએ કરેલાં ન હોવાં ભેદ્યો. પ્રાદ્યવ્ય ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એવાં ત્રૈવર્ણીકોએ કરેલાં હોવાં ભેદ્યો. સૂત્રમાંના (વચ) આ અભ્યંતરપરથી યજ્ઞપાત્રાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મને પ્રાદ્ય-
વ્યોનો મુખ્ય અધિકાર અને શૂદ્રોના અત્યંત નિષેધ સૂચિત થાય છે. આવો આ આપસ્તંબ કાત્યાયનાદિક સૂત્રોના મથિતાર્થ છે.

માટે યજ્ઞસંબંધી રથાદિ શિલ્પકર્મ વૃત્તિ ત્રૈવર્ણીકોનીજ હોવાથી ત્રૈવર્ણીકોનું રથાદિ યજ્ઞસંબંધી પવિત્ર શિલ્પકર્મ કરવા માટે વિશ્વપ્રાદ્યવ્યભતીય (શિલ્પઓનાં એક નિરાયોજ વર્ગ) છે. તેને ત્રૈવર્ણીક રથકાર એવું સામાન્ય નામ છે. પ્રાદ્યવ્યભતીય રથકાર એટલે વિશ્વકર્મસંતતીય પંચાલ એમ સમજવું. એનું વર્ણન પહેલાં કરેલું જ છે. અને વધારે પણ આગળ કરે છે. ચરુસ્થાલી એ યજ્ઞપાત્ર વિશ્વકર્મનિર્મિતજ છે, એ વિષે શ્રુતિ:-

કાળ્પસંહિતા અપ્યાય ૧૩ અનુવાક ૪ મંત્રપાઠઃ-માતેવપુત્રંવૃષિર્બિપુરોવ્યગ્નિ-
સ્વેયોનોઅમાદ્યઃ । તાંવિદ્યૈર્દેવૈર્કૃતુમિઃસંવિદાનઃ પ્રજાપતિર્વિશ્વકર્માવિમુંચતુ ॥

માર્ગ-ચંચાલોકે માતાપુત્રંવિમર્ષિ તથા વૃષિર્બીકલેષ મુલાસ્વેકોનો સ્ત્રીવર્ગમર્ત્યનાંપુરોવ્યગ્નિ-
મગ્નિઅમાદ્યભાષીત્ । કારિતવતીકમૂજવજમપુરુષસ્વરૂપે વિમર્ષિતામુક્તાં પ્રજાપતિર્વિમુંચતુશ્વિક્વયાજા-
ન્મુક્તાંકૃતૌ । કીદશઃપ્રજાપતિર્વિદ્યૈર્દેવૈર્કૃતુમિઃસંવિદાનઃપ્રજાપતિઃ વિશ્વકર્મકર્મકમંયસ્યાતો-
વિશ્વકર્મા ॥

આ શ્રુતિઉપરથી ચરુસ્થળોને નિર્માણ કરતાં જે પ્રમાણે પ્રાચીન સમયે વિશ્વ-
કર્મ, તેજ પ્રમાણે અત્યારે તેનાજ કૃણમાં ઉત્પન્ન થયેલા પંચાલ સમજવા. તાત્પર્ય સર્વ યજ્ઞપાત્રના કર્મ વિશ્વપ્રાદ્યવ્યોજ છે. (આ વિષેની શ્રુતિ સં ૧ લો પૃ. ૧૦

જીવો) આ ઉપરથી રથાદિ પવિત્ર શિલ્પકર્મોપજીવન પ્રાક્ષણાદિ ત્રૈવર્ણિકાને કંઈ નિષિદ્ધ નથી. તે બે નિષિદ્ધ હોત તો પ્રભાવતિ પ્રાક્ષર્ષિ વિશ્વકર્મા બે આદિ શિલ્પ, તેની સાથે પ્રાચીન પ્રાક્ષર્ષિઓએ સંબંધજ રાખ્યો ન હોત, અને વિશ્વકર્મા શિલ્પ હોવા છતાં પ્રાક્ષર્ષિકોને પણ ઉપાસ્યદેવત એવા સૂર્યનારાયણનો શ્રદ્ધા છે. [પૂજ્યંતિ ચ સંનિત્યં વિશ્વકર્માણમભયં] આ આદિપર્યોક્તિઉપરથી સર્વ પૂજ્યજ છે, અને તત્કુલોત્પન્ન શિલ્પ બે પ્રાક્ષણ છે તો શિલ્પોપજીવન ત્રૈવર્ણિકાને નિષિદ્ધ નથી.

૪૮ રથકાર બ્રાહ્મણને વિષે કાઠિ શક્તિ છે એ વિષે

શંકા-‘ રથકારોતીતિ રથકાર: ’ આવા શબ્દશઃ અર્થપ્રમાણે બોધ્યો તો ત્રૈવર્ણિકાને વિષે રથકાર એ શબ્દ યોગિક છે. અને સંકીર્ણ જ્ઞાતિઓનું રથકાર આ નામજ દેવાથી તેમને વિષે રથકાર આ શબ્દ રૂઢ છે. તરમાત્ કર્મ કરતાં રૂઢ બલિષ્ઠ દેવાથી કર્મકાર એવા સંકીર્ણ રથકારની સાથેજ (વર્ણાશ્રુત) આ પૂર્વોક્ત આધાનનો અધિકાર લગાડવો.

સમાધાન-કર્મઉપરથી કિંવા રૂઢિઉપરથી વિચાર કરવો હોય તો તેમાંના વિષયના અનુરોધે ધર્માનુસારજ કરવો બોધ્યો. ઉદાહરણ [પયઃસ્વાક્ષીરનીરયા] આ મેદિની-કાશિઉપરથી દુધને અને ઉદકને પયસ્ એવું એકજ નામ છે. માટે ‘ પયસા જુહોત્તા ’ પયવડે હોમ કરે છે. આ વાક્યમાં જમ જુહોતિ (હોમ કરે છે) આ ક્રિયાઉપરથી ‘ પયસ ’ આ નામનો દુધજ અર્થ કરવાનો રિવાજ છે. કારણ કે પાણીથી કદી હોમ કરતા નથી. તેથી ઉદક એ અર્થ આ ઠેકાણે વિષયાનુરોધે જાણ છે. તે પ્રમાણેજ [વર્ણાશ્રુતયજ્ઞકારોઽગ્નિનાદવાંત] આ ક્ષતિવાક્યની [આદ્યાત] આ યજ્ઞવિધાયક કૃતિ-ઉપરથી રથકાર શબ્દવડે ત્રૈવર્ણિક રથકાર એવા અર્થમાંજ રૂઢ છે. કારણ શૂદ્રાંતર્ગત સંકીર્ણ રથકારને આદ્યોત એવી યજ્ઞવિધાયક ક્રિયાની અનુપપત્તિ છે. તેથી [ક્રમ્મજ્ઞ] આ પ્રસ્તુત કૃતિમાંના પ્રાક્ષણાદિ ત્રૈવર્ણિકાનોજ આધાન વિષય પ્રકરણમાં અસમર્થ સંકીર્ણ સંકર જ્ઞાતિનો રૂઢર્થ ઉચિત નથી.

૪૯ રથકાર બ્રાહ્મણ અને પંચાલ બ્રાહ્મણનું એકવાક્યાર્થ વર્ણન.

શંકા-આ આધાન બે ત્રૈવર્ણિકાનું છે તો પ્રાક્ષણાદિ ત્રણે બળુમાંથી કયા બળુમાં રથકાર આવે છે તે સ્પષ્ટ કહો.

સમાધાન-[મહાજ્ઞસ્ત્વપરાતનુ:] પ્રત્યક્ષ બીજો પ્રાક્ષ એવો ત્વષ્ટ્રપ્રાક્ષ વિશ્વકર્મા પચ્ચમુખ તેના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રથકાર પ્રાક્ષણજ છે. આ વિષે પ્રત્યક્ષ વ્યાસ-નારાયણનું પ્રમાણ:—

સ્કંદપુરાણે નાગરજલદે અવ્યાય ૬-સયોજાતાદિપચમ્યોમુલ્લેખ્યઃ પંચનિર્મમે ॥

વિશ્વકર્મેસુતાશ્વેત રથકારામ્નુપચચ ॥ તામિત્કાલેમહાભાગાપરમોમમસ્તુપપાક્ ॥

પાષાણદારકંટક સૌર્વજ્ઞદક્ષકતવા ॥ કાષ્ઠચનન્નહોહાનિ રથક્રમ્ન્યોદક્ષોઽવિમુઃ ॥ રથકા-

રાસ્થાચક્રુઃ પંચક્રત્યાગિસર્વદા ॥ વદદર્શનાદ્યનુષ્ઠાન પદક્રમનિરતાશ્ચદે ॥

શંકર કહે છે ‘ દે સ્કંદ ! સદ્બોજીત, ધર્મદેવ, તત્પુરુષ, અચાર અને ઇશાન આ પંચમક્ષ વિશ્વકર્માના પાંચ મુખમાંથી થયેલા પુત્રોને રથકાર એવી સન્ના છે. મહાકૃત્ સ્વરૂપ ધારણ કરનારા બે મહાપુરુષ વિશ્વકર્મા ત્રણેજ રથકાર નાનક, પોતાના પુત્રોને ટાંકણું વિગેરે દક્ષ શિલ્પાશુધા, સુચણાદિ નવ ક્ષાત્ર અને કાષ્ઠપાષાણાદિ આખાં. તેથી તેમને પંચાલ રથકાર એમ કહે છે. વિશ્વકર્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન જ્ઞાનું રથકારેતું પંચાલ આ પચાંચનામ દેશસંબંધે નથી, તે શિલ્પકર્મસંબંધે છે.

ઉપાધિ ૧ પાદે-તમિવિશિષ્ટિચિહ્નિજુલિકપિ પલિર્નિચ્ચઃ કાલન્ ॥ પચિ
ચયક્કીકરણે इति धातोः । पंचति शिल्पाचारं स्फुटीकुर्वति ते पंचालो ॥ वेपा-
वज्ञानमात्रेणशिल्पाचारःस्फुटीभवेत् ॥

આપું વચન પણ છે. એવું શિલ્પકર્મવાચક પંચાલ શબ્દ પચિધાતુમાંથી નિલ્ય
અહુવચની કૃદંત છે. દેશવાચી પંચાલશબ્દ (યજ્ઞસ્થપગારક્ષણે પંચરાજાનઃ અલં इति
પંચાલનામદેશઃ) આ ભારતનિર્દેશઉપરથી એક વચની તદ્દિત છે. અસ્તુ. કેઈ કહે
છે કે [રથકારોત્તીત રથકારઃ] આવી વ્યુત્પત્તિથી આ વિશ્વકર્મ પુત્રને વિષે પંચાલ
રથકાર શબ્દ યૌગિકજ હશે, તેા એમ નથી [પદ્યપુરાણે મૂલંદે-વિશ્વકર્મસુતાનેતાન્વિ-
ત્તશિલ્પપ્રવર્તકાન ॥ एतेषां पुत्रपौत्राये तपतेशिल्पिनोभूव ॥ पंचाला नामविज्ञेयाः
पंचमेदाहितेमताः] આ મન્વાદિ પંચવિશ્વકર્મ પુત્ર જે રથકાર તેમની પુત્રપૌત્રાદિ
પરંપરા જે સંતતિ તે 'પંચાલ' આ પચાચનામથી પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ
ઉપરથી પંચાલ રથકારને વિષે જે સમુદાય શકિત છે (સમુદાયશક્તિઃ રુઢિઃ) તેા
આ તકંદીપિકાકિતઉપરથી પંચાલ રથકાર શબ્દને વિષે રૂઢિશકિત છે. અને આ
ગ્રાહણ વર્ણમાંના પંચાલ રથકારના સર્વત્ર સમુદાયને વિષે પ્રજ્ઞકર્મયુક્ત શિલ્પકર્મને
પરંપરાપ્રાપ્ત સામાન્યવિશેષ ધર્મ હોવાથી જે કે ભતિત્વ છે તેા પણ [યજ્ઞચક્ર-
વિજ્ઞેવંકુતચિદ્રંદંકરાતિત્ત્વસામાન્યવિગોષોજાતિઃ] આ વાત્સ્યાયનની ભાષ્યોકિતઉપરથી
અને [જ જ્ઞાણેતદ્વિરંપ્રગ્રહણં । સિં ૨૦૬૭] આ ગદ્યોજ્ઞ દીક્ષતની પરિભાષાઉપરથી પંચાલ
રથકારાનું ગ્રાહણ ભતિવિશેષત્વ 'શાલકાયન ખાડવાયનપ્રમાણુ' ગ્રાહણ વર્ણમાં છે.

૫૦ સૌધન્વન ઋણસંધેષ શંકા જેનારા મીમાંસકોના અતિષ્ઠ મતનું સ્વંદન.

સંકાન- [વર્ણાણુ રથકારોડ્ઞાનાદધીત] આ શ્રુતિઉપરથી આધાનાધિકારી રથકાર
ત્રૈવર્ણિકજ હોવા બેઠઁએ. અને તે હોવાજ બેઠઁએ એમ સર્વ પાર્થસારથીમિશ્રાદિ
મીમાંસકો પોતપોતાના નિમિષમાં પોતાની અપેક્ષા દર્શાવે છે. પરંતુ [ઋણસંધાં ત્વાં]
આ શ્રુતિથી તે રથકારને ઋણદેવતાત્મક આધાન કહ્યું હોવાથી મીમાંસકોએ પોતેજ
કરેલા પૂર્વપક્ષના સિદ્ધાંતમાંના હેતુ મનમાંને મનમાં કાળી રાખીને આ રથકારનું
આધાન ત્રણ વર્ણની અહાર આવેલા શૂદ્ર વર્ગના સંકીર્ણ રથકારનું હશે, એમ લોકોમાં
બહાર કહ્યું. આ ઉપરથી તેમની સમજ એવી હોય છે કે રથકારને જે ઋણદેવ છે તેા
રથકાર એ સંકર ભતિનોજ લેવો બેઠઁએ. કારણ ઋણદેવ એ (સાંધન્વનાડ્ઞા મવ-
સુરચક્ષસઃ) આ શ્રુતિના સમાનાધિકાર નિર્દેશઉપરથી સુધન્વાના પુત્ર જે ઋણ છે
તેા [વ્રાત્યાત્તુજાયતે ધૈદ્યાત્તુધન્વાચાર્યણચ્ચ । મારુપચ્ચાવજન્માચમેત્રઃ સાત્યતણચ્ચ]
આ મનુસ્મૃતિઉપરથી અને [વ્રાત્યોત્પન્નાઃ શૂદ્રસમાઃ ॥] આ સ્મૃત્યંતરઉપરથી સુધન્વા
એ હીન ભતિનો ત્રૈવર્ણિક બહુશ્રૂત સંકર હોવાથી તેના પુત્રે આ ઋણદેવ સમજવા.
અર્થાત્ આ હીન ભત્તીય ઋણદેવાના આધાન જે રથકારને છે તેા તે રથકાર પણ હીન
ભતિના હોવા બેઠઁએ. પરંતુ તે રથકારને ઉપનયનનો અભાવ હોવાથી વિદ્યા નહીં
તેથી આધાનનો પણ લાપજ સમજવો. એક કહે છે આધાન માત્ર કરવું, એક કહે છે
નિત્યાદિ કર્મ કરવાં નહીં. માટે મીમાંસારૂપ લાપ્યવ્યાખ્યાદિ નિમિષકારાના આ રથ-
કારના અધિકાર સંબંધિને તાર્કિક વાદ સપ્રમાણ છે કે નહીં કોણ બાં.

સમાધાન-(સૌધન્વના ઋણચક્ષુરચક્ષસઃ) આ શ્રુતિઉપરથી જે સુધન્વાને ઋણ
નામક-પુત્ર હતા, તે સુધન્વા વાત્ય વૈશ્યપુત્ર (હીન ભત્તીય) છે એમ જે તેમણે કહ્યું
છે તે ખરું નથી. તે તેમની આંતિ છે 'સૌધન્વના.' આ શ્રુતિપદમાં અત્તેકજ સુધન્વા

નીલકંઠા ટીકાયાં—સુવન્ના-પ્રાણ: પર્વતં અધિરોહસ્યેવ ત્વંજુનીચોદૈત્ય: સન્ કિમર્થત્યાસ્વાનં
કરોર્ધતિમાશ: ॥ ની. ટી. ॥ આંગિરા: સુધન્વન: પિતા ॥

ભાવાર્થ—આમાં આંગિરાપુત્ર સુધન્વા ઋષિ અને પ્રહ્લાદપુત્ર વિરાચનની વચ્ચે
એક બીજાના શ્રેષ્ઠત્વની ખાબતમાં વાદ થઈને છેવટે સુધન્વાએ વિરાચનને હાર્યો. મારે
મહાવૈષ્ણવ અને સત્યવક્તા જે પ્રહ્લાદ તેણે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે 'હે પુત્ર વિરા-
ચન ! મારા કરતાં જે પ્રમાણે આ સુધન્વાનો પિતા આંગિરા શ્રેષ્ઠ છે. તે પ્રમાણે તારા
કરતાં સુધન્વા પ્રાણશ્રેષ્ઠ છે. આ ઉપરથી સુધન્વા એ પ્રાણશ્રેષ્ઠ હોવાનું સપ્રમાણ કહ્યું
હવે આંગિરસ (આંગિરા ઋષિનો પુત્ર) સુધન્વા ઋષિનેજ ઋણ નામના પુત્ર હતા
એનું પ્રમાણ શું એમ પૂછ્યો તો, પૂર્વોક્ત જે [સાધન્વના ઋમવ: સૂ.] શ્રુતિમાંના
સુધન્વા શબ્દનો મીમાંસારૂપ વ્યાખ્યાકારીએ માત્ર વૈરયપુત્ર સુધન્વાના પુત્ર ઋણ એવા
અર્થ કયો છે તેજ શ્રુતિનું પ્રમાણ:—

**ઋ. અ. ૧.૭.૩૦.૧૪—વિષ્ણુર્વાશમીસૌધન્વનાઋમવ:સૂરંચ-
ક્ષસ: । સંવત્સરે સમં પૃચ્યંત ધીતિભિ: ॥**

સત્યાયોપદેશ યાસ્કમુનિપ્રણીત વદાંગ નિરુક્ત ઉત્તરપદક અધ્યાય ૫ ઋક. ૧૬—
કૃત્વાકર્માણિક્ષિપત્ત્યેવબોહારોમેઞ્જાંબનોવામર્તાજ: સંતાડઅસૃતત્વમાનશિરે સૌધન્વનાડ
ઋમવ:સૂરસ્વાંગા વાસુપ્રજ્ઞાવા સંવત્સરેસમપૃચ્યંત ધીતિભિ:કર્મભિર્મુર્ધ્વિશ્વાવાજ
इति સુધન્વન આંગિરસસ્યત્રય: પુત્રા વમૂવુસ્તંષા પ્રથમોત્તમાખ્યાંબહુવક્ત્રિગમા મવતિ
અમક્યમેન તદેતદ્દમોજ્ઞ બહુવચ્ચનેન અમત્સ્યજ સંસ્તંબનબહુનિદશઠયીપુસ્ત્કાનિભવં-
ત્વાદિત્યરશ્મયોપમવ રચ્યંતે ॥

અર્થ—આ શ્રુતિને સમીપ્ય અર્થ સંપ્રહ ૧ હો પૃષ્ઠ ૨૩ માં જુઓ. એજ અભિ-
પ્રાય આ નિરૂકતનો છે. ચમસાદિ શિષ્યકુશલકર્મો જેવી જેવી કરનારા, બુદ્ધિમંત,
જે પહેલાં મનુષ્ય હોઈ આગળ જતાં દેવ થયા, અને એક વરસમાં સૂર્યસમાન તેજસ્વી
થઈને ઉપાસના કરવાને યોગ્ય થયા તે ઋણ, વિશ્વા, વાજ એવા સુધન્વા નામક
આંગિરા ઋષિના પુત્રના ત્રણે પુત્રો હતા. આ ત્રણમાંથી પહેલો મોટો ઋણ, અને
નહાનો પુત્ર વાજ, આ બંનેના નામના પ્રાય: નિગમ (મંત્રસૂકતો) છે. વયલાના
એટલે વિશ્વાના નથી. એમાં (ઋમવ:) આ બહુવચનથી અને ચમસ રથાદિ શિષ્યની
પ્રશંસાથી વેદમાં જે ઘણું સૂકતો છે તે ત્રણેનાં સમજવાં. અને તેમનાં દિવ્ય તેજોરૂપ-
ત્વને લીધે ઋણ એમ સૂર્યનાં કિરણોને પણ કહે છે. આ ઉપરથી ઋણ એ આંગિરસ
સુધન્વાના પુત્રો છે. એ શ્રુતિવચનપ્રાણરૂપથી રથકાર અવકાણીવત્ તેજોહીન છે.
એમ પ્રતિપાદન કરનારા વૈજયંતિકારના મતને નિરાસ થાય છે 'બીજું પ્રમાણ ઋણ-
દેવ એ આંગિરસપુત્ર પ્રજ્ઞાર્ષિ, એવી તેજ આંગિરસ કુળના એક પ્રસિદ્ધ મંગદ્રષ્ટા
કુતસ નામના ઋષિ સાક્ષી આપે છે એ વિષે અને આંગિરસપુત્ર કરીને જે ઋષિ કહ્યા
તેજ ઋણને સૂર્યનાં કિરણ એ સંજ્ઞા હોવાથી શ્રુતિરમૂતિની એકવાક્યતા છે એ વિષે:—

**ઋગ્વેદ અ. ૧.૭.૩૦.૧૨ આમોગયંપ્રયદિચ્છંતેતના પાંકા:
પ્રાંચોમમકેચિદાપય: । સૌધન્વનાસશ્ચરિતસ્ય ભમનાગચ્છ-
તસવિતુર્દાશુષોગૃહં ॥ ૨ ॥**

પ્રાર્થ-હે સૌવન્વનાસઃ આંગિરસસ્વયુચન્વનઃ પુત્રાઃ ક્રમવઃ હે મમપૂર્વભૂતા યદાં આત્મચિન્તકં દેવત્વં જિગમિષ્વકો યુયં સુચરિતામચરિતું પ્રજ્ઞતસ્તદામહાંતિ ચરિતાનિ વિગ્રહઃ પુનર્ચૌવનદાનાદિ રૂપાણિ કૃત્વાસૂર્યલોકં ગતા इति માવઃ ।

અર્થ-આ મંત્રને ઋષિ આંગિરા કુલોત્પન્ન છે માટે કૃત્સ ઋષિ ઋણુની સ્તુતિ કરે છે, ‘હે મારા પૂર્વજો ! આંગિરા કુલોત્પન્ન સુધન્વાના પુત્રો ! ઋણુ દેવો ! જેમાં યજ્ઞના સોમાદિ હવિષ્યોનો લાભ છે, એવા દેવત્વની પ્રાપ્તિ થવાની ઇચ્છાથી તમે પોતાના વૃદ્ધ માતાપિતાને જીવન કયા, અશ્વી દેવને રથ કરી આપ્યો, એક ચમસ-પાત્રનાં ચાર ચમસપાત્રો કયા, ઇત્યાદિ ઉત્તમ શિલ્પકર્મો કરીને તમે સૂર્યલોકમાં ગયા એવો ભાવાર્થ છે. બીજું પ્રમાણ ઋણુદેવ પ્રજ્ઞકુલોત્પન્ન છે, એ વિષે સંગ્રહ બીજો. ઋણુ પ્રકરણમાં જીઓ. આ ઉપરથી ઋણુદેવ પ્રજ્ઞર્ષિજ છે.

પ્રજ્ઞર્ષિમાં પણ મંત્રદ્રષ્ટા પ્રજ્ઞર્ષિનો મહિમા વધારે છે. ઋણુ કુલોત્પન્ન સૂતુનામક પ્રજ્ઞર્ષિ મંત્રદ્રષ્ટા છે. પ્રમાણ [મંદલ ૧૦ અનુવાક ૧૨ સુક્ત ૧૭૬ પ્રસ્તવશ્રુત્ત્વળાં । इति चतसृणां सूनुः । आग्नेयऋषिः । आद्यस्यऋगवोदेवता अग्निश्च । अनुष्टुप् गायत्री छंदः] આ ઉપરથી વિશ્વકર્મ કુલોત્પન્નશિલ્પીપ્રાજ્ઞણુ રથકારના પૂર્વજ ઋષિ વેદમંત્રકત હતા, એ સ્પષ્ટ છે.

૫૧ ઋણુને પ્રાજ્ઞણસ્ય ઠોઈ રથકારત્વ છે.

હવે આ આંગિરસ સૌધન્વન પ્રજ્ઞર્ષિ કુલોત્પન્ન ઋણુ દેવતાનું આધાન જો ત્રૈવિધિક રથકારનું કહેલું છે, તો તે ઋણુદેવને રથાદિ શિલ્પકર્મ અને રથકાર નામ અવશ્ય હોવું જોઈએ એ તો પ્રસિદ્ધપણ છેજ, એ પર્વોક્ત શ્રુતિઉપરથી સ્પષ્ટ હોઈ તે ઋણુને પ્રાજ્ઞણત્વ હોઈ રથકારત્વ છે એ વિષે શ્રુત્યાદ્યેનક પ્રમાણ છે. એમાંથી સંગ્રહ બીજો, પૃષ્ઠ ૭, એમાં એક શ્રુતિ પ્રમાણ છે તે જોવું. બીજું શ્રુતિ પ્રમાણ [ઋગ્વેદ ૪૦ ૩।।૩।૨૮ રથયેષ્વક્રઃ સુવૃત્તં ॥ અસ્યાર્થઃ યજ્ઞમવઃ સુવૃત્તં શોમનંરથં ચક્રઃ] બીજું પ્રમાણ [તક્ષન્નરથં ॥] એવં ઋણુ એ રથકાર હોઈ પ્રાત્ દેવત્વ પ્રજ્ઞર્ષિ (પ્રાજ્ઞણુ) છે એ વિષેની શ્રુતિને અનુસરીને શાક્ષી આપનારી સ્મૃતિઃ—

વાયુપુરાણ અધ્યાય ૪-ઋણુતાંગિરસોવંશમગ્રેઃ પુત્રસ્યધીમતઃ । યસ્યાન્વચાયે સંભૂતા મારદ્વાજાઃ સમૌતમાઃ ॥ ૧૬ ॥ દેવાશ્ચાંગિરસો મુરુયાદિપુમંતોમહૌજસઃ ॥ મુરુપા-ન્વચમારીચીકાર્દમીચતથાસ્વરાદ્ ॥ ૧૭ ॥ પથ્યાચમાનવીકન્યાતિસ્તોમાર્યાસ્ત્વચર્વણઃ ॥ इत्यंतांगिरसः पत्न्यस्तासुचक्ष्यामिसंततिम् ॥ ૧૮ ॥ અર્ચર્વણસ્તુ રાયાદાન્તાસુજાતાઃ કુલોદ્ભવાઃ ॥ उत्पन्ना महताचैवतपसमावितात्मनाम् ॥ ૧૯ ॥ बृहस्पतिः सुरुपायां गीतमः सुषुवँस्वराद् । अवध्यवामदेवचैवोत्थमुशिजंतथा ॥ ૨૦ ॥ ધિણ્યુઃ પુત્રસ્તુ પથ્યાયાં સંવર્તશ્ચમાનસઃ ॥ विचितश्चतथायास्यः शरद्वाश्चाप्युत्थयजः ॥ ૨૦૧ ॥ अशिजोर्दपतमाबृहदुक्थ्योवामदेवजः ॥ ધિણ્યુઃ પુત્રઃ સુધન્વાસ ક્રમવશ્ચસુચન્વનઃ ॥ ૨૦૨ ॥ रथकाराः स्मृतादेवा ऋषयोपरिश्रुताः ॥ बृहस्पतेर्मरद्वाजोविश्रुतः सुमहा-यशाः ॥ ૨૦૩ ॥ अंगिरसस्तुसंवर्तोदेवानंगिरसः शृणु ॥ बृहस्पतेर्वीर्यासांसेदेवाङ्ग-गिरसः स्मृताः ॥ ૨૦૪ ॥

અર્થ-હવે જેના કુલમાં ભારદ્વાજ, ગૌતમ ઇત્યાદિ વંશમાલિગઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે, એવા અગ્નિના પુત્ર જે વિદ્વાન્ આંગિરા ઋષિ તેના વંશ કહ્યું છે. આંગિરસ દેવ એ ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારા છે. મરીચી કન્યા સુરૂપા, કર્દમની કન્યા સ્વરાદ, અને

મનુની કન્યા પથ્યા, એ ત્રણે અથવા પંચ અંગિરા ઋષિની સ્ત્રીઓ છે. અંગિરા ઋષિથી સુરૂપા સ્ત્રીને પેટે બૃહસ્પતિ અને સ્વરાદ સ્ત્રીને વિષે ઐતાત્ર, અપથક્ય, વામદેવ, ઉતથ્ય અને ઉશિજ. પથ્યાને વિષ્ણુ, સંવત્, વિચિત્ર. અયાસ્ય, અશિજ, દીર્ઘાતમા, સુધન્વા આ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. ત્યાર પછી ઉતથ્ય ઋષિને શરદ્દવાન, વામદેવને બૃહદ્દક્ય, અને સુધન્વા ઋષિને ઋણુ, વિશ્વા અને વાજ એવા ત્રણ ઋણુ ઉત્પન્ન થયા. આ ઋણુઓને રથાદિ કામ કરનારા રથકાર નામના દેવ સમજવા. તથાપિ તેમની ગણના ઋષિઓમાં છે. બૃહસ્પતિથી ભરદ્વાજ ઉત્પન્ન થયો. પૂર્વોક્ત અંગિરસ દેવ બૃહસ્પતિ કરતાં મ્હોટા છે. આ વાસુપુરાણાદિ પ્રમાણે ઉપરથીજ સાયણાચાર્યે [ઉદત્સ્વમા અઋણોતન] આ ઋગ્વેદ મંત્રના બાધ્યમાં “ પુરાણપ્રસિદ્ધાન્ આંગિરસસ્ય સુધન્વનઃપુત્રાન્ કર્મણાદેવતૈ પ્રાસવત્કમમૂન્ સ્તુત્વા ” એમ કહ્યું છે. એવાંય રથકારસંકેત ઋણુદેવ એ સપ્રમાણુ પ્રસિદ્ધ પછે પ્રશ્નકુલોત્પન્ન હોવાથી તેમના આધાન કરતાં રથકાર પ્રાક્ષણેજ છે. અમ્ [સૌધન્વનાવાંદાનત્વાત્] એમ બ્રાહ્મિની કહેલા કંઈ દેવચારિત્ર, પાથસારથિમિશ્રાદિ-કાને પણ નિશંકપણે સંમત છે, એમ સમજવું.

૫૨ ઋણુદેવ અને તેમના પૂર્વજ વ્રહ્મર્ષિ ઇ રયાદિ શિલ્પકર્મકર્તા છે.

અહીં કહાવ્યત કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરશે કે, જે પ્રમાણે ઋણુ પ્રશ્નકુલોત્પન્ન હોઈ રથાદિ કર્તા શિલ્પિ છે, તે પ્રમાણે તેમનો પિતા અંગિરસ સુધન્વા એ પણ રથશસ્ત્રાદિ કર્મ કુશલ હોવો જોઈએ. તો સુધન્વા એ રથાદિ શિલ્પજ છે એ તેના સુધન્વા (સુન્દુ ધન્વચતુર્વ્યં તદુપલક્ષણં રથવાણાદિ કર્મ રૂપે શાસ્ત્રં યસ્યસ્ય હતિ) એવા નામઉપરથીજ સ્પષ્ટ છે. એટલુંજ નહીં પણ સુધન્વાનો પિતા અંગિરા ઋષિ પણ રથાદિ શિલ્પવેત્તા છે. એ અગાઉ સંગ્રહ બીજે પૃષ્ઠ ૧૦-૧૧ માં વળેલું હોઈ પ્રસંગવશાત બીજાં પણ પ્રમાણો છે.

भारते षष्ठोग पर्वणि अध्याय १८-ततःसभगवांस्तत्र अंगिराःसमदृश्यत ॥ अथर्व-
वेदमंत्रैश्च देवैश्च समपूजयत् ॥५॥ ततस्तुभगवानिन्द्रः संहृष्टः समपद्यत ॥ वरंचप्रदौ
तस्मै अथर्वांगिरसे तदा ॥ ६ ॥ अथर्वांगिरसो नामवेदोऽस्मिन्वैभविष्यति ॥
उदाहरणमंताद्वि यज्ञभागंच लप्स्यसे ॥

અર્થ-ઇન્દ્ર સિંહાસનારૂઢ થયા પછી અંગિરા ઋષિએ અથર્વવેદ મંત્રવડે તેની સ્તુતિ કરી. આથી ઇન્દ્રે સંતુષ્ટ થઈને અંગિરા ઋષિને અથર્વાંગિરસ એવું નામ આપ્યું. આ મંત્ર સ્તોત્રને વિષે અથર્વાંગિરસ (આથર્વણુ નામક) ચતુર્થવેદ પ્રસિદ્ધ થયો. અને તું ઉત્તર દિશાનો આચાર્ય થઈને તને યજ્ઞભાગ પ્રાપ્ત થશે. આ ઉપરથી અંગિરા ઋષિને આથર્વણુ નામ હોઈ તેના આથર્વણુ વેદને સુદ્ધાં (અથર્વાંગિરસી) એમ કહે છે. પ્રમાણ [માં ૨૬-૧૨ અ. ૬ અથર્વાંગિરસીનામસ્વશિષ્યાયસુમંતૈર્વે ॥ ૫૩ ॥] આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે, જે અંગિરા ઋષિ આથર્વણુ વેદનો કર્તા છે. તે શિલ્પાચાર્ય બાણવો કારણ કે [કૌસલાગમ અધ્યાય ૩-આથર્વણુસ્યોપવેદઃ શિલ્પવેદઃ પ્રકોર્તિતઃ ॥ સસ્માદ્વાથર્વણાગ્રોકાઃસર્વેશિલ્પિનપચ્ચ ॥ પંચાલાનાંચ સર્વેષાં શારવાસ્થ્યાત્ શૌન-કાયમી ॥] આ ઉપરથી પંચાલ પ્રાક્ષણેનો આથર્વણુ વેદ અને શાખા શૌનકાયની છે. તથાપિ [માં-૨૬-૧-અથર્વણુઃશૌનકોઽવ્રવીત્] એ ઉપરથી શૌનક ઋગ્વેદદ્રષ્ટા ઋગ્વેદી હોવાથી ઋકસંહિતાબ્દત આથર્વણુ હોવાથી [ધર્માધિસારે ૩ પરિચ્છેદે પૂર્વાર્ધે-સામગા ધર્વર્ણઃસ્વગૃહાનુલભેત્ત્વજ્ઞાંકરીત્યાંપનયનાવિસંસ્કારાઃ પંચમહાયજ્ઞાદયશ્ચકાર્યાઃ ॥ ” આઉપરથી વિશ્વપ્રાક્ષણુ ઋગ્વેદી અશ્વલાયન શાખાથી નિત્યનેમિત્તિક કર્મો કરે છે. એવાં

ચ ઋણુનો પિતામહ અંગિરા ઋષિ સર્વ શિષ્યકર્મકુશલ હોઈ તેનો પુત્ર સુધન્વા એ પણ રથશસ્ત્રાદિ શિષ્યવિદ્યામાં કેટલો નિપુણ છે એ વિષે આપણે શોધ કરવા લાગીએ તો:—

વાલ્મીકી રામાયણ સર્ગ ૧૦૦ શ્લોક ૧૪-इवन्नवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ॥

સુધન્વાનમુપાધ્યાયકશિત્વતાનમન્યસે ॥

અર્થ-ભરત રામને મળવામાટે ચિત્રકૂટ પર્વતઉપર ગયો હતો તે વખતે રામે ભરતને અધોધ્યામાં સર્વ લોકો સુખરૂપ છે ને ! એમ પૂછતાં પૂછતાં કહ્યું, ભરત ! આપણને ધનુર્વિદ્યા શોખવનારો, રથારોહણાદિ વિદ્યા કહેનારો, રથ શસ્ત્રાદિ અર્થ શાસ્ત્ર (શિષ્યપશાસ્ત્ર) કુશલ જે સુધન્વા ઋષિ આપણો ઉપાધ્યાય તે મળ્યામાં છે ? આ ઉપરથી શ્રીરામચંદ્રનો ઉપાધ્યાય સુધન્વા હોઈ તે થાદિ અર્થવાળું શિષ્યમાં પરિપૂર્ણ હતો એ સ્પષ્ટ છે.

૫૨ રથકાર દેવતાનાં સૂક્તો બ્રાહ્મણજાતિ લિંગજ્ઞાપક ગાયત્રી છંદમાં છે.

શંકા-ત્રણ વર્ણોને જેવાં મંત્રાદિ લિંગો છે તેવાં રથકારને લિંગો કેમ નથી ?

ઉત્તર-રથકાર પોતે ત્રૈવર્ણિકજ છે તો ત્રણ વર્ણોનાં જે ગાયત્ર્યાદિ મંત્રલિંગો છે, તેજ રથકારના સમજવાં. યવગ્વાદિ અન્ય લિંગો એ મંત્રલિંગાનુરૂપજ હોય છે. ઋણુ નામક રથકાર દેવતાના સૂક્તો બ્રાહ્મણજાતિ લિંગજ્ઞાપક ગાયત્રીછંદમાં પણ છે. બુદ્ધો ઋગ્વેદ મંડલ ૧ અનુવાક ૫ એમાંનું ૨૦ મા ઋણુદેવતાનું સૂક્ત:—

अथं देवा इत्यस्य अष्टर्चस्य सूक्तस्यमेवातिथिः कान्व क्रमवो गायत्री

આ સર્વાનુક્રમ ઉપરથી ઋણુદેવતાક સૂક્તનો એ ગાયત્રી છંદ છે તો એ ઋણુઓનું આધાન કરનારા ત્રૈવર્ણિક રથકારની ભતિ બ્રાહ્મણ છે. કારણ “ ગાયત્રવા બ્રાહ્મણસ્ય પરિ-
दध्यतिऋतुमा राजन्यस्य जगत्याद्वैदयस्येति । ” હિં ૩૦ સૂત છે.

૫૪ રથકાર બ્રાહ્મણને વર્ષાઋતુ આધાનદાતા અને ઋણુ દેવતા હોવાનું કારણ.

શંકા-બ્રાહ્મણાદિ ત્રણે વર્ણોમાંનોજ એ રથકાર છે તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યના અનુક્રમે ભુજુ, આંગિરસ, આદિત્ય, વરુણ, ઇન્દ્ર, મનુ આ દેવતા અને વસન્ત, શ્રીષ્ઠ શરદ્રઋતુ એ વિહિત આધાન કહેતાં હોઈ એજ ત્રૈવર્ણિક રથકારને માટે બોલે ઋણુ દેવતા અને વર્ષાઋતુ બૃહાં કહેવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર-જેને જે કર્મની ઇચ્છા હોય તેણે તે કર્મની જે વિહિત દેવતાં હોય તેની ઉપાસના કરવી બેઈએ. કહ્યું છે શ્લોક- “ भागवतं सर्वं भव्यं य इन्द्रावर्चस्वकामस्तु य तेतब्रह्मणस्वर्गं ॥ इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामःप्रजापतेन ॥ ” બ્રહ્મેજની ઇચ્છા હોય તો વેદપત્રોપત યજ્ઞન કરવું. ગૃહસ્થાશ્રમની અંદર ગૃહાદિ શિષ્યપશ્ય ઇન્દ્રિય સુખલોગની ઇચ્છા હોય તો ઇન્દ્રનું યજ્ઞન કરવું. પ્રજા ઉત્પત્ત થવાની ઇચ્છા હોય તો વરુણ, વિશ્વકર્મા, અંગિરા, ભુજુ. કશ્યપ કદંમ ઇત્યાદિ એકવીસ પ્રજાપતિ દેવતા છે તેમાંથી પોતાના કુળસાંપ્રદાયનો જે પ્રજાપતિ હોય તેનું યજ્ઞન કરવું. એવીજ રીતે જેમને રથયજ્ઞપાત્રાદિ પવિત્ર શિષ્યકર્મની ઇચ્છા હોય તેમણે શિષ્યવિદ્યાકુશલ સ્વર્ગસ્થ જે ઋણુદેવ તેમનું યજ્ઞન કરવું. પછી તે શિષ્યકર્તા યજ્ઞમાન બ્રાહ્મણ હો અગર ક્ષત્રિય હો. માત્ર ત્રૈવર્ણિક (બ્રહ્મકર્મ સમર્થ હોવો બેઈએ) ઋણુદેવ એ થાદિ શિષ્યપદ્ધાશસ્ત્રાભિજ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. શ્રુતિપ્રમાણ પણ છે. ઋ. અ. ૧-૭-૩૨ સંઘદ્ર ત્રીજો ઋણુ પ્રકરણમાં બુદ્ધો. એવંચ ઋણુદેવ દેવના મોટા કારીગર શિષ્યો છે.

તેમજ [દ્રઢં ચમચં ચતુરઃ કુગોતનઃ ૪૦ અં રાશક] આ શ્રુતિઉપરથી ઋષુઓએ યજ્ઞપાત્રો પછી નિર્માણ કર્યાં છે. આ બ્રહ્મકુલોત્પન્ન આંગિરસ ઋષુ દેવોએ શિદ્ધિ-વેદનું અધ્યયન વિશ્વકર્મા પાસે કર્યું. અર્થાત્ ઋષુનો ગુરુ વિશ્વકર્મા છે. એનું પ્રમાણ ઋ. અ. ૩ અ. ૭ વ. ૨ ઋ. ૬-સંપ્રહ ૩ એ ઋષુ પ્રકરણમાં બુદ્ધિઓ. આ ઉપરથી ઋષુ-દેવ વિશ્વકર્માના એ શિષ્ય છે તે તેમને શિદ્ધિપત્ર બાંધવા. મારે ઋષિઓને જ્યારે જ્યારે રથયજ્ઞપાત્રાદિ શિદ્ધિપત્રો કરવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ત્યારે ઘણે ભાગે આંગિરસ કુળના ઋષિ ઋષુસૂક્તવડે તેમનું યજ્ઞન કરતા હતા. તેથી જેમણે અખંડ શિદ્ધિપત્ર કરવાનું સ્વિકાર્યું છે એવા વિશ્વકર્માસંતતીયાદિ બ્રાહ્મણ બાતીય રથકરોને [ઋદ્ધભૂનાત્વાં રથકારસ્ય] આ શ્રુતિવડે ઋષુ દેવતાક આધાનનો દીક્ષા લેવાનું કહ્યું છે. હવે બ્રાહ્મણાદિકોને વસંતાદિ કાળ કહ્યો હોય વળી ફરીથી વર્ષાઋતુ શા મારે કહી એ પ્રશ્ન છે. તે વર્ષાઋતુ એ ઋષુ દેવતાસંબંધી છે. એક ઉદાહરણ [શરદિ-વાજપેયનયજેતબ્રાહ્મણોરાજ્યો વૃદ્ધિકામઃ] આ સૂત્રઉપરથી બ્રાહ્મણોના અને ક્ષત્રિ-ઓના કાળ વસંત અને શ્રોધ્મ ઋતુ હોવા છતાં જે પ્રમાણે તેમને વૃદ્ધિ કામનાસ્તવ વાજપેય યજ્ઞ શરદ્ ઋતુમાંજ કરવો છે તેમજ જેમને ઋષુ દેવતાક આધાન કહેલું છે તેમને વર્ષાઋતુજ વિહિત છે અને વર્ષાઋતુમાંજ ઋતુદેવતા સંતોષ પામે છે. વર્ષાઋતુ ઋષુસંબંધી છે એનું પ્રમાણ નીચેની શ્રુતિ:—

ઋ. ૨. ૩. ૧૬—ઉદ્ધત્સ્વસ્મા અકૃણોતનાતૃણં નિવત્સ્વપઃસ્વં પસ્યયા નરઃ ॥ અગૌહસ્યયદસંસ્તનાગૃહેતદ્યદમૃંભવોનાનુગચ્છતા ॥

ભાષ્ય—પુરાણ પ્રસિદ્ધાન્ સુખન્વનઃપુત્રાન્ કર્મણાદેવત્વંપ્રાપ્તવંશસ્તુસ્વાવેદપ્રસિદ્ધયાસૂર્યરશ્મિ-રૂપાનિદાનસ્તીતિ । हे ऋषयः उग्रभूतं भासमाना ऋतेनादित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्यमुत्प-
ન્नावा ॥ रश्मिनामुग्रभासमानं प्रसिद्धं तथादित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्यं भवनपि । रश्मिनां धर्मकाल-
भूमिगतं सारमादाय पुनर्वर्षां कालप्रवर्षतीति प्रसिद्धं । आदित्याच्चायते वृष्टिरिति शास्त्रात् । तथा विचानरः
प्रकाश वृष्ट्युदकादेनैतारोयूय सद्गच्छतेषु प्रदेशेषु मेवादिषु तृणव्रीहयवादिरूपमस्મે प्राणिजः ताये पकारार्थं
अकृणोतन कृतवन्तः स्य । उपसर्गाच्छेदसिधात्वर्ये वति । तथा निवत्सु प्रवणदेशे वस्मा एताप उदकान्यकृणो
तन अकुर्वत । किं स्वभोगार्थे नेत्याह स्वपस्य याशोभन कर्मैच्छयाः शोभन कर्मभिः कृतमिति यथा यजमानाः
स्तुवंति तांश्चेत्यर्थः किंच यूपमगोहस्याम्राहत्यादित्यस्य ग्रहे मंडल यथावत्कालमस्तनमुत्पवंतः स्या
रात्रौ निर्व्यापारस्तद्वृष्टय । पसस्वप्न अस्माच्छेद पूर्ववत्स्य तनवादेशः । अदादित्वाच्छेषां लुक् तत्तावंतं
कालमद्याह्नीदमिदानीं नानुगच्छथ । अनुसृत्य नगच्छथ । यावं कालं रात्रौ सूर्ये निगूढा वर्तन्ते तावं-
तमेव कालमहर्न्यायं नानुगच्छथत्यर्थः ॥ यदा अगोपनीयस्य तस्य ग्रहेऽतः रते यथावंतं कालमस्तनवृष्टि-
मदत्वा स्वापमकुर्वत । तत्तावंतं कालमयेदानीं वर्षसमये इदं सस्याभिर्बर्द्धनसृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानुगच्छत
अनुसृत्य न प्राप्नुथ । यावंतं कालं विवर्षथ । तावंतमेव कालं प्रवर्षयेत्यर्थः ।

આ મંત્રનો ભાવાર્થ એવો છે કે યજ્ઞમાન આંગિરસ કુલે ઋષિ એ રેઘવૃષ્ટિ કરવા માટે ઋષુની પ્રાર્થના કરે છે કે, ‘ હે ઋષુ દેવો ! તમે આદિત્ય રશ્મિરૂપે પૃથ્વીમાં સર્વત્ર ઉઠકને ધારણ કરીને દરવરસે વર્ષાઋતુમાં પવંતાદિ ઉંચા પ્રદેશોમાં વૃષ્ટિ કરીને તદ્વાશ વૃણુધાન્યાદિ ઉત્પન્ન કરો છે. અને એથી અમે સૌ પ્રાણીઓ ઉપર તમારો મોટો ઉપકાર થાય છે. તેમજ તમે આ ઉતરના ભૂમિપ્રદેશ ઉપર સુદૃઢ વૃષ્ટિ કરીને

ઉદકની સમૃદ્ધિ કરે છે. તે હવે તમે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જ્યાં સુધી આદિત્ય મંડળરૂપ ગ્રહમાં ઉપ્પત્તિનેમય વૃદ્ધ્યુદકને ધારણ કર્યું છે ત્યાં સુધી આજ આ વર્ષા ઋતુમાં ધાન્યસમૃદ્ધિ થાય એટલી વૃદ્ધિ કરે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે વર્ષાઋતુના પ્રવર્તક ઋતુદેવ છે. એજ પ્રમાણે વળી:—

**શ્લોક ૧૨—સંમીલ્યયદ્ભુવનાપર્યસર્પતકસ્વિત્તાત્યાપિતરાં
વઆસતુઃ ॥ અશપતયઃ કર્ણૈર્વ આદદેયઃ પ્રાઘ્વીત્પ્રોતસ્મા
ડઅઘ્વીતન ॥ ૧૨ ॥**

ધાર્ધ્ય—હે જ્ઞમવો રક્તયો યુવં યદાદા ભુવના ભૂતજાતાનિ સંમીલ્ય સંમીલનં કૃત્વા જલધર-
પદ્મરાજ્યાદ્ય પર્યસર્પત પરિતઃ સર્પેણ કુરુથ । વર્ષયેરર્થઃ ॥ તાત્યાતાતૌતાવમાને વૃદ્ધ્યુદકે યદ્વાતાત્યાઃ
તાસુ વર્ષાસુ છાંદસસ્યપ્રત્યયોદકારસ્યા સ્વંચ । અથવાપિતૃવિશેષણં । તાત્યાતકાલીની પિતરા જગતઃ
પાલકો યુવાંચંદ્રમસો કાંસદાસતુઃ । કુવ જલુ તિષ્ઠતુઃ । અહોરાત્રાવિમાગેન પ્રથર્પયથેત્યર્થઃ । કેચ
દ્વિદશાન્વોગુધ્માન્યઃ કોપિવૃદ્ધિપ્રતિબંધકારી રાક્ષસાદિઃ કરસ્નં બાહુનામૈતત્ । કરસ્નોવાહૂ દત્યુક્તત્વાદ-
ભત્વાદભત્વકારાંતં યુધ્મદીયં દક્ષ્માદદેશ્ણહાતિ પ્રતિરોધંકરોતિ તમશપત નાશયથ યશ્વપ્રાઘ્વીત્પ્રોતકર્ષેણ
વાચાનિર્વેષે । તસ્મૈ પ્રિવાઘ્વીતન । પ્રકર્ષેણમર્ત્સનાદિ શબ્દં કુરુથ । યદ્વાયોનૂનં સ્તૌતિ તં પ્રકર્ષેણ
સ્તુતેત્યર્થઃ ઇતિ ॥

આ શ્રુતિનો ભાવાર્થ પણ એજ છે, હે ઋતુદેવો ! તમે સૂર્યકિરણના રૂપે જ્યારે
સાદે જૂમંડળ મેઘપટલોવડે આગ્રહાદિત કરોને એકસરખી જલવૃદ્ધિ કરે છે, તે વખતે
આખા જગતના માતાપિતા જે સૂર્યચંદ્ર, તે કયાં હોય છે એ સમજાતું સુદર્ઢાં નથી.
કરણ કે તે વર્ષાકાળમાં તમે અહોરાત્ર મુશળધાર વૃદ્ધિ કરતા હો છો. તેજ પ્રમાણે
અઃ પર્જન્ય વૃદ્ધિના કાળમાં અગ્નિય કરનારા જે રાક્ષસાદિક હશે, તેમનો નાશ કર-
વાને તમે સમર્થ છો. આ પર્જન્ય વૃદ્ધિને જે કોઈ શબ્દવડે દ્રૂણ હે તેનો તમે ધિક્કાર
કરો અને તેની જે કોઈ પ્રશંસા કરે તેમના યશની વૃદ્ધિ કરો. ઇત્યાદિ. આ મંત્રમાં
કરેલી ઋતુ દેવતાની શ્રુતિમાંનું પ્રમેય એજ છે વર્ષા ઋતુના સ્વામી ઋતુદેવ છે.

૫૫ વર્ષાઋતુમાં કરેલું હવન ઋતુને પ્રિય થાય છે એ વિષ.

**યજુર્વેદ અ. ૭ પ્ર. ૫ અ. ૭ પ. ૩—વિશ્વેષાંવૈદેવાનામૃ-
મતીતૃતીયસવનં યદ્વૈશ્વદેવં દ્વાદશકપાલં નિર્વપંતિ ॥ અનુ.
૧૩ પ. ૧—અગ્નયે ગાયત્રાયં વાસંતાયાષ્ટા કપાલંદ્રંદ્રાયત્રૈ-
ષ્ટમાયં ધૈષ્ણાયૈકાદશકપાલો વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યોજાગતેભ્યઃ
સસદંશેભ્યોવૈરૂપેભ્યોવાર્ષિકેભ્યોદ્વાદંશકપાલં ઇત્યાદિ ॥**

આ શ્રુતિનો ભાવાર્થ એવો છે કે, વિશ્વદેવ અને ઋતુદેવને માટે સાયંકાલીન
હોમ વખતે દ્વાદશ કપાલ પાત્રમાં સંસ્કૃત યજ્ઞેલા પુરોહશશત્ હવન કરવું (ત્યાર
પછી પણ) અગ્નિ દેવતાને ગાયત્રી છંદો મંત્રથી, ત્રિવૃત્ સ્તોમથી (સોમ વિશેષથી)
વસંત ઋતુમાં આજ્ય પાત્રમાં સંસ્કૃત યજ્ઞેલા પુરોહશ હવન કરવો. ઇન્દ્ર દેવતાને

ત્રૈલોક્ય મંત્રથી પંચદશ સ્તોત્રોત્તરે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અગિયાર પાત્રોમાં સુસંસ્કૃત થયેલો પુરોહિત, વિશ્વદેવ અને ઋણદેવને જગતી છંદોમંત્રથી સપ્તદશ સ્તોત્રોત્તરે વર્ષા ઋતુમાં ૧૬ શંકુપાલ પાત્રોમાં સંસ્કૃત થયેલો પુરોહિત હવન કરવો. આ ઉપરથી વાયકોને સ્પષ્ટ સમજશે કે, ઋણદેવતાત્મક આધાનને શ્રુતિએ વર્ષાઋતુ કહ્યો, તે સાચું છે. અર્થાત્ દ્વિતીયે જ નિરંતર શિલ્પ રથકાર થવું હોય તો ઋણદેવતાત્મક વર્ષાઋતુનું આધાન સ્વીકારવું જોઈએ. ઋણદેવનો વર્ષા ઋતુ એ જો કે વિશિષ્ટ આધાનકાળ છે તો પણ ત્રૈલોક્યોનો જ આધાનકાળ મર્યાદામાં છે. એનું પ્રમાણ પૂર્વોક્ત [વર્ષારથકારણ્ય] હિરણ્યકેશીસૂત્ર હોઈ બીજું પ્રમાણ:—

બૌધાયનસૂત્રનારાયણીયેટૌ—વસંતેવર્ષણિ બ્રાહ્મણ આદધીત । દદમપિસૂત્ર । અર્થ તત્ત્વમ્ભવતિ । અનેનવસંતે બ્રાહ્મણગુણકમાધાનંવિધીયતે ॥ પ્રોષ્મવર્ષાશરત્સુક્ષ્મત્રિયવૈશ્યો-
પકૃષ્ઠાઃ ॥ વૈશ્યસ્તત્ત્વકર્મોપજીવીષપકૃષ્ઠહત્યુચ્યતે । ત્રીણ્યાધાનાનિવિધીયતે । પ્રોષ્મે-
ક્ષત્રિયગુણકં । વર્ષાસુવૈશ્યગુણકં શરદિવપકૃષ્ઠગુણકંચ ॥

કાત્યાયનસૂત્રે—વસંતેબ્રાહ્મણોબ્રહ્મવર્ષસકામઃ । પ્રોષ્મે ક્ષત્રિયઃશ્રીકામઃ । વર્ષાઃપ્રજા
પશુ કામવૈશ્યરથકૃતાં ॥

આ સૂત્રઉપરથી વર્ષા આધાનકાલ એ ત્રૈલોક્યકાંતગતજ છે. આ પ્રમાણે વર્ષાઋતુ એ ત્રિવર્ણાત્મક રથકારોનાજ અધિકારમાંની છે, એ સપ્રમાણ બતાવી દીધું પરંતુ આ ઉપર કોઈ એમ કહેશે કે આ ઋણદેવતાત્મક વર્ષિક (વર્ષાઋતુ સંબંધી) આધાન જો કે ત્રૈલોક્યકાંતુ છે તો પણ રથાદિ શિલ્પસંબંધી હોવાથી તેના ઉપાસક એ પંચાલ રથકાર તે અલ્પજ્ઞ વર્ગમાં ગણવા જોવા હશે. પણ એમ સુદાં કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે ઋણદેવતાત્મક આધાનાધિકારી રથકાર બ્રાહ્મણ સુશીલ, વિદ્વાન્ અને પરમ-
પૂજ્ય એવાજ છે. તેથીજ વેદમાં રથકારોને કવિ, મેધાવી, એવાં નામે છે. એનું પ્રમાણ:—

શ્રુતિ-યજુર્વેદ અ૦ ૩ પ્ર૦ ૧ અનુ૦ ૧ પ૦ ૨—દ્વંતૃતીય
સર્વનંકત્રીનામૃતેનયેચ્મસમૈરયંત ॥ તેસૌધન્વનાઃસુવરાન
જ્ઞાનાઃસ્વિષ્ઠિનોઽભિવર્સીયોનયંતુ ॥

આમાં રથાદિ શિલ્પકર્તા રથકાર બ્રાહ્મણ યજ્ઞપાત્રો નિર્માણ કરવા માટે તૃતીય સવનગત મંત્રોત્તરે ઋણદેવની પ્રાર્થના કરે છે. એમાં ઋણદેવતાત્મક હવન કરતાં રથ-
કારોને વિદ્વાન્, ઋત્વિજ એ સંજ્ઞા આપેલી છે. અને આ શ્રુતિમાં તૃતીય સવન હોમ-
સંબંધે આમ કહ્યું છે તો પણ તૃતીય સવનમાંજ ઋણદેવોને હવિર્ભાગ હોય છે, બાકીના સવનોમાં નથી. એમ માત્ર સમજવું નહીં. પરંતુ ત્રણે સવનોમાં ઋણને સોમપાન છે. એનું પ્રમાણ:—

ઋ૦ ૨૬૫—દ્વંતૃતીયકં પિંચતેત્યંબ્રવીતનેદંવાંચાપિષતામુંજને-
જનં ॥ સૌધન્વનાયદિતક્ષેવહર્યથતૃતીયેવાસર્વનેમાદયધ્વૈ ॥

માર્ધ્ય—એવેદમુકં ભવતિ પ્રાપ્તદેવતા જમ્ભવઃ આત્માનંપ્રતિ પ્રથમેસવનેભોમઃપીયતાં દ્વિતીય-
સવનેવાતૃતીયેષા પીયતામિત્યવદન્નિતિ । તત્ તદપિનેવહર્યથનેવકામયજ્ઞે તદિ તૃતીયસવનેપમાદયજ્ઞે
સોમપાનેન આનંદિતામ્ભવત ॥

૫૧ રથકાર ગ્રાહણોના ઘરમાં હોમ કરવાનું વહાં છે.

આ ઉપરથી તૃતીય સવન નામના સાયકાલીન હોમસંબંધી ક્રમો રથકારના ઘરમાં કરતા હોવાનું એકાદું પ્રત્યક્ષ શ્રુતિપ્રમાણ કયાં છે ? એમ કહેશે તો:-

અશ્વમેધ યજ્ઞપ્રકરણ શ્રુતિ અં ૩ પ્રપાં ૮ અનુ ૧૨-

કૈશ્વરોવાઅઙ્વઃપ્રમુક્તાઃપરાંપરાવતંગંતોઃ। હ્રહધૃતિઃસ્વાહેહવિ-
ધૃતિઃસ્વાહેહરંતિઃસ્વાહેહરમંતિઃસ્વ. હેતિચતુષ્પુત્સુજુહોતિ।

માર્થ-યદુક્તસૂત્રકારેણ “ રથકાકુલેવસતિ મવતીહધૃતિઃ સ્વાહેતિ સાયમશ્વસ્ય ચતુષ્પુત્સુચતસો-
ધૃતજુહોતિ તદિદંવિષતે કૈશ્વરોવાઅઙ્વઃ પ્રમુક્તઃ ॥ સ્વેચ્છાસત્તારાય પ્રમુક્તોઽશ્વઃ વંપરાવતં અત્યંત-
દૂરગતોઃ કૈશ્વરોગંતુ સમયઃ અતો રાત્રૌ રક્ષકપુરાજપુત્રેષુ યમ કાષિગમિષ્યતીતિમત્યાસાયંકાકેતમશ્વ
રથકારણદેશ્યાપયિત્વા તદીયેષુચતુષ્પુત્સુચતુર્ધમેત્રેજુહુવાત્ ।

અર્થ-અશ્વમેધ યજ્ઞને આરંભ કર્યા પછી તેની સમાપ્તિ સૂધી અગ્નિયાભિમંત્રિત
અશ્વનું યજ્ઞકર્તા રાજપુત્રે રક્ષણ કરતા હોય તો પણ કદાચિત્ તે અશ્વ કયાં જશે એ
ભીતીથી તે અશ્વને રથકારના ઘરમાં બાંધી રાખવો અને તે પોતાના આર પગ જ્યાં
મૂકે તો હોય તે ઠેકાણે ‘ કૈશ્વરોવાઅઙ્વઃપ્રમુક્તાઃપરાંપરાવતંગંતોઃ હ્રહધૃતિઃસ્વાહે
કરવો. એટલે તે અશ્વ ગમે ત્યાં બાહુર બાંધ તો પણ સંધ્યાકાળે રથકારને ઘરે આવે છે.
આ શ્રુતિઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, બે વિશ્વકર્મ સંતતીય રથકારને ઘરે વૈદિક હોમ
કરવાનું કહ્યું છે તો [હોતવંદ્યોક્તિસ્ય યજ્ઞાઽઙ્ગિતિ અર્ણ પ્રપાં ૫ અનુ ૨] આ
શ્રુતિઉપરથી હવન કરવો હોય તો દિક્ષિતને-અગ્નિહોત્રી ગ્રાહણને-ઘરે કરવો અર્થાત
વિશ્વકર્મ સંતતીય રથકાર નિત્ય અગ્નિહોત્રી ગ્રાહણ છે અને તે આંગિરસ હોવાથી
તેમના કુળમાં બૃહસ્પતિ, વાજપેયેષિ, યજ્ઞેલી છે. આ ઉપરથી જાણદેવતા અને વર્ષા-
જતુ આધાનકાળ ગ્રાહણ બીંધીય રથકારનોજ છે, એમાં શંકા નથી.

૫૭ કશ્યપદેવતા વિશ્વકર્મ કુલોત્પન્ન છે એ વિશે જ્ઞાન્ય વર્ણન.

શંકા-[વર્ષાં જ્ઞમુ.] આધાનાધિકારી રથકારને બે ત્રૈવર્ણિક એવી સંજ્ઞા છે
તો વિશ્વકર્મ સંતતીય ગ્રાહણને રથકારજ શામાટે સમજવા ? ત્રણે વર્ણમાં રથકાર
છે એમ પણ કેમ ન સમજવું ?

ઉત્તર-સૂત્રગ્રાંથાધિકારીએ આ ગ્રાહણ બીંધીય રથકારને બે ત્રૈવર્ણિક એવી સમા-
નાધિકારની સંજ્ઞા આપી છે તો આગલાપાછલા સંહર્મ ઉપરથી ત્રૈવર્ણિક એ પદવડે
તે ગ્રાહણ એમજ સમજવું બેઠ્યે. કેમકે, જ્યાં સર્વ સમુદાયનું સામાન્યનામ કહેલું
હોય તેમાંથી અમુક વર્ગ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી હોતો ત્યાં તે વર્ગોમાંથી જે પહેલા
હોય તે પદાર્થ સુખ્ય સમજવો. ઉદાહરણ [યજ્ઞવલ્ક્યનિયમોનાસ્તિતત્ર પ્રાચી સમાહૃતા ॥
આચારાર્ક] એટલે જ્યાં અમુકજ દિશા એમ કહેલું ન હોય ત્યાં પૂર્વ દિશાજ સમ-
જવી. (આશ્વલાયનપરિશિષ્ટેપિ-અનોદંશે આજ્ય) એટલે ત્યાં હવનમાં હોમ દ્રવ્ય
અમુકજ લેવું એમ કહ્યું ન હોય ત્યાં હોમ દ્રવ્યમાં સુખ્ય જે ધૂત તેજ લે છે, તેમજ
જ્યાં ત્રૈવર્ણિક એવા વૈદિક ધર્મો વર્ણોના સવિશેષ હોય ત્યાં તે ત્રૈવર્ણિકોમાં વંણુ-
પૂજ્ય જે ગ્રાહણ તેજ સમજવો. એનું અર્થતર પ્રમાણ [ગ્રાહણવિધિવિદ્યુત્પ્રાચી-
સ્વાધ્યાયોદિગ્ધાઃ ॥ મનુસ્મૃતિ ॥] આમાં ગ્રાહણ સત્રિય અને વૈશ્ય એ પ્રથમના ત્રણે
વર્ણોને દિગ્ધ એવી સંજ્ઞા છે. તથાપિ ‘ દિગ્ધાંસંતોષવેત્સુધીઃ ’ ઇત્યાદિ શતશઃ અથો-
કિતઉપરથી અને રૂઢીપ્રમાણે પણ દિગ્ધ પદવડે ગ્રાહણજ સમજવામાં આવે છે, તેમજ

ત્રૈવલ્લિક રથકાર, આ અવિશેષ પદવડે ક્રેકત સર્વપ્રસિદ્ધ વિશ્વકર્મસંતતીય પ્રાણ્યુ રથકાર સમજવામાં આવે છે. કેમકે ત્રૈવલ્લિક રથકાર એ પદઉપરથી પ્રાણ્યુદિ ત્રણે વલ્લેમાં પણ રથકાર હશે, એમ અનેકાથી, અનેકશક્તિ, માનવામાં ગૌરવ હોવાથી [વિશ્વકર્મમાહામાગસ્ત્યજાગ્રેયજાપતિઃ ॥ કર્તાશિશુવસહજ્ઞાનાં ॥ પંચાભાસ્તે સદા- પૂજ્યાઃપ્રતિમાશ્વિશ્વકર્મણઃ ॥ જનવસ્તેરથઃ ॥] આ ક્ષુતિપ્રમાણે રથકાર એ પદ વિશ્વકર્મ સંતતીય પંચાલ પ્રાણ્યુને અથેજ માનવું જોગ્ય છે. વળી તેમાં વિશ્વકર્મસંતતીય પંચાલ પ્રાણ્યુનોજ સંબંધ હોવાથી અને તેજ તેમનો વંશપરંપરાનો ધર્મ ચાલતો હોવાથી તે રથકારમાં પ્રાણ્યુત્વ એજ પ્રધાન છે. 'ગંગાયાં ઘોષઃ' એ પ્રમાણે વિશ્વ- કર્મસંતતીય રથકારોનેજ પંચાલ પ્રાણ્યુ એ પચાંચનામ છે, તેથી કંઈ ગૌણત્વ આવતું નથી. હવે આના ઉપર કોઈક એમ પણ કહેશે કે વિશ્વકર્મ એ દેવોના રથકાર છે કિંવા હવે પણ તેનો સંબંધ મનુષ્ય જાતીની સાથે કેવી રીતે લાગે છે ? પણ આ શંકા સુદ્ધાં ભરાબર નથી [વાયુ પુ. ઉત્તરમાગે અ. ૧ ઋષ્યાણંદેવતાઃપુત્રાઃપિતરોદેવ- સુનવઃ ॥ ઋષયોદેવપુત્રાઃઋષિશાસ્ત્રવિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૦ ॥] ઋષિના પુત્ર દેવ થયેલા છે. અને દેવોના પુત્ર પિતર થયેલા છે. તે પ્રમાણેજ દેવોના પુત્ર ઋષિ અને ઋષિના પુત્ર અને ઋષિ એ માણસો હોય છે. તેથી [જહ્યદેવતા, હૃદસ્પતિદેવતા, યજ્ઞ. અ. ૪. ૩૩] આ પ્રમાણે પ્રજા અને બુદ્ધસ્પતિ એ દેવ કિંવા દેવોના પુરોહિત હોઈ તેમના વંશ- નાજ આંગિરસ, ભાગૈવ, બાહુરપત્ય ગોત્રોદ્ભવ જે પ્રમાણે મનુષ્યોના ઉપાધ્યાય છે. તે પ્રમાણેજ વિશ્વકર્મ, ઋણ એ પણ દેવોના શિષ્યો હોઈ તેમનાજ વંશના સાન- ગાદિ ગોત્રોદ્ભવ પંચાલ રથકાર એ પણ મનુષ્યોના શિષ્યો છે. વિશ્વકર્મ એ પદ જે કે વ્યકિતવાચક છે તો પણ વિશ્વકર્મ એ અનંત શક્તિ ધારણ કરનારા પ્રજાપતિ પરમેશ્વર હોવાથી તેની સંતતીમાં પણ રથકાર પ્રાણ્યુ શબ્દની શક્તિ નિત્ય હોવા વિષે ભટ પ્રભાકારાદિ મીમાંસકોના પણ મત છે. કેમકે મીમાંસકો પોતે વ્યકિતમાં અને જાતિમાં પણ [ધર્મશીલ સમુદાયમાં] ઈશ્વર શક્તિ હોવાનું કબૂલ કરે છે. આ પ્રમાણે આત્મ વાક્યશક્તિનાં (નરુપણમાં [જર્ણાણુ] ઇત્યાદિ પ્રમાણુ વાક્યોથી (રથકારો નામ બ્રાહ્મણઃ) ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાનોકિતથી નિવૃત્તિ શક્તિ અને પંચાલ આ લોક પ્રસિદ્ધ શબ્દોના સાક્ષિયથી (સદ્ પદસાક્ષિય, અવાં શક્તિબદ્ધોનાં સાત કારણો કહ્યાં.

૫૮ રથકાર બ્રાહ્મણવિષે વ્યવહાર ઉપરથી યનારો શક્તિગ્રહ.

વાસ્તવિક કહીએ તો આ સૌથી પહેલોજ કહેવો જોઈતો હતો. પણ તેને પાછળ રાખીએ એનું કારણ, આ જાતિસંબંધે વ્યવહાર સાંપ્રત બે પ્રકારનો માનવો જોઈએ. એક પ્રાચીન રીતરિવાજ પ્રમાણે યથાસ્થિત ચાલી રહેલો વ્યવહાર અને બીજો અત્યારનો સંકીર્ણ કિંવા મિશ્ર વ્યવહાર. સાંપ્રતના સર્વ વર્ણાત્મક અનિયંત્રિત વ્યવહાર ઉપરથી જોવા જઈએ તો તો બધી ગોટાળાજ છે. ભરોસાલાયક એવો કોઈ પણ જાતિનો નિષ્ક્રિય થવો શક્ય નથી. કોઈ કોઈનું સજીવું નહીં, એવોજ પ્રકાર સર્વત્ર ચાલી રહેલો નજરે પડે છે. તથાપિ આગળ આપેલી વ્યવસ્થા ઉપરથી રથકાર નામક વિશ્વકર્મ- સંતતીયે મધ્યે પ્રાણ્યુત્વ વ્યકત થવાને સમગ્ર આધાર છે. કારણ કે વિશ્વપ્રાણ્યુમાં ક્ષિતિ, મહાસૂત્રી, ધર્માધિકારી, વેદપાઠક, પુરોહિત, સ્થપતિ, અકંશાલી, ક્ષીરસાગર, પુસલિક ઇત્યાદિ અનેક ઉપનામો પ્રાણ્યુજાતિ વ્યવહાર બાધક હોઈ તે વિશ્વપ્રાણ્યુ- શિષ્યોમાં અગ્નિહોત્રી, બદ્ધ, આચાર્ય, વૈદિક, શાસ્ત્રી, જ્ઞોતિષી વગેરે સર્વત્ર હોઈ પદ- કર્મ, યોગશસ્ત્રકાર, આજ્ઞાસૂત્રી વેદાંકત મંત્રોત્તરે પ્રાચીનકાળથી ચાલતા આવેલા છે. અને તેમને પંચાલ, આચાર્ય આ શબ્દો પ્રાણ્યુ જાતિવાચકજ છે, એમાં શંકા

તે કયો ? હવે શિલ્પકર્મ એ બ્રાહ્મણોની વૃત્તિ છે, તે બ્રાહ્મણ ધર્મને અનુસરોને છે તો પણ તે વૃત્તિઉપરથી તેમને શિલ્પસંગ્રહ નાઈક, પોતદાર, ઇત્યાદિ પહેલા નામો અર્વાચીન સમયે શિલ્પકર્મ બધીજ બતિઓના લોકો કરવા લાગ્યા હોવાથી, જરાક બ્રાહ્મણત્વને દુરાવ્યવહારકર્તા એવાં લાગે છે. પણ કુલકરણી દેશમુખ, કારકુન, પારીલ, ઘોરપટે, જમાદાર, ફોજદાર ઇત્યાદિ નામો અબ્રાહ્મણ્યવૃત્તિઓધક હોવા છતાં તેમનાં વેદાંકત કર્માચરણ ઉપરથી જેમ તેમને બ્રાહ્મણજ સમજવામાં આવે છે, તે પ્રમાણજ નાઈક, પોતદાર વગેરેના વેદાંકત કર્માચરણઉપરથી તેમના વ્યવહાર પણ બ્રાહ્મણબતિને યોગ્ય એવોજ છે એવી બધાની ખાતરી થશે.

પ્રશ્ન-સાંપ્રત જેમને બ્રાહ્મણ કહે છે, તેમનામાં પણ ચરકમાઈ બ્રાહ્મણધર્મ છોડીને અન્ય ધર્મથી ઉપજીવન કરનારા લોકો ઘણા છે. તો પણ લોકો તેમને બ્રાહ્મણજ કહે છે, તે પ્રમાણે નાઈક, પોતદાર, એ નામો ધંધાઉપરથી પટેલાં હોય તો પડવા હો પણ તેમને બ્રાહ્મણ એમ શામાટે કહેતા નથી ?

ઉત્તર-વૈદિક, અગ્નિહોત્રી ઇત્યાદિ નામોઉપરથી જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણજ સમજવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે પ્રાચીન સમયે સ્વણ રથાદિ શિલ્પકર્મો એ બ્રાહ્મણોનીજ વૃત્તિ હોવાથી રથકાર પંચાલ એ નામોવડે લોકો બ્રાહ્મણજ સમજતા હતા. તેથી બ્રાહ્મણ એવું બીજું ઉપપદ લગાડવાની જરૂર ન હોતી. પણ આ કલિયુગમાં સુવણાદિ શિલ્પકર્મની પ્રવૃત્તિ શૂદ્રાદિ સર્વ અન્ય બતિઓમાં પસરેલી હોવાથી પહેલાંના રથકાર, પંચાલ ઇત્યાદિ શૂદ્રો શૂદ્રવાચક છે એવો કોઈ કોઈને ભાસ થાય છે. પણ તે કેવળ મૃગજળ પ્રમાણે ખોટો છે. કેવળ પંચાલ એ શૂદ્રની રૂઢિઉપરથીજ તે બ્રાહ્મણ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. પાંડવો એ ખરી રીતે જોતાં કૌરવ વંશના; અને ગીતા એ વાર્ણવિક મહાભારતમાંની; માટે ખરૂં કહીએ તો પાંડવોને કૌરવ બ્રાહ્મણ અને ગીતાને મહાભારત કહેવું એજ ભોગ્ય છે. પણ લોકોમાં તેમનાં પાંડવ અને ગીતા એવાં સ્વતંત્ર નામોજ પ્રચાર થામેલાં છે. તથાપિ પાંડવો એ કુરુવંશમાંના નહીં અને ગીતા એ મહાભારતમાંની નહીં, એમ કોઈ નહીં કહે અને એમ કદિ થશે પણ નહીં. તે પ્રમાણેજ પંચાલ રથકાર એ ઇશ્વરના મુખમાંથી નીકળેલા બ્રાહ્મણ હોવાથી, તેમને જ ક ધંધાદર્શક નામથી યોજાવવાની લોકોમાં રૂઢિ પડી ગઈ છે તો પણ તે બ્રાહ્મણ નથી એમ કદિજ થવાનું નથી.

પ્રશ્ન-રથકાર પંચાલ એ બ્રાહ્મણ છે, તો તેમને ધંધાદર્શક નામથી યોજાવવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર-એતું કારણ સંઘ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૪૧ પ્રમાણે રથાદિ શિલ્પકર્મોના આ કલિયુગમાં લોપ થયો હોવાથી તેમણે ઉદરનિર્વાહ માટે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે સુવણાદિ ધાતુઓના અલંકાર ભૂષણાદિ શિલ્પકર્મોજ સ્વીકાર્યા. તો જે કામ કરવામાં આવે છે તેનું નામ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે વિશ્વકર્મ સંતતીય પંચાલ રથકારોને અત્યાદે ધંધાદર્શક નામથી સંબોધવાની રૂઢિ પડી છે. પરંતુ સુવણાદિ અલંકારોનું શિલ્પકામ કિંવા રથાદિ શિલ્પકામ એ બંધા મંગલદાયક અને પવિત્રજ હોવાથી (સંઘ પહેલો, પૃષ્ઠ ૨૬-૩૨ સુધી જુઓ.) બ્રાહ્મણત્વને કલંક લાગવા જેવું નથી. કેમકે તેમાં બ્રાહ્મણત્વથી વિરૂદ્ધ એવું કશું નથી. જેમને પૂર્વે જપતપ, યોગ, સમાધિ ઇત્યાદિ બ્રહ્મકર્મોઉપરથી ઋષિ, મુનિ, મોગિ, યૌગી નામો હતા. તે મહર્ષિઓનાજ કુલના અત્યારના બ્રાહ્મણો પહેલાંના બ્રહ્મકર્મથી સંસ્કૃતિ ન આજવાથી ઉપજીવિકા માટે અન્ય વ્યવહાર કરવા લાગ્યાથી પહેલાંના ઋષિ વિગેરે નામોના લોપ

અર્થને તેમને બદલે જે પ્રમાણે તેમને જોશી, કુલકરણી, પંત, ભટ એ પચાંચનામો પડેલાં છે, તે પ્રમાણેજ પડેલાં ચયન, કુંડ, યજ્ઞપાત્રો, દેવમુર્તિ, સ્થાદિ બ્રહ્મસંબંધી વ્યવસાયઉપરથી જેમને પડેલાં રથકાર, એતશ, કવિ, મેધાવિ, સૌર એવાં નામો હતાં તે સાનનાદિ બ્રહ્મર્ષિઓના કુળના અત્યારના બ્રાહ્મણ પડેલાંની બ્રહ્મવૃત્તિથી ચરિતાર્થ ન આપતાં ઉદરનિર્વાહથી અન્ય વ્યવસાય કરવા લાગ્યાથી રથકારાદિ પ્રાચીન સંજ્ઞાઓનો લોપ થઈને તેને બદલે પંચાલ, ભટ, નાઈક, પોતદાર, એવા પચાંચનામો પડેલાં છે. તથાપિ અત્યાર જે પ્રમાણે જોશી, કુલકરણી એ પચાંચનામોથી લોકો બ્રાહ્મણ સમજે છે, તે પ્રમાણે પંચાલ, પોતદાર વગેરે પચાંચનામોથી રથકાર બ્રાહ્મણ સમજવા જોઈએ. કેમકે રથકાર એ સ્વભાવિ પંચવિધ શિષ્યકર્તા હોઈ વિશ્વકર્મસંતતીય છે. એ વિષે બીજું પ્રમાણ “સ્કંદ પુ. નાગરસંહ-દારકારઃ સ્વર્ણકારઃ શિલાકારસ્તથૈવ ચ ॥ અયસ્કાસ્તામ્રકારઃ પંચૈતેરથકારકાઃ ॥ વિશ્વકર્મસુનાહૈતેરથકારાસ્તુપંચચં ॥ વૈદિકં નૈવમાર્ગેણતદ્વંદ્યાનાં વિશેષતઃ ॥ ક્ષવેર્ગમાર્ણમેતેષામ્પ્રાણનાતિક્રિયાસ્મૃતા.” ॥ આ ઉપરથી વિશ્વકર્માના પાંચ પુત્રોને રથકાર એમ સંજ્ઞા હોઈ સ્વભાવિ કર્મકર્તૃત્વ છે. અને આ રથકાર સંજ્ઞક વિશ્વબ્રાહ્મણ વિશ્વકર્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી [બ્રાહ્મણોઽયમુક્ષમાનાંત્ર] આ શ્રુતિઉપરથી [મૌક્ષમાર્ણાત્ર] બ્રાહ્મણ કહેવાય છે એ સયુક્તિક છે. કેમકે આ મુખોદ્ભૂત બ્રાહ્મણનો મુળપુરુષ જે વિશ્વકર્મા તેને [વાચસ્પતિવિશ્વકર્માળ] આ પૂર્વોક્ત શ્રુત્યાદિ પ્રમાણોઉપરથી મુખોત્પત્તિ છે એ વિષે સંગ્રહ બીજો, ૯-૧૧ એ ઉપરથી આગિરાખ્ય વિશ્વકર્મા એ મુખમાંથીજ ઉત્પન્ન થયો છે. પ્રમાણ-[માગં સ્કં. ૨ અ. ૧૨-અંગમુખતઃક્ષણાત્રિભીર્ગિર્વિર્મનસોઽમ્ભવત્ । ધર્મસ્તનાદભિજ્ઞતાયત્રનાગયગઃ સ્વયમ્ ॥] આ ઉપરથીજ આગિરસ બૃહસ્પતિ વિશ્વકર્મસંતતી એ મુખમાંથી ઉદ્ભવેલી છે, તેથીજ આગિરસ બૃહસ્પતિ એ વિશ્વકર્મા સર્વ પ્રકારની બ્રાહ્મણ બાતિનો અધિપતિ છે. એનું પ્રમાણ:-

યજુઃ ૧૩૪૬ અમિર્મૂતાનામધિપતિઃ (સ્વારખ્ય) વૃહસ્પતિર્બ્રહ્મણોઽધિપતિઃ ॥

માર્ગ્ય-આગ્નવાયુચંદ્રવૃહસ્પતયઃ પૃથિવ્યતર્કિશ્વનશ્ચ બ્રાહ્મણઃ તોનામાધિપતયઃ ॥

આ ઉપરથી બૃહસ્પતિ શબ્દવાચ્ય વિશ્વકર્મા બ્રાહ્મણ બાતિનો અધિપતિ છે અને સંગ્રહ ૧ લો ૩૯-૪૦ અને સંગ્રહ ૧ લો ૧૬-૨૧ માંના પ્રમાણોઉપરથી પણ વિશ્વકર્મસંતતીય રથકાર બ્રાહ્મણોને વિષે વ્યવહાર શકિત છે.

એવંચ [રથકારસ્થાપાને નિયતંચ નામાવા. ૦] આ કાલ્યાણ સૂત્રને અભિપ્રાય, [ત્રૈવર્ણિક રથકાર] આલોજ હોઈ કર્કં ધ્યાખ્યાનકાર (નાગાવાદિતિવાસ્ત્યઃ) આ સૂત્રની (અમાણાત્ર ન ત્રૈવર્ણિકો રથકારઃ) આવી વ્યાખ્યા કરીને વાત્સ્ય ઋષિનાં નામનું નિમિત્ત કરીને વિરૂદ્ધ ધર્મ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ વાત્સ્ય મુનિ [ત્રૈવર્ણિક રથકાર નથી] એમ તો કહેતાજ નથી. એનું સમજ કારણ એ છે કે આવડી મોટી વિસ્તૃત વ્યાખ્યામાં ઇતર સંબંધના અનેક વાક્યો હોઈ વાત્સ્યનું વાક્ય માત્ર નથી. આ ઉપર કદાચિત્તુ કોઈ એમ કહેશે કે સૂત્રના ઉદ્દેશની વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાકાર વ્યાખ્યા કરે તે કેવો રીતે ? પણ એમ માત્ર કહી શકાતું નથી. કારણ કે જ્યાં કેવળ તર્કનોજ વિષય હોય.

* યજ્ઞોર્ગો આઠમે વર્ષે ઉપનયન, કાપાયવસ્ત્રધારણ, ઋગ્વાજિન, કાર્પાસોપવીત, મૈત્રિમેષ્વર, કેન્ડાના વંદ, પિતૃયોગપદ્મ, મન્વત્સર્વશબ્દક મિશ્રા, બ્રોજસમહસ્તદ્વયેન સમસ્કાર, અમ્ભમાનગોત્રજાકન્યાવિવાહ, શ્રાદ્ધ હસ્તમૈષ્ઠિરળ મોક્ષન, હસ્ત્યાદિ શ્રાદ્ધો વિહિતઃ ધર્મ પંચલોનો નિલ છે. X મુક્ષમાર્ણાત્ર ઘરોડસ્થિતસ્તીત્યર્થે ઔલ્લભિકોઽયં ॥

છે ત્યાં નજર ચુકથી એકાદ ચમત આવી જાય પણ છે, એમકે (યથાચયાણાં મનુ-
જા. ૧૦ સ્તોક ૨૮) આ સ્મૃતિ વાક્યનો (દ્વિજાદ્યુત્પત્ત્યપ્રતિલોમપ્રાશસ્ત્યાર્થમિત્વં) આવા
સર્વસંમત સભ્ય ઉદ્દેશના વિરૂદ્ધ મેધાતિથીએ બે પ્રમાણે [દ્વિજાવપ્રતિપાદકમતત્ત્વેષાંવ-
ચનમુપનયનાર્થી) અમી વ્યાખ્યા કરી છે તેવીજ આ આતિ સમજવી. આટલું બસ.
વધારે ઉહાપોહ ન એઈએ. કેમકે, બે કાત્યાયન સૂત્રમાં [શૂદ્રસ્યવંદાશ્ચાશ્રવણે ઉચ્ચત-
રણધારણંચપ્રત્યાજ્ઞસ્યદર્શનાત્ત્વ ધવળેજ્ઞુજનુભ્યાંશ્ચોત્રપૂર્ણ ઉચ્ચારણેજિહ્વાહંદઃ ધારણે
જશરીરમેવહતિ) એમ કહ્યું છે, તે કાત્યાયન સૂત્રમાં [માહિષ્યેણ કરણ્યાંતુ રથકારઃ
પ્રજાયતે ॥ નૈવોપનયનંતસ્યશૂદ્રધર્મોદ્વિષ્કૃતઃ ॥] એવા શૂદ્ર, ધર્મબાહ્ય, ઉપનયનહીન,
એવા સંકીર્ણ સંકર રથકારને [જર્વાં જામુ.] આ આધાનનો અધિકાર છે એમ કહી
પણ હોય નહીં, એ સ્પષ્ટ છે. કેમકે, અનધિકારી ત્રૈવલિક ધર્મહિંસૃત ભતિ માલિકામાં
અનન્વત વિધાન કરવામાં ગૌણપણું છે. એમ હોવા છતાં પણ બે સંકીર્ણ સંકર
રથકારને (ર્જ્યોપનયન વાસ્તુશાસ્ત્રાપ્યયન વૃત્તિતાચેતિ) એવું અસંભાવ્ય મોઘમ
એકાદ કેકાણે કહ્યુંજ હોય તો ભલેને કહેતા બાપડા ! એમાં આપણું પણ શું બળ છે?
કારણ કે, [શૂદ્રા વાજસનેયકાઃ] ઇત્યાદિ બે અસંભાવ્ય અને ગૌણ વાક્યો નજરે
પડે છે તેમાંનુંજ એ એક. અસ્તુ. કુલ્યાદિ સર્વ નિર્વધેના અવિરોધથી પૂર્વોક્ત.—

કા. સુમ્બાહવા-વર્ષાં જમ્. સ્થેતિશુભ્યાસમર્થસ્યદ્વિજાતિરથકારસ્વાધાનેઅધિકારોમવતિ-
નિવર્ત. જકારાપશાંતરંતેનસ્મૃતકુલકંઠીજાતીચરયકારામિષ્વર્યોદેશેનતત્ત્વદેનુનઃપઠિત્વા । અમાવાત્
સંકીર્ણજાતીચરયકામર્ષ્યામાવાત્ । આધાનેઅધિકારોનમવતીતિવાત્સ્યઃ ॥

દર્વ-હરદત્તામિષાપત્તેવસ્તુવૃત્તાવપિ સ્વૌરયકારસ્ય । કિમાધાનકાલહતિશેષઃ । કિમત્રયકાર-
હતિદ્વિજાતિમ્બોજ્યજાતીયસ્વાંતરમવસ્વપ્રથમેનેત્યાદ્યેત્રયાણાંવર્ણનામેતત્કર્મકુર્યુસ્તેષામેષકાલઃ । ત્રિવર્ણે-
વંતર્ગનામવસ્વકૃત્તિકથિતાયેરંત કુર્વેતિષામવમાધાનકાલઃ ॥ દર્વમેવધર્તૃસ્વામિ માધ્યે વૃદ્ધ ૪૦.

ક્રોધાયનદ્વેષુર્વોષિનીચૌતૈષ-વસંતેત્રાજ્ઞાનસ્યમીરમેરાજન્મસ્યરેમંતાંવાશરદ્વેત્રયસ્ય વર્ષારથકારસ્ય
આધાનકાલહતિશેષઃ । કિંદિજાતિમ્બોજ્યજાતીયસ્યરથકારસ્તુમાહિષ્ટાત્કરણ્યાંત્યસંસમવહતિસ્મૃતિપ્રતિપક્ષ-
જાતિવિશેષત્વપ્રથમિત્યાશંક્યાદ્યેત્રયાણાંવર્ણનામેતર્ગતાપત્તર્કમ્ કુર્યુસ્તેષામેષકાલહતિસમર્થનાત્રૈવર્ણ-
કાનામયંકાલઃ શિશિરઃ સાર્વર્ણિકઃ વર્ણત્રયસાધારણહત્યર્થઃ ।

તાત્પર્ય આ બધાનો વિચાર કરીએ તો વર્ષાં જનુ ઋતુવાધાનના અધિકારી રથ-
કાર પંચાલ એ બ્રાહ્મણજ છે, એવો સિદ્ધાન્ત નોકળે છે.

૫૧. સુવર્ણસ્તેયનાં વૃથા દોષામાસનું શંકા નિવારણ.

શંકા-હીક ત્યારે, વિશ્વકર્મસંતતીય અત્યારે સુવર્ણશિલ્પકામ કરતી હોવાથી તેમના
ઉપર સુવર્ણસ્તેય દોષ આવવો શક્ય છે કે નહીં ?

ઉત્તર-વ્યકિતને બે પ્રમાણે પાતક લાગુ છે તે પ્રમાણે ભતિને બીલકુલ લાગુ નથી
તેમાંએ [સૌવર્ણ રાજતં તાદ્દં હોદ્ધાવાણદ્વારં પ. શ્ર.] આ વાક્યઉપરથી રથકાર કંઈ
ફક્ત સોનાનુંજ કામ કરે છે એમ નથી. તેને પાંચ પ્રકારનું કામ કરવાનું હોય છે.
માટે સોનાનું કામ એ કંઈ હંમેશનુંજ છે એમ નથી. વળી તે બ્રાહ્મણ હોવાથી તેનામાં
સ્વર્ણસ્તેયનો વિશેષ સંભવ નથી. એમ હોવા છતાં પણ બે ' વેદાદ્વેષાશ્રમેવજ્ઞે
કાંતાસુ કનકેષુજ ' આ પ્રમાણે લોકમાં ફસાઈને એકાદ દેવપુત્રી ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ
સુવર્ણ ચૌધરનું કામ કયું, તે બે પ્રમાણે સર્વ ભિક્ષુકોને શિક્ષા થતી નથી, તે પ્રમાણે
જ કવચિત એકાદ પંચાલ બ્રાહ્મણ સુવર્ણ ચૌધર કરે તો તેની આખો ભતિને કંઈ

દોષ લાગતો નથી. (કલૌકર્તારમેવચ) અને વિશ્વકર્મસંતતિનિર્દોષત્વ [યાવદ્દે-
શસ્તિલોકેર્ષિમસ્તાવચ્ચમ્બવતઃ પ્રજાઃ વિનંદતિવરંશિલપંચદશમેષ મવિષ્યતિ ॥ ૧૫૪. મૂ.૦]
આ શિવવિષ્ણુની વરદાકિતથી ભ્યાં સૂધી આ લોકમાં દેવ છે ત્યાં સૂધી [કલોના ત્રણ
ચરણોસુધી] વિશ્વકર્મસંતતીય શિલ્પિ વરં [સાડેં એટલે સ્વર્ણસ્તેયાદિ દોષરહિત
નિર્મલ] શિલ્પકર્મ કરશે એવું પ્રમાણ છે. કવચિત એકાદ વખતે સપ્રમાણ વસ્તુનો
પ્રમાણોક્ત અનુભવ ન આવે, તથાપિ જે પ્રમાણે [પયસાપુષ્પતેવપુઃ] આ ન્દોષે સપ્ર-
માણ પૌષ્ટિક દૂધ ભવરિતને ભે કે વિષવત્ થાય છે તે પછુ દૂધના સપ્રમાણ પૌષ્ટિકત્વ-
ને બાધ આવતો નથી. તે પ્રમાણેજ પંચાલ પ્રાદ્યલોનાં સપ્રમાણ નિર્દોષ શિલ્પત્વને
અપ્રમાણ વૃથાપવાદથી બાધ આવતો નથી. હવે દોષદુષ્ટિથીજ ભેવા લાગીએ તે (કસ્ય
*દોષઃકુલનાસ્તિભ્યાં) બુધોઃ—

સ્કંદપુરાણેસનત્કુમારસં સદ્યાદ્રિસંદે અ. ૮૨ મંજુલેચરમા—બ્રહ્મહત્યાપ્રકુર્વ
તિપ્રાતિસંવત્સરેદમ્ ॥ સર્વકર્મબહિઃસ્થાશ્ચસર્વધર્મબહિઃક્રુતાઃ ॥ ચાંડાલપ્રાદ્યણાશ્ચેવ
નગૃપ્રહીચાશ્વતજ્જલં ॥ સુવર્ણસ્તેયનિરતાપ્રામંપુનગરેષુ ચ ॥

આ ઉપરથી પ્રતિવર્ષે પ્રાદ્યહત્યા અને સ્વર્ણસ્તેય કરનારી એક વિશિષ્ટ પ્રાદ્યણ
ભતિને (કરાડાઓને) અને તેમની સાથે અન્નાદકાદિ બ્યવહાર કરનારાઓને તેમના
સંસર્ગથી પાતિત્યના દોષ પ્રાપ્ત નથી થતો કે ? આવા કેટલાક દોષો આ બ્યવહારિક
પ્રાદ્યણ કહેવડવનારાઓમાં પણ છે. મારે વિશ્વપ્રાદ્યણ ભતિ. કોઈ પણ પ્રાદ્યણાદિ સર્વ
ભતિનું પાણી સુદાં પીતી નથી. અસ્તુ. કાંઈના પછુ દોષોચ્ચાર કરવો યોગ્ય નથી.
તથાપિ પ્રસંગજ આવે ત્યારે જેસો કે તેસા થયાવિના ધલાજ નથી હોતો.

૬૦ ધર્મસિન્ધ્યાદિ અર્વાચીન નિર્વંચોડપરથી ઉત્પન્ન થતી શંકાનું સમાધાન.

શંકા—લીક, એ પણ રહેવા દો. પરંતુ નિર્ણયસિંધુ, ધર્મસિંધુ ધ્યાલિ અર્વાચીન
ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં વિશ્વપ્રાદ્યણોનું વર્ણન કેમ નથી ?

ઉત્તર—સ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારના વિશિષ્ટ લેહોના ઉલ્લેખ
વિસ્તારભયાસ્તવ અને ગૌણપણાસ્તવ કરતા નથી. તથાપિ (સ્વ. ૨ રા. પૂ. ૬૨ સં. ૩૧-૩૫)
પ્રમાણે વિશ્વકર્મસંતતીય પંચાલ પ્રાદ્યણોનો ઋગ્વેદશાખીય ધર્મમાં સમાવેશ કરે-
લોજ છે. કેવળ પુરાણકથિત શાપગ્રસ્ત કરાડા [ચિત્પાવનાદિ પ્રાદ્યણોનો પણ સમાવેશ
ધર્મસિંધુમાં કહેલી આપસ્તંબ શાખામાં કરેલો છે. તે શ્રુતિસૂત્રપ્રોક્ત વિશ્વકર્મના
સુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રથકાર પ્રાદ્યણોનો સમાવેશ પણ ઋગ્વેદ શાખામાં અત્યંત
આનંદથી કરેલો છે. તેજ પ્રમાણે વિશ્વકર્મના સુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સાનગ્રાદિ
પ્રદ્યર્ષિ મરીચ્યાદિ વૈદ્યસોપ્રમાણે અમોનિસંભવ છે. તેથી સગૌરવ વિવાહ દોષની શંકા
ઉઠાવવાને પણ સ્થાન નથી. કેમકે પ્રાદ્યદેવને જે પ્રમાણે પ્રબળપતિત્વ છે. તે પ્રમાણે
વિશ્વકર્મને પણ પ્રબળપતિત્વ છે. એવું બીજું પ્રમાણ—

શ્લોક—યદમાવિશ્વા મુર્ચનાનિજુહ્વદ્દિર્હોતાનિષર્સીદપિતાનઃ ॥
સઅશિષાદ્રવિંશમિચ્છમાનઃપરમચ્છદ વરાંઆવિવેશ ॥૧૨॥

* નવદેશાવર્તી ભાર્ગવ પ્રાણીકંઠગતેરપિ ॥ યોડસત્પતિપ્રહ્મપ્રાદી નિત્યંયશ્ચપ્રતિ પ્રદીઃ ॥ પ્રહ સૂચક
વૃત્તૈષ પિતૃકાર્યેયુવર્જેયવ ॥ પરાશર અ. ૪ ॥ પ્રતિપ્રદેજ દ્વસ્યાશ્ચ બ્રાહ્મં તેજ પ્રશામ્યતિ ॥ યાવત-
સસ્પૃશદ્ગૌત્રપ્રાદ્યણાન્ શૂદ્રવાજકઃ ॥ તાવતાંન મેવદાતુઃકલંદાનસ્વપૌત્રિકં ॥ વેદવિજ્ઞાપિવિયોડસત્કલેખા
કલ્પવા પ્રતિ પ્રદઃ ॥ વિનાશશ્ર્વજતિશ્ચિપ્રમામપાત્રમિવાંમસિ ॥ મતુ અ. ૪ જવાહકાદેયલકાનાક્રશા પ્રા-
મવાજકાઃ ॥ પુત્રે બ્રાહ્મણ ચાંડાલ મહાપાત્રિક પંચનઃ ॥ મારત રાજ ધર્મે અ. ૭૬ પલંકુમનગ્રં ०

□ શાપંચપ્રાપ્તેતત્સપ્કુલિતાશ્વદિરિદિગઃ ॥ સેવઃસર્વૈરકર્તારદ્દનિશ્ચયમાર્ણં ॥ સ. અ. ૮૧ યુ. સ.

ભાવાર્થ—(ભાષ્યઉપરથી) જે વિશ્વકર્મા પ્રભાપતિ પૃથિવ્યાદિ પંચભુતોને ઉત્પન્ન કરનારો, સર્વસાક્ષી, સર્વજ્ઞ, ઋષિ યજ્ઞકર્તા અમારો પિતા હોઈ કાલાત્મા સુદૃઢ ઉત્પન્ન કરતાં પરમેશ્વર વિરાદ પુરુષ છે. આ ઉપરથી વિશ્વકર્મા મહર્ષિ પ્રભાપતિ છે.

૬૧ વિશ્વકર્માની અનેક વિશ્વતિઓ ઉપરથી યતી શંકાનું સમાધાન.

પ્રશ્ન—‘યદમા’ આ સૂકતમાં ‘વિશ્વકર્મા’ આ પદ સર્વેશ્વર પરમાત્માને લગાડેલું છે. તેમાંના (વિશ્વકર્મ) શબ્દઉપરથી શિલ્પકર્મકર્તા દેવશિલ્પિ વિશ્વકર્માજ સમજવા, એ શા ઉપરથી ?

ઉત્તર—શિલ્પકર્તા દેવશિલ્પિ પ્રભાપતિ વિશ્વકર્મા પરમેશ્વર. એ શમકૃષ્ણ જેવા જ એક સ્વરૂપલેહ છે તેથી અને વળી ‘યદમા’ ઇત્યાદિ આ ચૌદ ઋચાઓનું વિશ્વકર્મસૂકત દેવશિલ્પિ વિશ્વકર્માને વિશેષ છે. એનું પ્રમાણ—

પદ્મપુર્ણે મૂલ્લંઘે-સૂતરવાચ-શ્ચુચ્ચમૃચયઃ સર્વેપૂજનંવિશ્વકર્મણઃ ॥ વાસુદેવમદે-
શાશ્વાયંતકૃતતન્મયોચ્યતે ॥ સર્વદેવેષુયત્સૂકપઠયત્વિશ્વકર્મણઃ ॥ ચતુર્દશાવૃત્તનેન
યદમેત્યાદિનાયજેત્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—ઋષિઓ ! દ્વારકાની રચના કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ અને શિવમંદિર નિર્માણ કરવામાટે શ્રીશંકરે જે વિશ્વકર્માનું પૂજન કર્યું તે હું કહું છું. સાંભળો. પ્રાસાદગૃહ આરામાદિ શિલ્પકામની ઇચ્છા હોય તો સર્વ વેદમાં ‘યદમા વિશ્વા’ ઇત્યાદિ જે ચૌદ ઋચાઓનું સૂકત છે, તેનાવડે શિલ્પાધિપતિ વિશ્વકર્માનું યજ્ઞન કરવું. કેમકે ‘યદમા’ આ સૂકતના દેવતા વિશ્વકર્માજ છે. બુદ્ધિ [યદમેત્યસ્યમૌવનો વિશ્વકર્મા-વિશ્વકર્મા ત્રિષ્ટુપ્ ॥]

પ્રશ્ન—પણ વિશ્વકર્મા આ શબ્દઉપરથી પ્રશ્નદેવ શા માટે ન સમજવા ? કેમકે તે પણ સુદિરચના કરનારાજ છે.

ઉત્તર—“બ્રહ્મજ્ઞાનં પ્રથમો વામદેવો બ્રહ્મા ત્રિષ્ટુપ્” એવો પ્રશ્નદેવનો મંત્ર શુદ્ધો જ છે. વળી વિશ્વકર્મા અને પ્રશ્નદેવ એ બંને સુદૃઢ નિર્માણકર્તા છે તો પણ પ્રશ્નદેવનેજ વિશ્વકર્મા સમજવો નહીં. એનું પ્રમાણ—

ભારત આદિપર્વે અન્યાય ૨૧૧—દૃષ્ટ્વાચવિશ્વકર્માણં વ્યાદિદેશપિતામહઃ ॥
સૂચ્યતાંપ્રાર્થનૈયિકાંપ્રમદેતિમહાતપાઃ ॥ ૧ ॥ ત્રિપુલોકેપુરસ્કિંક્રૂતસ્થાવરજંગમમ્ ॥
સમાનયદ્દશીનૌયંતત્તદ્વસર્વિશ્વયજિત્ ॥ કોટિશશ્ચૈવરત્નાનિતસ્યાગાત્રેન્યવેદયન્ ॥
તારંત્સંચાતમયીપ્રમૂજદેવરૂપિણીમ્ ॥ ૧૪ ॥ સાપ્રયત્નેનમહતાનિર્મિતાવિશ્વકર્મણા ॥
ત્રિપુલોકેવુનારીનારૂપેણાપ્રતિમામવત્ ॥ ૧૫ ॥ નતસ્યાઃસૂક્ષ્મમન્યતિત્યદ્વાત્રૈરૂપસં-
પદા ॥ નિયુક્તાયત્રવાદૃષ્ટિનંસજ્ઞાતિનિરીક્ષતામ્ ॥ ૧૬ ॥ સાંવિમહૃત્વત્રીશ્રીઃ કામરૂ-
પાવપુષ્પમતી ॥ જહારસર્વં મૂલનાં ચક્ષુઃપિચમનાંસિચ ॥ ૧૭ ॥ તિલોતિલંસમાનીય-
રત્નાનાંયદ્દિનિર્મિતામ્ ॥ તિલોત્તમેતિતત્તત્ત્યાનામચક્રેપિતામહઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—પ્રશ્નદેવે વિશ્વકર્માને એક દિવ્ય રંગા ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું. એટલે તેણે તિલોત્તમા નામક રંગા ઉત્પન્ન કરી. એ આ પ્રમાણે ત્રૈલોક્યમાં જે ઉત્તમ ઉત્તમ રત્નો હતાં તે કોટયાવધિ રત્નો લાવોને તેણીના શરીરને વિશે સ્થાપન કર્યાં. તલ તલ પ્રમાણના રત્નો આણીને વિશ્વકર્માએ તેને નિર્માણ કરી આટલે તેનું નામ તિલોત્તમા એવું પડ્યું. આ રંગા વિશ્વકર્માએ એટલી ઉત્તમ નિર્માણ કરી હતી કે ત્રૈલોક્યની સર્વ સ્ત્રીઓમાં તે અપ્રતિમ હતી. આથી સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં નેત્ર અને મનો તેણે

આકર્ષી લીધાં. અસ્તુ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, બ્રહ્મદેવ અને વિશ્વકર્મા એ કંઈ એક નથી. તેથી [યજુર્મંત્ર] આ સૂક્ત ૧૪ ઋચાઓના શિલ્પાધિપતિ પ્રભાવતિ વિશ્વકર્માનું જ છે. આમાં વિશ્વકર્માનું પરમેશ્વરત્વ વળું ન કરેલું હોઈ તેણે પંચભૂતાત્મક વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરીને ત્રેલોકમાંના ચરાચર સૃષ્ટિ નિર્માણ કર્યાનું જણાયું છે. હવે વિશ્વકર્મા અને બ્રહ્મદેવ એક નથી પણ:—

**યજુઃ ૧૬૧૨—વિશ્વકર્માદ્યજનિષ્ટદેવા આદિદૈર્ઘર્વોર્અમ-
વદ્વિતીયઃ॥તૃતીયઃપિતાજનિતૌષધીનામપાંગર્મંબ્યદધાતપુરુષાઃ॥**

ભાષ્ય—બ્રહ્માંદમધ્યગતાનામુત્પત્તિરુચ્યતે । અંદમધ્યે પ્રથમે વિશ્વકર્મા (દેવતિયંગાદિવિશ્વેન્દ-
કર્તા) સત્યલોકવાસી ચતુર્મુલોદેવઃ અજનિષ્ઠ (ઉત્પન્નઃ) આદિત્વ અનંતર મેઘવ) તદપેક્ષવાદિતીયઃ
ગંધર્વઃ અમવત્ તતઋષેઃ ઔષધીનાં પાલકઃ પિતા જનિતાય ઉત્પાદકઃ સોમઃ પૂર્વોક્તદ્વયાપેક્ષવા તૃતીયઃ
અમવત્ ॥ તદંવં અપાંગર્મં બ્રહ્માંદં પરમેશ્વરઃ પુરુષાવ્યદધાત્ [बहुधाव्यक्तं कृतवान् ।]

અર્થ—વિશ્વવૃક્ષાનુષ્ઠ [#પંચમુખી] વિશ્વકર્માએ ચતુર્મુખ બ્રહ્મદેવના રૂપેજ અવ-
તાર લીધો હતો ત્યાર પછી બાળે અવતાર (૧) ગંધર્વ અને ત્રીજે અવતાર ઔષધિપતિ
ચન્દ્રમાનો ધારણ કર્યો. આ પ્રમાણે પરમેશ્વર પંચમુખી વિશ્વકર્માએ બ્રહ્માંડમાં
અનેક રૂપે પોતાનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કર્યું. આ શ્રુતિઉપરથી વિશ્વકર્મા એ સર્વ દેવતા-
રૂપે અવતરેલા છે એ સ્પષ્ટ છે. હવે સૃષ્ટિકર્તા વિશ્વકર્માનું વિશ્વ નિર્માણકર્મ પણ
પ્રાસાદ ગૃહાદિ શિલ્પકર્મરૂપેજ છે. એને પ્રમાણ:—

**યજુઃ ૧૬૧૨—કિંસ્તિદ્વનંકુસવૃક્ષઆસીચતોચાવાપૃથિ-
વીનિષ્ઠતલુઃ॥મનીષિણોમનસાપૃચ્છતેદુ તયદધ્યતિષ્ઠદમુ-
વનાનિધારયન્ ॥**

ભાષ્ય—લોકેદિ પ્રોદં પ્રસાદં નિર્મિમાનઃ કસ્મિંશ્ચિત્ પ્રોદેવને કેચિન્મદાંતં, વૃક્ષં છિત્વા તક્ષણાદિના
કાષ્ટેઃ પ્રસાદમુચૈસ્તરંસંપાદયતિ । હહતુ પરમેશ્વર પ્રેરિતં જગત્સૃષ્ટિઃ યતઃ યસ્માત્સનાત્ યંદૃક્ષ માદાચ
ચાવા પૃથિવો નિષ્ઠતલુઃ [તક્ષણેન ચાવા પૃથિવ્યૌ નિષ્પાદિતવાન્ તદ્વનંકિંચિન્નામસ્વાત્ ? ન કિંચિ-
તાદૃશં ભવતીત્યાદિ ॥

આ શ્રુતિમાં સ્વર્ગ અને ભૂમિસહિત આપું બ્રહ્માંડ વિશ્વકર્માએ કાષ્ટાદિ શિલ્પ-
જન્ય પ્રાસાદના જેવુંજ નિર્માણ કર્યું હોવાનું કહ્યું છે. આ ઉપરથી શિલ્પકર્તા વિશ્વ-
કર્મા એ સ્વર્ગભૂમ્યાદિ અનંત બ્રહ્માંડ કર્તા આદિનારાયણ છે. આવાજ પ્રકારના
અભિપ્રાયવાળું આ વિશ્વકર્મસૂક્ત છે. એમાંની ૨-૩ ઋચાઓનું [કિંસ્તિદ્વાસીઃ]
અને [ચિન્ચત્તદ્વનંકુસુઃ] નું ભાષ્ય અને અર્થગ્રંથના આરંભમાંજ આપેલું છે. આપું
વિશ્વકર્મસૂક્ત સંભાષ્ય અર્થસહિત વિસ્તારભર્યને લીધે ન લખતાં આ સૂક્તસ્થ વેદાર્થ-
ને અનુસરતાં સ્મૃતિવાક્યો લખું છું.

મહામારતે શાંતિપર્વણે રાજ્યર્થે મીઠ્ઠમસ્ત્વે-વિશ્વકર્માનમસ્તેસ્તુવિન્ધાત્માવિશ્વ-
સંભવઃ ॥ અપવર્ગોસિમૃતાનાંપનાંપરતઃ સ્થિતઃ ॥

અર્થ—શીમાઆયઃ કહે છે, ' હે ભગવાન, તું સર્વ વિશ્વને વ્યાપક અને
નિર્માણકર્તા છે. તેથી તને વિશ્વકર્મા કહે છે. તું વિશ્વકર્મા સર્વ પ્રાણિમાત્રનું

* બ્રહ્માતરંગકર્મા તો પ્રથમ બ્રહ્મદેવને પાંચમુખજ હતા એમ કહ્યું છે. ( ) પ્રજાપતિમનેગંધર્વરૂપે શ્રુતેઃ ॥

કેવલ્યસૌખ્યરૂપ નિવાસસ્થાન હોઈ પૃથિવ્યાદિ પંચમહાભૂતોથી પર તું નિર્વિકાર અને સ્થિર પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે.' આ રમૂતિમાં તો ભગવાન વિષ્ણુ અને શિવપ્રકારી વિશ્વકર્માનું અલોહત્વ શ્રુતિને અનુસરીનેજ વર્ણન કરેલું છે. ઇશ્વરશક્તિવિના શિવપ્રકાર કરવાને કોઈજ સમર્થ નથી. આ બાબતમાં બીજી રમૂતિ:—

૬૨ વિશ્વકર્માણ સૃષ્ટિ કેવી રીતે નિર્માણ કરી તે પ્રકાર.

પદ્મપુરાણે મૂર્ખંદે મહાદેવહવાચ-ઉત્તંકૃણસ્યમાહાત્મ્યં વક્ષ્યેયોવિશ્વકર્મણઃ ॥ પુરીચયાદશીતેનનિર્મિતેત્યેતદ્વ્યુત ॥૧॥ કૃણશ્ચવિશ્વકર્માંચ નમિચેતેપરસ્પરમ્ ॥ નહિ-કૃણમ્તેકશ્ચિન્નરચયિતુંક્ષમઃ ॥૨॥ યદાનમૂર્નેસ્વનામિર્નેવાયુર્નાપિચોદકમ્ ॥ તદેવ-યકકૃણ્ણોભૂર્ભગ્ણોનોત્કલ્લોદયઃ ॥ ૩ ॥ તેનમાયાસહાયેનનિર્મિતંભૂતપંચકમ્ ॥ વ્યો-મવાયુસાથ્યોતિરાપાંભૂમિશ્ચપંચમી ॥ ૪ ॥ શબ્દકગુણમાકાશંશબ્દસ્પર્શયુતોઽનિલઃ ॥ શબ્દસ્પર્શરૂપંચવ્યોતિષોમીગુણાશ્ચયઃ ॥૫॥ શબ્દસ્પર્શરૂપસૌંઘચત્વારોપાંગુણાઃસ્મૃતાઃ ॥ શબ્દસ્પર્શરૂપસૌંઘચ્ચેતિભુવોગુણાઃ ॥ ૬ ॥ વ્યોમતોર્નિર્મમેશ્રોત્રમિદ્રિયં શબ્દગામિતત્વાયોત્સર્ગિદ્રિયંજાતં સ્પર્શસ્યપ્રણેક્ષમ્ ॥૭॥ રૂપપ્રહક્ષમંચા મૂઝ્યોતિપશ્ચધ્રુવંદ્રિયમ્ ॥ રસપ્રહક્ષમંતદ્વદ્વ્યોમૂઝસનેંદ્રિયમ્ ॥ ૮ ॥ ભૂમેર્ગાણેંદ્રિયમ્ભૂત્સર્વગંધપ્રહક્ષમમ્ ॥ સર્વેવામાપંભૂતાનાંમાત્રાશ્ચઃષ્ઠમિદ્રિયમ્ ॥ ૯ ॥ અંતઃ કરણસંક્ષતત્સર્વસાધારણદ્ય-ભૂત્ ॥ તસ્યવૃત્તિપ્રમહાસ્તુમતાઃ કાર્યવશાચ્છિલ્લે ॥ ૧૦ ॥ મનોબુદ્ધિરંદ્રકારાશ્ચસંચેતિચતુર્વિધાઃ ॥ સંશયોમનસો રૂપં બુદ્ધે રૂપંતુનિશ્ચયઃ ॥૧૧॥દર્પેંદ્રકારરૂપંસ્વાચિત્ત-રૂપંત્વિહસ્મૃતિઃ ॥ ૧૨ ॥ તાંસ્મૃતિસસમાશ્રિત્યપૂર્વવચ્ચેવગોચરામ્ ॥ મિશ્રીચકાર-ભૂતાનિપંચપાપંચભાગશઃ ॥ ૧૩ ॥ સ્વેતરેષાંચતુર્ણાદિભૂતાનામષ્ટમંશકૈઃ ॥ ચતુર્ભિરર્થ-મર્ભસ્વંભૂતેભૂતેવ્યવચ્છિતમ્ ॥ ૧૪ ॥ પંચીકૃતાનિભૂતાનિ સ્થૂલાન્યેતાનિપાર્વતિ ॥ વાહ્નેંદ્રિયે પ્રગુહ્યતેસુદ્ધમાનિમનસૈવહિ ॥૧૫॥ જલેનમિશ્રિતામૃત્તાકુલાલેનપ્રયોજિતા ॥ યથાશૈલેન્દ્રદુહિતે યોગ્યાસ્યાદવટસૃષ્ટયે ॥૧૬॥ પદ્મંપંચીકૃતાઃ રવાદાઃ પિંદ્ર મદ્ધાંક-સૃષ્ટયે ॥ પ્રસવંતિમહાદેવિપ્રયુક્તાવિશ્વકર્મણા ॥ ૧૭ ॥ વિમઝ્યમૂર્તિરૂપેણતત્તદ્રમ્ભીકુ-રાદિકમ્ ॥ અદૃશ્યેનૈવરૂપેણાવિશ્વકર્મા સૃજત્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥ અમૂર્તેનૈવરૂપેણ ભૂતાનિ સત્સુજેહરિઃ ॥ અસ્યદૃશ્યાનિરૂપાણિસર્વેશરૂપવર્તાવરાઃ ॥ ૧૯ ॥ તાનાવિશ્વત્વ-સૌસર્વેચિન્નસૃજતિ પાર્વતિ ॥ દિવિમુઝ્યંબારક્ષવા પાતાલવાપિ સર્વેશઃ ॥૨૦॥ ગૃહયંત્ર-રથોભૂવાપ્રતિમાવસનાદિકમ્ ॥ ચત્કિચિદસ્યતેચિન્નતત્સર્વેવિશ્વકર્મજમ્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ-શંકર કહે છે 'હે પાવતી ! તને કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય કહ્યું. હવે વિશ્વ-કર્માનું માહાત્મ્ય કહું છું તે સાંભળ. જે વિશ્વકર્માએ કૃષ્ણને માટે ઉત્તમ પ્રકારની દારકા નિર્માણ કરી દીધી, તે પરમાત્મા વિશ્વકર્મા અને શ્રીકૃષ્ણની વચ્ચે ભેદ નથી (બન્ને એકજ રૂપ છે.) કારણ, ચિત્રવિચિત્ર (ચમસાદિક અદ્ભુત) શિવપ્રકાર ભગ-વચ્છકિતસિંધાય કોઈજ કરવાને સમર્થ નથી. તેથી વિશ્વકર્મા અને તેની સંતતિ પંચાલ શિવપ્રકાર પ્રત્યક્ષ પંચબ્રહ્મસ્વરૂપ ભૂતેવ હોવાથી પરમપૂજ્યજ છે. જે કાળે પૃથ્વી, આકાશ, અગ્નિ, વાયુ અને ઉદક આ પાંચ મહાભૂતો પણ અસ્તિત્વમાં ન હોતાં એ કાળે એકજ કૃષ્ણ નામના પરમાત્મા, વિશ્વકર્મા નિયુંજી નિરાકાર એવો હતો. આ વિશ્વકર્માએ માયાની મદદથી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, ઉદક અને પૃથ્વી આ પંચમહાભૂતો

નિર્માણ કર્યાં. શબ્દ આ એકજ ગુણ આકાશનો; શબ્દ અને સ્પર્શ એજ ગુણ વાયુના, શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ આ ત્રણ અગ્નિના; શબ્દ સ્પર્શ રૂપ અને રૂક્ષ આ ચાર ગુણ ઉદકના. શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ ગુણ પૃથ્વીના સમજવાં. ત્યાર પછી એ વિશ્વકર્માએ આકાશમાંથી શબ્દ પ્રવેશને યોગ્ય એવી કણોન્દ્રિય (કાન) ઉત્પન્ન કરી. વાયુમાંથી શબ્દ વિષય બાજુનારી ત્વગિન્દ્રિય, તેજસ તત્ત્વમાંથી રૂપ બાજુનારી દ્રોણેન્દ્રિય (નેત્ર), ઉદકમાંથી રસ બાજુનારી જીહ્વેન્દ્રિય (જીભ), ભૂમિમાંથી વાસ મહાગુ કરનારી શ્રાણેન્દ્રિય (નાક) નિર્માણ કરી. પાંચેય જુતોના સૂક્ષ્મ અંશોમાંથી સર્વમાન્ય એવી અંતઃકરણ એવી સંજ્ઞાવાળી છઠી ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન કરી. એજ અંતઃકરણના કાર્યપરત્વે, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત આવા ચાર લેહ માનેલા છે. મનનું રૂપ સંશય, બુદ્ધિનું રૂપ નિશ્ચય, અહંકારનું રૂપ દર્પ, અને ચિત્તનું રૂપ સ્મરણ છે. આ પ્રમાણે આ ચારેય તત્ત્વો અંતઃકરણમાં છે એમ સમજવું. એજ વિશ્વકર્માએ એ ચિત્તના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જે પૂર્વ સ્મૃતિતે આશ્રયવડે પૃથિવ્યાદિ પાંચ જુતોના પાંચ પ્રકારના મિશ્રણો તૈયાર કર્યાં. તે આવાં—પ્રત્યેક જુતોના (તત્ત્વોના) અર્ધા ભાગ અને બાકીના ચાર જુતોના એક એક અષ્ટમાંશ, આ પ્રમાણે એકંદર પાંચ જુતોનું એક એક મિશ્રણ એવાં પાંચ મિશ્રણો તૈયાર કર્યાં. એનેજ પંચીકરણ કહે છે. આ પંચીકરણ માધ્યમ વિશ્વકર્માએ જ્યાર પ્રકારનાં સ્થૂલ શરીરો ઉત્પન્ન કર્યાં છે (નીચેનું કોષ્ટક જુઓ.) આ પંચીકૃત સ્થૂલ તત્ત્વો કણ, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા, શ્રાણુ—ઇત્યાદિ બાહ્યરની ઇન્દ્રિયોને માને છે. અને

પૃથ્વી $\frac{1}{2}$	ઉદક $\frac{1}{2}$	તેજ $\frac{1}{2}$	વાયુ $\frac{1}{2}$	આકાશ $\frac{1}{2}$	એકંદર પૃથ્વી રૂપ શરીર ૧	આ શરીરો માણસો, પક્ષી, પક્ષા, કોડા, કીડી, વૃક્ષ વગેરેના બાજુવાં.
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	ઉદક રૂપ શરીર ૧	આ શરીર વડેણ લોકમાં કિંવા પાતાળ માં પ્રસિદ્ધ છે.
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	તેજ રૂપ શરીર ૧	આ શરીરો સૂર્ય લોકનાં કિંવા ઇન્દ્રાદિ સર્વ દેવોના બાજુવાં.
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	વાયુરૂપ શરીર ૧	આ શરીર વાયુલોકમાં પ્રસિદ્ધ હોઈ તેને પિશાચાદિકના બાજુવાં.
					આ આકાશ તત્ત્વોના શરીરરૂપ એક થતોજ નથી. આ બધાં તત્ત્વો સંયોગથી રહે છે. પૃથક રહેતાં નથી.	

સૂક્ષ્મ તત્ત્વો અંતઃકરણાદિક મનવડે સમભવ્ય છે એમ માનવું. પાણીથી મિશ્રિત કરેલી સ્મૃતિકા (કાલ્પ, ગારી) જેમ ઘટાદિ તૈયાર કરવાને યોગ્ય અને છે તેમ આ પંચીકરણ પ્રયોજાં (મિશ્રકરેલાં) આકાશાદિ તત્ત્વો ગર્ભમાંના પિંડ અને પ્રાણાંડ ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે પંચીકરણ કરાને પંચજુતોના ઉપયોગ પછી વિશ્વકર્માએ કરી લીધો. અને એ નિરાકાર રૂપવડે આ પાંચ મહાજુતો નિર્માણ કર્યાં આ પંચમહાજુતોના મિશ્રણના પંચવિષયક અનેક વિભાગો પાડીને જુદા જુદા પ્રકારના ગર્ભ ંવિશ્વકર્મા પોતેજ અદ્રશ્ય રૂપે નિર્માણ કરે છે. આ પૃથ્વી પરના શિલ્પી શ્રેષ્ઠ (પંચાલ પ્રાણજી) એ તે વિશ્વકર્માના દ્રશ્ય રૂપો છે. હે પાર્વતી, આ વિશ્વકર્મા, એ પંચાલ શિલ્પી શ્રેષ્ઠોના દેહમાં

* આકાશને નિત્ય વ્યાપકત્વ અને દૃઢતા છે. તેથી આકાશમાત્ર મિશ્રણનો શરીરરૂપ બેદ થતો વધી. તેથી પંચમૂલમાંથી નારજ સ્થૂલ દેહ ઉત્પન્ન કર્યો.

○ આ સ્મૃતિ-અવ્યયઃ સંમૃતપૃથિવ્યૈરસાચિચકર્મણઃ સમવર્તતામિ તત્ત્વત્વદ્વાવિદ્યરૂપમેતિ ॥ આ સ્મૃતિઃ અર્થને અનુસરતી છે.

○ આ સ્મૃતિ-તત્ત્વધીરાઃ પરિજાનંતિચોવિવરીત્તોનાવદમિચકંતિવેષયઃ ॥ આ સ્મૃતિને અનુસરતી છે.

પ્રવેશ કરીને કાશી પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થ ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વર્ગમાં, પૃથ્વી ઉપર આકાશમાં અને આવાયમાં ગુહ, યંત્ર રથ, મુર્તિ, અલંકાર વગેરે જે જે કંઈ વિચિત્ર પદાર્થ નજરે પડે છે, તે તે બધા વિસ્વકર્માએ જ બનાવેલા છે. આ પ્રમાણે સકલ શિષ્યાધિપતિ વિસ્વકર્મા એ સર્વેશ્વર છે એ બાબતનું વર્ણન કર્યું.

૬૩ વિશ્વકર્મા એ પરશિવ મહાન કૃષિ છે.

એ પ્રમાણે તે વિસ્વકર્મા વેદ, યજુર તથા આદ્યોનોએ ઉત્પન્નકર્તા અને વૃષોશી તેમજ સર્વજ્ઞ હોવાથી તેને મહર્ષી, પ્રજ્ઞવી એવી સંજ્ઞા છે. આ બાબતમાં શ્રુતિ અનુવંદ અષ્ટક ૪ પત્ર ૩ અનુ. ૨ પ ૩ “શાક્ત રૈવતામ્યાંશિશ્વકર્મ કૃષિઃ” આ શ્રુતિઉપરથી અને યજુ. અ. ૫ પ. ૨ અ. ૧૦ પ. ૫.

**યાઃ પ્રાચીન્નાસ્તાભિર્વસિષ્ઠ આર્ધ્નાદ્યાદક્ષિણાતાભિર્ભરદ્વા-
જોયાઃ પ્રતીચીન્નાસ્તાભિર્વિશ્વામિત્રો યાઉદીચીન્નાસ્તાભિર્જમદગ્નિ
યાઃ પૃથ્વીન્નાસ્તાભિર્વિશ્વકર્મા**

આ શ્રુતિઉપરથી વિશ્વકર્મા મહાન કૃષિ છે. વળી વિશ્વકર્મા પરશિવ મહાન કૃષિ છે એ સંબંધનું પ્રમાણ—

તૈયિરિયત્તરવસ્તવાત્રોષનિષદ્વજે-યોદેવાનાં પ્રથમપુરસ્તાદિશ્વાધિપોરુસદર્શિઃ ॥
હિરણ્યગમ્પશ્વતજાયમાન સનોદેવશુભયાસ્મૃત્સાસંયુતકતુ ॥ જ્ઞાત્વાશિવસર્વભૂતેષુગુહં
વિશ્વલોકં પરિવોદ્યતારં ॥ જ્ઞાત્વાદેવમુક્ષતેમર્ષવાપૈરેષદેવાવિશ્વકર્મામહાન્મા ॥

આ શ્રુતિઉપરથી વિશ્વકર્મા એ જગદીશ્વર, મહાન કૃષિ, સદાશિવ મુર્તિ છે.

૬૪ વિશ્વકર્મ સ્વરૂપનું વિંશપ વર્ણન.

વશપુરાણે મૂંઝડે રહ્યું યિં ॥ શિવકવાચ ॥ ચિન્તેયોદિશ્વકર્માર્ણવિવદત્તરોરઘઃ ॥
વિશ્વસિંહાસનાસીનમુનિવૃંદનિષોલકમ ॥ ૨૧ ॥ ઉપાસ્યમાનમમરેઃ સ્તૂયમાનં
મહાધર્મિઃ ॥ વિશ્વકર્મદશમુજં વ્રજચાર્વણેથિતમ ॥ ૨૨ ॥ લક્ષ્મીસરસ્વતામ્યાંશ
સંજ્ઞાલિપદ્વયમ્ ॥ ચક્ષુસ્થલેચાધિપ્રાણવ્રજાવયામુમાતુર ॥ ૨૩ ॥ હારકેયૂરકટક
કંઠકાઘિઃ સુશોભિતમ્ ॥ મમ્માગરાગંદેવશંખરંમુસ્મિતાનનમ્ ॥ ૨૪ ॥ કુશલકર્ણી
વાસ્ત્વસીમંચકમહાલમ્ ॥ વિપ્રાણદક્ષિણેદત્તૈરવસેહ કમાલમ્ ॥ ૨૫ ॥ મેરુકંઠસ્થતે
મૂર્ધ્નશ્ચન્દ્રચદ્રકટકરેઃ ॥ અરોહકમણ્યવ ચામર્વમવિલોક્યન્તે ॥ ૨૬ ॥ અર્વાચાએન્મહા
દેવિશ્વકર્માર્ણવકમ્પયમા ॥

અહીં આ કવિ કહે છે કે પાવણી ! વડના પૃથ્વીની નીચે વિશ્વકર્મ મુર્તિનું ધ્યાન કર્યું તે આપને તે દિશા સિદ્ધિમન્યવર બોલેલા છે અને જેના આસપાસ મન્વાદિ પાંચ અને સાતગણિ પાંચ એમ કુલ પુનાશ્વર કયાંતરે બેઠેલા છે એક બાજુએ બધા દેવ સેવા કરે છે બીજા બાજુએ કશ્ચપાદિ સર્વ સસર્પા રૂપરૂપ કરે છે. જેને પાંચ ગુણ ને રસ હાથ હોઈ જે પ્રજાચારી દીક્ષાને ધારણ કરેલ છે. લક્ષ્મી અને ચંદ્રવતી એ દિશવ બેઠું યાદ પ્રજાસભ્ય કહે છે અને જેવા કલધમાં મુર્તિમાં પ્રજાવિદ્યા છે. ગળામાં ગાનાપ્રકારના દિવ્યરત્નોના તેમજ પુષ્પોના હાર, બાહુડમાં બાહુલ્યથી (કાંતિ) ગુણ-પાંચગાવગરે) હાથમાં કણ; કનમાં હાથપમાન સેવકના કુંડલો, ચન્દ્રકટક અને અલંકારો સુશોભિત

એતી મૂર્તિ, યા આ અંગે ભક્તમતે પા, વગર 'અત્રે' મંદસ્થિત મુખે, ચઠતા કમપ્રમાણે જમણા પાંચ હાથમાં કાંઠાળો, પાંચ તામળું, ઘટિકાપાત્ર, સુવચ્ચકમંડલ, આ પાંચ આસુમાં ધારણ કરેલાં, અને ઘણા પાંચ હાથમાં કરવળ, હથેલી, સાળુંસી, ચત્રકાર, અગ્રિદંડ અથવા પાંચ, અમ દસ આડું ધારણ કરેલાં છે. (કેટલાક અથોમાં આને બદલે ઢાલ, ખડગ, ત્રિશૂળ, ચક્ર, કપાલ ઇત્યાદિ આયુધો પણ હોવાનું વર્ણન છે.) એવી (વશ્વકર્માની અવિનાશી મૂર્તિનું) હં પાર્વતી ધ્યાન કરવું.

૬૫ વિશ્વકર્માના મુલ્લમાંથી ચપ્પા પોરુષેય વ્રાજ્ઞાનોનું વર્ણન.

શ્લોક—વિશ્વકર્મા એ પ્રતિશિવ એટલે (વશ્વેશ્વર છે. એ ધરાધર ધ્યાનમાં આપ્યું-પરંતુ પૂર્વેકે 'માર્ગચીના પદ' આ શ્રુતિઉપરથી વાસ્તુપ્રમાણ યસાદિ કંઈમાં પ્રાણોત્પન્ન એ વિશ્વકર્માસંતાપીય શિલ્પો પૂર્ણ છે એમ જણાવ્યું છે અને પ્રાણ-જ્ઞાના કરતાં શ્રેષ્ઠ બા. બોળ કાઈજ નથી. વાડ, વિશ્વકર્માસંતાપીય શિલ્પોનેજ બે પ્રાણજ્ઞ કહીએ તો [ચક્રમાર્ગ નૃવહાય વ્રાજ્ઞાનેરપૂર્ણ] આ પૂર્વે આપેલા ભાષ્યઉપરથી બે કે શિલ્પોને અચૂળ્યત્વ છે તે પણ પ્રાણજ્ઞ-વગળા અને શિલ્પો પણ વગળા હાય એમ જણાય છે. તે પંચાલ શિલ્પોના પ્રાણજ્ઞમાં વિશેષ તે શું ?

ઉત્તર—વિશ્વકર્માસંતાપીયને તે કે શિલ્પો કદમ છે તે પણ સુખ્યત્વેકરીને જાતિ-વાચક જે પ્રાણજ્ઞશબ્દ તે નાનંજ લાય છે. કારણ, તેમના ઉત્પત્તિ મુખમાંથી છે. વિશ્વકર્માના પાંચ મુખોને ૫ તરંગ કહેવા છે. એટલે તે પાંચ મુખો પ્રભુ (કંકાર) સ્વરૂપ છે. એને પ્રમાણ—

પદ્મપુરાણ કાવલ્લીતાદ્યાય ૨—સોઃમર્યેકં પરંબલ નર્વત્વાનુપ્રાણકલ્પ ॥ આજ.

ક્રાન્તવપર્યત્ સર્વાનુપ્રદાત્રકમ ॥ ૩૦ ॥ પ્રથમંતારકાકારંદ્વિતીયંદ્વડમુચયતે ॥ તૃતીયં

કુંડલાકારંચતુર્થમર્ધચંદ્રકમ ॥ પાંચમં વિદુનયુક્તપ્રણવ્રજ્જર્વચકમ ॥ ૩૨ ॥

આ વચન ઉપરથી એકાર એ પરપ્રજ્ઞરૂપ છે. તે પરપ્રજ્ઞ જાતને નિર્માણ કરવા સાડ પોતેજ પંચપ્રજ્ઞરૂપ થયા. તે પાંચ રૂપો-૧) તારકાકાર પ્રજ્ઞ. (૩), બાજુ દંડકા-કાર પ્રજ્ઞ (-) ત્રીજું કુંડાકાર પ્રજ્ઞ (૦). ચોથું અર્ધ ચંદ્રાકાર પ્રજ્ઞ (૫), પાંચમું ણિન્દુરૂપ પ્રજ્ઞ (.) આ પાંચ પ્રજ્ઞો મળીને એકાદર પ્રભુ (કંકાર)

સ્વપદ ઉપાદેશ—

આ પંચાદૃતીનું વર્ણન શિલ્પ.

શાસ્ત્રમાં સવિસ્તર છે.

વિશ્વ
અર્ધચંદ્ર
તારક: ૐ કુંડલ
દંડ

આ પ્રભુવાત્મક પંચપ્રજ્ઞમાંથી પંચમુખો, પંચચેર, પંચદિશા, ૫ દેવ, ૫ ભૂતા, ૫ સ્થાનો, પંચમાત્રા, ૫ વાયા, ૫ શૂન્યા, ૫ અવસ્થા, ૫ દેહ, ૫ યુગ્મ, ૫ પદ્મો, ૫ ક્રિયા, ૫ મુખો ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના પંચકો નિર્માણ થયા છે. અસ્તુ. વિશ્વકર્માના ૫ મુખો પ્રભુવાત્મક એટલે પંચપ્રજ્ઞના સ્વરૂપો છે એને પ્રમાણ—

પદ્મપુરાણ કાવલ્લીતા અધ્યાય ૩ શ્લોક ૨૪-૨૫ ॥ તારકસંયોજાતાયકાર

દેવાયદંકમ ॥ કુંડલચંત્તુરુપમીશાનચાર્ધચંદ્રકમ ॥ અર્ધચંદ્રોર્ધ્વિદુમિતિ પ્રજ્ઞ

પંચમકમ; ॥

અર્થ—તારકાત્મક સંયોજન મુખપ્રજ્ઞ, દંડકાત્મક વાર્ધેતુમુખપ્રજ્ઞ, કુંડલાત્મક તત્પુરુષ મુખપ્રજ્ઞ, ણિન્દુરૂપ ક્રાન્તવપર્યત્ મુખપ્રજ્ઞ, અર્ધચંદ્રાત્મક મીશાન ક્રાન્તવપર્યત્ મુખપ્રજ્ઞ વિશ્વકર્માના મુખપ્રજ્ઞો પંચમુખોને પંચપ્રજ્ઞ કહે છે. અર્ધચંદ્રોર્ધ્વિદુમિતિ પ્રજ્ઞ

ઉત્તર—વિશ્વકર્માને એકજ મુખ હોવાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તેનો સમાહાર દાંડ મમાન કરવાથી પાંચ મુખનો કિંવા અનંત મુખોનો પણ બોધ થાય છે. તેવીજ રીતે ‘જ રજનોમ્ય’ આ શ્રુતિથી એકજ બ્રાહ્મણ થયો એમ સમજવાનું નથી પણ આખો બ્રાહ્મણવર્ણજ ઉત્પન્ન થયો એમ માનવું. આ બાળતમાં સાયણુચાર્યનું ભાષ્ય બુદ્ધિ એટલે સમજાને હવે વિશ્વકર્માને વિશ્વત મુખો છે તો પણ જિવન એટલે સર્વ બાબત અર્થાત ચારે તરફ એટલે પૂર્વ દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર એ ચારે દિશાને મુખ છે. તે વિશ્વતોમુખ (વિશ્વકર્મા) છે. આથી વિશ્વકર્માને અનંત મુખો છે તથાપિ તેનો પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને ઉર્ધ્વ આ પાંચ દિશાભિમુખમાજ સમાવેશ થાય છે. તથા પાંચ દિશાએજ વિશ્વકર્માના અનંત મુખાત્મક મુખ્ય પ્રધાન સંદોભનાદિ પાંચ મુખો સમજા. આના અભિપ્રાય એ કે અગિયનરૂપ એક મુખમાજ દિશાપરવે પાંચ મુખો છે. અને એ પાંચમુખોના અનંત અનંત મુખો છે એમ સમજવું. આ પાંચ મુખોની પાંચ દિશા.

વસિષ્ઠપ્રગણકાંડ ૩ અ—૬ પૃથુર્વામષ્ટ સવાદોક્તિ ॥ તત્રપ્રધાન મુખપર્વમથો જાતવિચક્ષણમ ॥ ચાચ્ચાદ્વતીયવદનવામદેવમનાલનમ્ ॥ તત પ્રતીચાવદનમધોરામતિ-કથયંતે ॥ ૧૧ ॥ તદુદીચી મુખનામત પુરુષભિતીગતમ્ ॥ ઓંકારપંચમચો વમીશાન વદનસ્મૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—સંદોભન મુખ પ્રાચી દિશા: વામદેવમુખ દક્ષિણ દિશા, અધાર મુખ પશ્ચિમ દિશા, તત્પુરુષ મુખ ઉદીચી દિશા અને ઇશાન્યમુખ ઉર્ધ્વ દિશા આ પ્રમાણે પંચમુખ બ્રાહ્મણોની પાંચ દિશા છે.

૬૬ સાનગાદિ પંચબ્રહ્મર્ષિનુ તથા તેમણે કરેલા ચયન યજ્ઞકુંડનુ વર્ણન.

ય. ૧૩.૨૧-૨વિશ્વકર્મઋષિઃ-પ્રજાપતિષ્ઠહીતયાસ્વયાવાચ-
યુષ્ઠામિપ્રજાશ્રયઃ પ્રાચીદિશાંવર્તનશ્રવંતુનામશ્ચિવતામ્બહદ્ર-
વિળાંત્રિવૃસ્તોમઃ સડપંચદર્શનિસ્ત્રિવિષયઃ કૃતમયાનાંપુ-
રોવાતોવાતઃ સાનગઋષિઃ ॥ ૧ ॥ દક્ષિણાદિશાંશ્રીણક્રંતુ-
નામિદ્રોદેવતાશ્ચંદ્રવિળંપંચદશસ્તોમઃ-સડસસદશર્વર્તનિ-
ર્દિત્યવાદ્વ્યજ્રેતાયાનાંદક્ષિણાશ્ચતોવાતઃસનાનનુઋષિઃ ॥૨॥
પ્રતીચાદિશાંવર્ષાક્રંતુનાંવિશ્વેદેવાદેવતાવિદ્શ્રવિમ ॥૩॥સદશ-
સ્તોમઃસડવેકવિશ્વર્તનિસ્ત્રિવસ્તોવયોદ્રાપુરોયાનાંપશ્ચાત્ર-
તોવાનાંહમ્બુનુઋષિઃ ॥ ૩ ॥ ઉદીચીદિશાશ્ચરદંતુનાંમિલાવ,
રંણોદેવતાપુષ્ટદ્રવિળંકવિશ્વસ્તોમઃ સડત્રિણવર્તનિસ્તુ-
ચૈવાદ્વ્ય આસ્કંદોયનામુત્તરાગતોવાતઃપ્રતનશ્રવિઃ ॥ ૪ ॥
ઉર્ધ્વદિશાશ્ચૈમંતશિશિરાવૃત્તુનાંવૃહસ્પતિદેવતાવર્ષોદ્રવિળાંત્રિ-
ણવસ્તોમઃ સડત્રયશ્ચિશ્વર્તનિઃ પપ્રવાદયોભિમૂરયાનાંવિષ્વ

ગ્વાતોવાતઃસુપર્ણઋષિઃ ॥ પિતરઃ પિતામહાઃપરેવૈરતેનઃ પાતુતે
નોવંત્વસ્મિન્બ્રહ્મન્નાસ્મિન્ ક્ષત્રેત્વામાશિષ્યસ્યાં પુરોધાયામૃસિન્
ન્કર્મન્નસ્યાદેવહૃત્યાં ॥ ૨૧ ॥ વિદ્વદ્વિદ્યોર્વિશતિશ્ચ ॥ ૩ ॥

આવ્ય—અધ્યમશ્લેષ ઉપવચનાનાં મહકાનામંત્રગાદ - ઇયમુચર ॥ અથવાત્રીદશામિતિ ॥
દેવકે, દિગામધ્યે યા પ્રાચી સાત્ત્વમસિ । ઋતૂનામધ્યે ચો વસતઃ તદ્રૂપાસિ । દેવતાનામધ્યે
યોડ પ્રે । તદ્રૂપાસિ । સ્વકીયત્વેન સંપાદનીયાના દ્રાવણાનામધ્યે વિશિષ્ટ બ્રહ્મરૂપત્વં યદ્વર્ત
તદ્ગુણાત્વમસિ । સ્તોમાનામધ્યે ત્રિવૃજામકો યઃ સ્તોમ, તદ્રૂપાત્વમસિ સત્ । સોઽપિચિકૃત્સ્તોમઃ ।
પંચદશવર્તનિઃ । પંચદશસ્તોમસ્ય પ્રવર્તકઃ । બહિષ્વચમાનસ્તોત્રેત્રિવૃત્સ્તોમપ્રવૃત્તૌ સપ્તાતતકર્તૃભાવિતુ
આવ્યસ્તોત્રેત્રિવૃત્તોત્તોમાઃપ્રવર્તેતે તત્પ્રવર્તનમત્કિરૂપાત્વમસિ । વચનામધ્યે માર્ધમેવસત્ત્વરૂપં વચ્ચેવઃ ।
તદ્રૂપાત્વમસિ । સ્વયિઃ શબ્દઃ સાર્થસંવત્સરમુરુલભયતિ । તથાહિ । અવિકાતો । પ્રાયેણગર્ભચરણમારમ્ય
ષ્ટેમાસ્ત્રેવ શિશુર્જાયતે । ત્રિપંચકા અગ્નિજન્મકાલા વચ્ચેવચમઃ । તદ્વચઃ । સ્વયિશબ્દેતેભ્યં । અવા-
નામધ્યે યત્કુવયુગ તદ્રૂપાત્વમસિ । વાયુનામધ્યે પુરોવાતાકયોયોવાયુઃ તદ્રૂપાત્વમસિ ॥ ઋષીનામધ્યે વઃ
સાનગાઢ્યાઋષિઃ । તદ્રૂપાત્વમસિ ॥

આ પ્રમાણે આગળ પણ બાધ્ય છે. વિસ્તારમયને લીધે અત્રે તેતુ દિગ્દશાનં માત્ર કહ્યું છે.
ભાવાર્થઃ—પ્રાસાદ, અથનયશના પદ્યાકૃતિ યજ્ઞકુંડમાં અથવા સર્વ પ્રકારની યજ્ઞ-
ભૂમિ-પાણી લાગે ત્યાં સુધી ભૂમિનં જોડીને એને તળીરેથી સમન્તવિધી ઇંદ્રિયડે
બાધી કાઢવી પડે છે. આ વિદ્યાનં ‘ઇષ્ટકોપધાન’ કહે છે. પૂર્વેકત યુતિમાં અથન-
યજ્ઞકુંડ પદ્યાકૃતિ યજ્ઞકુંડ ઇષ્ટકોપધાન સમન્તક સંવિધિ છે. એમ પ્રાસાદાદિક તેમજ
શિખરે પગેરેતુ ઇષ્ટકોપધાન કુશલ શિદ્ધિપ્રાપ્તિ સિવાય કરી શકાતું નથી, તેવીજ
રીતે અથનાદ યજ્ઞના કુંડા અને ભૂમિપણ કુશલ શિદ્ધિ પ્રાપ્તિ સિવાય કરી શકાતી
નથી. આથી પૂર્વે વસિષ્ઠાદિ મોટામોટા ઋષિઓમુદ્ધાં પ્રાસાદાદિ સર્વ પ્રકારના શિદ્ધિ
મહા કુશલ હતા ‘અયં પુરો મયં’ આ શ્રુતિથી વસિષ્ઠ ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર અને
જમદગ્નિ આ મહર્ષિઓ અનુક્રમે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર આ ચારે બાજુઓના
અથનયશના પ્રાણુભૂત સંજક ઇષ્ટકોપધાન કર્યાં છે. પરંતુ અથનપ્રાસાદાદિ સર્વ શિદ્ધિપ્રા-
પ્તિશ્ચ મહામેધાવી વિશ્વકર્મા પ્રભાવતિ છે, તેથી ‘વિશ્વકર્માત્વા’ આ શ્રુતિવડે ઉક્ત
દિશાને ઠેકાણે (અગ્નિસ્થાપનાના અધ્યદેશમાં ઇષ્ટકોપધાનરચના કરનારો વિશ્વકર્મા
છે એટલુંજ નહોતું પણ સુગ્ર ઇષ્ટકો (ઇષ્ટ) નિર્માણ કરવી એકતંત્રવ્યકર્મ (વિશ્વકર્મા
કર્તા ॥ માત્રમ્ હે ઇષ્ટકો વિશ્વકર્મા એવ તવ ઋષિઃ યજ્ઞ, અ. ૪૩૦૪૩) આ શ્રુતિ-
થી વિશ્વકર્માનું છે. બીજાઓનું નથી (અર્થાત વિશ્વકર્મા સંતતિનુંજ છે એમ સ-
મજવું) બીજું. પ્રમાણ—અગ્નિપુરાણ અંધ્યાય ૪૧ ઇષ્ટકાર્થાપનમંત્ર—અચ્ચંચાક્ષતે-
ષ્ટૌપુનરગિરસઃ સુતે ॥ કષ્ટકેત્વંચકષ્ટેષ્ટૌપુનરગિરસાભ્યહમ્ ॥ ” આમાં ઇષ્ટકાર્થગિર-
સેનો કર્યાં છે. ઇષ્ટકાર્થ પ્રમાણ—

૧ સ્તોત્રકર્તૃનાં મામત્વે અન્વેષ્યકર્તા પઠિતાનાં જરૂરનાનુચિતાં ત્રિસંવર્ણાંવતંત્રમ્ ।
તત્ર પ્રથમરર્ણવે ત્રિસુક્તેષુ અસન્નિતકર્તૃભઃ । ત્રિસંવર્ણે પર્ણવે પ્રથમાઃ । તુતીયે પર્ણવે ચોત્તમાઃ ।
ત્રિસુક્તૃશ્ચિ તુતીયર્ણવે, ચર્મા । દ્વિતીયાર્ણવતંત્રમ્ ॥ સંવર્ણવેત્તપ્રકારોપેતા ગતિચિત્તેષુ સ્તોત્રમ્-
વિષ્ણુતિ (સ્તુતિપ્રકારાપિગ્રેષઃ)

"ઈષ્ટકાંક્ષાસુ કીઃ સ્વુદ્ધાવશાંયુલસંમિતાઃ ॥ સુચિન્તાશ્રિમાનેનૈવપુત્યેનસમ-
ગ્રિવતાઃ ॥ ૩ ॥ કાપ્રજાનાઃ ક્ષેપાસ્વાલેહલાલ્યથશિલામયે ॥ ઈષ્ટેત્તરચત્તથાશિલાઃ
સંસ્થંપરદ્વિકાઃ ॥ શક્યથૈ વિમલાદ્યાસ્તુષ્ણકાનાંતુદેવતાઃ ॥" પ્રાસાદને માટે કિંવા
કુંડને માટે પાકી ઇંડો ૧૨ આંગણ પહોળી, ૧ હાથ લાંબી, ૮ આંગળ જાડી, એમ
થતુંકાણુ ઇંડો કિંવા શિલા વિશ્વપ્રાક્ષણેએ અથવાંયુ વેદોકત શ્રીસૂકન પશુ કરતાં
કુંડના કિંવા પ્રાસદના ઇંડકોની કિંવા શિલાની રચના કરવી. પંચાલ શિદ્ધી.
હરતતિ(મંત્ર ઇંડકોને વિષે (વમલાદિ આઠ દેવતાઓ વાસ કરે છે. અસ્તુ 'પ્રાચીનદિશાં'
આ શ્રુતિનો અભિપ્રાય ચયનયશકુંડની (અપાનભૂત) સંશ્લેષ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ,
ઉત્તર અને ઉર્ધ્વ (અગ્નિરથાપનાનો મધ્ય પ્રદેશ) એ પાંચ દિશાઓની યજ્ઞભૂમિ અ-
નુક્રમે સાનગ, સનાતન, અહલૂન, પ્રતન અને સુપણું ઋષિ એ પાંચ ગોત્રજ વિશ્વકર્મસં-
તતીય પ્રાક્ષણેએ કિંવા સર્વ પ્રાક્ષણેએ ઇંડકાથી બાંધવી. તેના ક્રમ "દશદ્વોપદ્વચાતિં.
ચતુઃ-પાર્શ્વ" આ શ્રુતિથી પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાંના પ્રાચીનદિશાં ૧। ચતંતર્ત્વનાં ૨। અગ્નિ-
દેવતા ૩। બ્રહ્મદ્રવિણં ૪। જિવત્સ્વનોમઃ ૫। સત્ત્વચ્ચદશર્ચનાં ૬। અપિવિચયઃ ૭। કૃતમયના
૮। પુરોવાતોવાતઃ ૯। સાનગઋષિ ૧૦। યા ૧૦। ૧૦ મંત્રેથી ૧૦। ૧૦ ઇંડોને એક થર
એ પ્રમાણુ પ્રત્યેક થર સડિત ખેસાડીને અને આ (હિરણ્યેષ્ણકાપદ્ધધાનિ ચતુઃ ૪૦
પાઝાદાર-૩) કૃતિ ઉપરથી અને (હિરણ્યેષ્ણકાલનિધાય) આ બાધાયન શ્રેયોક્ત
ચયનપ્રમેગોક્ત વાક્યઉપરથી એ દરેક ૧૦ દશેષક થરને એક એક સુવણુંકા કિંવા
ઇંડકાકૃતિ સુવણુંનો ચોરસ તુકડો જડીને સાનગ ગોત્રી વિશ્વકર્મસંતતીય શિદ્ધિએ
પૂર્વતરફથી યજ્ઞભૂમિની દરસર્ચવી કુંડની મેખલાસહિત કરવી. એજપ્રમાણુ બાકી
રહેલી " દ્વિગણિદિશાં ॥ પ્રતીચી-દિશાં ॥ ઉર્ધ્વીચીદિશાં ॥ ડર્વાગણિશાં ॥" કૃતિમાંના
આ ૧૦-૧૦ મંત્રેથી સનાતન, અહલૂન, પ્રતન અને સુપણું ઋષિના ગોત્રજ પ્રંચાલ-
પ્રાક્ષણેએ અનુક્રમે બાકીની દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને ઉર્ધ્વ મધ્યદેશ આ દિશાઓની
યજ્ઞભૂમિ કુંડસહિત ઇંડોથી બાંધવી. આ પશ્ચાકૃતિ ચયનયશકુંડને સમન્ત્રક સ્થિતિ ઇંડ-
કોપધાન પ્રમેગ કારિકાસહ વૈધધાયન સૂત્રમાં સવિસ્તર છે તે વાચકોએ જોવો. વિસ્તાર-
બાધથી અહીં લખતો નથી. અસ્તુ. ચયનયશકુંડ પ્રમેગમાં પૂર્વદિ પંચદિશાના અપાન-
ભૂત સંશ્લેષ ઇંડકોપધાન મંત્રના સાનગાદિ પાંચ પ્રાક્ષણિ હોવાનું કારણ એ છે કે આ
ઋષિઓ આદિ પ્રજાપતિના-ઇશ્વરના-પંચમુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તે આ
પ્રમાણુઃ—સંચોક્તનામક પૂર્વમુખમાંથી સાનગ ઋષિ, વામદેવાખ્ય દક્ષિણ મુખમાંથી
સનાતનઋષિ, અધાર નામક પશ્ચિમ મુખમાંથી અહલૂનઋષિ, તાપુદ્વિષાખ્ય ઉત્તરમુખ-
માંથી પ્રતનઋષિ, ઇંધાનાખ્ય ઉર્ધ્વમુખમાંથી સુપણુંઋષિ, આ પ્રમાણુ પંચ પ્રાક્ષણુ
ઉત્પન્ન થયા. એનું વળી બીજું પ્રમાણુ—

સિદ્ધિપુરાણ કાં ૩ અં ૬ શૌનકપ્રશ્ન શૌનક ઉવાચ ॥ તન્મુલેષુયથાજ્ઞસા
સાનગાશામહર્ષયઃ ॥ તત્પ્રજસક્રયલોકેવતેમાનેચરતિતે ॥ ૧૨ ॥ વસિષ્ઠઉવાચ ॥
સુપણેઃસાનગાશ્વેસનાતનશતરમ્યુતઃ ॥ ગુરુષ્ણેષ્ણેહમૂનશ્વપ્રત્નો વાત્રીસુરશ્વકઃ ॥ ૩ ॥
વિશ્વકર્મમ્બોદ્ધુતા જાપ્રજાપંચકીર્તિતાઃ ॥ સઘાજત્સુલેજાતઃસાનગોવિશ્વકર્મજ ॥
વામદેવસુલેજાવાંજઋષેસુસનાતનઃ ॥ અધારમુલ્લસજાતોઽનનાકૈશ્વકર્મજઃ ॥ ત
સ્વરુપેસુલેજાતઃપ્રત્નોસૌવેશ્વકર્મજઃ ॥ તસ્યેશાનમુલેજતઃસુપણોવૈશ્વકર્મજઃ ॥ ૧૬ ॥
આમાં વસિષ્ઠ ઋષિ પૃથુરાજને અને સાનકઋષિને વિશ્વકર્મનાં કુન્દાનું વણુંન—
કથાનકરે છે. સાનગાદિ પાંચ પ્રાક્ષણુ વિશ્વકર્મનાં મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા સધાક્ષત મુખમાંથી
આનગ ઇંધાદિ પૂર્વોક્ત પ્રમાણુ ક્રમ સમજી લેવો.

૬૭ પંચ વિશ્વકર્મપુત્ર મનુષ્યાદિ દેવતાઓની ઉત્પત્તિ ઔર ઉત્તરે કાવ્ય ।

વૈત્તિદિગ શ્રુતિ પચબ્રહ્મોપનિષદ્વાક્ય-સોમાઃ યસ્માદ્વિશ્વસમસાંકિર્યતે ॥ સમો વિશ્વકર્માપાતુ । વિશ્વસુષ્ટાવિશ્વમર્તાવિશ્વશાંતિકઃ ॥ જાવાતામુચનાગંમિત્તાગંકિન્ન-
રાપાંયઃ પુરાણશ્ચર્જીમૂતર્થકઃ ॥ ત્રાતાનુમાતા પુષ્પ પર । વિરાઢવિશ્વકર્માસરાસુદિ-
શ્વકર્માસરઢવિશ્વકર્મા । બ્રહ્મવિષ્ણુરુદ્રશતમત્વાદ્યોદેવાગાયતે ॥ વિશ્વદેવાવમયઃ
પિતરોગંધર્ષાદ્દેમેમર્હેલોકાશ્ચંતિવિશ્વકર્મણઃ ॥ વ્યોમાન્માસતઃ ॥ માસ્તાદ્વિશ્વાનરઃ ॥ ધશ્વા
નરાજ્જલમ ॥ જલઙ્ગમિઃ ॥ મૂમ્યા ઓપવયઃ । ઓપવીમ્યોઘીજાતિ ॥ ઘોજમ્પોવિલ
સમ્યાનિ । સય ઙ્ગવધાન્યમ્ ધાન્યેમ્યોઙ્ગમયતિ ॥ અન્નાદ્યશ્મઃ ॥ તદ્રસનજતુતા-
મર્વેષાસ્તેત શુકગોષિતરૂપમેવાહ ॥ તસ્માન્નિશઃ સનુષ્ણઃ । સમ્પ્રમાણ થાયર-
જગનરૂપાણે ॥ જાતાન્મનેકાનિપિંચ્રમ્હોઢાનિ । ઇતિવિશ્વકર્મણમ્નાન ॥ ૧૪૪૪૪૪૪૪૪૪
કૃત્તાનિ । તેનૈવાહપ્રાતોષ્ટતાનિ । પચમુલેમ્યઃ પચત્રીયોમનુઃ પ્રથમ । મયોદ્વિતીય ।
ત્વષ્ટાતૃતીયઃ । શિષ્ટીચતુર્થઃ । વિશ્વજ્ઞઃ પચમઈતિસર્વાર્કોવિધાયતે । સાનગઃ મનાતગા
ઢહૂનઃ પ્રજઃ મુપળશ્ચેતચસર્વે ગોત્રપુરુષાઃ । પ્રાકૃતેત્વાણાશ ॥ રંશરોવિશ્વકર્તાબાહુ ॥
કશ્વર્ષોત્રિસામ્યાસૂર્યચન્દ્રાદયોજાયત ગવાઢ્યાઃ કુનિસૂત્રાઃ સ્થલજાઃ । જલજાઃ ।
કોટકાઃ ચતુર્વિધાઃ પ્રકૃતયઃ । પ્રજાતવેદવિદ્યાઃ સાંખ્યાદ્યોપિ કર્મજ્ઞાનચોત્કાઃ ॥
નિગમાગમાશ્ચ ॥ સર્વવિશ્વનિર્મિત । સવિશ્વકર્માપરબ્રહ્મેત્યુપનિપદ ॥ યત્તેતુપનિપત્પઢે
સ્પાતરાદિયમયે ॥ સમર્વેપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ તદ્વેવવિશ્વકર્મકારણમ્ ॥ પચબ્રમ્હાવિગચ્છતિ ॥

૬૭ પંચવિશ્વકર્મ પુત્ર મનુષ્યાદિ દેવતાઓની ઉત્પત્તિ અને તેમનાં કર્મો.

આ ઉપનિષદમાં વિશ્વકર્મા એજ સૌનો કર્તા છે, એવી સ્તુતિ કરેલી છે. અને
સંપૂર્ણ પિંડ ગ્રહાંડનો ઉત્પન્ન કરતા જે વિશ્વકર્મા, તેના સંધાત્મતાદિ મુખમાંથી
અનુક્રમે— પંચમુખી મનુ પંડલો, મનુમુખ મય જાતે, ત્રિમુખત્વદા ત્રીજો, દ્વિમુખ-
શિલ્પિ ચોથો, એક મુખ દેવસ પાંચમો, એત્ર પાંચ મુકીકર્તા પંચતત્ત્વ પંચ અધિ-
દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા. આ પાંચ દેવતાપાત્રક પાંચ ગ્રાહ્ય (ગોત્રપુરુષ)—માનવ
(મનુ) સનાન (મય) અકુશ્ન (ત્વષ્ટા) પ્રત (શિલ્પિ) મુપા (વિશ્વસ) એ
પ્રમાણે પંચ ગ્રહને નિર્માણકર્તા સર્વાધિપતી વિશ્વકર્મા છે એજ તાત્પર્યાર્થ. આ
ઉપનિષદ ત્રિકાળ જે પડન કરેછ તે ગદ્યા પાપોથી શુદ્ધ થઈને પંચગ્રહ સાચુભ્ય
પામશે. મનુમયઢિડ પાંચ દેવતાઓએ કઈ કઈ સુષ્ટીઓ રચો એ વિષયઃ—

પચ્ચપુરાણે મૂંબંઢ—ચકિચિદ્વિજસંમતં મત્તજતચતુર્વિધમ્ ॥ ૨૬ ॥ તત્સયાર્ચ
ત્યસથાન મનુષ્ઢટયાતસ્વયમ્ ॥ માનવોમૂતર્ગચોદ્યાજાસદ્દાચતુર્વિધા ॥ ૨૭ ॥
માનવઃચંજરેષૂક્ત અષ્ટવાન્મનુગેતર્તા ॥ (ઈતિમનુકૃત્યે) ચત્કોચિદ્દિગ્દાદિમુદ્દહલ્લયે-
પ્રવર્તેતે ॥ ૨૮ ॥ તત્ત્વતઃ સર્વથર્નાતસામાયામયાનિર્મિતા ॥ નમસ્ત્વમ્માનવજ-
મૃષામયાશિત્પવન ॥ ૨૯ ॥ ક્ષણક્ષણેચ યદિ મનાંતરૂપાકૃત્તિક્રિયમ્ ॥ (ઇતિસયઃ)
લચરંસર્વંગયશ્ચ બશેદ્વિપિઢેલેશ્મ ॥ ૩૦ ॥ શ્રમાસ્થૂઢે ક્ષણાસ્પૂર્ક્ય ક્ષણાલ્પુરુષ-
ળાત ॥ તત્ત્વજ્ઞાનિર્મિતંવિદ્યાદિત્યંબ્રહ્મસમભવિકમ્ [ઇતિત્વષ્ટા] ॥ ૩૧ ॥ ઉત્ક્રીયદાક-
દ્યકંમૂર્તિમુદ્ધરંતેતુયઃ ॥ સતશ્કાશ્માતલેયનજ્ઞાનપાતાલસપ્તકમ્ ॥ [ઇતિત્વષ્ટા] ॥ ૩૨ ॥
શિલ્પિનાશ્ચિધિન્મચ્છસના પાતુમ્પાતુજમ્ ॥ મૃમયોદ્દિધિધેત્તત્ત્વલેય લેયંચ
ભામિતિ ॥ ૩૩ ॥ પ્રતુયકુયજચેવ ધાતુજાદ્વિધંમતમ્ ॥ અકુય સ્વર્ણે રોપ્યાદેતાન્ન

લોહાદિકપન્મ ॥ ઉપધાતુભવમપિદ્વ્યાકુપ્ત્યભિર્વં દ્વયમ્ ॥ કુચંકાચાદિર્જં શિલ્પમકુચં
પારવાદિકમ્ ॥ ૩૧ ॥ તાર્ણવનાતલંચાપિપટલ્લાદિકતુક્ત્ ॥ ઉપાન્નપન્તુ તત્ત્વેયં
શિલ્પિવચ્ચૈઃ પ્રચર્તિતમ્ ॥ ૩૨ ॥ યલ્લનાનાવિધેશિલ્પદ્વારકાર્યાપ્રકાશિતમ્ ॥ મનુપ્રશ્નતિ
મિર્મદ્વેપંચાભિવિશ્વકર્મજૈઃ ॥ ૩૩ ॥

આમા મનુ, મય, ત્વષ્ઠા, શિલ્પિ અને તક્ષા એ પાંચ વિશ્વકર્મપુત્રોએ મનુજ્ઞે
માનવ સૃષ્ટી, ઇન્દ્રજાલ, નાનાવિધરૂપ સૃષ્ટિ, કાષ્ઠપાષાણમૂર્તિ નિર્માણ શિલ્પ અને મૃતિ-
કા, ધાતુ અને ઉપધાતુ એવી ત્રિવિધશિલ્પ સૃષ્ટિ, આ પ્રમાણે પાંચવિધસૃષ્ટિ નિર્માણ કરી.

શિવપુરાણે શ્રીમૂળસ્તોત્ર શિવનિર્ગમે ઇશ્વરપાવતી સંવાદે અધ્યાય ૪ ની એવી
૪ થી ૧૦ સુધીનું ભાષાન્તર — પહેલાંના જે જગ હતા તે પ્રમાણે આ પાંચે પવિત્ર પંચાલને
નિર્માણ કર્યાં. પાવતીએ શિવજીને પૂછ્યું કે હે શુભવાણી ! આપ હવે સ્પષ્ટ રીતે
બતાવો કે આ પંચાલ કયાંથી ઉત્પન્ન થયા? શિવજી કહે છે હે ભવાની સાંભળો—આ
બ્રહ્માંડની રચના કરવાસાટે આ પંચાલોએ આદિ બ્રહ્મા સુખમાંથી ઉત્પન્ન થઈને તેઓ
આ સુન્દર બ્રહ્માંડને બનાવતા થયા. ગાયત્રીરૂપ બીજમાંથી પાંચ ભૂત, સપ્તધાતુ, ચાર
બ્રાહ્મણ, વગેરે દેવદાનવને રચ્યા. પછી બ્રહ્માએ એ પાંચજીવોને મહિમા ભરેલે એમને કામે
લગાડ્યા. એમણે પ્રથમ મેરૂની રચાપના કરીને ચારે બુધને દ્રઢ કર્યાં. હે ભવાની ! હવે
તમે કહેશો તે કાણ કાણ ? તો સાંભળો તે પંચાળ હતા. પ્રથમ મનુ, મય, ત્વષ્ઠા,
શિલ્પી અને વિશ્વજ. સુ. અ ૧૩ અને અધ્યાય ૩ ભ માં પણ લખ્યું છે કે પરમેશ્વરના જે
પાંચ સુખ છે તે પાંચ સુખમાંથી આ પંચાળ જન્મ્યા છે. ૬૪

૬૮ પંચ વિશ્વબ્રહ્મકૃષિનાં વૃત્તિકર્મો.

બ્રહ્માંડપુરાણે દ્વિતીયપટલે વિશ્વબ્રહ્મકૃષ્ણોપાસ્યાને અ. ૧—નમોસ્તુતેસાનગવિશ્વક-
ર્મણે ॥ નમોસ્તુતેપૂર્વમુલોદ્ભવાય ॥ નમોસ્તુતુષ્ઠભૂતવિનિર્મિતાય ॥ નમોસ્તુતુચિદ્રૂપનમો-
નમસ્તે ॥ ૧ ॥ સાધનનાસ્તિ સર્વત્રલોકાનાંસર્વ સાધકઃ ॥ કરોતિલોહકર્માણિલાકાન્-
રક્ષતિસાનગઃ ॥ ૨ ॥ દ્વૈશસ્ત્રાણદેવાનાંદુષ્ટાનિપ્રહરણાત્ ॥ સચસર્વજગત્કર્તામધ્યા-
જાતમુલોદ્ભવઃ ॥ ૩ ॥ શૂલંદદાતિભગાયચક્રવતેચવિષ્ણવે ॥ પાશસ્તુબ્રહ્મણદત્તોત્રિમૂ-
ર્ત્યાત્મગમાનગઃ ॥ ૪ ॥ છુરુઘાદિનિવૃત્તાત્માજાયતેદક્ષિણામુખાત્ ॥ સનાતનોદાર્શકર્મ-
કૃશલાંનિર્મયપુગ ॥ ૫ ॥ હલાદીનાંતુકર્તવ્યમંદિરાણાંવિશેષતઃ ॥ રથેદનાદીનિયાના-
નિશ્વકરોતિસનાતન ॥ ૬ ॥ સપ્તુતોનારદાયૈસ્વહમૂનશ્ચપિસત્તમઃ ॥ અશેષમુનિભિઃ
પૂજ્યસ્ત્વયોઃશ્વદનોદ્ભવઃ ॥ ૭ ॥ યાગાર્હવસ્યધર્મઃય વિાનર્માતાજગદ્દિમુઃ ॥ ત્વષ્ટાસ્ત્વર્ણા-
દિમિર્લેદેઃપાત્રાણિવિકરોતિસઃ ॥ ૮ ॥ પ્રત્નોવિશ્વમ્યકર્તાસીજગદ્રક્ષાપરાયણ ॥ બ્રહ્મ-
ણ્યોદકમુક્ષજ્ઞાનઃ પ્રવરાઃ પ્રતનસ્તતેઃ ॥ ૯ ॥ પ્રતઃપ્રહર્ષણઃશિલ્પીશાસ્ત્રકોવચધમ્બ્રહ્મકઃ ॥
શક્ષરસ્ત્રશિલ્પકર્મકર્તૃયાંગોત્રનાયકઃ ॥ ૧૦ ॥ મહોન્નતોમહાપુરુષ પાનવક્ષાઃસસુદરઃ ॥
અનાદિનિષ્ઠનઃ સ્વર્ણસુપર્ણસ્તસ્યનામહિ ॥ ૧૧ ॥ સ્વર્ણદદાતિલોકાનાંબ્રહ્મણ્યોર્ધ્વમુલો-
દ્ભવઃ ॥ કિરીટકુંડલાદીનાંમૂષળાનાંપ્રયોજકઃ ॥ ૧૨ ॥

આ વાક્યઉપરથી સદ્બોધાત નામક પૂર્વસુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સાનગ ઋષિ
લોહકર્મના અધિપતિ છે. તણે વિષ્ણુ ઇચ્છાદે દેવોને દૈત્યોના વધ કરવામાંદે અસંખ્ય
શસ્ત્રો આપ્યા. તેથી આ જગત્કર્તા છે. તે જગત્કર્તા સાનગ ઋષિને વારંવાર નમસ્કાર
કે. કુધાપુષાવિરહિત શાન્તરૂપ સનાતન ઋષિ, વિશ્વકર્માના દક્ષિણ સુખમાંથી ઉત્પન્ન
૩૧

થયા. અને આ સનાતનઋષિ હજી, મંદિર, રથ, વિમાન ઇત્યાદિ સર્વ કાષ્ટસંબંધી શિષ્યકર્મના ઉત્પન્નકર્તા છે. નારદાદી સર્વ ઋષિઓને વંશ એવા પશ્ચિમ મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જે અહીંનુનઋષિ, તે યજ્ઞયાગાદિક કર્મ ધર્મ નિર્માણ કરનારા અને સુવર્ણ, રૈત્ય, તામ્રાદિ ધાતુઓમાંથી યજ્ઞપાત્રાદિ નાના પ્રકારની પાત્ર સંબંધી શિષ્ય ક્રિયાના અધિપતિ છે તેથી તેમને ત્વષ્ટા પણ કહે છે. પ્રતનઋષિ વિશ્વકર્માના ઉત્તર મુખમાંથી થયેલા હોઈ જગતનું રક્ષણ કરનારા છે, આ પ્રતનના પ્રહર્ષણ, શિદ્ધિ, વારતુક, વિશ્વલદ્, શકવર પ્રતન, એવા પાંચ પ્રવર ઋષિ છે. આ પ્રતન ગણુ જાણી સંબંધી (સૂતિ) એ (વિગેરે) શિષ્ય કર્મના અધિપતિ છે. સુપર્ણુ ઋષિ મહાન ઉચ્ચ, તૈલસ્વી, પહોડી છાતી, સ્વભાવે સુંદર, જેના મહીમાને આદિ કે અત નથી, જેના શરીરને વણતોત સુવર્ણના જેવો, એવા સુપર્ણુ ઋષિ વિશ્વકર્માના ઉર્ધ્વ મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા. તે કિરાટકુંડલાદિ સર્વ સુવર્ણરત્ન સંબંધી અલંકારાદિ શિષ્યક્રિયાના અધિપતિ છે. આ વિશ્વકર્મ સંતતીય પંચ ઋષિ વંશમા ગોત્રપ્રવર થઈને ૨૫૦ ઋષિઓની સંખ્યા છે. આ વિષેનું વર્ણન બ્રહ્માંડ પુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, આદિત્ય પુરાણ, અને. વસિષ્ઠપુરાણ, ઇત્યાદિ પુરાણોમાં વિસ્તૃતપણે કરેલું છે. પરંતુ વિસ્તાર બંધને લીધે અને તેમાંના ભાવાર્થ એક હોવાથી બીજા અથવા ઉતારા લીધા નથી. પૂર્વોક્ત પાંચ બ્રહ્મ વિંદ્યા પાંચ વેદના અધ્યક્ષ છે.

શંકા:—વેદ ચાર હોવા છતાં પાંચ કહેવાનું પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર:—કાપલગીતા ધ્યાય ૨-શ્રુત્વંદોષ યજુર્વેદઃ સામવેદોદ્યાવર્ગઃ ॥ સૂદમવંદઃ હિચાપ્યક્ષ. પંચવેદાઃ પ્રકાંતજાઃ ॥ ” આ વાક્યઉપરથી પાંચમો પ્રણવ સૂક્ષ્મ વેદ બાબતે.

૬૨ વિશ્વકર્મ સંતતીય બ્રાહ્મણોનો અધિકાર.

યજુઃ ૦ અં ૫૦ ૩ અં ૮ અશ્વમેધયજ્ઞપ્રકરણ સિદ્ધાંત ॥
પક્ષાશી ૨-૩ પંચવૈશ્વકર્મણમંલ-યજ્ઞપતિમૃષ્યણનસા । આહુઃ ।
પ્રજાનિર્મક્તા અનુતપ્યમાનામધ્વ્યૌસ્તોકાવપતૌરૈરાધ ॥ સ-
ન્નસ્તાભ્યાઃ સ્તજતુવિશ્વકર્મા ॥ ઘોરાશ્રુષ્યોનમોઽસ્ત્વેભ્યઃ ॥
ચધુષણપ્રાંમનસશ્ચમંધૌબૃહસ્પતયેમાહિષદ્યુમન્નમઃ ॥ નમોવિશ્વ-
કર્મણેસતૃપાત્વસ્માનનન્યન્તસોમપાન્મન્યમાનઃ ॥ પ્રાણસ્ય
વિદ્વાન્તંમરેન ધીરણતશ્ચકૃવાન્માહિષદ્દર્ણવાં ॥ તંવિશ્વકર્મન્
પ્રમુચાસ્વસ્તયો ॥ ૨ ॥ યેમક્ષયંતોનવસૂન્યાનૃદુઃ ॥ યાન્મન્યો-
ન્વતપ્યંતાધિગિયાદ્યંતેષામવયાદુરિષ્ટ્યૈર્ચિષ્ટિન્તસ્તાંકૈનોતુ-
વિશ્વકર્મા ॥ નમઃપિતૃભ્યોઽભિયેનોઅવ્યન્યજઙ્ઘૃતૌયજ્ઞકૌમાઃ
સુદેવાઃ । અક્રામાત્રોદક્ષિણાંનનીનિમમાનસ્તસ્માદેનસઃ પાપં
પિષ્ઠ ॥ યાવૈતૌવૈસંદસ્યાસ્તેસર્વદક્ષિણ્યાસ્તેભ્યોયોદક્ષિણ્યો-
ર્ણાન ૩ । નદૈવેભ્યોબૃહચ્યેતયદૈશ્વકર્મણાનિજુહોતિ ॥

આ શ્રુતિના વિધારણ્યનાથ સિકધાન્ત ઉપરથી અર્થ લેતાં સ્પષ્ટ જણાયો કે પંચ
વૈશ્વકર્મણ સંસ્કૃત વિશ્વકર્મસંતતિગોત્રજ મનુ, મય, ત્વષ્ઠા, શિલ્પિ, દૈવજ, એ વિશ્વ-
વ્રક્ષકુલોત્પન્ન શિલ્પિ બ્રાહ્મણ યજ્ઞદક્ષિણોપભોગી, સુવર્ણાદિ ધાતુશિલ્પના અધિપતિ
હોવાથી યજ્ઞયાગાદિ ષટ્કર્મોના અને યોડશકર્મોના મુખ્યવેકરીને અધિકારી છે. કારણ
' બ્રાહ્મણોર્ય મુજમાસાન્ત ' આ શ્રુતિપરથી અને બીજાપણ કેટલાક ગ્રંથોપરથી બ્રાહ્મણવર્ણ-
ધર્મરના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો એ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી પૂર્વોક્ત સંહોબનાદિ પંચ
મુખોનેજ પંચબ્રહ્મ એવું નામ છે એ પહેલાં જણાવેલું છે. "તસ્યાપત્યં ધારાતર
તત્રમવઃ ધારારદે પ્રમવતિ ધારાતરે" આ સૂત્ર ઉપરથી અહીં પ્રત્યય થઇને [પંચ]
બ્રાહ્મણાભરયાનિ-બ્રહ્મસુમ્બાવાન્બ્રહ્મભયઃ પ્રમવતિવાન્બ્રહ્મણાઃ (સાનગાદ્યપંચ)
ચિન્તકપ્રેમવમુક્ત- [પંચબ્રહ્મ] તેમાંથી થયેલા જે તે પાંચ બ્રાહ્મણો છે. અર્થાત્ સાનગાદિ
વિશ્વકર્મસંતતીય વિશ્વબ્રાહ્મણ [બ્રહ્મપંચાલ] ને વિશેષ મુખ્યત્વે કરીને કદિવાચક
બ્રાહ્મણ શબ્દની શકિત છે. અને મુખ્ય શબ્દપણ મુખ્ય સંબંધેજ હોવાથી બ્રાહ્મણોને
છે. બુદ્ધિ "માગવત નૃનોર્યસ્કંધ અધ્યાય ૬-મુલ્લનાવર્તતબ્રહ્મ પુરુષસ્ય કુરુબ્રહ્મ ॥ યસ્તુ
મુલ્લસ્ત્રાજ્ઞાનાંનુલ્લયોમુલ્લબ્રાહ્મણોઃગુરુઃ ॥" ધર્મવરના મુખમાંથી જે બ્રાહ્મણ વર્ણ થયો, તે
મુખમાંથી થયેલા હોવાથી સર્વ વર્ણોમાં બ્રાહ્મણભૂતિ મુખ્ય અને ગુરૂને સ્થાને છે. તેથી
વિશ્વકર્મ કુળમાંજ બ્રાહ્મણ્ય મુખ્યત્વે છે.

૭૦ તપઃક્રમથી થઈલા આર્યેય બ્રાહ્મણોનું વર્ણન.

શંકાઃ—વિશ્વબ્રાહ્મણોજ જે મુખ્ય છે તે પછી પૃથ્વીમાં આરે તરફ સર્વત્ર જેમને
બ્રાહ્મણ કહે છે તે નકામાજ કે? તે પછી તેઓ કેણુ?

ઉત્તરઃ—અચારમાં જેમને બ્રાહ્મણ એમ કહે છે, તે સમઋષિ સંતતીય અને તેમ-
નાથી થયેલા નાનાએ નિ સમુત્પન્ન ઋષિઓના વંશના છે. અને તેમનેજ બ્રાહ્મણ શબ્દ
લગાડે છે. પરંતુ તે ઔપગવ, સૈંધવ, વૈષ્ણવ ઇલાદિ શબ્દો જેઓ યૌગિક છે. કેમકે,
વૈશ્ય ઉત્પત્તિનું સ્થાન તે બનુમંડલ તેનીજ પાસે આવેલી નાભિમાંથી બ્રહ્મદેવ
ઉત્પન્ન થયા. એ બ્રહ્મદેવથીજ આ ઋષિસંતતિ થયેલી હોવાથી બ્રહ્મદેવના બ્રહ્મ-
નામને 'તતઃ પ્રમવતિ ત્યથે અણ' પ્રત્યય થઇને સાધેલા બ્રાહ્મણ શબ્દ ઋષિસંતતિમાં
પણ યૌગિકજ છે. "કર્યપોત્રિમેરદ્વાજ્ઞેવિશ્વામેત્રે, વર્ગાતમઃ ॥ વાસેઝાજમદાસિશ્ચાતિ ॥"
આ સમર્પી અને ઔતસર્ગથી બ્રહ્મદેવના મનમાંથી થયેલા બીજા માનસપુત્ર દસ
ઋષિઓ— "માગવત સ્કંધ ૩ શ્લોક ૧-મંત્રેયડવાચ-મરોચિરચંગિરાસોપલસ્યઃ પુલહઃ કવુઃ ॥
મુતુર્વસિષ્ઠઃ, દક્ષશ્વદશમસ્તત્રતારદઃ ॥ ૨૨ ॥" એટલે મરીચિ, અત્રિ, અંગિરસ, પુલસ્ત્ય,
પુલહ, કવુ, ભૃગુ, વાસેક, દક્ષ એ દસ બ્રહ્મદેવના શરીરના બુદ્ધા બુદ્ધા રથાનમાંથી માનસ
પુત્રા ઉત્પન્ન થયા. આમાંથી કવુઋષિથી બીજી સંતતિ "બીમ્ત માગવતે પંચમસ્કંધે,
પ્રવમાષ્ઠ્યવે-ક્રુરોરપેક્રિયા માર્યાવાલચિલ્યાનસુવત ॥ શ્રુતોન્વાદિસહસ્ત્રમણિ જ્યલનો બ્રહ્મ-
તેજસઃ ॥ ૩૬ ॥" કવુનામક ઋષિથી તેમની કિયા નામક સ્ત્રી પેટે વાલમિષ્ટ્ર નામના
સાક હબાર ઋષિ ઉત્પન્ન થયા. અને તે તપોબ્રતથી બ્રહ્મને પહોંચ્યા. તેજ પ્રમાણે પશુ-
વશ્યાદિ નાનાપ્રકારની તિથક યોનિમાં એ જન્મ પામેલા છે. 'ઋષિનુ' કુળ અને
નદીનુ' મૂળ એવું નહીં એવો તે કહેવાજ છે આવા ઋષિ ૮૮ હબાર છે. આ મૂળમાં
બ્રાહ્મણ નહોતા. તે ઋષિ પાછળથી પેતાના તપોબ્રતને લીધે સૌને પુરુષ થયા. અત્રંગી
તેમને બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થયું. આ પ્રમાણે ભારતના શાસ્ત્રપર્યામાં કેટલાક અન્યથોતિજ

ઋષિઓને તપનાશ્રમેથી પ્રાપ્ત થઈને કહેવા ગયા. બુદ્ધિમાન—“ તથાચ કૌશિકરતાત તપાં નિસ્સોજિતોદ્વેષઃ ॥ તપસાચ સુતસેન બ્રાહ્મણચમચાં વાનુ ॥ ” આ ઉપરથી વિશ્વામિત્રે [કૌશિકે] તપામતથી પ્રાપ્ત થઈને મેળવ્યું. વધારે તો શું પણ, નાનાઓની સમુત્પન્ન ઋષિઓના મૂળ પુરૂષ “ જહાણો મગવાન્ રુદ્ર ક્રોધઃ પર્મા હારઃ । વંશ્ય પિતા-મહશ્વેત ॥ ” આ ઉપરથી વેશ્ય સંસક જે પ્રકારેવ તેણે સુદ્ધા તપના જેવેજ પ્રાપ્ત થઈને પાદને કયું છે. બુદ્ધિમાન—

ભારત તથેતિચાત્રવીદજ્ઞાસર્વલોકપિતાગઢાઃ ॥ મન્ત્ર-નાનપ્રમોદેજબ્રાહ્મણત્વમહાયશાઃ ॥

એટલે મહાન્ ધોર તપસ્વીયાં કયાં પછાજ પ્રમોદાન પ્રાપ્ત થઈને મેળવ્યું. તપવડે પ્રાપ્ત થઈને મેળવાતું કારણ—“ આત્મચદસ્તપામતા । અમર ” તપને પણ પ્રાપ્ત જ કહે છે. પરંતુ સુદ્ધા પદેશવિના તપના અધિકાર પ્રાપ્ત થતા નથી. તથી વિશ્વકર્માના મૂળ પ્રભુવ મન્ત્રપદેશથીજ સમ ઋષ્યાદિકાએ તપસ્વીયાં કરી. પરિણમે તે તપને લીધે પ્રાપ્ત જ્ઞાનમાં [આત્મજ્ઞાનમાં] પ્રવીણ થયા તેથી ‘ દુતલબ્યકાતિકુશલાઃ કારિરેત ’ આ સૂત્રવડે પ્રાપ્ત (આત્મસ્વરૂપ) આ શબ્દને અર્થ પ્રત્યય લાગીને શબ્દો પ્રાપ્ત શબ્દ સમર્થિસહવર્તમાન અપ્રાપ્તિનિસદૃશ નાનાઓની સમુત્પન્ન વેદસાગ્ર્ય [પ્રકારેવ મન્ત્રિતિ] ઋષિકુળો યોગિક હોઈ ગાણુ લક્ષણાર્થે છે, મુખ્યાર્થવાચક નથી. તથી ‘ જન્મનાજાયતેશ્વર સંસ્કારાન્નદ્વિજડચતઃ ॥ વેદપારાયણાદ્વિમોક્ષજ્ઞાનાતિબ્રાહ્મણ ” આ પ્રસિદ્ધ ધ્યુતિ નાના અપ્રાપ્તિનિસદૃશ ઋષિવંશસ્થ વેદસાગ્ર્ય (વ્યાવહારિક શૂદ્રયાળ) પ્રાપ્ત થઈને લાગુ છે. “ સ્કંધપુરાણ નાગરસંદેહ કપ્યાય ૭—મનુઃપૂર્વમુત્ત્વં, દમ્ભનામયોચાદ્ય મુત્ત્વા ક્રૂઢઃ ॥ પત્રિ-મારયડમલત્વપાતક્ષાચેવાચરારમ્યતઃ ॥ ઋષ્યાચોશિ પસ્ત્રૂતઃ, રમં નૌશ્વરાઃ ॥ ” આ વચનો ઉપરથી આ મુખ્યદ્રુત વૈશ્વકર્માણુ પ્રાપ્ત થઈને ગર્ભમાજ મુત્ત્વા વર (પ્રાપ્ત) હતા. તેથી “ ાશોત્પરાશ્ચ—ચિત્તકર્મ કુલેજાતાગર્મજ્ઞાણાનિ, ચિત્તાઃ ॥ શૂદ્રત્વનાસ્તિત્વજ્ઞાણાવિ-શ્વકર્મજ ” આ સ્મૃતિઉપરથી જ્ઞાનગાદિ વિશ્વપ્રાપ્તિનિ, ચિત્તાઃ ૧૨ ગર્ભાવસ્થાથીજ પ્રાપ્ત થઈને છે. આ બધાને અભિપ્રાય એટલોજ કે મુખ્ય વર્ણવાચક પ્રાપ્ત થઈને તરિકે જે છે તે વિશ્વપ્રાપ્તિનિ, ચિત્તાઃ ૧૨ પ્રતિબદ્ધ લેવાને અને પરાજ્ઞાદ-ક્રમે કદિપણ પ્રસંગ ન આવે અને પોતાની ઉપજીવિકા સારી રીતે આલે એટલા માટે તે આપાસન અભિહોત્રરૂપ પવિત્ર મુવણાદિ શિષ્યકર્મવૃત્તિથીજ પોતાનું ઉપજીવન ચલાવે છે અને તેમનું આચરણ પણ ઉકૃષ્ટ પ્રાપ્ત થઈને જેવુંજ હોય છે. માટે શ્રુતિ-સ્મૃતિએ મુખ્ય પ્રાપ્તિ તો તેમનેજ કહ્યા છે. નાના વેદમાજ પ્રાપ્ત થઈને પ્રાપ્ત શબ્દ યોગિક હોવા છતાં તેઓ પડેલાં વિદ્યાપુ, આચારશીલ, કમનિષ્ઠ અને પણ સત્યાભિમાની હતા. પણ અત્યારે તેજ લોકો અત્યંતિકાને પ્રતિબદ્ધ લેવા તાપ્યા, પરાજ્ઞ લેવા લાગ્યા, દરેક કામમાં યાચના કરતાં શરમને નેવે સૂકી; તથા પ તેમના ઉપરના બલકાદાર તક-લાદિ વર્તનથી મોઢમાં પડીને [વિરુદ્ધ પથાગુલ] આ કંપવ । પ્રમાણ, કણુભી, ધોળી વિગેરે અજ્ઞાન લોકો તેમનેજ પ્રાપ્ત થઈને પૂજ્યમાન છે. તે પૂર્વોક્ત ‘ મનોબોજાં

જ હવેતે જરમ મેક્ષાસ્તપસા ઋષિતાગતા ॥ ઋષિપુત્ર કપાકાકુ મેશુનાજ્ઞમ્સંચવાત્ ॥

કર્મકાળાનુસારે વૈ મુતાદિ ઋષિકાસ્તયા ॥ સત્યેન તપસા ઋષિતાગતાઃ । કાચ પુરાણ અ- ૧૨૦,

“ ઔપાસનમહોત્રં નવલોકમહાધુતિ ॥ (શિરિપત્રે) નલોક (સર્વધાતુ) હેમેચારમ્

લોકાતરૂપમિતિદંચદસ હિરણ્યમ માનિ (નિદ્રા અ- ૧) ૨ જલકર્મદેવ રૂદ્ર નટોરૂદ્રપુત્ર ॥

કુર્વતે મેદકિદ્ધિઃ સર્વેતેચાંત્યાજાઃ સુતાઃ ॥

પદ મિઠુજન વેદ્યસઃ' આ શ્રુતિઉપરથી ખરેખર સુખમાંથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રાણજ્ઞે રૂપી સુખ સૂચકમંડળના ત્યાગ કરીને સુખપ્રદેશપર પડેલા તડકાનીજ પ્રભા કરનારા છે ! એવી શ્રુતિજ છે.

૭૧ સસ્રઋષિ એ વિરાટ વિશ્વકર્માની ઇન્દ્રિયો જેવા છે.

વેદસાગ્ર્ય પ્રાણજ્ઞોના સુખપુરૂષ સસર્વિ એ વિશ્વકર્મરૂપ સૂચકનાં કિરણો (પ્રકાશ) છે. એવું વળી બીજું પ્રમાણુ:—

ઋગ્વેદ અષ્ટક ૮૧૩૧૭૧૨ (વિશ્વકર્મસૂક્ત ઋક્ ૧)

વિશ્વકર્માવિમંત્રાઆદિહાયા ધાતાવિધાનાપરમોતસંદક્ ।

તેષામિષ્ટાનિસમિષ્ણામંદંતિયત્રસસ્રઋષીનપરણકમાહુઃ ॥

નિર્હાત ઉત્તરષટ્ક અધ્યાય ૪ ઋક્ ૧૬ —વિશ્વકર્માસર્વચક્રકર્તાતસ્યૈવા ભવતિ । વિશ્વકર્માવિભૂતમનાગ્યાપ્તા ધાતાચવિધાતાચ પરમશ્રમદ્રષ્ટા મુક્તાનાં તેષામિષ્ટાનિવાકર્તાઃ નિષાકર્તાનિવાગતાનિવાનતાન્યવાદ્મિ. સહસ્રમોદતેયત્રતાનિસસ્રઋષાણાનિચ્યોર્તાપિતેભ્ય પરઆદિત્યન્તન્તસ્મિન્નેક ભવતાચવિ દૈવતમથાન્યામં વિશ્વકર્માવિભૂતમના ૦ — સદશયિતે ત્રિયાણ તેષામિષ્ટાનિ ૦ નતાન્યેવાન્નનમહસ્રમોદતેયત્રેગાનિ સસ્રઋષીણાનિદ્રિયાણ્યભ્યે.પરઆત્માતાન્યેતસ્મિન્નેક ભવતિત્યાત્મગતિમાચ્છ ॥ તત્રાંતશસમાચક્ષતેવિશ્વકર્માભાવન.સર્વમેધેસર્વાનિભૂતાનિજુહ્વાચકારમ આત્માનમયતતોજુહ્વાચકારતદમિવાન્યપશુઃ મનાયત્યમાવદશ મુવનાનિજુહ્વાવિતિતથોત્તરા મ્યસેનિર્વચનાય ॥

આ શ્રુતિઉપરથી વિશ્વકર્માજ સર્વ ત્રિભુવનનો અધિપતિ છે. અને સૂચની પ્રભા એટલે જે પ્રમાણુ તડકો, તે પ્રમાણુ સસ્રઋષિ પણ વિશ્વકર્માની પ્રભા છે એટલે તેને સસ્રઋષિને પાતાના પ્રભાવથી વ્યાપી નાંખવાછતાં શ્રેષ્ઠતે તેમનાથી નિરાણ છે. અને માટે એક આધ્યાત્મવિષયક દ્રષ્ટાંત એવું છે કે, આત્મા જે પ્રમાણુ સર્વ ઇન્દ્રિય-રૂપી ચક્રોના સત્તાધારી હોવા છતાં તે ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે; તે પ્રમાણુજ વિશ્વકર્મા પ્રભુ છે એમ સમજવું. અને તેજ સૌમાં યજ્ઞયાગની સ્થાપના કરનારા છે. તેને કેવળ યજ્ઞનો આત્માજ જાણી શકો. તેના અભિનંદનને માટેજ આ ઋચ્યા છે. એમાંના તાત્પર્યાર્થ એ છે કે સસ્રઋષિને પ્રાણજ્ઞત્વ એટલે પદ્કર્મનો અધિકાર પણ વિશ્વકર્માએજ આપ્યો છે. બીજું પ્રમાણુ—

વેવસ્વાપુરણ ઉત્તરાર્ધે અ. ૧૬ કૃષ્ણ મોમસંવાદે-અસ્માકદીયનાશોઘ્રં મગ વચ્ચક્ષણાલતામ ॥ ૭ ॥ યજનં યાજનંચૈવાધ્યાયનાધ્યાપનંતથા ॥ દત્તંપ્રાંતમહચ્ચેતિ ષટ્કર્માગિમહાચિઓ ॥ ૮ ॥ માર્ષાવંતુમયસ્તેષાંશ્રુત્વાતદ્રોમહર્ષણઃ ॥ ૯ ॥ દાધ્યામી-તિવચોદત્વાશકયંકૃત્તુનચાનુતમ ॥ દ્યુત્કાલદદૈતૈષ ષટ્કર્માગિમહાવમુ ॥ ૧૦ ॥ ઋષિ મિર્સ્તૃહીતાનિષટ્કર્માગિતદામયાન્ ॥ મતુષ્ઠામુનયઃસર્વે આગચ્છતપુન.પુનઃ ॥ ૧૧ ॥ તેષાં સંત્સમચાંદત્વ દુષ્કૃત શાપકૃટિનાં ॥ કાંપનં મંહતાચિષ્ણુઃ શશાપઋષિસમૃક્ ॥ ૧૨ ॥ ચિકલંભવતામેતદ્ગ.જ્ઞાપ્યંમમશાન્તઃ ॥ શાપદર્શાસ્મનાચ્યુતમપ્ત્યાગિવિતુમર્હથ ॥ ૧૩ ॥ દ્યુત્ક કોપતાશ્નઃ સલિલતુવિસૃષ્ટવાન્ ॥ તતતેનેૈવ શાપિતમુનયઃ સમપીઢિતાઃ ॥ ૧૪ ॥ દુઃલિતાંતૈર્લમાગચ્છન્નજ્ઞાણમિદમજ્ઞવત્ ॥ ઋષશ્ચુચુઃ ॥ જ્ઞાન્તમયસ્ય શાપનપીઢિતમચમાગતાઃ ॥ ૧૫ ॥ તસ્માન્નોશમયં દેવદાતુમર્હાસમુજ્જત ॥ શ્રીજહો

યાચ ॥ ક્રિમર્થમવતાંશાપોદત્તેનમહાત્મના ॥ ૧૬ ॥ શ્રુત્વેતિચર્યઃપર્વેજગ્જાન
 નિદમશ્રુવન્ ॥ ષટ્કર્માણિગૃહીતાદિવચનવાદ્યાશ્વિતઃ ॥ ૧૭ ॥ દાસ્યામીતિસદ્વા
 તુપુઃ શાપમુગેહ ॥ ઈતિ શ્રુવાતતોબ્રહ્માતાનૃષીંપુનરબ્રવીત્ ॥ ૧૮ ॥ દાષમ્તુભવ
 તમધ્યેતસ્માકછાપમદત્તવાન્ ॥ અતઃશાપવિમુક્તયથ ગચ્છન્નૃષિસત્તામાઃ ॥ વિશ્વકર્માણ
 નેવાંગતિમચિદ્રાસ્યતિ ॥ ૧૯ ॥ ઇત્યુક્ત્વાકપયસ્તેનબ્રહ્માણાપપીઢિતાઃ ॥ સદા
 સમંત્યસર્વચવિશ્વકર્માણમત્રતઃ ॥ ૨૦ ॥ ક્ષયયત્તુ ॥ શિલ્પાચાર્યાયદેવાયતમસ્તે
 નિશ્ચકર્મેણ ॥ મનવેમયાયત્વષ્ટેચશિલ્પત્તદેવજ્ઞતનમઃ ॥ ૨૧ ॥ ભક્તિતોવિશ્વકર્માણ
 સ્તુતિમહાકવ્યનબ્રવીત્ ॥ સર્વોત્તમોદ્યોત્તદેવત્તથાચક્ષુષિમાનવઃ ॥ ૨૨ ॥ નમસ્કૃત્વેતુ
 ચકૃત્તેપ્રદૂતાંસ્તુતિમદગ્રાત્ ॥ શ્રીબ્રહ્મોવાચ ॥ વિશ્વકર્મમહાદેવદેવદેવમહાપ્રભો ॥ ૨૩ ॥
 ત્વમેવસર્વલોકાનામીશ્વરપ્રમુદેવચ ॥ ત્વમેવસાક્ષાજ્ઞતકો ભૂતનાદેવત્તત્રમઃ ॥ મુદિ
 મહારક્તર્તાચલોકાનાંસર્વેકાપ્રદઃ ॥ વિશ્વકર્માપરબ્રહ્માવશ્વકર્મદ્રોહરિઃ ॥ ૨૪ ॥
 વિશ્વાત્માવિશ્વકર્માચસર્વકર્માનીવારકઃ ॥ ચતુરૂપાણ્યતેકાનિરજસ્તમયુતાનિચ ॥
 કૃત્વામુજાસિલોકાંક્ષીનજગદ્ધસચરાચરમ્ ॥ ૨૫ ॥ તસ્માદ્વિશ્વપતેરક્ષેતાનૃષીન્ શાપી
 ધીહિતાન્ ॥ ત્વાચિનાન્યગતિંદેવતપશ્યમિજગત્રયે ॥ ૨૬ ॥ ઇતિશ્વભામહાદેવાવિશ્વ-
 કર્માજગત્રમુનઃ ॥ તપ્રમાદ્વાત્તમુનયઃપૂજ્યાભવિતુમર્હથ ॥ ૨૭ ॥ ઇત્યુક્ત્વાકપયસ્તેન
 કૃત્યવિશ્વકર્મેણ ॥ શાગદ્ધિમોચનાસ્તેતનમશ્ચક્રુનુપુનઃ ॥ ૨૮ ॥ વિશ્વકર્મજમ-
 સ્તેતુજગદ્ગ્રાપરાયણ ॥ પ્રકૃતિપુંસ્વરૂપાયસર્વાકૃતમૃતયે ॥ ૨૯ ॥ અમંગલાચિનશય
 સર્થમંગલતાયેન ॥ સર્વલોકાકવિનમોત્રિસાક્ષિજગતાંતમઃ ॥ ૩૦ ॥ નમોત્તમેવિશ્વ-
 કર્મજમસ્તે સ્તુતરોધન ॥ તવપ્રમાદન્મહતઃશાયેનતુચિનોચિતાઃ ॥ ૩૧ ॥ શુદ્ધાચયતુ
 ભવતઃકૃત્યાદેવવત્તમ ॥ અતઃશીઘ્રાદિગચ્છત્ત્વમોનિર્જમાર્ગજગત્રમો ॥ ૩૨ ॥ ઇત્યુક્ત્વા
 કપયસ્ત્વમૈનમચ્છન્નાપુનઃ ॥ પ્રદક્ષિણમતુર્વુત્તેનબ્રહ્માણેનિશ્ચકર્મેણ ॥ ૩૩ ॥ મુહૂર્ત-
 મ્હુર્તેનમસ્કૃત્વાસ્તુવાંત મુનિસત્તામાઃ ॥ યયુસ્તત્તત્તદીર્ઘાદિશસમાનષેતિ ॥ ૩૪ ॥ શ્રી-
 કૃણુત્થાચ ॥ તસ્માત્માતર્યાગિપ્રોવિશ્વકર્માણમેવચ ॥ સત્તુતેવિશ્વકર્તારમ્સ્વાર્ભ-
 મવાનુયાન ॥ ૩૫ ॥ ભક્તયાયુતોનરોયસ્તુવિશ્વકર્મણમર્ચયેત્ ॥ સેતતિત્ત્વલોકાક-
 પૂજ્યા ભવતિભારત ॥ ૩૬ ॥ ઇત્યશ્વત્ત્વાતુકૌતેયઃ કૃણ્ણેનચિનયાશ્વિતઃ ॥ ગદાગૃહી-
 ત્વામયર્ચ્યાયુદ્ધયસમાર્તિજય ॥ ૩૭ ॥ શ્રુણોતિયદ્દેવ્યંરહસ્યમુષિમિઃકૃતય ॥ સનિ-
 ષગપોવિશુદ્ધાત્માવિશ્વકર્મમાદતઃ ॥ ૩૮ ॥ પુત્રપોત્રામિહુદ્ધિસ્પાત્તસુલીચમ્બસ્થ-
 ચમ્ ॥ દેહાતવિશ્વકર્મર્ચ્યાયુગ્ગપદ્મામુપાત્ ॥ ૪૦ ॥ ઇતિશ્રીમહાપુરાણેવેવસ્તેતેતસ
 રાચેકુદ્ધમ્મીમસવદ્મયકૃત્તમસર્વશિર્વાર્ગમોક્ષાનકયાયાં વિશ્વકર્મસ્તેન્નામવર્ણવાસ-
 તમોઘ્યાય ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ ભીમને કથા કહે છે કે પુર્વે સમગ્રવિશ્વેએ પોતાને બ્રાહ્મ-
 જીવ મળે એટલા માટે વિશ્વકર્માની પ્રાર્થના કરી કે હે વિશ્વકર્મા! અમે આજ સુધી
 ઘણું તપાચર્યાં કયું, હવે અમને બદ્ધકર્મનો અધિકાર આપો. એટલે વિશ્વકર્માએ
 પ્રસન્ન થઈને તેમને બદ્ધકર્મનો અધિકાર આપ્યો, પાંતુ એ કષિઓએ વારંવાર તેમની
 પાછળ પડીને માગણી કરવાથી “આ કષિઓ! કપટી છે” એમ વિશ્વકર્માને લાગ્યું;
 ને તેણે તેમને શાપ આપ્યો કે તમારું બ્રાહ્મજીવ નકામું થઈ પડશે અને તમે અપુણ્ય
 કરશો. એટલે ને કષિઓએ બ્રાહ્મદેવ પાસે જઈને ફરિયાદ કરી કે વિશ્વકર્માએ અમને

‘અપ્રજ્ય જ્યો’ એવો શાપ આપ્યો. તરમાત હે પ્રજ્યન્! આ શાપમાંથી અમને મુક્ત કરો. એટલે પ્રજ્યદેવે કહ્યું કે, આ તમારોજ દોષ છે તેથી તેમને શાપ આપ્યો. માટે વિશ્વકર્માના શાપમાંથી વિશ્વકર્માજ મુક્ત કરે! તાના શાપમાંથી મુક્ત કરવાને ખીલું કોઈ સમર્થ નથી. પણ તે સમ્રાજિયા પ્રજ્યદેવને લઈને વિશ્વકર્માપાસે ગયા અને પોતાને શાપમાંથી મુક્ત કરે એટલા માટે તેની ઘણી ઘણી સ્તુતિ કરી. એટલું વિશ્વકર્માએ સંતુષ્ટ થઈને તેમને શાપમાંથી મુક્ત કર્યાં. તે વખતથી એ સમ્રાજિયા સૌને પૂજ્ય થઈ રહ્યા અને પછી વિશ્વકર્માને અભિવંદન કરીને સ્વેચ્છાથી તેઓ ઉત્તર દિશાતરફ ગયા. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, ભીમ જે હોઈ ભકિતભાવથી વિશ્વકર્માની સ્તુતિ અને પૂજ કર્યો, તની ઇચ્છિત કામનાઓ પૂર્ણ થઈને તે સર્વામન્ય થયે તેજ પ્રમાણે સમ્રાજિયાએ કરેલું આ વિશ્વકર્મ સ્તોત્ર જે પઠન કરશે કિંવા શ્રવણ કરશે તે વિશ્વકર્માની કૃપાથી પુણ્યાત્મા થયે; તેને સંતતિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થયે; આ લોકમાં મર્ત્ય યુગોને ઉપલેગ કરના અને અતે વિશ્વકર્મ સાયુજ્યતા પામશે, એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું.

પૂર્વોક્ત વેદાકિત ઉપરથી, નૈરુકતઉપરથી અને બીજાં પણ કેટલાક કુલ્યાદિ વચ્ચના ઉપરથી પરશિવ વિશ્વકર્મા એ યજ્ઞક્રિયાનો ઉત્પત્તકર્મા, યજ્ઞદક્ષિણા અધિપતિ અને અસંખ્ય યજ્ઞ કર્યા હોવાથી તે પ્રાક્ષણોનો પણ રાજા છે. તેણેજ સમ્રાજિયાને પદકર્મના અધિકાર, પ્રાક્ષણવ્ય વિગેરે આપ્યું. આ ઉપરથી વિશ્વકર્મા સમ્રાજિયાના પણ ગુરુ છે. એવો શ્રુતિનો પણ સિદ્ધાન્ત છે. તેથી પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રકરણઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વૈદસાખ્ય પ્રાક્ષણ લોકોને વિશ્વકર્મ મુખોદ્ભવ [વિશ્વપ્રજ્ઞ સંતતીય] શિદ્ધિપ્રાક્ષણ દરેક વાસ્તુપ્રમુખ યજ્ઞયાગાદિ સર્વ કર્મોમાં આવશ્ય પૂજ્ય એવાજ છે. એમ વેદાદિ સર્વામાન્ય અનેક ગ્રંથોઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેથીજ અનાદિ કાળથી વિશ્વપ્રજ્ઞવંશસ્થ શિદ્ધિ લોક સમ્રાજિયાસંતતીય વૈદસાખ્ય વ્યાવહારિક પ્રાક્ષણોને પ્રાક્ષણતરિકે વિશેષ ગણતા નથી અને આજ કારણને લઈને તેમને વિશ્વપ્રજ્ઞવંશસ્થ લોકોમાં પોતાના હુલ્યકલ્પસંબંધી કર્મોમાં ઉપાધ્યાયપણાનો હુકમ આપવાનો વાસ્તવિકપણે પહેલેથીજ સંપ્રદાય નથી.

૭૨ વિશ્વકર્મસંતતીયોષ પોતાને ‘બ્રાહ્મણ’ કહેવડાવવાન યોગ છે.

શંકા:—વિશ્વપ્રાક્ષણ જે આટલા બધા પૂજ્ય છે, અને તે જે વેદમાન્ય મુખોદ્ભવ પ્રાક્ષણ છે તો ‘અમે પ્રાક્ષણ છીએ, અમે પ્રાક્ષણ છીએ’ એવી બૂમો તે લોકો શામાટે પાડ્યા કરે છે? સાચને કદિપણ મરણ નથી હોતું.

ઉત્તર:—સત્યને ક્યાંય પણ મરણ નથી, એ વાત તો સાચીજ. પણ કલિયુગમાં બધીજ જાળતો ઉલટી થઈ ગઈ છે. તેથી કાલપરત્વે બ્રાહ્મ દ્રષ્ટિથી અજ્ઞાન અને મત્સરી લોકો ખસને પણ ખોટું માને છે અને ખોટાંનેજ ખરું માની યેસે છે કારણ કે સંસ્કૃતિ ઉત્પત્ત થવાને વખતે સંસ્કરણકાર કરીને એક સંસ્કરણિ [શૂદ્ર વિશેષ] હોન ભાતિ ઉત્પત્ત થઈને તે શૂદ્રભાતિમાં સુધ્યાં વળી અનુલોભ પ્રતિલોભ થઈને ઉત્તરોત્તર અનેક ભવિષ્યે અસ્તિત્વમાં આવીને શિલ્પકાર, સાગી, સુતાર, લુહાર, વિગેરે નામોથી તે લોકો આખા હિન્દુસ્તાનમાં ચારે તરફ વેરાયલાં છે. તેથી પ્રકાર એટલો બધો વિલક્ષણ થયે છે કે શિલ્પવિદ્યા એ શૂદ્રવૃત્તિજ છે, એવી લોકોમાં સમજ થઈ ગઈ છે. અને વિશ્વપ્રાક્ષણ સુવચીકિ શિલ્પકર્મનો ધંધો કરીને ઉદરનિર્વાહકરતા હોવાથી ‘સર્વસ્થળે કુંડલુ એવું આણી’ એ કહેવત પ્રમાણે મત્સરી અને જાત્રો લોકોને કરજ ધંધા-

ઉપરથી વિશ્વબ્રાહ્મણ શિદ્ધિ એ બ્રાહ્મણોત્તર શિદ્ધિ છે એમ લાગવા માંડયું, એટલુંજ નહીં પણ વિશ્વબ્રાહ્મણના સ્વધર્મમાં પદ્ધતિ પાડગતમાંદિ બ્રાહ્મણ ધર્મમાં અડચણો પડતા કરવા લાગ્યા. આવે પ્રસંગે વિશ્વબ્રાહ્મણ શિદ્ધિએ અમે બ્રાહ્મણ છીએ, અમે બ્રાહ્મણ છીએ એવી ઘુમી પાડવાની જરૂર છે.

૯૩ પૌરુષ્યેય બ્રાહ્મણોનાં અને આર્યેય બ્રાહ્મણોના બજોડક

વ્યવહાર છૂટવાનું કારણ.

શંકા:—પૂર્વાંકિત સર્વ પ્રમાણોઉપરથી વિશ્વકર્માના શિષ્યભૂત સ્પષ્ટવિસંતતીય વૈજ્ઞાનિક બ્રાહ્મણો વિશ્વકર્મ સુબોદ્ધભવ શિદ્ધિબ્રાહ્મણોનીનાવે પાંડલા એક વિચારથી રહતા હતા એમ જણાય છે. તા પછી અત્યારે તમનાં વચ્ચે અસાદક વ્યવહારસુધમાં કેમ થતા નથી ?

ઉત્તર:—ઉપરની શંકાને લાગતી બ્રહ્માંડ પુરાણમાં એક કથા છે. તે કથાને આધારે સંતમાલિકામાં પ્રસિદ્ધ સત્પુરૂષ વિશ્વવ્રક્ષકુલોત્પન્ન મુપર્ણકપિ ગોત્રોત્પન્ન નરહરિભુ-વાના વંશમાં બાળકૃષ્ણભુવા નામના એક સત્પુરૂષ થઈ ગયા છે; તેમણે 'વિશ્વકર્મ' પુરાણ નામનો એક ટીકાત્મક ઓવોબદ્ધ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં દર્શાવ્યું છે કે:—

વિશ્વકર્મપુરાણ અંબાય ૩ નો એવી ૬૩ થી ૧૩૪ સુધીના સારાંશ:—વિશ્વકર્મા પ્રભુ પાતાના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થએલા મનુ, મય, ત્વષ્ટા, શિદ્ધી અને દૈવજ્ઞ આ પાંચ પુત્રોને તેમજ વિશ્વામિત્રાદિ સપ્તર્ષીની સંતતિને એકજ ઠેકાણે વંદ વગેરે શીખવતા હતા. આથી આ બધા વિદ્યાર્થીઓ સર્વ વિદ્યામાં પ્રવીણ થયા. એમનું પ્રતિવિશ્વકર્માના જેવું મંત્ર સામર્થ્ય વધુ. એજ સામર્થ્યવડે મહારાણી ડુંભજ-અગસ્તી ઋષી સમુદ્રનું આશ્રમન કરી જવાને શકિતમાન થયા. શ્રીવિશ્વકર્મા પોતે જગદ્ગુરુ હોઈ તમામ દેવ-ઋષિગણ પ્રેમથી તેમના ચરણમાં મસ્તક નમાવતા હતા. પરંતુ તેમાં અગસ્તી ગુરૂદ્રોહી અને કપટી નીકળ્યો. એકવાર વિશ્વકર્માનો તેજસ્વી પુત્ર ત્વષ્ટા પાતાના ચીરંજીવને ઉપનયન સંસ્કાર કરતો હતો. એ શુભ પ્રસંગે તેણે તમામ ઋષિગણોને પણ બોલાવ્યા હતા. સૌ કોઈ આનંદમાં નિમગ્ન હતા. આ મૈત્રીબંધનના સમારંભમાં અગસ્તીને બોલાવ્યો નહીં. સમારંભની સમાપ્તિ પછી તે ત્યાં આવ્યો ને બધી સ્થિતિ જોતાં તેનું મન ઉદ્વિગ્ન થયું. પાતાનું બાળી જોઈને અપમાન કરવામાં આવ્યું છે એમ તેને લાગ્યું. તેથી તેણે ન્વધાને નમસ્કાર કરીને પૂછ્યું કે, હું તમારો શિષ્ય છું છતાં મને સમારંભમાં શા સારૂ ન બોલાવ્યો? એ ક્રૂપા કરીને કહો. તમારા મનમાં દ્વિધાભાવ ઉત્પન્ન થયો છે તો હવે તેનું ક્ષણ લોગવો. હું હવે આપણા ગુરૂશિષ્યના સંબંધને માનવાનો નથી. તમારા પુત્ર અને પૈત્રો વિદ્યાના મહથી મત્ત બન્યા છે. તો મારા શાપથી તેમની વિદ્યા નિર્બીજ થશે. અગસ્તીનું આ પ્રકારનું બોલવું સાંભળીને ત્વષ્ટાએ પણ તેને શાપ દીધો, કે તું અગસ્તી પણ બધી રીતે નિર્જીવ દુષ્ક બનશે, તારૂં શરીર પ્રેતવત્ થશે. તેને માંસ સદ્રશ સમજીને લોકો તેને કુઢાડીવડે કાપશે. મારા વંશએ તારો સ્પર્શ નહીં કરે. તારા અગસ્તીના પત્ર પુષ્પ ખાનારા માંસભક્ષક મનાઈને તેમને નીચત્વ આવશે. શાપને લીધે અગસ્તી અગસ્તીનું દુષ્ક બન્યો. તેથી ઋષિલોકો પાતાના આંગણામાં એ વુઝાને રાખે છે. આગળ જતાં વિશ્વકર્માને ત્યાં અભ્યાસ દરતો સપ્તઋષિની એક છોકરીએ અગસ્તીનાં કુષ્ઠ મોશીને ખાધ એવું માલમ પડવાથી વિશ્વકર્માએ તેને કાઢી મૂકી અને શાપ દીધો કે, મેં તારૂં મારા પાતાના આપણનાં પેટે પાળી પેલીને પ્રિયભાવે

છતાં તે મારો આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો. આથી તારા પૂર્વજોને કલંક લાગ્યો. ત્યારથી સમ-
જીની સંતાત અનેક પ્રકારની નીચ યોનિમાં જન્મ પામવા લાગી. “ઋષિનું કૂળ અને
નંદાનું સૂળ” કહે છે તે આથીજ. એમનામાં ત્રિગુણ જન્મે છે, ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણની
અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનો છેકરોઓને સાથે લગ્ન કરે છે. યોનિસંકર ને વર્ણસંકર એમ-
નામાં ઘણો છે. આથી તેમના ગોત્રલેહ બુદ્ધિ પડ્યા અને તેમની સાથેના બધી જાતના
અભાદક વ્યવહાર ને શરીરસંબંધ તુટી ગયો. શ્રી વિશ્વકર્માએ પોતાની સંતાનોને પણ
તાકોદ આપી કે જાતકર્માદિ શુભશુભ કર્મો પોતાના ઉપાધ્યાયનો પાસેજ કરાવવા. બીજી
શાખાનો બ્રાહ્મણ દ્વારા જે કોઈ પોતાના હૃદયકવ્ય કર્મ કરાવે છે તેનામાં બ્રાહ્મણ નથી
એમ માનવું. કોઈ તેમ નહીં કરે તો તે કુલઘાતકી સૂદ્ર મહાપાતકી બનીને સો કુત-
શની યોનિમાં જન્મશે. અને નરકમાં પડશે. તે પોતાના ધર્મ વ્યવસ્થિતરીતે સાચવી
રાખી પવિત્રતાથી પોતાના કર્મ કરતાં રહેવું કે જેથી આ લોકના તમામ સુખો મળવા
સાથે સાચુન્યપદ પ્રાપ્ત થશે. આવું શ્રીવિશ્વકર્મા ગુરુનું વચન છે તેને સત્ય માનીને
તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું.

७४ शापादि निमित्तयो कर्त्तव्यगमां उत्पन्न यती शंकातुं निवारण.

શંકા:—પૂર્વોક્ત શાપને લીધે આ કલિયુગમાં વિશ્વકર્મસંતતિમાં પણ સંકર નહીં થયો હોય એમ શા ઉપરથી ?

સમાધાન:—અમુક કામ સૂધીજ વિશ્વકર્મ સંતતિનું પ્રાદ્યક્ષ્ય હતું, એવાં વાક્યો કયાંઈજ નથી. માલેવ્ય- (પણપુરાણે મૂકેલે તત્ત્વાસ્મિન્નુગતસંવર્ણનો મર્થતિવૈ । તદૈવ-તત્ત્વસંતત્યા મલિતા વર્ણસંકરઃ) આ ઉપરથી પ્રાદ્યક્ષાદિ સર્વ વર્ણનો સંકર થયો ત્યારે તેમને પણ થશે. અને [યુગ યગ સ્થિતાઃ સંવં કલા વાંધતયોઃ સ્થિતાઃ । ધરાણાંતરં શદ્ધ-કમલાકરં] આ ઉપરથી ‘વિશ્વકર્મ’ સંતતિનો પ્રાદ્યક્ષ વર્ણ હોવાથી “કલિમાં સુક્યાં ધર્મબ્રહ્મ નહીં થાય” અંબઝલિ જે પ્રમાણે વિષ્ણુની પ્રીતિને લીધે શાપયુક્ત છે તે પ્રમાણે [નાસ્મદ્વત કતુર્દિમલિતા કિન્ચિદપ્રિયં ॥ ૫૦ મૂં] વિષ્ણુ શિવની પ્રીતિને લીધે વિશ્વકર્મવંશ પણ શાપયુક્ત છે. કેમકે વિષ્ણુની અને શિવની વિશ્વકર્માને

प. भू-कलौ प्राप्तेऽपि यावन्नवर्णानां सकरो भवेन् । तद्यत्त्वदीयसतत्यावेदमार्गः स्थिरो भवत ॥

આવી વરઃકિત હોવાથી (સર્વકલિયુગ્યાંતમવિષ્ણુતિકસંકરાઃ । અમિતુ ખ. ૧૬૫)
અને લીધે કલિ પ્રાપ્ત થાય તો પણ કલિના ચેાથા ચરણમાં થાનંદ્રે સાવવણિક સંકર
થાય ત્યાંસુધી વિશ્વકર્મ સંતતિમાં વેદમાર્ગ [પ્રાદ્યાલધર્મ] રહેજે રહેશે અને (શ્રુતિઃ
સ્મૃતિઃ સદાચરઃ સ્વચ્છાપ્રેયમાત્મનઃ ॥ પતશ્ચતુર્વિધેશ્વરયાત્નાઢરંચલત્તરુઃ । આ મનુકવ
ધર્મજ્ઞાયક ચાર પ્રમાણોઉપરથી જાતાં, તે પ્રમાણુ અત્યાદે પણ વિશ્વકર્મ સંતતિમાં
પ્રાદ્યાલધર્મ પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટિગોચર છે.

७५ तुकारामकृत अभंगोपांथी विश्वकर्मस्तुतिना केटलाक अभंगोनो सारांश.

મુખ્ય વર્ણવાચક પ્રાક્ષણત્વ વિશ્વકર્મ સંતતિનેજ છે; તેથી જગ પ્રાસદ્ધ મહાસાધુ
તુકારામભુવાચે પંચાલ પ્રાક્ષણ જ્ઞાતિના વર્ણનના ઘણા અભંગ રચ્યા છે; તેમાંના કેટલાક
વિશ્વકર્મસ્તુતિપર અભંગોનો સારાંશ.

આ સર્વ પ્રજાંડની સુખપ્રાપ્તિમાં રચના કરનારા વિશ્વકર્મા અને તેમના કુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંચ બ્રાહ્મણાજ છે છતાં તેનું ક્રય માત્ર ધીજીએન આપવામાં આવે છે. એમને લૂલી બંધને ઋષિસંતતિ બ્રાહ્મણને વંદ્ય માનવામાં આવે છે તેથી આ પાંચ વેદમાંના બ્રાહ્મણ સલીને થયા. વિશ્વકર્માથી પ્રમદેવ નિર્માણ થયા એ વેદોના અંદર સૂક્ષ્મ

૩૭

રીતે બેવાથી માલમ પડી આવે છે. તે આ વિશ્વકર્માને અને પાંચ પ્રાક્ષણોને ધન્ય છે એમનું નિત્ય સ્મરણ કરવાથી ભવસાગર તરીજવાય છે.

આ ઋષિસંતતિ પ્રાક્ષણોની ઉત્પત્તિ ચમત્કારિક હોવાથી એ બાળુમાં લક્ષ્ય ન આવતુ. એમણે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરીને દેવોની તથા ગુરૂની નિંદા આણુ કરી અને આ પાંચમુખી પ્રાક્ષણોના નિરંકાર કર્યો. તેમને જુદી ગયા. તેથી આ પ્રાક્ષણો નિરંતર થયા. પણ તેમની નિંદા ન કરતાં તેઓ સર્વ જનોને અત્યંત પૂજ્ય છે એમ વુકાશમહારાજ કહે છે.

૭૬ શિરચકાર વ્રાહ્મણોના અપર પર્યાય નામો.

૧ વિશ્વવ્રાહ્મણ—આ જાત મુખ્યત્વે કરીને ‘વિશ્વપ્રામાણ્ય’ના નામથી સંબોધાય છે. ‘વિશ્વકર્મવ્રાહ્મણઃ-વિશ્વવ્રાહ્મણઃ’ આમાં “શાક પાર્શ્વવાદીનાં ત્રય દ્વય ઉત્તરપદભાષ્ય રચ્ય પ લંકાવાસ ઘા. ૧૩૪૦ નિહંત કૌમુદી સુવ ૭૩૨ ” આ સત્રપ્રમાણુ કર્મ શબ્દના લોપ થઈ જઈ વિશ્વપ્રાક્ષણ એવો શબ્દ બન્યો છે. આ મધ્યમ પદલોપી સમાસ છે. મધ્યમ પદલોપી સમાસમાં પ્રથમ પદના ઉત્તરપદના લોપ થાય છે. વિશ્વકર્મા અધાતુ શિષ્ટકર્મા કરનારા પ્રાક્ષણને વિશ્વપ્રાક્ષણ કહે છે. તેથી

વિશ્વકર્મોપનિષદ-એતદ્વિગણાઃ સર્વે તે વિશ્વવ્રાહ્મણઃ સ્મૃતાઃ ॥

મનુસૂત્ર - વિશ્વવિગ્રાચરત્સધ્યા મનુનાંકા યથાવિધિઃ ॥

આમ કહ્યું છે. બીજો આધાર—

વિશ્વકર્મામવત્પૂર્વે વ્રજણસ્વચરાતતુઃ ॥ દ્વિતીય ક્વ પદ્યપુઃ ॥ ૨૬૦ પુઃ કાળીચ્છદ અ ૮૬
આ ઉપરથી વિશ્વકર્મા એ બીજા પ્રકારે છે તેથી તેને વિશ્વવ્રજા એવું નામ હોઈ તેની સંતતીને વિશ્વવ્રાક્ષણ કહે છે. આ નામની બાળુમાં અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ પ્રમાણ છે. સિવાય

Arts & crafts of India & ceylon Page 32-33.

Journal of India Art & Industry no 50.

ઈલાહિ ઇંગ્લિશ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંયુદ્ધા ઉલ્લેખ આવ્યો છે.

૨ ભાષ્યાર્થ—આ જ્ઞાતિના મૂળ પ્રસિદ્ધ પુરૂષ જે વિશ્વકર્મા એ દેવોનો આચાર્ય હોતો. તેને પ્રમાણ—

જ્ઞાતિ. યજુઃ ૨૧૧૧—વિશ્વરૂપોવૈત્વાષ્ટઃ પુરોહિતો દેવાનામાસીત્ ॥

ચાયુપુરાણે—દેવાચાર્યસ્ય મહતો ધોમતો વિશ્વકર્મણઃ ॥

શૂંગરી મઠની શ્રીશંકરાચાર્યની ગાદાઉપર વિરલિપ થયેલા પહેલા અને બીજા આચાર્ય (૧ વિશ્વવરૂપાચાર્ય ૨ પૂર્વોધરાચાર્ય) આ જ્ઞાતિનાજ હતા. એથી કંઈકાજ પર્યંત ધર્મશુરૂનો હુકમ આ જ્ઞાતિની પાસેજ હોતો. તેથી દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં આ જ્ઞાતિને આચાર્ય કહેવાનો આજપર્યંત વહીવટ છે. આધાર—

- (1) History of Aryan Rule in India P. 129.
- (2) Report of the Asst. Arcal Supt for 1909-10.
- (3) Salem Indian Collectoraat P. 10.
- (4) Tamil and English Dictionary By Dr. Winslow.
- (5) Journal of Indian Art and Industry No 50.
- (6) Caste and Tribes of Southern India.
- (7) Caste and Tribes of Bombay.

ઈલાહિ ઇંગ્લિશ ગ્રંથોમાં છે.

૩ પંચાલજ્ઞાણ—વિ. પ્ર. કુ. સંશુ ૧ પૃષ્ઠ ૧૬ વિષયા. નં ૯ અને સં. શ. ૩ પૃ. ૪૬.

૭ કૌશલ્ય-ગણ-વિ. પ્ર. કુ. સં. ૩૬ ૧ પૃષ્ઠ ૩૪ વિ. નં. ૨૫ અને સં. ૩૬ ૩ પૃ. ૪૬ ભુજ્યો.

૮ રથકાર બ્રાહ્મણ-વિ. પ્ર. કુ. સં. ૩૬ ૨ પૃષ્ઠ વિ. આ. નં. ભુજ્યો.

૯ નૌકમજ્જન-વિ. પ્ર. કુ. સં. ૩૬ ૨ પૃ. ૩૭ વિ. આ. નં. ૪૦-૪૧ સં. ૩૬ ૩ પૃ. ૩૮

૧૦ નૌકમજ્જન-વિ. પ્ર. કુ. સં. ૩૬ ૨ પૃષ્ઠ વિ. આ. નં. ૫૦-૫૧ ભુજ્યો.

૧૧ વૈશ્ય-વિ. પ્ર. કુ. સં. ૩૬ ૨ પૃ. ૬૫ વિ. આ. નં. ૬૫ ભુજ્યો.

૧૨ જાત-વિ. પ્ર. કુ. સં. ૩૬ ૩ પૃ. ૨૬ ભુજ્યો.

૧૦ કંનલી ઓર કમાલ-આ નામો તેડેનુ ભાષામાં અને તામિલ ભાષામાં પ્રચલિત છે એ બાબતો ઉલ્લેખ વિ. પ્ર. કુ. સં. ૩૬ ૩ પૃ. ૫૪ લીપ નં. ૨ અને સં. ૩૬ ૪ પૃ. ૧૫ પૃ. ૨૦ આ આવેલા છે.

૧૧ અકેશ-આના અપભ્રંશ કાનડી ભાષામાં 'અકસાલ' એવો થયો છે. અડ-આલી (વિશ્વક) પ્રા. જુ—

વિશ્વકમપુરાણ-અર્કશાલી વિરક્ત્ય પૃથકતુલ્ય પગક્રમઃ ॥ ૨૦

અર્ક એટલે સૂર્ય ને શાલી એટલે તેજસ્વી. પ્રાચીન કાળમાં આ શાતિના લોક સૂર્યના જેવા તેજસ્વી એટલે તપસ્વી કર્મનિષ્ઠ હતા તેથી આ નામ પડ્યું છે.

૧૨ આંગિરાદિત્ય-“આંગિરાદિત્યજંઘદ્ અયમ્ ૧૧” આ અર્થવાક્યપ્રમાણ ઉપરથી આંગિરા અને બાંગિરા આ બંને શબ્દ એક અર્થવાચક છે અને

આચાર્યજ્ઞ સર્વાનુકાળિના પદ્મભાષ્યે-વિશ્વકર્મણ આંગિરસવંશજવં ક્ષણિગોત્રત્ત્વં ॥ આ પ્રમાણે ઉપરથી વિશ્વકર્મા એ આંગિરસ કુલોત્પન્ન હોઈ આંગિરા ઋષિનો અને આંગિરસનો (વિ. પ્ર. કુ. સં. ૩૬ ૨ પૃષ્ઠ ૧૦-૧૧) આગ્નેય તથા રથપતિ સંજ્ઞા-ઉપરથી આંગિરા અને આંગિરા એ ઉગ્રા શિષ્યકર્તા હોવાથી બાંગિરા પ્રાણ્ય એવું નામ પડ્યું છે. વ. પરગુપ્તાના જ્ઞાન હાત્રાદિત્યજંઘદેવેતિદ્રુત્તમ પૃ. ૧૧૬.

૧૩ ધીમાન્માહ્વણ-વાદક નિર્નયુ અયમ્ ૨-અયઃ ...કતુઃ ॥ ધીઃ શિશ્વઃ ॥ ઇતિ વદ્વિંશતિ કર્મનામાનિ—આ પ્રમાણે ઉપરથી ધી અને શિષ્ય આ શબ્દ દ્વય એકાર્થવાચક છે. ધી શબ્દ 'ધૈય' ધાતુમાંથી થયો છે તેથી તેનો અર્થ ધ્યાન એવો થાય છે. શિષ્યની કોઈ-પણ વસ્તુની રચના ધ્યાનસિવાય થતી નથી (સં. ૩૬ ૧ પૃષ્ઠ ૧૭ અને ૩૬ ભુજ્યો) શિષ્યને ધી એવું નામ હોવાથી ધ્યાન રૂપ શિષ્ય કરનારા પ્રાણ્ય શિષ્યને ધીમાન્ એવું નામ પડ્યું છે. બીજું પ્રમાણ—

યદ્ વીક્ષિત આચાર્યઃ પચશિષ્ટિવાચકશ્વણઃ ॥ લોકોપકારહૃદીમાન્ વિ. પ્ર. અ. ૨૦ શ્લો. ૨૨ આ પ્રમાણે દીક્ષા લેનારા આચાર્ય પંચશિષ્યો (મનુ, મય, ત્વષ્ઠા, શિષ્યો, દૈવજ્ઞ) પંક્તિ લોકોઉપર ઉપકાર કરનારા 'ધીમાન્' છે. ધીમાન્ પ્રાણ્ય માસિકપત્ર વર્ષ ૫ અર્ક ૨ પૃષ્ઠ ૧૬-૨૦-૨૧ અને વિશ્વકર્મવંશીય પ્રાણ્યનિબંધ ભાગ ૧ ૨-૩ ભુજ્યો.

૧૪ કોકાલ (પંચાલ) બ્રાહ્મણ—આ નામસંજ્ઞાએ અમને વિવિધ સાધાર હકીકત મળી નથી. પરંતુ કાવ્યકાર ભણુ વિષ્ણુ બાળકૃષ્ણ જેઓ કલ્પકર નામના ગૃહસ્થે આપ્રાસ 'વિશ્વકર્મ' નામના માસિકપત્રને મટે મોકલાવેલા લેખઉપરથી યોગ્ય માહિતી મળે છે તે આ પ્રમાણે—

પૂર્વે ઐતમ ઋષિ તપ કરવા બેઠા હતા એ વખતે તેમના સિદ્ધાશ્રમમાં વિહરના નિર્દેશ પશુઓનો એક રાજાએ વધ કર્યો. આથી ઐતમ ઋષિએ ગુસ્સે થઈને એક સંબોલે કહ્યું કે મિત્રુજ થઈજાયે એવો શાપ દીધો. રાજાની ગર્ભ ખરાબ થઈ. તે કમિયુજ

(કોડાઓનો સમૂહ) યની ગયો. અત્યંત હીનતાથી પ્રાર્થના કરતાં ઉશ્પાપ મળ્યો કે, તું ફક્ત રાત્રીએજ કમિયુંજ બનશે. ત્યાર પછી એક દહારો એટલે રાત્રી હમણાંજ વેર-ગની પચકેશીમાં મૃગયા રમવા ગયો. ત્યાંથી પીડાતાં તેણે અરણ્યમાંના ઊંપદમાં પાછી પોતાના મ્હોંએ લગાડ્યું. રાત્રે તેટલોજ ભાગ દુનિરાંદત થયો. તેની રાણી માણકાવતીએ આ અમત્કાર જોઈને સવારે રાત્રીને પડ્યું પછી કંઈજ નિશ્ચય થયો નહીં. જ્યારે આણકાવતીએ પૂર્વસ્થળે જઈને પાછીનો શોધ કર્યો. પણ તે પ્રાચીન યમદંડ પ્રદારક તોઈ બ્રહ્મસરોવરસ્થ પુણ્યજળ ત્યાંજ અંતર્હિત થયું હતું. રાત્રીએ રાણીએ ભગવાન ઝાતમની અને ઝાતમે બ્રહ્મદેવની પ્રાર્થના કરી અને ઇન્દ્રાદિ દેવો તે બંધાણ પેટું પુણ્યજળ નિર્માણ કર્યું. રાત્રીએ તે જળમાં સ્નાન કર્યું. તરતજ તેનો દેહ પૂર્વવત બના ગયો. ને એ નિમિત્ત અરણ્યમાં તેણે પોતાના નામથી એલાપૂર(વેરજ) નામનું નગર વસાવ્યું. આ વેરજ પેઠણની નજીકમાં છે ને ત્યાંથી ઝાતમનો આશ્રમ ૨૦ માઈલને છેટે છે. હમણાં એને 'ગોનાળે' નો ડુંગર કહે છે. આ વેરજનો શુક્રમાંજ ધોભગવાન ત્વષ્ટા વિશ્વકર્માના અવતારનું વિશ્રાન્તિસ્થાન છે. એકવાર એલરાજાનો રાણી માણકાવતીએ ત્રેલોક્યાદ્રભુત દર્શનની ઇચ્છા કરવાથી એટલે રાત્રીએ દેવતાઓની સહાયતાથી તદા રાજા સમાનીતો કોકિલો વિશ્વકર્મજ : ॥

રાણીનો એવો શુભનિશ્ચય જોઈને રાત્રીએ વિશ્વકર્માના પુત્ર કોકાસને યોગાવ્યો. રાત્રીએ કોકાસની પ્રાર્થના કરી તેને શિવપકવાસ પદ્મ એવું વિશ્વ અદ્ય સમયમાંજ બતાવવાની વનંતિ કરી.

અથ તેન કૃતં સર્વં યદુકં ચૈલજાયયા ॥ નાનાચિત્રૈઃ સંયુતાનિ મુવનાનિ ચતુર્દશં ॥ ત્યારબાદ એ દેવશકિતમતે કોકાસએ એલરાજાની ભાયાંએ કહેલી નાનાપ્રકારની ચિત્ર-વિચિત્ર આકૃતિથી યુક્ત એવા ચતુર્દશ ભુવનાત્મક વિશ્વ સ્થિર રચીને તેને બતાવ્યું. તે ત્રેલોક્યાદ્રભુત દર્શન સમગરિન્દુરમાં અવલોકન કરીને

નનર્તવ્રજહર્ષાંશિવગાયામગાયત ॥ શિવાલય માહાત્મ્ય

આનંદમાં આવી જઈને શિવશંકરનું ગુણવર્ણન કરતાં કરતાં માણકાવતી કરવા લાગી. આ કથાનકમાં ભગવાન વિશ્વકર્માને કોકાસ નામનો એક પુત્ર હતો એણે જણ્ય છે તો તેનાજ નામઉપરથી કોકાસ આ નામ પડ્યું હશે. વિશ્વબ્રહ્મવૃત આશ્રિતે ૧૮૮૫ વર્ષ ૬ અંક ૭

૧૫ ટાંકા—તક્ષા નામનો વિશ્વકર્માને એક પુત્ર હતો. મનુર્મયસ્તથાત્વજ તક્ષા શિલ્પોચ પંચમઃ પશ્ચ પઠો તાસનારાઓને તક્ષા કહે છે. તક્ષાનો અપભ્રંશ ટાંક થયો છે. ટાંક શિલ્પોચો કા વંશનિબૃંથ.

૧૬ કમંકાર—લોહકારોને બ્રાહ્મણ બદાનિયે લુહાર. ગંગાલમાં આ ભત કર્મકારના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સ્વર્ણકારોને બ્રાહ્મણ બદાનિયા સુનારને કોઈ કોઈવાર પચાલ બ્રાહ્મણ પછી કહે છે. પંડિત પરચુરામશાસ્ત્રીકૃત બ્રાહ્મણ શેનિવૃત્તમ પૃ. ૧૮૧

૧૭ ઓહા—આ ઉપાધ્યાય શબ્દના અપભ્રંશ છે. કોકાસ, ટાંક, ખાતી, અપરાધિયા. બ્રાહ્મણ બદાધ્યા મથુરીયા, ઓહા વગેરે આદિબ્રાહ્મણ છે. વિશ્વકર્મવંશ નિબૃંથ પૃ. ૧૬૧ અન્કે The Tribes and Castes of the N. W. P. and oudh By W. Croftenden B. A. Vol 1 Page 191 Line 32 to 36

ચમુચુ શિલ્પિનઃ સર્વે શિલ્પવેદ પરાયણાઃ ॥

નાનાદેશકુળવામા નાનારુવાન મુબુદ્ધયઃ ॥ ૧ ॥

શકરાવામે વિશ્વકર્માને કોકાસની પૃષ્ઠ

અવારનું અશ્રય દાતા અને વિગેરે જાણના વિનિવિધક પ્રાર્થના

વિનિવિધકારીઓ આગર શિવપ્રકાર પ્રાણપાત્રના ઇતિહાસ સમજીને તે પછી તેના આશ્રય કૃત્રી અને ગુજરાતી ભાષાતર સાથે જાણવાનું કામ સારું થાય છે. આશ્રય આશ્રયદાતાઓને ખબર છે. અશ્રય ભાષાતર અને જાણવું વિગેરે કામને માટે કેટલા પૈસાની અને મહેનતની જરૂર છે. આ અનુભવશિકાય સમજવું જરૂર છે. કારણ મહિ ભાષાઓ વ્યાકરણ શુદ્ધ જાણનારા આશ્રય વિદ્વાનો તરફથી આ ભાષાતર કરવામાં આવ્યું છે. એવા વિદ્વાનો અહિંયાં ઘણા થોડા હોય છે. વળી એવા માણસોને જોવા ઘણા કામો હોવાથી તેઓ તરફથી ભાષાતર વખતસર મળતું નથી. વળી ભાષા તરતેમાં કે પાછા પ્રિટિંગ કાગળ સાહી, વિગેરે માટે શેકડા અને વખતસર પૈસા આપવા જોઈએ. ઉધાર અગર કાલે યરમ દહાડે એમ કહીએ તો ચાલતું નથી. તેથી એવા કામને માટે મોટી રકમની જરૂર હોય છે. તે અમારાં પાસે નથી. કેવળ આશ્રય દાતાઓનો વધારે આશ્રય મળવાથી આ કામ જલદી થશે એવા હિતથી શરૂઆતમાં અમે કરજ કાઢી દિલી ગુજરાતી રાઈપ, કાગળ ખરીદ કરી મોટા ઉત્સાહથી આ કામને આરંભ કીધો. પણ 'મનસા ચિંતિત' કાર્યનું દૈવ અન્યથા ચિંતયેત' આ વિવતને અમને પૂર્ણ અનુભવ આવ્યો. કારણ ઘણા આશ્રયદાતાઓ તરફથી મહત્ત્વ મળ્યું નથી. તેથી સહજજ્ઞ અથવા જાણવાના કામને વિલગ થયો. વળી કેટલાએક વિદ્વ સતોપી લોકોએ સમાજમાં અમારી નિંદા કરવાની કેશીશ કીધી એમ અમને માલમ થયું છે. તેથી અમે આપના કામો શિવપ્રકાર બાંધવાને બહાર કરી એ છીએ કે, આપના ધર્મસંબંધી પ્રતિજ્ઞા કરવા, વિગેરે સમાજ સેવા કરવાનો અમારો ધર્મ છે. તેમાટે અગાઉથી પૈસા કાઢી તે ખાઈ જવા અને તેને બદલે અથવા ન આપવા એ સમાજ સેવા કરનારોની તો ફરજ ખસ નથી. તેથી બધા આશ્રયદાતાઓને હમેશને માટે ખરા હીલથી એમ જણાવિએ છે કે આ યથાર્થ નહિ પણ આ શિવાય બીજા ઘણા સમાજસેવકો બધા દિલી અને ગુજરાતી ભાષાતર સાથે અમે પ્રસિદ્ધ કરવાના છીએ. આ કાર્ય ઇશ્વરઉપર ભરોસા રાખી અને મનમાં સંતોષ રાખી ચલાવ્યું છે. તે યશસ્વી કરનાર પરમેશ્વર સમર્થ છે. આજ અમે આ જંથના બે ભાગ પુરા કરી આશ્રયદાતાઓને મોકલીએ છીએ તેના પ્રેમથી સ્વીકાર કરવો. બીજા વળુ ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવાની કેશીશ ચાલુ છે. તે જલદી પ્રસિદ્ધ થવા માટે ઘણા આશ્રયદાતાઓએ શુક્ર તે મહત્ત્વ કરવી એવી અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

સૂચના:—આ પ્રથમાં કોષ ન રહે એ વિષય વ્યાવકાશ જેટલો પ્રથમ થાય એટલો કયો છે. તો પણ કંઈની ન્યૂનતા હોય અગર હસ્ત દોષને લીધે અગર નજર જલથી જે સુદ્રુ કોષ સહ્ય હોય તે માટે વિદ્વજ્ઞ સહ્ય કરશે એવી દુહ આશા છે. અથવા જે કોઈક પત્ર આપવાનાં છીએ.

બાળશાસ્ત્રી રાવલશાસ્ત્રી દ્વારેસાગર
સંપાદક વિશ્વવિદ્યાલય
૩૬૬ ગણેશ પેઢ પનાસિદી

